धृतिर्बुद्धिः स्वभावोऽत्र लक्षणं चेत्यमरः पूर्वपदस्येति द्विःश्रोद्विजौ इति स्थिते कर्मधा
रयवद्भावात्सुवलुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः अन्यमुत्तरपदस्येति उ
त्तरपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः नपुंसकत्वं चेति चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यं ते
नातोमित्यमादेशे द्वंद्वमिति सिध्यति रहस्यं द्वंद्वशब्दवाच्यमिति द्वाभ्यां निर्वर्तते
रहस्यं योगरूढिरेवेत्यर्थः द्वंद्वं मंत्रयतइति द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः एवं हि त
द्रहस्यं भवति आचतुरमिति आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः अव्ययीभावोऽश
रत्प्रभृतिभ्य इति टच् चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पुरएकृष्टव्यः आचार्यादित्यर्थः द्वंद्वंप
त्रपात्राणीति स्रुपस्रुवकपालानि चेत्यादीनि पात्राणि द्वंद्वं प्रयुनक्ति आसादयती
त्यर्थः। अभिव्यक्तो साहचर्येणेत्यर्थ इति अत्र द्वंद्वमित्यत्र स्वार्थे द्विर्वचनं एकवद्भा
वादिकं तु पूर्ववत् अन्यत्रापीति द्वंद्वयुद्धं प्रवर्तते इह वीप्सायां द्विर्वचनं
द्वयोर्युद्धमित्यर्थः। द्वंद्वानि सहते शीतमुष्णमेकं द्वंद्वं सुखदुःखे वापरं हृतं स्ते
त्वापरं इहस्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् वक्तृत्वे त्वेकशेषवशात्।। सिद्धांत
[illegible]

४३३।

कौमुदीव्याख्यायां कृतातत्ववोधिनी समाप्तं तत्र पूर्वार्द्धं ते न तुष्यतु शंकरः ॥ ॥ ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य वामनेंद्रस्वामीचरणारविंदसेवक ज्ञानेंद्र
सरस्वती कृतो सिद्धांतकौमुदी व्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥
शुभमस्तु ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री
रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

५५
४३३.

४३१ मः सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति अत्र अदृष्टः परस्परो यैरिति विग्र
हः यदि तु द्वितीयादीनामेव स्यादेशविधानं न तु प्रथमायास्तर्हि पंप्रयोगो नासिद्ध्येदिति दिक्
अन्योन्यमिति न चात्र आम्भावेपि टाप् स्यात् इति शंक्यं वक्तुं लिंग्रहणाभावेप्यनुपदमे
व वक्ष्यमाणत्वात् स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु अपुंवदिति प्राचोग्रंथं परिष्कुर्वन्नाह अ
अत्र केचिदिति वस्तुस्थितिमाह अन्योन्येति आतिप्रसंगादिति तस्माच्च एकशेषप्रति
बंधाद्द्विर्वचनस्याप्रवृत्तित्वमाश्रित्यात हलेन पुंवद्भावो न शंक्यः लक्ष्यविरोधात् कारके
ते द्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदित्यकार्यतस्तत्रस्यपदं यामिति भाष्यप्रयोगविरोधा
च्चेति भावः न त्वास्तु यां यां प्रियः प्रेक्षते त्यादिर्नाद्यप्रयोगेसादिति द्विर्वचनमयुक्तं द्वि
रुक्तस्यार्थस्य सेत्यनेनैव परामृष्टुं शक्यत्वादत एव भाष्ये यां यां मन्येत सा भवेदित्येवोक्त
मित्याहुः सोर्द्धकच प्राप्त इति सपः स्वादेशविधानस्य अन्योन्यं परस्परामित्यत्र केवले
वरितार्थत्वादिति भावः पोयम्आत्मेत्यादि आत्मात्मीयोरपि स्वशब्दवाच्यत्वात् य
थायथामिति न लोकेत्यनेन क्त्वायोगषष्ठीनिषेधः ज्ञातेत्यस्य तजंतत्वात् योय।
आत्मेत्यर्थविद्यमानस्य यथायथशब्दस्यार्थमाह यथास्वमात्मीयमिति आत्मायत्तो ४३२

घाऽग्रेसोऽस्यंतथानेतरेभा आङितिवीप्सायाऽप्रसंभवः मलेम्रुलेपथिविठविनामित्यत्रतु वीप्सायां
द्विर्वचनमेतत्स्वहरदत्तग्रंथेस्पष्टम् न्यायसिद्धइतिपावद्धिः शब्देस्संबोध्योयमवगछतितावतां
प्रयोक्तव्यत्वादितिभावः योनःपुनएइतिपुनःपुनर्भवेतदिविघमानात्पुनःपुनःशब्दात्प्रावेप्र
त्ययः लोटसहसमुच्चित्योतिनत्वत्रलोटासहसमुचितत्वयथाद्विर्वचनंभवतितथाक्रियास
मभिहारेवाङ्यङासमुच्चित्वाद्विर्वचनंस्यात् पापच्यते पापच्यतेवोमरूपनेवोयतइ अप्रत्याङः
लोटक्रियासमभिहारंव्यभिचरतिसमुच्चयेपिजायमानत्वात् ततश्चलोटद्विर्वचनयोरेवत
द्योतककत्वंनत्वैकैकस्येतिप्रुक्तंलोङंतस्यद्विर्वचनंयङंतुक्रीयासमभिहारंनव्यभिचरती
तिद्विर्वचनंविनैवतस्यद्योतकत्वंतेननदंतस्यनद्विर्वचनामिति कर्मव्यतिहारइति क्रियावि
म तिपिइत्यर्थः द्वेइति नित्यमेवेदंद्वित्वंवाकुलकंतुसमासवद्भावस्सेव सुपःसर्वेकस्यइति
अत्रकाश्चिदुक्तंद्वितीयादीनामेवेदंस्वादेशविधानंअतएवोत्तरहलेपिद्वितीयादयएवनतु
प्रथमातत्राप्येकवचनमेवनतुवचनांतरमिति तद्भाष्याणिनीयेभाष्यादावनुक्तत्वात् तदेत
द्धूनयन्वचनांतरमुदाहरति अन्योन्यावन्योन्यानिति माघइतिसचभाष्यानुगुण
एवेतिभावः एतेनार्वाचीनमतंकवयोपिनाद्रियंतेइत्युक्तंभवति भारविस्त्वाहद्वितिन

तत्त्वबोधः ॥श्रीगणेशाय नमः॥ अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तरक्षणे वटमूलाश्रयं अस्कंदं दक्षिणा

मूर्तिमाश्रये १ ग्रंथमध्ये विघ्नविघातनाय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति श्रोत्रे सा

॥१॥ हिना श्रोत्रियस्य भावः श्रोत्रं हायनांतयुवादिभ्योण् इति सूत्रेण श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति वार्त्ति-

कात् यलोपः एवं समये च यस्येति चेतीकारलोपः अर्हतो भाव आर्हंती गुणवचनब्राह्म-

णादिभ्यः इति सूत्रे अर्हतो नुम् च ष्यञ्च षित्वात् ङीषि हलस्तद्धितस्येति यलोपः

ताभ्यां वित्तैः श्रोत्रार्हंतीचणैः तेन वित्त इति चणप् श्रोत्रियत्वेयाग्यता मां प्रसिद्धैरिस

द्धैः किं च गुणैरपि गुणवद्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् रूपादाहतप्रशंसयोः शिति सू

त्रे अमेभ्योपि दृश्यत इति सूत्रे मतुपा ब्राह्मणादिभ्यश्च भाष्यादावुदाहृतत्वात् अर्हैहैवा

मिति अहन्पहनिष्पसहमिस्पर्धैः अश्चतुरेसादिना निपातनात्साधुः तोष्टप्यमानः रामः

तिस्रोतेषेऽं तात्कमेणिचण न च सर्वधनुक्ते यगिति षितोर्यकि ओनसुगितिसुक्

अपि प्राप्तेन आपानतो विरोधं होनतयनिवस्तुतस्तु न विरोधः सुतिश्चयाजकी मृतानाः ॥१॥

Satya Satya Parkash Sahil

मनंतकल्याणगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपिवियदादिवद्व्यावहारिकत्वात्तदभावस्यपार-
मार्थिकत्वादेतच्चोत्तरमीमांसायांस्पष्टमेव विभुर्व्यापकः परमेश्वरः गांतिशयेन विजयते
विजयतेतराम् सर्वोत्कर्षेणवर्त्तत इति फलितोर्थः विपराभ्यांजेरितितङ् तदंतात् द्विवचनवि-
तज्येसादिनातरपिकिमेतिङ व्ययघादाम्विसाम् नन्विहतरपुडत्तमएव विजयत इत्यस्य
प्रातिपदिकत्वादतिङंतत्वाच्च नचसहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागात्तिङंतेन विग्रहइत्यस्यसमा-
सेप्रातिपदिकत्वंस्यादेवेतिवाच्यं सचकृद्धदस्येवतिनत्रसमर्थेनसह विरोधापत्तेः किंचप्रातिपदिक-
त्वात्सुपगमेसोरुत्पत्तिःस्यात् लिंगसर्वनामतासुपगमे नपुंसकत्वात्सोर्लुक्यपिक्वसोनपुंस
कइतिक्वसोउर्वीरःस्यात् समुदायांतर्गतस्यजयतइत्यस्यतिङंतत्वेपिसाकांक्षत्वेनत्रसामर्थ्या-
ततोपिभवितुंनार्हतीति समर्थःपदविधिरितिपरि [illegible] इतिकल्पनायांतुतरंगत्वात्सरसेभपदप्रवृत्तौ।
विजयतितरामित्यादितिचेद्वाङः समुदायांतर्गतात्कुयतइत्यस्मादेवतरप् नचतस्याविग्र-
हेनसहसाकांक्षत्वेनासामर्थ्यंसाकांक्षं तिङंतस्यप्रधानत्वेनसापेक्षेपिदोषाभावाडुपसर्गस्यद्यो-
तकत्वेनप्रसेकमर्थएवनास्तीतिसाकांक्षतापावकुमतशक्यत्वाच्चेति इतकाधनपूर्वकंवर्ति त्वेर

भोक्ति... ...प्राममनामसह विशदस्यसंबन्ध४

तत्त्वबोध० ष्यमाणमाह पूर्वाद्वद्इति हलंतेषु सप्तम्योनुदकेसादिनाह्लिमादिमुत्सादनंप्रासंगिकमिति भावः
नुयश्च नुर्यः चतुरस्त्वयनावाद्युरूरलोपश्चेत्सुक्तत्वात् अय्येति इहापि कुस्त्वनुप्णुचः ह्रियामन्त्र
॥२॥ अणिनुणइत्स्रादिमुत्सादनंप्रासंगिकंबोध्यंप्राक्षम्येननुवर्तीयाध्यायस्य एवंहोचंमत इति भा
वः अनुबंधभेदेन भेदमाशिसाह द्वालकाराइतिप्रदर्शपत इति यद्यपि पंचमलकाररूपाणि
अधुनानवसाद्यंते तथापि लकारः स्वरूपेण प्रदर्शपिते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः तस्य
सादिसूत्रविषयतामुत्सादयितुमिति भावः पंचम इति लेडिसर्थः लट् लिडिति स्वोक्तक्रमापेक्ष
यैव लेटः पंचमत्वं नतु सूत्रोक्तक्रमेणेति बोध्यं वर्तमाने लट् वर्तमान इत्येतत्स्वरूपस्य विशेषण
मित्याह वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति धातोरितिसूत्रमात्तृतीयाध्यायांतमधिक्रियत इति
भावः लट् स्यादिति तस्यवाच्यंत्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति वर्तमानकालस्तु नत्तबाच्यः किं
तुद्योत्स एव लट आदिष्वपि भूतादिकालोयत्रायद्योत्स एवेत्यवगंतव्यं वक्ष्यमाणं वाच्यत्वासुपगम तत्र ३
मोपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे वक्ष्यामः अटाविताविति अकारटकारावुच्चारणार्थाविति नोक्तं लि
डादिलकाराणामपि संपादनायतस्यावश्यवक्तव्यत्वात् लः कर्मणि च चकारात्कर्तरि कृदिति ॥२॥

स्यपेणा निषेधस्य न संप्रसारणम् इति सत्त्वं स्वीक्रियते ननु तत एव ज्ञापकात् सरस्य ग्रह
णं संप्रसारणमिति परिकल्प्य ग्रंथपाद समाप्तिं यावदधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य तद्देशं त्व
संगो ह्यस्य प्रस्य निमित्तिकत्वस्वीकाराच्च परस्मिन्निति स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ सं
प्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपाद्यते परस्य तु प्रसा
रणमिति विवास्वति तु परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यणः इत्यर्थे लाभात् उक्तं च कौमुद्यां
विन्नेव वव्रुश्चयून इत्यादि सिद्ध्यति नैवं लिटि वयोः वेञ् इत्यस्य तु संप्रसारणनिषे
धस्य न त्वनुवर्तितेः लभ्यते निवार्यं न लिटि वयाय इति सूत्रकरणे वा धकाभावा
त् संप्रसारणम् इति यथा प्राप्ते तस्य तत्पूर्णं यन्ने त्वं तते [illegible] मात्रा ह्यस्या
धिकाराच्च तच्च लघूपायेन एष सिद्धो न संप्रसारणम् इति सूत्रारंभो ज्ञापयति निमित्त
भेदाभावेपि स्थानिभेदेपुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति तथा च शुश्रूषा उपास्य इत्यादौ उकारात्पर
स्य धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य धकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकौमुदी॥

सकृद्गतिन्या
येनेह न भवतः
प्रवृत्तिरिति ५

आरभ्मानंसत्त्वकारान्निष्ठितमेव परिनिष्ठानिमेदेपिनिमित्तैक्यकार्यप्रवृत्तिः कश्चिद्दूषयेप न
तत्त्वकौ० तत्रानुज्ञापक सिद्धे नसर्वत्रेतिदोषः परिक्रियतामिसाङः श्वयुमघोनामिति कृद्वित्वासमे
इट्स्वरस्वजेनित्य इ नेटीति निषेधः स्कोरितिसलोपः उभयेनिषः षढोरितिकः ततःसस्य
षत्वे नेत्यत्राकारस्यकषलोपइतिवान्ध्ये अनुपाते सकारस्यपागत नदाङः नका
॥रुद्र॥ रस्यावनुस्वारपंचमौ ऊलिधानुपुसकारस्नः नकारश्चैवधाहवर्णस्तवर्गेजइति अ
च याजीकरणं तुप्रकरणं पर्युदासेनेति सेङ्न्पडतिषेधे हिवाक्यभेदः समर्थे
समासश्च प्रसज्यतेति भावः कृन्मात्रविषयत्वादिति तेनेड्धि चिनोतेश्चिचित्व
मित्यत्रसंप्रसारणं भवति अचिता चिप्पती सा रोतु तिङः विषयेन भवति वि
वाचित्यत्रकुर्यादित्येजाते पिन्ह्तिः गाङ्कुटादिभ्यइतिसङ्खेङ् णिणः प्रत्यया
ङितंसुगिरसुकत्वात् अत एवालितु णित्वाभावपक्षेङित्वात्संप्रसारणे विवचि
तिनसिध्येदिति अनसीति पर्युदासत्वावश्यपक इतिवोभं उछिन्नं हे उक्षीवि ॥१०४॥

उवं॑ति २

वासिद्धमोन्स्वाद्रितिणेमाख्यातौ इहपादस्तुउद्धृतीत्र धृंतीह्रस्वत्रत्राह्वीनेह्युरितिनु।
मविकल्पार्थः पूर्वपादस्तुस्वरार्थः तद्यथाहि ज्ञातीस्यादेपि ह्रवनेत्र्यपदातिवादीनांपि
पदं ३ त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तं त्रोनुप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तमिति नच्वसति।
त्रिष्टुस्वरबलीयस्त्वमप्यत्रविकरणोमडिति त्वस्माणत्वात्कथमिहमध्योदात्ततेतिवा
च्यंकृतेडस्यादेतस्याः सतिविकरणस्वरत्वेनतत्स्वरंस्यादात्तस्यविकरणस्वरापेक्षयात्र
बलत्वेपिधातुस्वधातोः परत्वेनधातुस्वरापेक्षयानुस्वरंस्योदात्तस्यप्रबलत्वात् उपल
क्षणत्वादिति अतएवअनुपधस्यचरम्भोनेरवेति नियममात्रमिस्यादिहल्नेहणमा पं ५
प्यकारैः प्रसारणात् अनभ्यात्तन्नसंगच्छतेतिभावः आनेदुति अनच्छइतिपर्युदा।
सात्राम नमात्नुकुरूस्तृतामितिलिडिपरेयुण विधानसामर्थ्यादभावः सिद्धइति
इत्यादेरितिस्तत्रसनच्छसेत्स्यपृष्ठऊतिप तथाभिसाङः अन्यतुकु बसृतामस्या।
त्रेतोदादिकजूह्रोरितिसर्वैरवव्याप्तमख्यातत्वाडणात्तेरपिकू विरक्तीस्यनुमीयते तत

छं ३ तं २

तत्वबोध ६ ह्यतोस्तु स्तियामनिवारणाय ग्रन्थकृद्भ्य इत्येतदाव नूपक मित्सोढः मिच्छन्त्क २ः कोत्रा
उत लेकेन्नः नचस्तुनो मुच्यतेस्तु यतेस्तैदिव वतारिक्मनेयतिकृकू वाक्य नकोकारणे
क्तिपलो मितालोथैति तीषसेहेत्तिवृ द्विशुनविषादृतिस्मात्ष्ट ध्वर्थे विप्राप्ता
॥२६॥पा॥ः णाः त्रिषु मित्रमति मीरिरंति हिंसतिमृतीकुर्वतीत्सर्थः शृत हिंसार्थं च नेयाः इति
क्करंलमीहितो निष्पद्यामि तौ इनिषेधार्थ्य पि ग्रसवेदक्त्वा निष्पयामि
एप्लनिषेधः सिध्यतिनत्रपियस्य विमोषस्सर्वानिस्यतां ग्राप यितुमीदिकरणं ते
नधा वितमि नराजधिपे त्यादि सिद्ध मित्सोढः कुरुत्रष्टक्रेरातेरेवेति सुवासि
द्वत्वात् कुर्यादित्युक्ते हिलोकानांक्रमएवोप स्थितिर्भवतिनतथास्यातिमा
वः मुरसंवेष्टने इगुपधलक्षणः कं मुरादेः स्यः मुरादि विधिः तुरवितनर्खने विलेख
नेवोदृनं केन्नानक्षत्रतिइगुपधेतिकः तुरंगमास्य तिलस्नेहने इगुपधेतिकप्र २६५

तिलति१

कुटादिः । ... लिखितं ।

स्येतिल्लः ॥ तिल गतौ तेलतीति रूपं ॥ लिख अक्षरविन्यासे लिखिष्यतीति प्रयोगः
प्रामादिकः ॥ यत्तु केचित्कुटसमारभ्य कुटादित्वं नेति कुटादयः कुटादिप्रभृतिकुटादय
श्च कुटादय इत्येके तेषां मते कसलिलिखितुमित्यादि समर्थितं तत्र ॥ सत्तु लिखिता
लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधः स्यात् ॥ नन्वेवं श्रपाति ॥ वृत्तिकारहरदत्तादिविरोधः स्यात् गं ७४
उ लिखादिमध्ये पठितः तेन कुटादिमध्ये इति पठनस्य स्वारस्यभंगापत्तेः ॥ किं
च हरदत्तनिषेधः लेखने इति सोऽपि प्रयोगोऽपि विरुध्यते इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां ताव
त् लिखिष्यतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः न्यूपनमायः आ
त्रिलिखिष्यापा लिखापं कुरोतीति स्फुट विकसने स्फुटस्फोटोऽस्मादिति
स्फोटः स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः कडण मदे कुटादिका
यो भावोपडंतान्तु रोधे नायं कुटादावपठितः स्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः सूत
स्तु विकलनार्थः पूर्वपाठस्तु कडतीति सादाविवक्षु उतीसादावाद्युदात्तार्थः

तत्वबो० स्फुरति स्फुलत्योः स्फिवादीनामित्सत्वेनेत्यनुवर्त्तनादाह सत्वं वास्यादिति परिशिष्टत्वो।
निष्कुकः क्रितीति इत्यत्र निषेधः म्रियतेर्लुङ्‌लिङोश्चवात् श्रित इत्यनुक्रमेतेन त
दाह श्रितस्तत्र प्रकृतिभूतादिति तङ्‌ति ङ्क्तात्मनेपदमित्स्यर्थः तेन म्रियमाण इति
१०६ सिद्धं स्वरार्थमिति माहिमन्नेतेस्तत्र तस्यानुदात्तेतङ्‌ हृदुपदेशाद्धल्‌सार्वधातुकमनु
दात्तमित्यनेन ङितः परस्मात्वादेक्त्यार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेऽकृतेऽधातुस्वरा तः
ङित्वाभावेऽनुप्रत्ययस्वरादाद्युदात्तत्वे धातुस्वरश्रुदात्तः स्यात् न च मिज्लोपस्याऽसिद्धत्वा
त ङि तः परत्वं तत्सार्वधातुकस्यङ्‌रूपपादमिति तस्य रूप मनुदात्तत्वास्या
दिति वाच्यं ङित्सामर्थ्यात्मिज्लोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् ज्यमत्तेस्तत्रा
उगमत्स्येवोदात्तत्वात्तस्मा ङ्‌ इत्यस्य न किंचित्प्रयोजनमिति तत्त्वात् वारणाय
माहिमनेतेति भाष्यप्रयोगः तिङ्‌ तिङ्‌ इति तिङ्‌ नतिघातेपिङ्‌ त्वेवम्प्रेमे वृसा
दिति हिन्नाश्च प्रयोगः हि प्रयोगेत्तु हिचेत्यनेन तिङ्‌ न निघात निषेधकारि १०६

ए३

स्वरः सिध्यतीतिबोध्यं रिषिगतो परत्वाल्लघूपधगुणः स्याद्धिंसानुं कायामाह अंतरंगत्वादि-
ति किरतौ लवनेऽपात् इतियंत्रेति सूत्राच्छपादिति लवने किं अपकिरति हिंसायां प्रतेश्च
वाऽपात् उतो विदारं प्रतिच स्कन्नेरनखे रिति माधवः कर्मणि लिट्कृच्छस्तृतामित्यगुण एव द्ध आदे
त्तथाद्रियंते न वृक्षः सुक्ष्ममपीतिष्णो हर्षेः प्रच्छीसायां ज्ञानुं मिच्छाद्धीसान्त्र्यत्व द्वापि ज्ञानि
आपद्गृष्टधमीत अत्रलोपद्ग समासेलोपः एवुलि प्रच्छकः दृष्ठानृष्ट नत्कर्णेतीति णिजं
नातएवुलि तु दृच्छकः दृष्ठादृष्ट त्तुभिदादेरकृति गणत्वादड् संप्रसारणं बोध्यः किरादयो वृता
इति एतेच्च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वस्समारणं पक्षे चिणादित्रि निषेधवार्त्तिकं अपेक्ष्य
संते किरत्यत्र पंच भ्यस्स्त्र पंच भ्यस्त्सेतक्त नरसत्त्वे भ्रुवस्यघ्नीमितिबोध्यं ससर्ज्ज चेतिवि
भाषास्त्रजिदृशोरिति चल्लिवेट् [redacted]
[redacted] विद्धुगतो नुदादिपाठसाम
र्थ्यादाय प्रत्ययं नाप्यित्रेण न तु उप तेन न विच्छायन्तो विच्छायंतीति नुमविकल्पः केचित्तु नुदादि

इति

तत्वबोध॰ पाणस्तामर्घ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य सविछुती विछुतीनुमविकल्पं विछुतिविछ
तः विछुंतीसा दिष्टपाणिंचादाज्ञ्चकृन्मेषांनुमेतनुदादिपाठस्यकेवलेन्चरितार्थत्वादायप्रत्य
याताच्छवेव तेनविछ्रायंतीति नित्यमेवनुम्प्राप्नुयेनारितिनुमप्रतिनस्येति अस्मिन्नेवगणेप
॥१८॥ रस्मैपदिषुपठितस्पस्पर्धः तत् इदति पूर्वपाठस्तुसंश्लेषणकर्त्रभिप्रायेपिपरस्मैपदार्थः
स्वरितेत्त्वेण षिचिरितिकेचित्पठितं पठंति ननुफलाभावाडपेस्य इहलिपिसिचिकर्षा
तिन्नुरङ्गविधीयते स्वाप्राप्तविधिः इदित्वेनुविकल्पेनप्राप्नो [illegible] नित्यार्थौविधिषिरि षि इ
तिफलाभावः यिज्ञांखितिदीपर्यांत्विस्पर्द्धः इतिनुदादयः [illegible] आत्मनेपदत्वात्पिनि
द च: ४ त्वांदसो परस्मैप्रत्ययसंज्ञाफलंतनुत्रस्येत्संज्ञा ग्रस्योच्चारणंतु अस्सोरल्लोपः क्षात्रत्नेगपइ
स्यविशेषणार्थं ननुसार्वधातुकसंज्ञार्थंफलाभावात् नचापित्सार्वधातुकसाऽऽन्त्वेगु
णनिषेधःफलमितिवाच्यंइङ्गंतस्यागत्वाभावात् अरुणइति सिपिदर्शनेति वाएवम
पिनइसत्रापिजक्षृदिक्षु उकारश्चायामिउविकल्पार्थः बत्वाछुदित्वाइद्रूपत्तेन [illegible] ॥१७॥

क्रोसिद्धिति किंत्व निषेधस्तु राः अग्नाभ्रंलोपः अस्यमुर्खोदाहरणं अनक्ति भनक्ति अनादि
ष्टुतसश्मकारानुबंधस्याग्रमो ग्रहणमित्याह अमः परस्मेति एवं च्वयजयाचेति विघ्नराष्ट
स्या मितुटि विघ्नानामित्सत्र लक्षणवाति पदोक्तप्रत्ययग्रहणापरिभाषयोः अनुस्वानलो
पत्रांकेवनास्ती साङः इंधे इनं सेष्णमोनकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ अनिदितामिति
व२ नलोपस्तु नभं सहलोपस्यासिद्धत्वस्येत्स्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा भंजो अलोहित्करणं
निशानत्वार्थं भुग्नः भुजपालनांदो भुजोऽन वनइत्सात्मनेपदं वत्सते भुंक्ते भुंजाते भुं
जते तृणाहइम तृहइति वक्तमिसष्मगमोग्रहणं विशेष विहिते नइमाष्णमो वाधमाभू
दिसेवमर्थ नचैताद्यादि कस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्तये मेवास्विति त्रांकं ततः परस्य हलो
देः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् नाभ्यस्तस्याचिपिती सत्तः पिती त्युतो
वृद्धिरिसंताहली नित्यवृत्तेने तदा तृहलादो पितीति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिसू
मत्रे भाष्यकारीय निर्देषेतु हलीतिनानुवर्त्तते एवं तेन तृढइत्यत्र नातिप्रसंगः नचहली

किं तु पितीत्यनुवर्तते १

न१

तत्त्वबोध० संनुवृत्तौ नणहानीसत्रातिप्रसंग इतिवाच्यं अचिनेत्यनुवर्त्तनात् ॥ इदीत्स्के इत्यनमाङीभावः अं
जुम्भकिविविचनं म्रक्षणं स्निग्धता अंजेः सिचिनित्यमिट्स्यादिति विभाषाग्रहणं ना
नुवर्त्तत इति भावः सिचि किं अंक्तः अं इची ईत्स्वान्तनिश्वयां नेट् शक्तः अशक्त एका-
॥२०२॥ लिसमनन्तपूर्वः इति कथादयः अतनिष्टेति तस्थस्थमिपा मितितादेशाः अतीहला
देरितिवा वृद्धिः अतनेतितनादिभ्यस्तथासोरितिसिच् लुक्यनुनासिकलोपः अता-
निष्टेति लुगभावपक्षे इट् षणुदाने नांतोयं णकारस्तु णात्वणिकः तेन यङ्लुकि सं
सन्तीति संसन्तः इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ क्षणु हिंसायां क्षिणु च इमाव पिलान्तरि
कणकारो तेन चं इंक्षिचेक्ष्वेति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ सिचो लोप इति नचा-
स्मिन्पक्षे प्रसयलक्षणमकृत्या कृते सत्र गुणः स्यादितिवाच्यं उश्चेतिसिचः कित्वे
ननिषेधश्चात्र संपर्युपेभ्य इति इति स्यपाठं विहाय भाष्यवार्त्तिकानुसारेणाह संपरि-
भ्यामिति इति तनादय एवं कस्यान्नावइति आत्मनेपदेष्वनत इत्यनेन सोत्रादति न ॥२०७॥

कारेणपक्षद्वयमपिज्ञेयाः विष्टभ्नोतीतित्वनिर्दिंतामितिनलोपःस्तंभेरितिषत्वम् वेःस्क
भ्नातेर्नित्यं सिवादीनां वेत्यतोवेतिनानुवर्त्तते इति ध्वननार्थमिहनित्यग्रहणं विष्कभ्नो
तीति स्कभ्नोतेर्विस्तत्वग्नाविशिष्टरूपेन विवक्षित किंतु धातुमात्रं अन्यथा विष्कंभिता वि
ष्कंभितइत्यादावपिषत्वंनस्यात् नचेष्टापत्तिः माधवादिग्रंथविरोधादितिभावः हलःश्नःस्था
नेतिश्नोहेरित्यारंभसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तेर्ह्लुक् अतएवजहीः
त्यत्रहिलोपवारणायेयंपरिभाषानोपन्यस्तसाजः यतुके चिन्न तत्रानजादेशेणक्षत्तुपागपा
वितेभ्यः परस्यश्नाभवतिनतुसोत्रेभ्यइत्युपमारभ्य तत्रश्नीहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणंमा
धवादिग्रंथविरुद्धंच घादीनांक्रत्वः शिवुलकमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्त्ततइत्साद्रु क्रि
तिपरइतिनलिडीति अनेनन्वतइत्योलिडिदीर्घोनेतिस्मारितं उदोष्ठ्यदंतोष्ठ्योपिक्त्रा
ह्यग्रहणेनग्रहणात्तत्स्याह दैव्यादिनिवरिषीष्टेति लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेटवृ
षीष्टेति अंगावयवादिति अंगावयवात्किंनिरुतंडस्ततंदंतागस्याकिं विधाति
उश्चेतिलिङ्सिचोः कित्वाद्गुणाभावेसत्युत्वं हलः संप्रसारणस्येत्यनुवर्त्तते अंगस्येत्यवयव
षष्ठी हलइत्ययंचमीतदेतदाह ॥ २ ॥

तत्वबोधवे

दीर्घहिंसायां षित्वादङ् ह्रियाहेतिह्रियायां ह्रिपाद्रीरित्यादौ ह्रिपा धर्मव्यतिक्रम आचार
भेद इति स्मृतिदीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति ननु दीर्घग्रहणेन अंगवृत्त परिभाषाज्ञाप्यते इ
त्याकरेस्थितं अन्यथाज्ञाजनोर्जा इत्यस्मात् अतोदीर्घो यञीति दीर्घसिद्धत्वात्तथा च दीर्घनिर्दे
शसामर्थ्यस्योपक्षयात् कथमिति कृत्स्नाभावसिद्धिरिति चेदत्राहुः कृत्स्नाभावे सत्येव दीर्घनिर्दे

सू.
॥ ११॥

शात्कथं परिभाषया ज्ञापकः सति तु कृत्स्ने प्रत्यंगकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः तथा च कृत्स्नाभा
वासिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति किंच अंगवृत्ते पुनर्वृत्ताविधिरिस्येव परिभाषान्तरोक्तत्वात्
ज्ञापकान्तरं यदि तु अत्र सोऽभ्यामिति सूत्रे भाष्यपरिनिष्ठितत्वात् सर्वथा स्तात्हि स्वातंत्र्यमेवेदं व
चनं तु ज्ञापकसिद्ध मिति पक्षोपि युक्तः इदं सम्यक् गतमनोरमायां यादवप्रकाशे तस्मिंस्तु पदे
दीर्घग्रहणसामर्थ्येनोपपत्तिमिति सम्प्रगेवायं ग्रंथ इति केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्य
त्वान्नकृ इति व्याख्येयमित्याहुः वक्ष्यतीति अग्निदितामिति लोपः अभिन्नानुदिति वदस्व्र जे
तिवृद्धिः भयभावः अवान्तरामिति रूपस्तथा रिति तस्य धत्वं रूरो रूरीति वालोपः कृ ॥१२॥

स्व २ ली २

संभक्तो भक्तिर्भजनं ग्रंथ किंत्वयमेतेऽत्रति अंघ्रिघ्र्यंघ्रिदंमीनां लिटः किंत्वं वेति व्याकरणांत
तरमित्युक्तत्वात् निरंकुशः स्वरतीतिसूत्राद्वेस्यनुवर्तते आर्द्धधातुकस्येडित्यधिक्रियत
एवतदाहवल्गादेरित्यादिनिरःकिंकोषितानिरंकुशादितिइडभावेक्तःसहितासाहचर्यादि
तियद्यपिपहचत्वर्थइतिदिवा दिरपिसहिरस्तितथापिसहेतिरूपानिर्देशात् भौवादि
केनैवसहितासाहचर्यमित्साक्षः रूपनप्रत्ययादितिबज्झीहिरयंन्यनप्रत्ययवत् इष
स्तकारेपरतइटविकल्पप्रतिषेधइतिवार्तिकार्थः तथाचदैवादिकाद्विकल्पोयमेतिफलि
ग्रहणमिति तंएवंचतीषसहेत्यत्रइस्मातेरपिबोध्यं पोषितेति अनिटकेषुपुष्पेषुरूपनानिर्देशात् नि ४
५ यंसेडितिभावः ड्ढोःघृडुःष्ट्वोरितिसतुक्कस्यानुकरणं चुत्वेनतकारस्थानेचकारश्रु
स्याहसतुक्कस्येति एवंचसूत्रेक्कारात्पूर्वंचकारोज्ञेयः सतुक्कस्यकिं विच्छुप्रच्छ्योर्मान
ङ्प्रत्ययेच्छकारस्यशकारेकृतेनुकोऽश्रवणीययथास्यात् अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्या
श्रेस्मात्स्वसतुक्कयहणात्ततेनातिक्रांतोभववकंतमतिभववकानित्यादिसिद्धमित्या

ङः सूत्रस्थेन चकारेण किं फलितोः फिकृती स्पृष्टतस्ततसाक काचित्स्यादित्यहोलितिदी
र्घः एकाच्चः किं जाग्रहिताजाग्रहिष्टतङस्यादेयङ् लुङ् किमाभूत विहितस्येति किं जाग्रहि
तेन चात्र णिलोपस्थानिवद्भावात् यहेः परत्वेनेति वाच्यं दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनि
॥१२६९॥ षेधात्तेन पादिक दीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यस्मदुपगमेन तु विहित विशेषणं व्य
र्थमेवेत्याहुः प्रकृतस्येटो ग्रहणान्नाग्राहिताग्रहिष्टतङस्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः ग्रही
वीटेति कृतङसनुवृत्तेर्नेलिङिति दीर्घनिषेधेन प्रवर्तते अग्रहीषातामिति लुङात्मने
पदद्विवचनं इतित्र्यादयः ससापपात्र एतसोदाहरणानि अग्रजनाम ध्मान्तुस्फुटी
भविष्यतीति नास्माभिरुपपाद्यते त्वच संवरणे ऽकारान्तः अपञ्चार्घमिति ससापग्रहणं
तु अग्राप्तुग्रहणमिति ज्ञेयं अमेत्याहुः सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमेषामुपादानमन्यथा रव
णीयं कारयति रातीसादाविवरमणीयं रूपयतीत्यादावपि णिजन्तस्यादिति अनुकृदिति।
अत्र प्राचामारभ्यात्रासन्ववल्लघुनीति सन्वद्भावस्सुक्तं नतु ङ्ग समासात् सन्वद्भावविषये हि ॥१२७०॥

न कारोपधयत्रितत्रिमत्र्यादिषु इकारो व्यर्थ एवनत्तज्ज्ञापनार्थस्तेषां संयोगांतत्वात्
यन्नतनन्नमनन्ने इति नकारोपधोत्तेपि ॰ प्रतिपादितामिति [redacted]
६८

जायमानो दीर्घः स्त्रञ्जावं नापेस्तन इति सामान्यापेक्षमिति तसेवेपि चुरादयो विकल्पेन णि
चं लभंत इत्येतदर्थकमिस्यर्थः नंचेवमाधृषाद्वेति व्यर्थमिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्या
सार्वत्रिकत्वात् एवंचास्मिन्मते आधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः अन्येषां तु णि
ज्यंयोगा व्यवस्थित इत्यर्थः जगाराजगणत्तुरिति वृत्तौ चकाराच्चकणत्तुरिति प्रचुरः
पाठः तस्मिंस्तु पाठे नास्य वधकत्वार्थसिद्धिः केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादि
रूपाभावेपि गणधातोरदंतत्वाङ् णगामासेत्यामाभवितव्यमिति जगारोत्यादिपाठ ॰ प्रतोलोपादं
प्रिंसइत्याङः नवैयर्थ्यमिति वियर्थ्यमेत्रांकापिने सयमेव पत्ते युक्त इति भावः नचा तरंगत्वात्तदे
पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाराजगणत्तुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति वं
कंचभ्वादेराकृतिगणत्वात नचस्यधातोस्तदुपसिद्धेः नन्छिंदसमिति लोपान्नलभ्यतेन
कारस्यानुपधात्वात् चिंत्यादि स्पत्रनु चितसमत्तमिति नकारोपधपाठेन लोपः स्या
देवेति तन्निवारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः तदेवमिह पूर्वैर्विकासेवाउपसेवा

लाउयति पुत्रं लउयोरभेदाल्लालयति उकारइदिसिक इति उदितकारणमोदित्वश्च
तत्त्वबोध० तिष्ठतो रम्य वहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वाभावमिति न ह्लाल्नोर्द्धि सेक लट्ः औदि
हलादिडुभयवतेनेपि नत्वमिसन्ने लं उिनः पीउ अवगाहने गाज मांसेति ह्रस्वपक्षे
मन्वज्ञाव विषयत्वाद्दीर्घोल्लघोरिसम्भासस दीर्घः ह्रस्वाभावपक्षेनु नदीर्घ इत्याह न्न
॥११॥ः पिपीउदित्यादि हूपूरणेदीर्घोच्चारणमिसादि पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणे
पिपिर्तिअंतीति पिपर्ति परत्तीत्यादाहुर्धदीर्घोच्चारणमित्यर्थः अत्रवदं तिधातुपाठकृ
ग्प्रन्दराता ५ ताःपाणिनिनाविक्षिप्येव उदात्तां स्वपठिताः न हि ह्रस्वकारांतम्भेदाइतितेन पारमार्षि
[redacted] तं येनेत्यंतस्या न्यायः कल्प्यतत कविकल्पानुमेत्वस्यानिस्यंणत त्वं मुक्तमिति एवं चा
स्मिन्पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितं अत्रे नदीर्घोच्चारणं पारितां पिपर्ति परी
तेत्यादौ ह्रस्वतो वेति इत्यादौ दीर्घविकल्पार्थं ततत्पाणिनिविकल्पः सिद्ध एवेति परत्तीत्या
दिरूपमाङ्कः कउँ कउँयति वलवान्भवति जीवतीत्यर्थः उँकृत जिउं तेरेत्यन्तो ॥११११॥ः

सवर्णान्न गृह्णाति ऋदिति विधीयमान उ

चेतिवर्त्तते इत्याशामिति ऋकारे परे पदान्तयांश्च सवर्णीकृतदित्सादौ दस्थानः ऋमी
मजदित्सत्रमजेर्वृद्धिरेचुप्राप्तः इतरेषांकृत्वपक्षनांगुणेन नत्रपीपूर्वदित्सादाकारइति विवेकः पर
नन्विह अरिस्तनूयमानेस्तु न गृह्णाति तथाच ऋचील्कपदित्सत्र ऋकेदित्सेनेन ऋवर्णे
ससवर्णीकृपदितिप्रसज्येतेति चेन्नैवं लवृस्यासिद्धत्वेन तद्ग्रहमेव ऋकेदित्ससप्तवृत्तौ पञ्च
तक्लृपौरो लइत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लकारैकदेशा विधानादि शसिद्धेः नव चलीक्लृप ना१
तइत्सादौ रीगागमारोक्तेन लघूपक्लृपोरोलइत्यस्याप्रवृत्तकत्वेपिक्लृप्रपृच्छानुः क्लृपसामर्थ्ये
इत्सेवपठ्यंता एवं हि विक्रियालाघवं लभ्यतेऋकारैकदेशस्य लकारैकदेशाइति व्याख्या
नर्लकैकश्यापि न भवतीतिवाच्यं गृचील्कपदित्सत्र ऋकेदित्सप्रवृत्तावनिश्चरूपत्वसंगात् स४
कृपीरोलइत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लकारैकदेशाइत्युपगमेत्रक्ताव्याख्यानलेकवाक्ये
स्यात् अयदेपक्षइति दोषप्रयुक्तत्वाद् दित्सादिति भाव [illegible] ज्ञापयति असंस्कृ
तो भवतिगाढत्विवृत्सर्गः स्मापयतइति आवत्वतु नेह भवति निसंस्मयेतेरितिनिर्देशा

इदं चकेयटीत्यो कं न त्विदं दोषश्च [illegible] कारेण न लवर्णग्रहकत्वे
तपासिद्धेः स्पष्टत्वात् २५

तत्वबो० नस्मिउईक्षहस्तनइतिमीवादिकार्यदेहेतुमसोतद्विध्यानात् अप्रदाने विधृएनंवितर
णा चतुर्दसंचोदनेणपासंप्राघइतियुचिंचोदनावजमार्गवाजयतिमार्गयतिकेचित्तुमार्गेति
नधमत्वंतरंकिंतुवजेसकएवधमतुमीर्गमस्कारणंतोचेतिमानस्युःज्ञपमित्र चाजसामिसे
॥२६॥ः केज्ञपक्षतुणिंचंलंतेमिसंज्ञकश्चेत्समेज्ञानेज्ञापनेचेति अतिपत्तज्ञप्तिचेतनाअहंज्ञी
सायामित्सत्रज्ञानेप्लाघ्युउ॰सूत्रेज्ञीप्समानोवोधयितुमिच्छमाणइतिमासप्याज्ञा
पनेचप्रेयागदर्शनायितिमीवः वेष्टनमिति परिवेषस्तुपरिधिरित्समरः नविलादिन्न
यंभावःघटादेयमोपरिवेषणइतिपठितं नत्रहिपरिवेषणमितिहेतुमण्यंतस्यरूपंहे
तुमण्यंतस्यहिभोजनावेष्टनाच्यार्थः तथाच्चापरिवेषणइत्यनेनभोजनात्तोवेष्टजन्मान्य ना६
त्रमित्वनिषेधेपितयोरर्थयोस्त्वमंतत्वादेवमित्वसिद्धेरिति यद्यपिघटादोयच्छतिभोजना
तोऽन्यत्रामित्रीतिव्याख्यातं तथाप्यत्रस्यग्रंथानुगुणप्रनोपलक्षणतयातव्याख्येयमि
सीजः अत्रेदवोध्यंघटादोयमोऽपरिवेषणइत्यत्रपरिपूर्वकस्यविषेर्णिजंतस्यत्तु ॥२२॥ः

व निषेधः क्रियते न तु यमन्च परिवेषणे इत्यस्यानंतर
स्येति न्यायात् प्रमंतत्वप्रयुक्तमित्वस्य २ व२

टिरूपं यमन्च परिवेषणे इत्यत्र तु केवलस्से वल्गु टिरूपं ननु णिजंतस्य तथा च भोजनावेहेः
नायाः अपि परिवेषणस्याश्रयीत्वाद् अयत्राप्यमंतत्वेनमित्वं सिध्यति वेष्टिनेनु अपरिवेष
णे इत्यनेन अमंतत्वप्रयुक्तमित्वस्यैव निषेधेपि यमन्च परिवेषणे इत्यनेन नमित्वं सिध्य
तीति दिक् ॥ विस्फुरोर्णौ ॥ आदेच उपदेशेऽशिति आदित्यनुवर्तते विभाषा लीयतेः इत्यतो
विभाषाग्रहणं चानुवर्तते ॥ आत्त्वं वा स्यात् ॥ अर्तिह्रीपल्वादंतरंगत्वाच्च आदेः पुक् पा-
व्लेपयति हि स्याउणाः ॥ अर्पयति ह्रेपयति रेपयति यतेलोपः क्रोपयति क्ष्मापयति स्थापयति चेपयती
लो५ ति वर्णेग्रहेलन्तलण इति प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते ॥ अतोनुपसर्गे क इति कवाधनाय
काववामम्भ्रेखसारम्भादिति भावः ॥ ज्ञपादिभ्य इति ॥ सुखम्भते पंच ज्ञपादयः मतान्तरे तु सप्त
पूर्णे से केषुणिपत्यन्य इति ॥ इद्दैरेणां पावस्युधिरिनैर्विमुग्धाक्ष्या ॥ अनवस्त्रीरखामिनोक्तं
पाव्वेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः न विद्मः किं जिहीमोऽत्र किमुपादमहे वयम्
मितिपूलपूर्णादिषु पाठे भ्रंशः वजधतो मीगि संस्कारेष्वेत संस्कारणे वैसर्ग्यभ्रंशः

तत्त्वबोध आगमसंग्रहणात् आगमसंग्रहात् चूर्णिसंकोचेनेष्टरूपं पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदः कृतः सर्व
चैतिक्त विरुद्धानुपाठोऽस्यादृष्टत्वेऽपि नायं प्रामाणिकः इति मंतव्यं मिदं चोत्तसा सरइति सूत्रे
कैयटेनास्यापरत्वात् मतौ मतौ मं चयति ह्ययेनेति प्रयोगदर्शनात् उपधायाश्च कृतद
॥२२४॥ शत्तो रिति क्तेनेदाह अतो रूपधायाः इति ननु कृतद्ध्वा तो रिति सूत्रे धर्त्तो कृतद्दिति
वैयधिकरण्येपन व्याख्यानेनैव सिद्ध मिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् मैवं न यथा हिंसानि
कृतकारी यतोऽस्य प्रवृत्त्वप्रसंगात् अर्दन इत्येकइति अर्दवदंति अर्दनेलुवितुवीभ्यां
पां गतो नयोस्तत्र पाठे गेहृद्धायास्या शिदित्वादेव लुंवतिवुंवती स्यादि रूपसिद्धः अर्दत्त्वीने त्वा
र्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः सा धेक इत्यर्दनार्थेत्वं चोरादिकयोरपु कौमिदस्व रसादिक इत्यु
क्तमिति मूलेबलते कृतरणप्यर्यंतत्वे तैला नं जनं कृतयति अममुत्तत सुर्द पु
र्वनिकेतने गृहयति पूर्वयति केचित्तु पूर्वनिकेतन इति पठित्वा गुर्दश्चतुः पूर्वनिवा
सेवर्त्तते इति व्याचक्षते जसु हिंसायां त्काया मिदिकस्यांत्करणमिति तत्सामर्थ्यात् ॥२२३॥

पंमदि १

सशिजनिसः जासयति जसति जसित्वा जस्त्वा जस्तं चित्तसंचेतने संचेतनं मूर्छाइत्वा
स्य निवृत्युत्तरकालिकं ज्ञानं स्मृतीति ऽ हर्दे ख्रासंजे त्निलोपमासं क्या हसंजि साहचर्याद्दि
ति स्पापस्या व्रायते अस्मृत्तत्वरेत्सादिनात्र म्यासस्पत्र इं त्वापवादः अपंनूतनतजे स्पा ३
भर्त्सीतर्जयते भर्त्सयति तर्जयत्रिवके तु मिरितिप्रयोगस्तु लिंजतात्त्स्मोऽज्ञो वा दिकात्
तर्जितेवीहेतु मसि विद्योधमः भूरा भूरयते भूरा ऽ मेके स्वे गणे गणे ऽ समरः सूर उद्यम
नेदीर्घोपधोयं गूरयते ऊ स्त्वापधस्तु दिवादौ तु दादौ चेति मनोरमायां स्थितं यद्यपि
तु दादौ गुरी उद्यमन इति पाठाद्रुस्वापधरावत्त स्यपि दिवादौ गूरी हिंसागत्योरिति पाठान्न्यो। घ्रा ऐ ५
ह्रिज्ज स्वापधः तिनथाः शम लत्न नु निशामयत इस्पति मिसत्र शामयइ सेतन्न शम
उपक्रमइस्तस्मान्नि चित्सूपं चेत्त इ्रमेत तत्वान्निवसति स्वेन भावमिति साङ्गल्यकंय
मतेन सिद्धमिति विद तिजत्कुसमी यत्वान्तादिः निशामयस्वेति रूपस्पसर्वसंमतं त्वादिति
चेत् अत्रवाक्यः स्वार्थं रूपं तादस्माद्धेतु मसि विचिनि शामंयेतिरूपमनन्वार्थसंगतिः निह
तु २

पत्र ३०

तत्त्वबोध० डुपचष्प्रान्तोः प्राक्तोऽधेरिणुच्यतेऽइति सिद्धेतात्थितिकुत्स त्रवेत्तपरेण्यूनश्चकुत्साया
मितिनिर्देशात्‌ऽकुत्सा एषामस्त्येवेतियुवकुत्सना भेत श्रीमेडुनंनिरूपणमितसाऽः वं
चुपलंभनेलुट्रिविंचने अदित्करणासमस्त्वाया मिद्धिकल्पार्थत्वाज्जनित्यः वंच्युयाति
॥२२४॥ वंत्युति वञ्चित्वावंचित्वावक्त्वावंचि लुंचत्तेष्वमित्तिसृटःक्रुंद्रित्वविकल्पनासाद्विकोन
५५ लोःइदुभावेन्नुनिशयांवक्ता यस्यविभाषेतिइणनिषेधःनाम्नावेतित्वान्नाष्टमात्वष्टेत्र कि॰४
नित्वोऽथवेति प्रातिपदिकमितिग्रन्थेषपिहमपतइतिमत्त्वेत्रन्येभोपीनिवक्षमाणत्वात्त
कुइवीस्मयतेऽवक्ष्यसयेटित्लोपकुगतीतिसमासेतिनिषधन्नमितसर्वःपद्मापिकुपूर्वस्यास्म
ऊलङोदिषुकुस्मयतेऽस्यादिसिद्धंनघापिकुस्मयतेइसा॰इनसिद्धोऽपसर्गस्यधा
तुनाव्यवक्षनायोगात्‌कुस्मयांचक्रेइत्यामधेमापिकुस्मेतिपाणेऽर्थवान्‌इत्साकुस्मी
याःचर्वलेर्वीपिच्युराद्विरणिचपात्हिकइतिपदेतुराशर्वहलश्चसप्रसयःचर्वोकाणाः ॥२२५॥
निमीलने एकनेत्रनिमीलनएवायंकणष्टस्वभावात्तकाणःकाणपादीनामितिणेनेहे

चुमंरूपंतेषुवसंतेहंसर्थोस्ति तेनयातयतिहंतीत्यर्थस्तेनोसमानार्थौ अजे प्रतियत्नो गुणा
धानं अजेयतीतिसंगच्छतातीत्यर्थः युषिरविशिष्टेषु तिज्ञानं निषेधाद्धिंगाद्दितियुषि
रविशिष्टनइतिसूत्रेण अविशिष्टेनोनशयादिनेनषिध्यतेविशिष्टनार्थादितस्मादनेनत
णनिष्ठानास्यैवणिचामवधानात् अतो युषिरविशिष्टेन इतिभीवादिकादेवनिष्ठा।
यादिणनिषेधेभवेदितिकिंविशिष्टनप्रतिषेधेनततस्त्वात्तेनैवविशिष्टनप्रतिषेधेना।
निसोऽस्परिजितिज्ञाप्यतेइतिभावः इदित्करणादपिणिजिविकल्पः सिध्यतीतिके
चित् विस्पयोगइति क्रियाकोश्चालंत्रिलिंग यत्ननिकारोपस्कारयोः यत्रोवा वेषा वा।
निकारः निराकारोपस्कारयोरितिपाठांतरं क्रियानिष्ठंदेनेयत्नेनप्रेषणनिराकरोपा
तयस्पुपस्कृतौ निसोऽयंधात्वर्थःपुनयोः प्रतिदानेइत्युक्तं अस्यार्थः ... यत्नाद्यर्थे
षुचतुर्षुपतस्थितेषुजीतनिसः परमाणेचेतस्युज्यतेतदाऽयंप्रत्यधनयोः प्रतिदाने
वर्त्ततइति रूपंनिर्यातयतिप्रतिदातीत्यर्थः अंचुविशेषणे विशेषणं व्यावर्त्तनं

तय१

सं॰ वं॰ टी॰ मुदोऽप्यक्कज्जने भूधातोर्णिच्स्यात् भावप्रतीतिमिश्री करोतीति च्वेति वेस्पर्द्धः कृपेण्य क्क
पेर्णिच्स्यात् स्वकल्पेन अास्वदः अामिमायेति अाकुस्मादिति पूर्ववत् अाधृषाद्वागर्वा दि-
ति परत्वं च अाङो ऽभिविधावर्थेनायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेनत्रापि तधैर्यस्मास्वा
११५ नमुचितमिति भावः अन्ये त्वाहुः पूर्वकात् स्वदः सकर्मकाण्णिजितिष्णा चख्नुः अास्वदी
येषु भावः सर्वे सकर्मकाः घाटयतीति अयं चुरादौ वसंघातेगतस्तुनः पाठस्तु अ
र्थभेदात् स्वादः स्वेकहति अस्मिन्मते पूर्ववत् प्राप्य स्वादः सकर्मकादिति पाठः ननु
दीर्घपाठे गमर्थः ह्रस्वपाठे पुपधस्य ह्रस्वा स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वात् अाह दीर्घ-
स्य पाठिविति सः स्विदि स्वदि संहानं चेति सूत्रे ह्रस्व अासेण परस्परस्य समाप्रकारोननु
पत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्संत्रतेसि स्वादयिषती सादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह अ
स्विदद्दिति ह्रस्वस्वदीयाः अाघयोको माक्यानानत्योग्यतावलाद्वाणिजितो
संबध्यते अपोतादिति णिज भावप्रत्ययेत्रानिष्टं त्वमिति भावः लीदृवीकरणे लि ११५

पि३

नातिलीयसेत्यस्य का निर्देशाइति भाष्यकारोक्तयाविभाषालीयतेरित्यात्वमिहनप्रवर्त
तइतिध्वनयति लेवतीति वलीतेतिवृत्तोवेतिवाद्दीर्घः लिङि वूर्यात् आत्मनेपदे तु वृषी
ष्ट वरीषीष्ट लिङ्सिचोरात्मनेपदे वेति वेट् नलिङ्ग्रातिइटो दीर्घनिषेधः इड्भाव
पक्षेत्वेक्षति किं त्वा नगुणः लुङि अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः सिचिचपरस्मैपदे
ष्वितिदीर्घनिषेधः आत्मनेपदेतु अवरिष्ट अवरीष्ट इड्भावेसिचोलोपः अवृत सिच
एिल्यभावपक्षयमनिडसाह रेकेति आनिवारित इति ग्रालच्युपधेतिकृतः न्यपन्न निरतु
कृ ८ रूपनानिर्देशादयंसेडितिध्वनयति नपितेति वृदीइदि त्वानिष्टायानेहूकुवलीन्न
स्पएत्वंवृलः वृलवान् फुस्वघ्वेतिधुक्कंपनेइत्यर्थः ग्रवान्दीरितिअस्पति
वृक्कीतिलुकानिर्देशादइनेतिभावः वात्तिस्वपीतिसंप्रसारणंज्मात् धृपधृसह
नेकेचित्वादितमाहुः सन्नमतेधश्च मुच्चमते तु धृषितः नन्व वनिशाश्री डिः स्वादा
नेतेलिनिष्टायाः किं त्वानिषेधाजुलेनभाष्यमितिनिचेदल्वाहुः आदित्स्याह चर्यादादि

रम२

तत्वबो॰ म॰ ते

तिएवत्रिधाषेत्यस्यतत्रग्रहणात् नचश्वादितोनिष्ठायाइडूइलिभइतिशंक्यंविभाषा
भावादिकर्मणोरितितत्संभवादितिइ सांप्रतीयास्तुजादयः अधारंतानाइजिक्षमा
रोपधुक्षतुषुग्रंसावयवोऽकारः नतुउच्चारणार्थइस्पर्द्धां स्थानिवत्त्वान्नवृद्धिरितिअ
॥१२६॥ चेःपरस्मिन्नितिसूत्रेसर्थोः नचस्थानिनिसतियत्कार्यंतदेवस्थानिवदित्यनेनाति
दिक्षपूर्त्तेनत्वादेत्ताअप्युक्तंवायते अन्यथानायकःपावकइत्यादिनसिध्येदितिवृद्धि
रेडुर्वारेतिवाच्यं अचःपरस्मिन्निसत्रस्थानिवदित्यनुवर्त्यनेनाश्चाधिकारपक्षाश्रयेणा
भावाभावावुभावप्यातिदिष्टेपतेइतिसिद्धांतात् स्थानिनिसस्भवंसाहृष्टेवादेशेणप्य
भावात् स्थानिनिमित्तियन्नभवतितदादेशोपिनभवतीसत्रूनुनपूदाजसूत्रस्थया
लोपादिग्रहणमेवलिंगमितिदिक् ईच्चगणः अतस्मद्धस्वरेसत्र्यपाऽनसच्चकारा
णसमुच्चीयते स्तनगदीगदीसत्रइकानिर्देशादतोलोपः अनेकाच्त्वेनाथोपदेशा
त्वात्षत्वंनतिस्तनयिषति स्तनिहषीपुषीतिणिरितुअन्ययामंतेस्ययादेशःस्तनयि ॥१२६॥

र्णुर्विलाहकः पतगतौ वा गणसूत्रमिदं रूपयतीति कपोरोलन्इति न प्रवर्त्तते तत्र कृप्सा
मर्थे इसस्य ग्रहणात् रूपकृति कारणाजं तस्य तु धात्वंतरत्वात् स्यग्रहणात् तु मिश्राई स्या अ
वभाम दिति अत्रोपसस्यानिवर्त्तमानोऽचइ सुपधस्येन सूत्रपिशुनोऽङ्जेनस्त
स्य कर्मपैशुन्यं अत्रोपेत्मात्वादिति अनेकाच्त्वादिति भावः साम सांत्वन इस्यतीन
स्यादिति अयं धातुः अतः प्राउ. मूलपुस्तके न कुत्रापि पठितः पुस्तकांतरेषु मङ्गपःकि
चित्तु साम सांत्वने इसस्य चौर्य्यपठितत्वे पि षांच सामप्रयोगे इति तु प्राक्पठितमे
व तन्नूचपांत्वसामेति धातुद्वयप्रयोगे व्यक्तमेते प्रयोगष्वसंत्व प्रयोगपरः स च सांत्वनमे
वैसंवं ग्रंथकाराणां ग्रंथवर्णायित्वा स्थितस्य गणितं समर्थयंते गवेष मार्गमन्वेषणे ऊन   ता ६ एं ५
परिहाणे अस्मात्पौच उ. छिवाससरत्वादं तरंगत्वाच्चु अत्रोपेन अजोः द्वितीयस्य
तिणिचासह छिवेकेनरित्यनिष्टं प्रसज्यते किंतुक नादि स्येव रूपमिष्टं तच्च न स्या
द्दृस्य द्वित्वं विना न संभवति न च द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कृते अत्रोपस्य स्या

ति २   न २

गत्त्व ५०
निवृत्त्यभावात्त्रिविधकवानशब्दस्यादित्वं सिध्यतीति वाच्यं णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्
तत्राह ओः युयण्जी साद्रिसंपूर्णस्वं लिंगमिति केषांचिद्दुर्मनि व्यक्तायितनुमा
ह पययोरिति अयं भावः स्मिपूङ्रंज्वशां सनि सनीवंतर्धदिति सूत्रात् स्मिपूङ्पाति
॥२२७॥ भ्यांपरस्य सन इडागमे कृते द्वित्वे चनेऽचीति स्थानिवद्भावादादेरु निषेधः द्वित्वर्णीतस्य
वद्वित्वमिति सुपविषते युपविषतीत्यनिष्टप्रसंगात् ननु अभ्यासो वर्णस्य त्वाद्घपया
ति६ योरित्ये पदितं अन्यथापि पिविषते यियविषतीन सिद्धे दितिवर्गग्रहणसामर्थ्यात् युयणः
जीति वर्णादि ग्रहणफलं तु अवीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवन् अजीज
वत् विभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसि
द्धिरिति वाच्यं तद्रूपस्य पादर्णाणिच्परत्वादंतरंगत्वाद्वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्या
सेऽवर्णस्य डल मत्वादकारस्य सन्यत इत्तीत्वेन रूपसिद्धेः अत वर्गग्रहणं सर्वस
ङ्गार्थं ज्ञापकमिति भावः ज्ञापकफलं तु यत्र ओः युयण्जीस्वस्य प्राप्तिस्तत्रैवायं न तु ॥२२७॥

घानुत्तावयिषति चङ्यनुत्तवत्तनुरिवाचरति तउवति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्याचारे क्वि
प् ततः तदन्ताण्णौ सन् उतुत्तावयिषति चङि। अउत्तुवत् तुदतिः सौत्रो धातुस्तेनोण्णौ सन् तु
तावयिषति चङि अतूततवत् तुना वयिषति अनूतनवत् पुस्फारयिषति अपुस्फुरत्
चिस्फुरोर्णौ विति वान्त्रात्वं अपुस्फुरदित्यादिवन्यासेत्वकारश्रवणं भवति ज्ञापनवशा
दन्यथा चित्तावायिषतीत्यादिप्रसङ्गेन तद्ध्व तत्सकलमभिप्रेत्य वार्त्तिककृतोक्तं ओः पु
यण्जिष्वपवचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य तिस्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणं अ
चः परस्मिन्नित्यादेशोनस्यादिति प्रतिषेधस्तेनोपुरस्यमनसाभिप्रेत्य सद्भूतं प्रतिषेधः स्थानिवद्भाव
स्याप्युपलक्षणमिति वाच्योर्थं नन्वेवं ह्यातसंज्ञाष्टं नइति ध्मातोर्णौ चङि इणदेवण स्था
नेवद्धृतह्रस्वस्य द्वित्वेनरदत्वे च अञ्चकीर्त्तदिति स्यात् ननु अचिकीर्त्तदिति तत्राह अ
त्र दिहकाचिति अजोहाउजिति चङ सहितसोत्तरखंडत्वमसुपेसद्भूतं अन्ये तु अजोहाद्यग्र
हणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ध्मातोरव्ययवर्णिका चोद्दित्वेमत्वम्भासोत्तरखंडे अभ्यासं भवादिसा।

ऊः ऊऊ ठत्त ऊननदिसोदोपरिनिर्दिष्टेनेत्यवर्णस्यालोपादाहृत्यक्रियायामिति चेकुद्गावयि
तत्वबो० ५० ६ षतीत्यादौ च क्रियायामवर्णेनालभ्यते इत्याह परिनिर्दिष्टेनेत्येवेति वाच्यम् ऽनास्यायां क्क
चिदवर्णपरत्वं विवक्षितं तत्र तु अमुकं चैवेत्याह इति भावः सजातीयापेक्षत्वादिति युवणे
ओहोम्यासोत्तरत्वं उ अवर्णपरा भवंति अतः तेष्वेव ज्ञापकमित्यर्थः अत एव भाष्यकृता
॥२२८॥ पवर्गादेरन्यस्मिन्नपि हलि अवर्णपर एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्षोदिसोदोनातिमा
त्रिरिति सिद्धांतितं न तु अयुयएजोतिसूत्रे णिचीतिनास्ति तथाप्यचणिच्यच आदेशेण
न स्यादित्यर्थकष्व मिदं ज्ञापकं भवेत् न च सामान्यतो हि त्वेकार्यं अच आदेशेन स्या
दित्येवज्ञाप्यतामिति वाच्यं दिदृक्षनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासेत्वकारा
श्रवणप्रसंगादिति चेत् अत्राहुः येन नाव्यवधानमित्यकेन व्यवधानेऽपि त्वनिमित्तस्य
व्यवधानमाश्रीयते तच्चैकेणैव संभवतीति णिज्विषयकमेव ज्ञापकं दिदृक्षनीयि राम
षतीत्यत्र लघुपधस्य वाच व्यवधानमिति न तद्विषयं ज्ञापनमिति अस्मिन्नर्थेतेऽत्राचा ॥२२७॥

धानादनेकव्यवा१

रक्षि वेताह्वन्नञ्चणश्च त्वा निङ्दवनिषतीतिस्यात् तन्न नेष्यते यो स्थानिवद्भावस्सूत्राप्रकमि
ति वार्त्तिकोक्तिः स्थानिवत्त्वनप्रतिषेधेन वार्णविधौ अभ्यासे ऽकारेण नवेति प्रमता वार्त्ति-
ककारवचनादेवर्णे स्थानिवदिति स्वीकर्त्तव्यं तथा च न पूर्वविधाहरणे षुदो षड्गतिद्विक-
फलितमाह अकुतेत्वेति त्रेणनन्दिति निनोनयति ध्वनयतीति चुरुः निषेधस्त्विह तत्र छंद न ४
सीसत्तु हस्वा मात्वाय ते जरितुः कामम्मूनयी स्त्यादावेवतन्निषेधात यत्र पिपरिनिष्टि
तरएवत्र वर्णे परत्वमिसा ऽत्रायेन ऽवर्णादेत्राएवस्थानिवत्त्वान्नान्यइति वदतां वीप्यदे
वादीनां मते ऽकर्नेनन्दिसिवमात्रं अवर्णादेत्रास्यस्थानिवत्वेनुपरिनिष्ठितस्त्वे ऽत्र वर्णे
परत्वाला भावात् यापि त्र चिकीर्त्तेदित्यादौ स्थानिवत्त्वमात्रं क्व ऽत्र भोग ऽत्र वर्णोभा
वादिति भाष्यकारोक्त परिहारपर्यालोचनया ऽवर्णादेत्राएव स्थानिवदिति नियमो ना
स्तीत्यानन्दिति रूपं निर्बाधमेव किंच ऽवर्णादेत्राएवेति नियमे लोपःपिबतेरीच्चाभ्यास
स्येति तिसृ ऽत्रेत्त्रयी प्यादि स्वपिवतेर्णो ग्राह्य सिस्मादिनायुक्तिं चडि ऽपधालोपेतस्य

चा३

नाखंवा४० स्थानिवत्वात् पापच्छब्दस्य द्वित्वमिति हृतिर्यंघो विरुध्येत अपि च सुश्किकासुश्कजंघा चक्ना॥
मिमानैजः अजेघेति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकस्य ओजढ इति प्रयोगोपि विरुध्येत एतद्धि पूर्वत्रा
सिद्धमिस्स्य श्रेयोजनकधनं वा तिकिं तद्युधा शुश्किके स्वत्रादां मातः इतिस्स्त्वविकल्पा॥
न शुश्कस्य इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यक पूर्वत्वाभावात् शुश्कजंघे सत्रकत्वस्यासिद्धत्वाद्
॥२२९॥ वैकोपधस्या इति धुंवजाव निषेधे भन्नता मिमानित्य त्रातुमकुपक्षादा इति वत्वं नन्वाद्यायाम
इतिमत्वस्यासिद्धत्वात् वहे क्रान्तासि निश्चिच्च इति जढत्वस्यासिद्धत्वान्मेकृत तस्य टिलोप दित्वपत्र ८६
स्य स्थानिवत्वात् वहन्नशब्दस्य द्वित्वं कुहाश्चुरभ्यासे चर्त्वे सत्व दित्वकुर्न [illegible] लोपीति प्रति
षेधात्र भवति एवं काशिकायामपि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे कजढ इति सुदा हृस्तडढिमाख्य
दौ जिढ इति पतंजलिमतं तस्य कढिशब्दस्य भवतीत्युक्तं तदपि विरुध्येत उवर्णादित्राएव
स्थानिवदिति नियमेणोक्तकृतस्य टिलोपस्यात्रस्थानिवत्वाभावेन हृल्मशब्दस्य द्वित्वासंभ
वात् एवं चोक धातोर्णिच्यर्हिलोपे च डिस्थानिवत्वात् कशब्दस्य द्वित्वे चकः इति रूपमेव स्यात् ॥२३०॥

द्वितो। इतिशब्दसावार

दर नर

वेसंमतंतनत्वांच्चिकरादितिँ वोपदेवोक्तमितिवोध्यंनत्वचिकीर्नेदिसादेस्थानिव
त्वमात्रंक्योत्तरभागेच्चवर्णाभावादितिचेन्नभाष्यकारैर्वोपदेवग्रंथस्य ष्टतिकूलः
उत्तरभागपरिनिष्ठितरूपेऽत्रवर्णपरत्वमुवर्णादिन्यासस्येवसंभवतिनान्यसेसाध्यंयेनेव
२८ भाष्यकारेणनघोक्तमितिकिंतुशक्यत्वादितिचितमेवंनयाहिसतिवच्च उंपुयणजीस
स्यप्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेशाणवस्थानिवत् ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वादित्येवमेवभा
ष्यकारेवदेत ऋजुमार्गेणसिध्यंतोऽर्थस्यवक्रेणसाधनायोगादितिदिक् संकोचत्वन्वा
रोऽत्रक्षतवापांजरमिति संकोचनहस्येतस्यर्थेनतम् अनेकाचत्वेनाषोपदेशत्वा
त्सत्वंनेतिध्वनयति अतिस्तेनदिति रत्वहयोरिति अंडुत्वापस्यस्थानिवत्वान्नयुणःञु
ए· ऋजगरहतत्रगलोपान्नसत्वजावः मृगयतेइतिमार्गयतिमार्गतीतितुमार्गअन्वेष
णइत्साधस्येयस्य अर्थेत्रर्थेतइतिहेदेलोपावलीयानितिसह्व्रो पान्नहृधि· वोपदेवस्तुव
दोक्ततायांतुकिंवार्थापयतेइतिरूपमाहतदसमानत् नचार्थि वेदस्तस्यानामित्याप्तुक

पर

दंतत्वे ३

न्॰ लघुबो॰ ४० स्यादेवेति वाच्यं तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् अदंतत्व[illegible]सामर्थ्यादिति कथादि
ष्ठूपक्षहद्विरीर्घसन्वज्ञावा विरहेण सार्थ्यमायप्रभृतीनामुपधाकृत्वस्य गृहस्य गडम्
तीनामुपधागुणस्य चव्या वर्जितेन अदंतत्वसार्थकं ग्रहणं प्रागुक्तफलाभावे स्मिन्च:
॥१२०॥ पादिकत्वं ज्ञापयतीति भावः ननु अदंतत्वसार्थकत्वाय वा ह्लोपइति श्च्वोक्तमेवा-
भ्युपगमतामिति चेत् अत्राहु: चिंतयन्तो शिरदत्वसामान्यपेक्षज्ञापकमिति मते इह
अदंतत्वस्य फलं स्पष्टमेव विशेषापेक्षज्ञापकं मतेतु तत्र तत्र आकार इकार ईकार मितिद्
उकार ऊकार ऋकार लृकारस्य तु वंध्य यथा ज्ञापकतया स्वीकृता: तथा अदंतत्वापि णिचं वि
कल्पमिव ज्ञापयतु क्तो वैनेव णिजविकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य क
ल्पनाया अन्याय्यत्वात् एवंहि सति मतद्वयेप्येकरूपमेव फलं लभ्यते अतुस्तु वदि इति ३
च २ ति अनेकत्वनयत्वं प्रातिपदिकादिति यदि सुवंता णिच् सत्यादाह जयति स्यादेकु
त्वस्यादिति भावः इति केचित् तन्न इष्ठवज्जावेन भेत्वे कुत्वस्याप्रसक्ते: अतवज्जा- ॥१२०॥

लंगिणि चूस्यात् सच णिच्चइ ष्ठवन्नवतीस्वन्वयास्यदेवा कयमपि भवतीसाह पटुमाच ष्टइ
ति धात्वर्थइ स्यनेन करणमस्यानार्धिर्थ्यतेइति भावः ननु वह न्पाच ष्टिभावयती स
त्र इष्टस्यपि र्तृते णिचौपि टूस्यात् अत्राजः टेरिति सूत्रेणाविष्टत्वद्वातिय दिक्स्येति
वार्तिकेआतिपदिक ग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशामामा भूदित्येवमर्थं तेनात्र णिचो
न५ यिण्न भवतितद्भावे ततोभावेनापि भवितव्यं नियोगशिष्टत्वात् किंतु हयती स्यव भ न५
वितव्यमितिमतं तन्मेत ज्ञातेत्रैव सत्रे केयटेस्पष्टमिति अत्रेत्याक रिष्टवदितिहिस
त्रम्पतावति वर्णाविसुपमेयस्तत्रमीदर्शिनातेन इष्टनिपरेपूर्वस्य पत्कार्यं तदतिदिश्यते त
न४ तेनत्विष्टनोपीतिसुवर्णावेति अतिशायेपदुपटिष्ठःस्यत्र भस्यादेत्न्द्वितइतियुवस्ना
वः क्रशिष्टः इद्रियइस्य त्ररवुंतोहलादेशितिरमावस्साधिष्ठइस्यादौ टिलोपः अति
शायेनस्त्रवीस्वजिष्ठइस्यत्र विन्मतोर्लुगिति विनोलुक् अतिशयेनगोमानगवि
ष्ठ इस्यादौ मतुपोलुक् स्थविष्ठइस्यादौ स्थूलदूरेस्यादिनायणादिलोपः अे ष्टइ

न्र३

तत्त्वबो ४० स्फादेः प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः नहस्मावपीति पुंवद्भावस्यापवादः ह्रस्वमेनीमाच
ष्टे एनयति टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं द
रदमाचष्टे दारदयतीत्यादि सिद्ध्यर्थमिति बोध्यं दुढयतीत्यादौ रभावः स्रग्विणमाचष्टे
॥२२२॥ स्रजयतीत्यत्र विनो लुक् गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक् अंगवृत्तपरिभाष
या वृद्धिरत्र न भवति प्रियमाचष्टे प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धि
र्भवत्येव ह्रस्योरिति निर्देशेन तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनादिति टिकु प
रत्वाद्वृद्धावितिलोपः आशितरञ्ज्ञः णिसः वृद्धिरप्यनित्या णेः नेयारनित्यत्वे योः प
रत्वाद्वृद्धिस्ततो हलि ककारस्याकारादेशः स्यादेवमप्यत्वाद्वाद्धणीदंगस्यवल्लौ त्वेलो यस्त्वा ४
पः स्पर्धः एवं च ताननगलोपितः दीर्घः सन्वद्भावोऽल्हस्वस्याह अपीपदृ इदतः टिलोपः
स्यस्थानिवद्भावेनव्यवधानाद्दीर्घः सन्वद्भावो नेति नन्वे मितमवस्थानिवत्त्वे णंग
स्याणिच्परत्वानप्या याति चङ्परे णौ यद्भ्राघ्रिति पदे पित्र्याभ्यासस्यव्र्याद्विशादेचः ॥२२२॥

अचः स्थानेयाच्चादेशस्तस्मात्पूर्वत्वेनेत्यर्थः
तथा चाचामस्य स्थानिवत्त्वाभावाद ति ३
चेः परस्मिन्नित्यस्याप्राप्तेनं स्थानिवत्त्वमिति भावः ॥

नादर्प   प्रा ५

पूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वंनास्तीतिदीर्घसन्ध्यादावस्तु एवं केचित्तु चङ्परेणौ यद्द्वि
तिपदे पटुम् आशीकारस्य पदेकृते यणि परं लघुङ्लेभमिति सन्ध्यावाश्च पपटदिति
वरूपं प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विर्वचनमिति मत्वाऽभ्यासस्य ग्रादित्यादयः पूर्वत्वेन
स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत्तन्नत्वं णिचश्च चङ्ग्राहेणानस्यात् द्विर्व
कर्तव्ये इति निषेधप्रत्यस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य ङ्रूपपादित्यादि
साधकत्वात् अपीपटदित्यत्र द्वितीयाचपर्यन्तस्य समुदायस्य द्वित्वमिति हि
निर्विवादं तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वाकरणे प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति दृष्टे दोषः इ
ति कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण लोपो नित्यः द्वित्वमनित्यं टिलोपस्तत्स्थानिनः पूर्वत्र क
र्तव्ये यो लोपस्य स्थानिवत्त्वात्त्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च अस्मिन्सूत्रे
मिथः इति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव वक्ष्यते आकारटिलोपस्य ग्ला
पित्वसंभवात् तथा च अदन्तत्वनिपातनसामर्थ्यात् टिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेन ग्लापि

द्वितीयस्याचः अ्ो
कार्यकस्य द्वित्व
कारणात् तिव्यचः
स्यादेशेनद्वित्व
कर्तव्ये इत्यस्य
प्राप्तिरिति भावः ५

ता २६

हलदिवद् इति
स्पष्टे ३

पद

अप्रयमाप्रत्ययः हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनेन प्रग्लापित्वसंपादनाय वृद्धेः पूर्वं लोपस्वीकारे इकारलोपेनाग्लापित्वं स्यादतो
अर्थं तन्निपातनेन ज्ञाप्यते सर्वविधिलोपाभावः ... हलिकल्योरिकारस्य पश्चाद्दिलोपे ग्ला
पित्वाभावेनाजहलदित्याद्यनिष्टं प्रसज्यते इष्टं चाजहलदित्यादि तदर्थं निपातनं सार्थकम् २५ ॥ ३ ॥

न४

तत्वबोधने त्वादपीपरदित्येवंरूपंताक्षिनिवर्तीयते भाष्यकृत्प्रत्यामाख्यातुपक्रमेयेपिसाक्षित्व
हवाःलङग्रीस्त्विति करोत्साचष्टेइतिहिकर्त्तरिवर्तमानेलडेकवचनं लङग्रीविकल्पायां
तुएपताज्ञावक्रमेणोभूतमेविष्मतोईत्ववजस्वयोश्चव्रत्सयेभवत्सेवेति भावः यद्य
॥१२२॥ः प्यकृत्वादिसंस्मालङग्रींभवति नयापिलङादेशातिङग्रींपीहलङग्रीत्वेनगृहीतइ
तिद्वेयं तेनातिक्रामति तृतीयाप्रकृति मूलात्यातिपदिकात्सिच तृतीयांतात्सि
जिसने एवंतत्करोती सत्रापिद्वितीयाप्रकृति मूलात्द्वितीयांताद्वालिच नच
सुवंता सिच् वाचंकरोसाचष्टेवा ष्टेवा चातिक्रामतीतिवावाच्यतीसत्रकुत्व
स्यादिति त्रुंक्य इष्टवजावेनमेसत्रुयापदसंज्ञायावाधात यत्राभिवनमाचष्टेय
त्रासयति स्रग्विणमाचष्टेस्रजयती सोदेविनीलु क्रियात्मस्यपदकार्यस्यवाक्ष
र्यंमसंज्ञातिदेशस्यगावपूपकत्वातत्करोती सादिनिर्देशानुगुणत्वात्सुवंता
सिजितिपक्षएवज्यायानितराङः णिचप्रकृतिरि तिवधत्राष्टे णिच्प्रकृतिरि ॥१२२॥ः

दांतीनुकं लुक्त्व क्विप् शं भागम एव प्रकृतिरित्यर्थः श्रोत्रस्मानात्कृत इति यद्यपि वधत्रास्त्रः स्थं
नःसत्रारख्यानं न भवति तथा मारख्यान वाच्ची क्वरं तप्रवकं सवधत्रो क्षणभवत्येव कुड्हणोग
तिकारक पूर्वस्यापि यहणात्माल्लुगिति हनप्रवधइति विहितस्य ग्रहणस्य त्यसल्लुक् प्रकृ
तिप्रत्याप तिरिति विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः तदेतत्सकलमभिप्रे
त्याह कंसहन इति स्थित इति कंस विक्विप् स्येति तस्माद्वणिच्चो विधानादिति भावः दोषइ
ति कंसाष्टास्पूर्वमडागमः कंसइत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः किं चेति एवं कंसमजीघनदि
तिरूपं न सिध्येदिति भावः तस्यत्वंपक्षतो विहितप्रसज्यते न वा घृइस्यत्र हनस्तइतित्व
न भवतीति ज्ञेयं उक्तदोषानपरिहरति सत्यमिति प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ
इत्याह चात्कार्यमिति यद्यप्यन्तरातिदेशेनाप्यडुद्विर्वचने सिध्यतः तथापि धातावं
तं भूतिद्वितीयं तादित्वा भाष्यकारकातिदेशः कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्त्वादित्वाभाष्येति त५
विवेकः इह भाष्ये तादिश्वक्षिकं सवधप्रत्ययुपारख्यानएव विजातिनाग्रहः किंतपारख्यान
तमागव१

तत्त्वबोध० मात्रीतेनराजागमनमाचष्टेराजानमागमयतीत्यादिसिद्धमिति इष्टं हास्स चौनोराज्ञः कर्तृत्वेपि
गमेर्हेतुमण्णिजन्तत्वबुद्धीस्तेनतत्स्यकर्मत्वमितिद्वितीयांतमेव रूपातिदेशएवलो त्स्वी
क्रियेतदेववृत्तपाकमाचष्टेदेववृत्तेनपाचयतीत्यत्रतुदेवदत्तस्यकर्तृत्वान्नपाप्यात् तज्जीये
॥२२॥ वमवति रुक्मिणीहरणमाचष्टेइत्यादौ ह्रक्रोरन्यतरस्यामितिविकल्पाद्रुक्मिणीरु।
क्मिणींवाहारयतीतिप्रयोगः कर्तृकरणयोरिति कर्तृग्रहणाभावे कृष्णपाचयति
[redacted] चत्तुपतीत्यादावेवस्यान्नतुकरिभिरश्वधातिज्ञवकीरयतीत्यादौलोकेइं
द्रियाणामेव करणत्वेनप्रसिद्धत्वादतः तत्संग्रहार्थं कि ग्रहणमितिमनोरमायां
स्थितं नव्यास्तुसाधकतमत्वेनविवक्षितंयत्तत्करणशब्देनगृह्यतेननुलोकप्रसिद्ध
करणमेव अन्यथाकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपिलोकप्रसिद्धकरणस्यग्रहणप्र
सक्त्याबाणेनहतइत्यादिरूपंनसिध्येत् तथाचकर्तृग्रहणंविनाप्य… कारयतीतिरू
पसिद्धेनकिंचिद्बाधकमितिव्याख्यायकर्तृकिं हिसत्रसमाहारद्वंद्वमत्वादेव ॥२२॥

स्तेन पाञ्चपतिर्देवदत्तयती सुदाजकः कदाचिद्धर्मेति चित्रकरणक्कदाचिद्धर्मनयोरि
तिसूवच्चं अग्रं तेषुपारवलादि तिग्रं तस्यफलोतराभावादतोलोपंवाधित्वाद्वृद्धिरिस्या
र्थः सयाम संग्राममेतियुक्त्वाचिद्धातिपदिंकोरातीसर्वेषणिवं लभतेऽनुदान्तेदिति एता
त्रिमन्त्रादि मामुवीतिसूत्रेकैयरेनोक्तं अकारप्रश्लेषाद्धिति तेनप्रश्लिष्टस्य संज्ञा
प्रकृसकारस्यतु इष्टवदितिटिलोपस्तथा चुग्रंलोपादस संग्राममतेसन्त्रनोपक्षाङ्कखः सु
खङः खतत्वन्नेनसुखङः खप्रातिपदिकार्थोपरामृश्यते प्रातिपदिकाख्यत्वर्थइस्येवा
सिद्धं अनयोः पाठः सोपसर्गात्मयाद्वइस्येके सुखङः खाभ्यातक्रियायामेवणिचा
इत्यसिन्नर्थे ४
स्यान्नलाचष्टेइस्यर्थः इतिचुरादयः तत्प्रयोजको हेतुश्चतत्त्वष्टेनस्वतंत्रः कर्तेतिपूर्वस्य
तद ४
न्त्रोपात्तः कर्तापरामृश्यतेतस्यकर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानि
त्यर्थः चकारः एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थस्तदाह हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति हेतुसंज्ञायाः प्र
योजनं भीस्म्योर्हेतुभयेभियेहेतुभयेषु गिस्यादेप्रयोजकस्यहेतुत्वेनव्यवहारः कर्तृसं

पाठ इत्यनेपदछादिद्धिति भीमसेनस्यवाक्यम् गण्यात इति भूसत्तायामित्या
दिधातुपाठ संतिसूत्रार्थः ४

ज्ञाप्यादयस्तु लः कर्मणि भावे चेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारा इत्यादयः हेतुमति च स्वनिष्ठाश्र
यत्वानिरूपिताधेयता संबंधेन हेतुर्यस्यास्ति स हेतुमान् व्यापारः तस्मिन्वाच्ये णिजि स्याद्धेतुप्र
योजकव्यापार इति प्रयोजकश्चेतनोऽचेतनः साधारण्येन विवक्षितः स च क्वचित्सिद्धः।
क्वचित्फलरूपः देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः भिक्षा वासयति संग्रामो वासय
तीत्यादौ तु फलरूपः प्रेषणादाविति भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेषणं आज्ञेत्यर्थः आ
दिशब्देन अध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम् समानस्याधिकस्य वा सत्क्रिया चार्या
देः प्रवर्त्तनाध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः तां विना यागादि कि
या न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः अनुमत्यादिसादिसृष्टेनाचोप
देशानुग्रहयोरुपादानं ज्वरितः कषायं पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः य
स्तु केनचिद्धंतुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि सोपि हेतुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजक सर्वेप्ये
तो विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेन्न अत्राहुः सर्वानुगतप्रवर्त्तनासामान्यणि ॥२५॥

॥२५॥

चौऽर्थः किंतोषास्तु अर्थेषु करणादिगम्या इति णिच्चेल्लोडादीनां चपर्यायता
स्यात् तेष्वदृष्टाऽनिष्ट त्वनुभवानिति वक्तव्ये प्रयं हेतौ निति णिजपि प्रयुज्येत तेनिचेत् नैवं क
र्तुः प्रयोजको हि हेतुरर्थेषु विषयो यः संवाध्याद् वर्त्तादिः स तु नानापि प्रश्नकर्तृत्वेनाव
२४ भास्तिः तथा च यो ज्ञव्द्वस्तुपहिता या प्रयोजको निष्ठवृत्तिः सा णिजर्थस्तदुपहिताप्र
योजकव्यवहृतिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः अतश्च द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे इत्थादि लोट् विधीय
ते सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति अस्यार्थः कर्तृत्वेनानवच्छेदितस्य
देवदत्तादेस्तु प्रैषेषु अदृशस्यापि मिषादेर्लोट् भवति प्रयोज्यव्यवहृत्युपहितव्यवहृत्याश्रयस्य
प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति किं विषयोक्तं निष्ठाप्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोजकप्रयो
क्तृकर्तृकात् णिजर्थः पच देवदत्त सत्रं हि वक्ते वक्षेरकः पाचयतीत्यादौ वक्तुर्मित्रः पा वर्त्तमानेऽपी
चयामीत्यादौ वक्ते निर्दिष्टः उः युष्मदस्मदोरिति समाहारद्वन्द्वात् सप्तम्येकवचनं स्यपरः द्व त्यर्थः
न्द्वव्रीहिः अत्र लोपोऽभ्यासस्य ततः अभ्यासस्य संवर्त्तते मन्यामि दिव्यत प्रयुक्त ए

तत्त्वबोध० सम्मतश्च्युतः सनीति चङ्ग्र्गेस्येति तुग्रपि क्रियते एवं तद्देन्तद्भिप्रस्यांस सनि परे यङ्गाः
मिसादित्यपरे किं बुभूषति पवर्गायएजीति किं ऊर्णुनविषति अवीभवदित्यादि भू
सत्तायां पूङ् पवने मूङ् बंधने युमिश्रणादौ रुक्ष्ये लून् छिदने जुगतौ सौत्रोऽयं धातु
॥२२५७॥ र्जे चंक्रम्येस्य निर्दिष्टः ननु भवे इति द्वित्वोत्तरं रुद्यावादेशेन भवतः कृतस्येलो तत:
चऊ इति कुत्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात् सन्वद्भावाप्रवृत्त्याऽवीभवदित्या
दावभ्यासो वर्णस्यैत्वं कुतो न भवतीति चेत् अत्राहः आरभ्य समर्थ्य देवस्थानिवत्त्वमि सा
त्यस्य वतिष्ठ स्थानेति अपरड़िस्तनुक्तौ ते ननु पुयण्जीति पवर्गयकारयोरसंभवाद्यु
णाः संभवेष्वभिव्याप्तिरत आह अवर्णपरे ध्वन् तस्तरे इति अस्तरज्ञापकोऽवर्णपरः नद्
क्र अवर्णपरे किं शुश्रूषति श्रणोस्पादेरुदाहरणं तुग्रतिष्ठवत् अश्रुश्रवत् अदिद्र
वत् अजद्रवत् अपिप्रवत् अयुयवत् अचिच्यवत् अलुलवत् अडुढौकदि
ति ढौकृ गतौ चङ्परे णौ यदंगं तस्यायोभ्यासो लघुपर इति पत्ताभ्यस्येत्याह अची ॥२२५८॥

तत्त्वबोध० ध्रुवेयं समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति तिस्त्वे क्रियासमभिहार इत्यननुवर्त्तनात् द्विरुक्त संख्यैवोदा
हरति स्मेक्त न पिबधमनाः खादेति अभ्यवहरस्वेति विधमादिलोडुपये तु अभ्यवहरते स्यनुप्रयो
क्तव्यं एवमभ्यवहरस्वेत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरस्वेमित्यनुप्रयोक्तव्यं स्वे हिस्वाविति पि
॥१८५॥: बखादेत्यभ्यवहरत्येतुं स्व आस्वादस्वेसमभ्यवहरस्वेत्युदाहार्यं लवनादीति आदिशब्दे
नौषधाहरणेऽप्याख्यान्तु त्वमभ्युपगमेवाधकमाह लोडंतस्येति अमरेवेति पुरुषांद्वये वचा
प ४ नां त्रेत्व लोडंतेस्तुपमेवेति भावः एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वांतेषु तिङं तस्वंपघायघेपरस्मैप
सं ३ दात्मनेपदंतत्वं च सिद्धं पुरुषवचनेहित्तु विधम्मसामर्थ्यो हिस्वयोर्न तदुक्तमितिसर्वे
सिद्धिः॥ ॥इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेव॥:
॥ ❁ ॥ ❁ ॥पोथि लीषतं ब्राह्मणजपुरकमनुसुपराम॥: ❁॥संवत १८१४ ॥:

॥१८५॥

त २ त २

तस्यानुप्रयोगाद् इतीति अत एव लिङ्गरूपं चाष्टस्येत्यपि स्त्वं प्रसाख्यातं भाष्यकारेण अर्थेत्तिरि
सादौ विधिवाक्यगतं सामान्यवाचकाग्निहोत्रादिरूपस्य नित्यं वाक्येऽसति नानुप्रयोगवत्त्वाद् इतरे मे त्यागे २
ष्टयादिनैमेवेदिति एवं च आख्यातस्याख्याने यथा विध्यनुप्रयोगस्तथैव मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः म ३
स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् एवमिति याहि याहीति याहीति यातीत्येवमादि
स्यर्थः पुनः पुनरिति वा चतुर्थ्येमो स्त्वनुक्तवानां हि सर्वे भावप्रत्ययान्तः [illegible] तथैवमो रिंसन्ते [illegible] मध्यमपु यातः पाहि ४
रुषबहुवचनं गृह्यते ध्वं साहचर्यात यतु पिबध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण त ५
व ५ प्रथमपुरुषैकवचनस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्मद्वयाभ्यां मध्यमपुरु
षबहुवचनमेव गृह्यते इत्याशयेनोदाहरति यात याते ति पूयमिति अस्यापि तेनोदाहरणं वा व
त तस्यायमिपमिति यातेः [illegible] विधादिलोडर्थेऽनुप्रयोगे पिबध्वस्यतादेशाप
हेतोर्यूयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यं अधीध्वमित्यर्थे [illegible] मिस्यमधीध्वे इति विध्यादिलोडर्थेऽनुप्र सवाभ्यां वा
ध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यं भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति निष्पद्यते पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यन्तेऽस्या मावित्यस्यत्र
वृत्तेः ७प्र २

ति २

तत्त्वबोध० ग्रहियाहीतिगद्युतीस्यादिनिभवति यद्युपपन्नैत इन्नहन्‌ पूषार्यम्णांचुणा विस्यादौ नियमवाक्येन परिसंख्या
यम वक्रियते सर्वनामस्थाने चेत्यादिनाभ्यांतङ्क्रित्वे दीर्घप्राप्तेन्नेरपत्वात्क्वेर्ति परत्वात् तथापि
हकदाचिद्यातीसस्यक्तरा चेक्तुत्तीसस्यानुप्रयोगप्राप्नेयघाविधीसयमप्राप्तोव्याप्तरिपूर्णत्वा
॥१९४॥ व्रीहीनवहंतीत्यादिवद्विधीयतइतिनियमविधिरेव एतेनमीमांसकप्रसिद्ध नियमविधिः ग्रहणा
ग्रहणमसिद्धइतिवदंतःपरास्तो द्विवा मुद्रति वार्त्तिकमिदंविस्मृत्य क्रियायांमारव्यातंइति सूत्रस्थवि
ति ननु सति शेषेनाभ्यवधानाघृतीसस्यानुप्रयोगत्वं कथमितिचेत् अत्राहुः अनुप्रयोगस्यव्य
त्व ५ नुवादमात्रपरत्वाद्व्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणस्वरस
सारव्यानाभ्यां निर्णीयते ननु समुच्चये सामान्यवचनस्येति विशेषस्याऽकत्वात्सत्वैकदेश्या
स पूर्वस्मिनइति पदस्यवैयर्थ्यमस्तुनामयथा विध्यनुप्रयोगइतितु यथाविधीति नियमार्थं स्वो
कर्त्तव्यमेव अत्रमया ग्रहियाहीतिग्रहणं सास्यादिति वाच्यं यस्माद्धात्रादिविशिष्टकृतिकातिङ्‌ न
स्यैवोपस्थित चेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वात् तत्पस्यितपरिसागेनयत् किं चिरादनुवक्तृतिकतिङ्‌. ॥१९४॥

या २ कृ दि २

निकृत्वं न स्त्री कि यतेत हितियोलोडिदेशवद्भावेन इहल्पघो रित्यादिषु स्वरसाल्लुनी हिस्यादि सिद्धा
व पि हिस्वान्तस्य लोडं तत्त्वं न सिध्येत् तुह्यन्तरं त्वेस्मनुदात्त विकल्पो न स्यात् हंतपलुनी हि बलु
टो३ नीहीस यंलुनातिस्तर्कं वलोडं तत्त्व लो भाष्ये लो हिस्वा विति विधीयते यदितु हिस्वौ क्रियतु को पि लो लो३
व४ डं त्वावाम्न्ये यए लोडं त कार्यं हंत न्वे ति स्वर विकल्पः सिध्यती ति ब्रूषे न हि स्वा नि वद्भावल क्षे लोट व४
धर्मकौ हिस्वा वि स्पष्टस्या नाम्न्ययए लोडादेशः कार्या णि परस्मैपदात्मनेपद तिङ् संज्ञास्तु न सि
ध्यन्तितपाच पूर्वोक्तिदोषस्तदवस्थः स्यात् लोटलोटो हिस्वा विस्पृक्ति तु स्था निवद्भावेन हिस्वयो र्लो
टत्वाद्धो डं त कार्यं स्वर विकल्पः सिध्यति क्रियासमभिहारे लोडिति विवक्ष्यात्वो दिस्तु क्त्से हिस्वो र्लो
क्तिप्रागेवप्रारम्भात्तह्वा न लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपद संज्ञादीन्यपि सिद्धन्ति तिसृमुत्त
येरति चिनोतेर्भावेलर जिसचप्राप्त्यभिति धातोर्लोट्लोटो हिस्वो तध्वमो र्विषयेवे त्यर्थः यत्रा
विप्तनुपूर्वे स्मिन् क्रियासमभिहार विषये अत्र संख्या कारकादीनां हिस्वौ नादघतीते सर्वोधना
यत्नु प्रयोगा न्यायत एव प्राप्त स्तदनुवादेन यथा विधिर्नियम्यते तथा च पदे प्राप्तस्य नियमनात्

प्रयोगः २

तत्त्वबोध॰ टेनापि हि लुङस्य कर्त्तावाच्यः स्वलुङस्य भावकर्मकर्त्तरि इति मत्वानवद्याः अष्टेफस्विट्प
दोकप्रत्ययवृत्तेः क्रियासमभिहारे लोडयं स्वाधिकि एवं न तु स्मिन् लोटि लः क कर्मणि चे साद्यूर्थो
नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् यदि तु हि लुङस्य कर्त्ता अर्थः स्यात् पुनः पुनरतिशयेन वा यायान् हंत
॥१८सूत्राः स्यार्थ इति वक्तव्यमन्यथा स्वरसतो न संगच्छेत याहि याहीत्यादेस्तु कर्त्री द्वित्री ति योजना सा द्विस
मै ५ मभिव्याहारेणास्तु लोटं व यथा लुं धं च के इत्यत्र तदादेशस्य त्यागे वक्ष्यामः परस्पले तु क्या मं तेसंख्या
प्रतीत्यभावे पि चक्के इत्यस्तु प्रयोगवशेन एक कर्तृकानु द्विरूपा क्रियेस्य विद्यमाना पि संख्या प्रतीति।
यत्तु तथैव हि स्वांतेव पि काल कारक संख्या प्रतीतियाती स्याद्यत्नु प्रयोग व लेन भवतीसाकूः
स्यादेतत् क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोट् वा च त ध्वमोरिति सूत्रम स्तु न घात्व हिस्वौ लोटो न भव
न इति लोट्धर्मकाविस्पर्धेः पूर्वोक्तरीत्यास्मा [redacted]।
[redacted] दि
ति सर्वे ष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति पर्यंतक रणेनेति चेदत्राकूः हिस्वयोर्यादि लोटूस्या ॥१९सूत्राः

मितिपरस्मैपद २१

रपित्वं परस्मैपदं संज्ञं स्यात् तत्र परस्मैपदे हि स्व एव हि स्वो स्यात् न तु मत स्यात् हे तौ न्वेति क्रियायं भावः लो
टो हि स्वौ वि ति निवा वचने क्रियासमभिहारे लोट् इति निवाक्यात् लोट् इत्यनुवर्तते तेन तु हि स्वा वि स्वस्या
विशेषणं न च हि स्वो लोटो च भवतः इति सामर्थ्यात् लोट् धर्मका विशेषसंपद्यते तत्रा
पि मुख्यलोट् संबंधिनो धर्मस्य प्रत्ययस्य स्यादिति गम्यते स्यादिति वैन वक्तव्ये सिद्धे किं तु
स्यान्नि वा न्वयलोडेवपदं कौ तिङ् भवतो यौ हिस्वौ त योरेव धर्मं इष्टा तिदिक्षु ते कश्चित्तु
क्रियासमभिहारे लोट् इति सप्तम्यन्तरलोड् वा तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये लोट् इति हयं सामर्थ्यात् लोट्
त्य ५ धर्मकावेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवतः इति संपद्यते तथा च पु कौ स्यातिङ् भवतो हिस्वौ त यो ५
योरेव धर्मं इष्टा तिदिश् तद्भिसिद्धमिष्टं एवं च लोटो हिस्वाविति निवाक्यात् लोट् इत्येहं सानानुव
र्तनीयं मित्याहुः तिङ् संज्ञे तेनेति तेन पत्रस्वं तिङ् तिङ् इति भुवति हिस्वविशेषं न इति य
दि हि पुरुषवचन संज्ञे अपि स्यातां तहि युष्मत्स मानाधिकरणं एकत्वे च सत्यव हिस्वाभ्यां
भाव्यं तत्र च स्य व्यंगो हि स्व विधिरिति भावः हिं कर्तरि स्वो भावकर्मकर्त्रेष्विति उक्तं च केय

तत्त्वबो॰ ५८ हारैरोस इति क्रियासमभिहारे धातोरेवार्थः लोट् कुर्यादित्यादि इति भावः तस्य च हि स्वौ स्त इ
ति तनुलोट इत्यनेन तिङोल्लक्षणाभिधानात्तिङामेव हि स्वौ विधीयेतां न तु यासुत्तिति ङित्त्वात् सः स्वल
स्यात इति गुणोऽप्यस्ति वा च तध्वमोरिति वा कर्तृवाच्ये अपि स्वस्य सतः संगच्छते अन्यथा येन नाप्राप्ति
॥१९२॥ः न्यायेन हि स्वयो क्ङिउ प्रवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधाना संभवात् कृत्वा वाक्यभे
दे हि रूपमपाद इति चेद्वाङः लोडादेशस्य तिङः स्थानेन न्यायेन संजात विरोधित्वेनापक्र
मस्य भावत्वाद्विषयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यभेदस्यापपन्नत्वाच्च किंच तिङामादेशत्वे तिप्
सिप् मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्वात् ङित्वाभावेन लुनीहि इत्यत्र ईहल्य
घोरितीत्वं न स्यात् तथा हि सञ्चिनुवई डित्वाडागमे ब्रूवीहि इति स्यात् तथा सञ्चिनुतरणहद् मि
नीमारामेत्र राद्धी इति स्यात् किंच लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञत्वेन तु स्वादेशानां तिङादेशा ३
मिति सर्वेषां तिङां वा च पि हि स्वापयोरेण स्यातां न तु तिवादीनां हि स्तिङां स्व इति पदत्वाभा
स्यात् यानन्त्यत्वलकारस्येवादेशो हि स्वौ न तु तिङामिति स्वकल्पस्य कर्मणि तिन त्वेव हयो ॥१९२॥ः

समाणाइति सव्वंच पज्जुपन्नयप्पा विसंहट्टेणो मेतिसलहुहट्टयणा विसट्ठेःमे गरुयिष्वेतेमनोन विवोध
इसत्तनुवेदयंतेमे नेसर तस्यल्लटसंतेछतिवृन्नसयो निवेदनं कत्तवतइसयंः इसाहं सासा
देसत्तु मोक्किकस्समासी दिसत्तमत्तत्रासा मोविनुाइस्समेनकासं वेसीक्तेतेससनीं तेभवनेमि
सधम्मदासीकुरघोसा वेकुकनकिमतीतं भवनमि सधोइवासीकुरुयो पुगपत्तयेमोनस्सा
त मोविरा इगेस्सवासीकुरेनेवलामात ततेझेतावंतंकालं मो वितयाम्भवदं तत्तदिदानो॥
मासीदिसयेत्रो वनपस्सी कत्तंमः स्वास्तने गोमानासीदिसत्रा पिगोमानितिम्मवहारविष
यन्नासीदिसंधीत्तुवसनदंगेसादो मेतेलन्नणायाययायमेलडादिः स्वीकतेमः सोमयाजीस
वत्तुमनएवणिनि प्रसयेजोते पिभ वितेमिनुंः तसम भिक्त्याहेरस तिसामयाजीतिम्मवहरिष्व
सि ३ माणइत्सधम्माहरेणे नेमेविष्पदर्पलेन्नायावाइयोगोभवेदिति किं मनेनसत्तेणेतिचरत्रा
ङः आहारलन्नणात्रपुक्तलेकंविनेवज्ञायने निर्वाहार्थस्सतारंभः न हि माविकस्समासी
दिसेदोक्त विदधाहारादिकमगसा नवतीतिसर्वेवनस्सी कत्तुं मुचितमिति क्रियासमभि

तत्त्वबो.ध.५ ॰त्यादस्यास्य स्मिन्निति मतुप्प्रसंगे यो वर्तमानसत्ता विशिष्ट प्रकृत्यर्थयुक्तो विहितस्तु उक्तं न धात्वम्
तु विधमवस्ती सत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वे पि वर्तमानत्वं विवक्षितमित्ति तद्भवकलादवगम्यते किं
चदं किमनमानेयस्युक्ते वर्तमानसत्ता विशिष्टं रूपयुक्तं एवानीयंते नान्यत्वलघात्व आशीङ्क्वितेतिनि
॥१९॥११॥ उंक्तपदानुरोधेन गोमानिसत्रें गावोऽस्य भविता रस्सी तीं नाभ्यत्र सत्ता विशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मतु
प्सुत्ययः प्रकृतत्र सत्त्वेरेव विधीयते न तु न जल्क रीसालभ्यत इति दिक् ननु तत्त्वादिविधावेवैरेव
त्व विषयत्वस्य स्यपाणिहा किमनेन सूत्रेणेत्यत आह यत्रैकाल इति वर्तमानसामीप्य इसारम
कालान्तरं प्राधारण प्रतिपाद्यते तत्र देवत्वे हगच्छत इति भावः वनापि पक्षे यथा विसादो वर्तमा
नत्वकालादिवस्येयुक्तावस्य कालनास्ति जोभवतीसाकांक्षायामाह तिङ्भवाच्चेति
धनानुरोधेन युक्तस्य नयत्रस्तु चितं ननु विपरीतमिति भावः जस्याइतिकालांतरमाजोम
वंतीसर्यः प्रोक्तेन डिति एवं च भूषि स्वादर्दस्यैसर्घ ज्ञनीतिभि आतीनवासकर्त्तकायस्पद
कीनेस्मातिव कृत्वाहि सोमयाजीनि करोतोपजइति भविष्यतिशिनिः आतएवाहसोमेनय ॥१९॥१२॥

श्रितं नचेह पिधातोरर्थकारकः संबंधो हि तिन्वेदेवं तथा हि सति परस्परसंबंधाभावो भक्तानेक धातुश्च
योग एव प्रत्ययाः सुतरां न स्यात् ग्नोमानासीत्सोमान् भवितेत्या दिन सिध्येत् नञ्चैव समर्थ इति दृष्टेरस्य
वर्त्तमानकालो वासिस्व [redacted] वर्त्तमानकालोस्तिः श्रयुक्तेन चाप्ययुज्यमान
स्यधात्वन्तरेण संबंधोस्ति अर्थयोः संबंधमुपगमेन धातु द्वयाभावे पिधात्वर्थद्वयस्य सत्वाज्ञो
मानासीदित्यादेरनुपपत्तिः नेदं तदैवं स्यादनुपपत्तिरिति विषयविवक्षितत्वात्पृथक् वच
नं एकैक विषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यं एवं च नोरमानुसारेण व्याख्याने केचित्तु धा
त्वर्थकारकसंबंधेभ्युपगतेन्गोमानासीद् भवितेत्यादि न सिद्ध्यति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव तत्कारोति
तदन्यच्छब्दस्यैव तदर्थस्य सत्त्वस्मिन्निति सत्त्वांश्चैक वर्त्तमानत्वेयारविवक्षितत्वात्सत्तायाः सत्त्वानपेक्ष
ये वर्तन्ते इत्यत्र समन्तु विधौ वर्त्तमाने लडित्यादौ विव कालविशेषपरियहो मीमांसकानां
ष्यके परा इत्यनु गुणेन चाहि नाष्यप्रत्ययस्तु वर्त्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थं मित्यादि
प्यन्ते धातुप्रत्ययानामपि संबंधे सा धकत्वं यथा सा गोमानासीद्भविता चेत्सिसमाहितं केचिदट न

तत्त्वबोध० रेषिति वचनं त्रिषु लिंगेषु संबध्यते तुमुनोपवादः पञ्जुजीतेति यकारान्तः पच्यतीसञ्ज्ञुन्ने
याद्दीनामनुवृत्तेः सूर्ययोगेऽकर्त्तरि गम्यमाने कृत्सत्त्वा भवंतीति व्याकन्याबोद्धव्या वहसी
ह्लक्ष्म्णोवादाक्तणाविहेरिति कस्मोक्ष्येनेयोगपद्व मिसर्वे नवेहे किमर्थं कृत्सन्नेवोवि
॥१९०॥ धीयंते यावता सामान्येन विहितत्वादेहे पि भविष्यंती तिचेदत्राहः चाहेतागयांथोसायामग्रा
मेलिंगेधीयते तेनतु लिंगवा भ्रमानेदितिकृत्सत्त्वो विधानेनत्वचबा सरूप विधिना
समीहितं सिद्धिस्त्र धिकारादंधेतरस्त्वतेशिति धातुसंबंधे इह धातो विशेषण विशेष्यभा
वादि संबंधे तु पपत्रः स्वार्थस्मी रुणे नापत्तीलवेत्तान्तपदार्थसंसर्गो वा क्यार्थः कारकविशि
ष्टक्रियाचेति स्वीकारात्तन्नाशानुगमाहितेन राशा स्तित्यसप इत्स्वष्टमन्नगग्रबोधेना
शेपि भासतइत्युपयुपरामेपिचा इस्यस्वार्थेप्रसेवप्रकारत्वंनतु आख्याते तरकुति तथात्वधा
तुसंबंधे वाक्येन न नवु धातु इति स्यवा वाक्यार्थत्वा संभवाचानु तूष्ठेन धातु येलस्ते तेनतुधा
तोः कर्मेणः सामानकर्त्तृकादिति सन्निधो कर्मत्वस्य समानकर्त्तृत्वं च धातोरर्थे कारकं विशेषणम् ॥ ॥१९०॥

नास्तितदर्थंतरारंभात लिङ् चसमानकर्तृकेषुतुमुन्निर्दिष्टनेनइच्छार्थेषुलिङ्लोटाविति विहि
तयोर्लिङ्लोटोर्बाधेप्राप्ते लिङ्ः प्र तिप्रसवार्थंसूत्रेन चान्नयासरूपविधिनालिङ्लोटोर्निषे
धाबधेनेतिनिषेधं कस्तुमुन्नतुमुन्नखलर्थेषुनस्माबात् . अथवासरूपविधिस्स्यादयमपि
च्य४ लिङ्. नयथास्याद्द्योस्माभूदिवेवमर्थमारंभःमेवक्रियायानिपत्तौ लङ् आरब्धतः इच्छार्थेभ्यो
इच्छार्थेभ्यः किंपचतिगच्छतिप्रैषातिसर्गयोर्विधिरितिविधिग्रहणेकार्येव्येतेषग्रहणंक्षि
प्रस्तुलिङ्केयाभिलाङ्ः लोटो लुक पतिमितिलोट्चेतियोगस्य देमेवप्रयोजनमेकस्या
गत्वेनलिङ्लुनुकथं स्यात आप्तकालादिमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणेवसिद्धत्वादिति
भावः लिङ्चोर्ध्व आप्तकाल विशेषे प्राप्तस्यलिङोविधानार्थमिदंसूत्रं प्रैषातिसर्गयोस्तुउ
च३ र्वेणप्राप्तएवलिङ्लोटौ कस्मात्कालविशेषेऽस्मिन्लिङ्बाधमाभूदितिचकारःपूर्व
सूत्रविषयइति प्रैषादयः कर्ध्वमौहूर्तिकेइतिचानुवर्ततइतिभावः अधीष्टेच लिङ्
पवादः यौविभागस्तर्ध्वमौहूर्तिकानतुस्तार्थः लिङ्आदिकालसमेवेलायांचेतितुपप
ग१ विधो३ प१

तत्त्वबो॰ ४० ग्रहणं ह्युपलक्षणं तस्यामिति शंकरणं न इति द्वं विकल्पो न भवति अनवक्लृप्तः क्लृप्तिः ते पूर्वो
क्तं नवद्विविधेय मिथः परस्परं एकविषयेन विकल्पं मतेन तत द्विधायुक्त सूत्रेण च सिद्ध न
विभाषाग्रहणादिति भावः क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् यद्यपि विध्यादिष्वपि तस
॥१८८॥ समुच्चयः स्यात् इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः सर्वलकाराणामपवादः लि
ङ् चेत्समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवतः इति
त बोध्यं भुंक्तां भुंजीत वा इत्यत्र न विधानात् समानकर्तृके विधि तु मुक्तं न तु कामप्रवेदने कच्चि
ती सेनेव लिङ् क्रियेत वा दिह लिङ् ग्रहणमस्तु लोडु व विधीयतामिति चेन्न लोटो लिङो बा
धो मा भूदिति लिङ् ग्रहणं स्यात्राववरूपकत्वात् नचैवमिच्छार्थेषु लोट्चेत्सवस्त्वपतामिति वा
च्यं चकारेण लिङो नुकर्षेण तत्सं बद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसंगात् लकारांतर
मपि स्यादिति नैवं मपिकामप्रवेदनमस्त्युपसंख्यानादनेनैव सिद्धे कामप्रवेदनेऽकच्चि
तीति सूत्रं मास्त्विति वाच्यं यत्राभिप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं ॥१८९॥

तुसं भावनृत्स्वचनेन वाचकधातोरुपयोगादिह विभाषा न भवति भुंजीत भवान पूर्वैरणा
त्रनिसो लिङ्हेतुहेतु विभाषेत्यस्यानुवर्त्तनादाह वास्यादिति निमेत्ते वोदिति कृसन्नतिः सुख
प्राप्तौ हेतुः मे विध्य सेवेति लिङि अनुवर्त्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषवृत्तिपरत्वार्थमिति
भावः हेतौ स्यादि न तु लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हेतोः त्वात्मप्रत्ययः स्यान्न हननस्य पलायने हे
तुत्वात् मैवं देवञ्चोत्तागंता या इह इति योगे च सिद्धिः मिथस्तेन विभाषेति गवादत्स्तंभित्तद्
नई इति ग्ला ह्वेतोस्मत्तस्यामिति सत्त्वे भाष्यमत्र स्यापितत्वात् व्याख्यातं कैयटेन स्वत्वात इति
संज्ञातत्र नुद विदो दृश्याग्रा कीमोन्मत्तस्यामिति तिनत्वं न भवति स्वत्रात इति किंतु देवत्रातइ
नित्यं ४ सेवयो घटि नान्चि विभाषेति आरंपगैं लावंगा लः विषदाव केगरइत्स्वत्र न भवति विभाषाग्र
हइति एवस्य योजन स्तु चेद्भवति आह अज्ञोति षिनग्रहः लक्षणहेत्वोरितिसूचेन गोविभाषेस
तो विभाषस्तु वस्यैव स्थित विभाषाग्रयणादिति ग्रहयोग सिद्धिः न्यत्त्वानन्त्यो न भवन्तः
हंतीति पलाय तेवा नाय नेगवाप्तः असत्व वट्नमयोते गोदाः संज्ञितत्रतः इतिवक्तव्यो हिः

वि२

तत्त्वबो०८० मानसामीप्य इति लृट् संभावनेलंबो ढिरितिपर्याप्तिरित्यर्थः प्रथमयासन्नम्याचेतिसंभा
वने इति सप्तम्यंतं प्रथमयाविपरिणम्यते अलमितिप्रथमांतं सप्तम्येति संबंधः संभावने
र्थे इति न तु प्रथमयाविपरिणमितं तत्त्वा कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेत्सत्यं संभावने
॥२८८॥ ऽलमित्यावर्त्तिद्वितीयस्यैव विपरिणामात्संबंधः सिद्धिरितिसंभावनेक्रियासु योग्यताध्य
वसायः अलमितीति तच्च संभावनं समर्थ इति चेद्भवतितदा लिङ् स्यादित्यर्थः सिद्धेति
सिद्धः अप्रयोगोऽस्य सतस्मिन्नलमिसतियत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते तत्रार्थस्तु गम्यते तत्रे
ति फलितोर्थः मनोरमायां तु अलमितिसंभावने सिद्धाप्रयोग इवेदितिसूत्रयित्वा पुनश्चिंतमि
त्युक्तं तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः कस्याप्रयोग इत्याकांक्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यं गृ
पिगिरिमितिसंभावनयोग्येन कोऽपि वाराहशिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते काला ॥२८८॥
सामान्ये लिङ् लृट् प्राग्वत् अपि गिरिं छिंद्यात् स्यात् अलमिति चेत्किं विदेशस्थायी गमि
ष्यति विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि न तु संभावनवचने तस्मिन् धातौ संभावनार्थके धस्मा
विसर्गः भुंजीत भवान् अववृत्तिर्लिङ् धातौ किं संभावनं च स्वरूपग्रहणं मा भूत् उक्ते

ति१ वा१

क्तिः यच्चयत्रयोः अनवक्लृप्त्यमर्षयोरितिवर्त्ततेयथासंख्यमिहनेष्यते अयमपिलिङःल
ङापवादःयोगविभागस्तूत्तरसूत्रेद्वयेयच्चयत्रयोरेवानुवृत्त्यर्थयथास्यादित्येतदर्थः क्रिया
तिपत्तौलृङ् प्राग्वत्यच्चयत्रवात्वमेवमकरिष्यः नश्रद्दधेनमर्षयामीत्यादि गर्हायांच
कालत्रयेऽप्ययंभवतीतिसर्वलकारापवादः लिङ् वस्यादितिगर्हायांविभाषाकथमिनिल
ङ्स्यात् तत्रैववक्तिहन्तद्दतिलृट्प्राप्तस्तयोरपवादोयच्चयत्रयोर्योगेविहितोऽयंलिङितिभावः
लृङ् प्राग्वत् यच्चयत्रवात्वमेवमयाजयिष्यस्तदन्याय्यमित्यादि चित्रीकरणेच अयम
पिकालत्रयेलृङ् प्राग्वत्यच्चयत्रवात्वमेवमयाजयिष्यः आश्चर्यमेतत् शेषेसर्वलकाराप
पवादः सोधीयादितिनियदादीयोरुपसंख्यानाज्जातुपदेरितिलिङ् लिट्भिन्नामावादिहलृङ्
उताप्योःसमर्थयोर्लिङ् स्यात्कालत्रयेऽभ्येतेपिनिस्सहते वाग्महत्तास्यानिवृत्तत्वाद्भविष्यत्यपिवभू
तेपिनित्यं लृङ् उताप्यहनि[illegible]ष्यदसुरराजा [illegible] न्नहनिष्यतीतिगुम्यते कामप्रवेदनेलि
ङ्स्यादितिकालत्रयेसर्वलकारापवादः कच्चिज्जीवतीति कामोमेऽस्यभुंजनीयंवर्त्त

तत्त्वबोधः नानुवर्त्तत इति स्वं चास्मिन् विषये निरुक्ति निर्दिष्टत्वानिर्दे इति कालत्रयेषु लकारः पञ्चैते भवन्ती
ति भावः । आग्वृदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति निसल्लृङ् । भूतेवेत्यर्थः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लि
ङ् लटावनुवर्त्तेते नो चकालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादो । किंवृत्ते सा ऽनधिकार
॥२५१॥ इंवा विहिताङ्गयोर्भविष्यतीस । किंवृत्तेपी तिन कर्तोऽयं एवे निपातार्हे स्यात्स्याच्चः परनिपा
तोयथासंख्यनिहत्वर्थः । लृङ् आग्वदिति भूतेवा भविष्यति निसमिसर्थः न संभावयामि चे
त्राहरिमानिर्दिष्वादिस्याद्युदाहतेवं किं किलास्त्यर्थेषु लिङ् लृट् । ग्राम्या रिहलृङ्हृहणा
न्निहिः वर्ततइस्सा ऽपेनाह लिङपवादइति अस्ति भवती तिव्वकर्तेषंभूङ्गामनमस्तीसा
ति ४ रिर्थः लृङ् । लिङो निवृत्त सेवनत्रिमित्तत्वाभावात् जातुपदो लिङ् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति
वर्तते तथाचानवक्लृप्त्यमर्षयो रिति लिङ्लोटौ आनयोरुच्चनमिदं लृटोबाधनार्थं दाहर
णे पवादइति अयं कालत्रये लृङ् आग्वादिति क्रियातिपत्तो भूतेवा भविष्यति नित्सामि
सर्थः जातु न वा न्न हरिमानिर्दिष्वादिस्याद्युदाहर्जीवं अगर्हायामिदं गर्हायां तु जातु यो गे लृङ् ॥२५१॥

लृ स्या ३

तांप्यास्तमुपैयेलिङि सारम्भसमानकर्तृकेषु तुमुन्नितिविहायस्तस्मत्स्यं पांवोध्यानिततः
प्राचीनेषु वेतांप्यारिस्यनेनविकल्पस्योक्तेः लृङ् इति लिङ्निमित्ते भूतएवायं विकल्पः भविष्य
ति तु नित्यमेव लृङ् गर्हायां वर्तमानधातोः शिलिनसंबध्यते वर्तमाने लड् जुः कालत्रयेऽप्यनुप्रयोज्याती
ति विधिरयं कालत्रयेऽपीति कालविशेषानुपादाना दितिभावः परत्वादिति निरवका
शत्वादिसपिबोध्यं अपिजायामितिस्मरसि अस्याही रित्यादिविषयेपिस्सजसीत्या
दिलडेवप्रयुज्यतइतिभावः एवंयोजायांत्यजनस्सजत् अस्यासीत् स्कास्त्रस्त्रीत्या
दिविषयेपिजायामपिस्सजति जातुगर्हणकामाधुलेइतिल्हवकालत्रयलकारापवा
दत्वयाअभेक्तेव्याः लिङिनिमित्तमात्रादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवतिकालत्रयलकारा
इति परोक्षानद्यतनभूते लिट् कर्त्तव्य मेतत्सर्व भूतानद्यतने लङ् कर्त्तव्यमस्सजः
भूतसामान्ये लुङ् अस्याहीः भविष्यदनद्यतने लुट् स्कास्मि भविष्यत्सामान्ये लृट् कर्त
व्यमेस्सदसीत्यादि अन्ये इति क्रियातिपत्तिविति ज्ञेयं किंवृत्ते लिङ्लृटौ कालत्रयेऽपि सः

तत्त्वबोध० स्मादिसंपेक्षायामथी स्वकालविशेषाश्रितत्वलभ्यत इत्येके केचित्तु कालविभाग इति पंच
म्यर्थे सप्तमीत्याहुः उत्तरार्धेऽपि परस्मिन्विभाषेति सूत्रे कालमर्यादायामेवानुवृत्तिर्यथा
स्यान्न भविष्यतीति किं यः संवत्सरोतीतस्तस्य यदवरं मासास्तत्राग्रयणेनापि वाममयीदात्मि
॥१०६॥ ति किं यो निरवधिस्सपयस्तस्य यदवरं मासानां तत्र पयः पातास्मः पंचदशरात्र इति नन्वत्र
संवत्सरात्पूर्वं रात्रमिति लब्धैव लेन भांग्मनत्व पंचदश रात्रे यो यस्मिन्पक्षे इति बहुव्रीह्याश्र
यणात् पुल्लिंगः सिद्ध इति चात्रं अहस्सर्वैकदेशेत्यत्र अपसयाभावपसंख्यादिति चेत्सत्यं त्य६
त५ अतएवहि भाष्ययोगान्तीवत्वेन साहुः परस्मिन् भविष्यत्यनद्यतनवद्भवतीति विकल्पे
न निषिध्यते वर्जमिति णिजंतात्स्वार्थे यदिति कर्मणि यत् वर्जमिति पाठे तु क्तिनीयायां
चेति णमुल् अनहोरात्राणामिसेवं यायं वत्सर आगामी तस्य यत्परं पंचदशरात्रात्तत्र पयः
इत्यादि २ पातास्मः लिङ्निमित्ते ऋतिपत्तिरनिष्पत्तिः भूते च लिङिति लृङ् स्याद्भूते भविष्यति चा
क्रियानिष्पत्तौ अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिदं बोध्यं असादाहरणानि तु ॥१०६॥

महीसादितेयं क्षिप्रमिति क्षिप्रयोगेपिपरत्वाल्लिङि· ति भावः नानद्यतन भूतानद्यतने लङि·
हि नाभविष्यस्त्वनद्यतने लुट् लुटौ नो चानयोरपर्यायो निषिध्यते तदाह लृ ऌ लृटौ नेति एवं चेतिल् चर
ऌ अभविष्यतित्वलृङि सान्नायेनोदाहरति अदाहास्मनीत्यादि अग्नीनिति आहवनीयादी
नेभविष्यति मर्यादाग्न क्रियाप्रबंधसामीप्ययोरिदं वचनं नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इस्या त ४
ह अनद्यतनवन्नेति लुडभावेनेत्यर्थः इहस्मिन्नेव देशस्य कृतां मर्यादां स्वकालकृतानतत्र विशेषं वक्ष त ५
पद ६ ति तस्य यदवरमिति पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्यावरं कौशंग्याः तत्र सक्तुन् पिवामः मर्यादा सकाशगदित्य
किं ५ वचने अरसिन्नेयोऽध्वा गंतव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशांग्याः तत्र सक्तून्पातास्मः अवरस्मिन्नि र्थः कौशांग्याः
ति किं योध्वा गंतव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशांग्यास्तत्र सक्तून्पाता स्म कालविभागे च र्वमिति यावत्
कालविभागः कालविशेषः अनहोरात्राणामिति संबंधषष्ठी पूर्वसूत्रमिति तदयमर्थः मर्या भविष्यति किं पाऽ
दोक्तौ कालविभागे कालविशेषात्ययवरं तस्मिन्विभागे भविष्यत्यनद्यतनवत्प्रत्ययस्य चेत्कालः स्याति कांत आ
विभागश्चाहोरात्रसंबंधीन चेदित्यर्थः इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवत् संकेक पाटलिपुत्रात्तस्य
पदवरं कौशांग्या
द् ५

५ विना १

तत्त्वबो ४० समीपमन्यतरकालस्तद्योजनाय तेनेहागमनेन भूतं तद्रूपं धूसरत्वात्प्रस्वेदादियुक्तं तस्य तिनि
र्दिश्यते एवं कदागमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्येन तद्योग्यमेषु दूरहरणेन भविष्यत्काला
भिव्यक्तये एष इति प्रयोगः स्मुत्इदानीं भविष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतना
॥१८५॥ यतेनेहागमनाविना भूतं तद्रूपं परिकरबंधादियुक्तं तस्य तिनिर्दिश्यते तेन चक्कदे तिष्ठ
श्रुतत्वाख्याव्ययोः कालानुपादनादसंगतिः शंक्या आख्यायमेष गच्छामि मिदानीमिति
कालावगमात् सामीप्ये किं कदा आगतो भवान् अयमागतोऽस्मि मासात् पूर्वे स्मिन्मासेऽस्मा
गच्छ एतत्सूत्रमाकरस्थसाखयात गंगासमीपे गंगा वाराणसी पर्वत वर्तमानसमीपवर्ति
मानत्वारोपसंभवात् आशंसायां आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसा
या वर्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेः भविष्यत्कालसंबंधाच्च भविष्यत्तीयुक्तं आशंसायां मित्स
घीत्येन पूर्वलकाराप्रवादायं आशंसायां च चेत् भूतवर्तमानवत्प्रत्ययोः प्राप्तवादः नन्वेतद्वदि
ति वर्तमानवद्विति पिबोधस्य आशंसायां अधीयीयेति यदं अधीयी अधीयी पद्मामो वयमधी ॥१८६॥

किं गमिष्यति ति क्षिप्रवचने वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणं निरासार्थं
तेनान्निकस्य वर्तमाने वर्तमानवद्विधायक इति आशंसायां ३

ति१

दाहरतियोत्रमिं लोटुर्घ लोऽर्घस्यलन्दाणमिति अर्ध... ह षष्ठ्कृत्स भोजनं लोऽर्घस्यगोच्चा
रणार्थस्यलन्दाणं भोजनकालेगोचारणमनुयाकर्त्तव्यमित्यर्थः पूतेऽन्ति रूपसिद्धौ ज्ञाका
रूपसिद्धौ ज्ञेसने त्वगाध्याख्येयसर्थः लिङ् ... कालात्तदम् तच्चितोर्घात्तरपदइस्त्र दिकंस्
खेऽसनुवर्त्तनादिह समासोऽलभ्यस्मात्त्वाकायामाह निपातनादि वर्त्तमानसामीप्ये भ्रान्ति ति ४
ति अस्मादेव सामीप्य इति निर्देशात्तद्भ्यन्त्रिसिद्ध चतुर्वर्णादिभ्य इति वार्त्तिकं स्वरूपं चार्थेमि
त्याहः नचात्र पूरणगुणेति निषेधात् षष्ठीसमासेन प्राप्नोतीति वाच्यं अनेनैव निर्देशेन नित्ये वृ६
षेधस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् तेन नवृद्धिमात्र मित्यादि सिद्धं पेनोपाधिनेति धातुविशेषणोपा तृ६
पाधिना तथा हि भूतस्यमोः न विहितः स्ताभ्यामेव धातुभ्यो भवति न तु धात्वन्तरात् तद्योत्स्ना
दिविशिष्टकर्त्ताहिकृत्लरूपमित्यारभ्य ब्राजभासेत्यादिसूत्रात्स्वरूपकालास्तेष्विह सूत्रादि
भ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सैव भवतीति कदाचागतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यं आगम
ह्वामीत्युदाहरणे भूतकाला भिमक्तये अयमेतिप्रयोगस्त्विदानीमेवागतमिति वर्त्तमान

तउ

तत्त्वबोध० सर्वः भविष्यतीति भविष्यतिगम्यादयइतिसूत्रात् यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति प्रतिपदोक्तपरि।
भाषया भूतनिरूसेति निपातयोर्हशश्वतोर्लङ्लिट् चेत्यत्र यावत्पुराकर इति विषयत्वं मोऽस्तु इत्यसर्वः यावद्वह्नास्य
तेइति भूतनिरूसेति भविष्यतिं यावदहं तावता ग्रह्नोक्तेति अस्तु दासहस्रं विभाषा न वनहु तेने
हिलनस्तर इस्यामिसनद्यतने किमोर्लिङ्लिविहितस्तेभ्यः कहिं योगेलुट् एवभाव्यमितिकथ तउ
॥९८॥ मुदाहृियतेकहिं मोक्ष्यते इति अन्यत्राकुः भविष्यत्सामान्ये मोक्ष्यते इति लृट् कहियोगेतु।
घई अनद्यतनावगतिर्लोहतेऽत्येति भोक्तादेति न नु विष्यत्सामान्येऽयं लड्डुहितस्तस्तस्सन्दुदास मई
हर्कं घं विकल्प्यो विषयभेदाद्विति चेदत्राकुः अनद्यतनेलुट्सत्र विभाषा कदेत्यादी
तेष लिकानिर्विस्सूत्रागीशानुरोधेनानुवर्त्तनेन लुट् विषयेपिलड्भवतिनतु नद्यतनेलुटाल
ड्बाधतइति किंवृत्ते किमावृत्तं किंवृत्तं केचित्तु यच्छब्दादुच्चे साद्य पिकिंवृत्तंतत्रापि
तेप्रत्ययात्ते अनभिधानात्तेनकदा भोक्ष्यसे सोदामविष्यतिलक्ष्यनसाकुः लिप्स्या मा
नलिप्स्यमाने सिद्धौ लिप्सायाः सत्वात् सूर्वणसिद्धौ किं वृत्तार्थमिदमितिस्वल्पयत्नु ॥९८॥

पिर

६

त्पंतार कश्चिदुक्तः सन्नाह नाहं कलिंगान् जगामेति न देवदत्तः स्मरणमेव निषिध्यते किं तर्हि तदे
वैतं गमनमपीति भवसंपन्नवः यस्तु कलिंगेषु गमन स्तुक स्सनगमनमेवायत्नपति।
न तदा संतापन्नवइ तिलडवभवति न कलिंगेषु गतइतिमि प्रश्नेवा भूतानद्यतनपरोक्षेइ
तिवर्ततेप्रश्न इ स्य स्वकर्मणिण न डिसाहपस्पसइति गासमेति पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालं
पंचवर्षाणि तं ननु विप्रकृष्टकालमिसाकूः एकस्मानइति आसन्नकालिके भूता नद्यतनपरो
[illegible] तार्थ इति धात्व र्थ इ प्रश्ने मसती सर्थः प्रश्ने किं भूतानद्यतनपरोक्षे लिडवजगाम मै वेत्रःल
क्षणे मे स्मलवयं भूतकाल द्योतकं न नोः इ इ स्य प्रतिवचनमिति विग्रहः समाहारद्वंद्वेउ
उभयत्र स्मादिष्यते च प्रतिवचन एव लट् नराह ननु कं गामीति नचइ इ यहणां व्यर्थ यावता रा ४
प्रश्न पूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वा चं विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभि
मुख्यमपि प्रतिवचनमिति इ इ यहणं कर्तव्यमिति किं ये स्थितत्वात् न वा भूतइस्य
वेपतेलुङ् यत्न धूतेन लङ् पदे यथासंख्यमिति लुङ् लेयर भाव पदे लङ् पदे लिङ्

रा १

तत्वबोध: ऐणेनेति कर्त्रर्थे त्वेतु कर्मणि ल: स्यात् स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥ निकामं कर्त्रर्थे क्रियां ॥ अभिज्ञाभूतेस्त्वधि
क्रियते अनद्यतने लङ् स्यात् अनद्यतन इति वर्तते अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेन इति वि
ग्रहस्तदाह स्मृतिबोधिनी स्यात् वत्स्याम इति अवसाने लृट् पदं प्रत्यर्थं भवती स्वत्वाक्यार्थे रूपम्
॥स्मृते॥: गकर्तृक भवन मिव स्मरसि स्मरणेऽधिकरणेऽस्मकं नेक भूतानद्यतन वासो वाक्यार्थः क
र्मरूपेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणं तथा च पूर्वोक्तानि वासकर्मक तत्संबोधकं स्म
रणमिति फलितोऽर्थः नयदि लृट् प्रतिषेधः तस्मै लङ् वासो लक्षणमिति प्रसिद्धत्वात् ज्ञाप
कमिदं सर्वं चारण्ये स्मिमिति सहसा वृक्षमारोहात् जानं पश्येल्लङिति वने अवसामग्गः अ चा
रयाम पचेर्ध्येयमिपीति अनेन एव तनयद्रीतियोगात् पूर्वं विभाषा साकांक्षइति नकृतमिति
भावः अस्मिन्पक्षे वइति अपक्षेऽपि लोकस्तत्र आसंतिकत्वं नामेदं यदमि पुक्तस्वे तारण्य
पृक्तिः नाहमिति स्मारिक लिंगो नाम्नि निषिद्धे देशः अयं वंग कलिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु चेति
ये यात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणान्तं [illegible] वयं गत्वा चिरं स्थिता मिति केन चि ॥८३॥

हेतुरात्तु रोधात्र कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थां ... सत्युं हेतुपता नत्वत्तदनुकूलव्यापा
रस्येति कर्मवद्भावस्यप्राप्तिरस्तीति भावः। अचीकरन्तेति। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः इति णिचि णिश्रीति चङ्। अणौ
तिरिः सामान्यग्रहणस्य फलमाह पुष्यस्तुरस्यतीत्यादि पुष्पाणां इति णिज्यन्तात्मनेपदविधौ याऽ
कर्मकस्तमुदाहरति विकुर्वते सैन्धवा इति कुर्विञ्जोः नञ्जह सुत्रमा भिस्तो नेति वर्त्तते तदा
हेन पणिति किंतु व्यपनिति नञ्विषिवेव विषये इति भावः। नगिरा गिरेति ब्रूयात्यैसन्त्वेजेय मि
स्त्र गिरापदं इति विधानं स्रापदं विधीयमानं गिरापदस्यानन्तर एव यथा भवसेव मिहाप्ययकः
प्रतिषेधकत्वा विधीयमानः त्र्यपन्नतरीयस्यानन्तर एव भवसत्तो न्याचेष्टयागवि धयेतु नो स्पति।
त्र्यपनास त्रियोग गिरांस्य परस्मैपदं त्र्यपनत्तावेन भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोपिषापेति को
पिष्यतेचकुषे त्रको पिच्नकोपिष्पत संस्मतेरजे त्ररंजि त्रवंहते सूत्रा पिद्रे यं त्र्यपन्नसेकु
पतास्त्र निसंय कपेत्तव्यावृत्तिनेत्यारिति विकल्पः स्वरे विञ्जे षाप्पत्सवन्द्रहकरणेभि।
यतेकाः स्वयमेवेति त्रसादेव प्रयुज्यते तत्र स्वयंत्राशः कर्मणापि कोज्ञेयः आत्मनाकर

ति २

नर्म २

तत्त्वबोध०

दिति सिचो लोपः। न रुधः। चिण् ते पद इत्यतश्चिणात्मनुवर्त्तते अचः कर्मकर्त्तरीत्यनुवर्त्तनादिह कर्म
कर्त्तर्य्येवेति। अनेनेति तपस्तापसन्तापस्स्यानुषज्यते नेह। ननु देहविपर्य्यायत्वेन स्तौ तेरपि द्विकर्म
कत्वाद्धेरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणा

॥१०२॥ प्रतिषेध इति। निषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरवत्ता स्तौ। तिच्चेरन्नाङः। वस्तादियोगेनन्तारश्च स्ववणा
नुकूलान्वत्वंगस्तुषुमानेरर्थः स्रावने च तानिश्चस्तुपस्ववणे इत्यत्रापि करणत्वं तु सूयते अने
ने तिप्रस्ववणं स च क्वचित्स्वयंप्रकुर्ध्येस्यगुणेरूपत्वेनावतस्तुपमानस्ववस्तु। निमोहिनीति ज्ञेया
गेउयस्तु नात्तकं छिनेत्सर्ष्टः। वस्तोगोग्रसेतोनितत्कं वयति कंत भीवितएप्रोतस्मौति। गोः
कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गोः रितिशारस्याविरेति। चिण्वदिट्। नच। चिणि निषिद्धे चिण्वदि तत्र
उपि न स्यादिति शंकां चिण्वदित्यनेन हि चिणि चकार्यमतिदिश्यते न च चिणेन सुतत्यासा
तिदेशो निषेद्धुं शक्यते येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात्। प्रसेतेरिति। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमि
त्त इति नियमात्कृत्वादिलन्व इण्इत्यनेन न मतेरर्थः [illegible] मितान्मितयो विशेषदर्शनात् ॥१०२॥

पदस्य सतङ्ग्विएते त्राष्ठ वतुवर्त्तते रीपजनेसतोऽन्यत्मस्यसमिति चनदाह अजंतात्विष्यादि अचः
किं अभेदिकाष्ठं अत्रानि संचिए कर्मकर्त्तरि किं अकारि घटः कुलालेन अत्रापि निसमेव कुह
अक मैकर्त्तरी सेव अदोहि गोगोपालनेस्तत्र नु निसं उडुंवरः फलमिति कालः उडुंवरं फलं पचती
ति स्थिते गोणक मेए उडुंवरस्य कुरैत्व विवक्षाया मिहक मेवज्ञावः ननु द्विकर्मके षु परं ज्ञामा।
णकः पाठ इति पेवदं तिनेषामयं ग्रंथः कघं संगछत इति चेद्यत्रा कः उडुंवरः फलं पचती सत्र का। त्यं४
मेवत्कर्मणो स्य साक्षात्तो दुहि पच्यो रिस्यनेन कर्मवज्ञावो वकुं लविधीयते सजियुज्यारिवेति नका
त्यनुपपत्तिरितिस जियुज्यावृपं सुवृषनो निसमाद्युदात्तार्घं य किंतु तास्यत्र दात्ते दिसादिना सस
र्वधातुकानुदात्तत्वे कृते तयकउदात्तमूयत अहोपपन्नइति अश्रद्युक्ते कर्त्तरि तु यगेव भूषाकर्मे
ति कर्मवद्भावः क्रियावाचीत्याह भूषावाचिनामिति अन्यत्रेति आत्मनेपदादन्यस्य निषेधः आ
त्मनेपदमेव भवतीत्यर्थः तदेतदाह यक्चिणविति अवाकीष्टेति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति विट् आ
द्रियत इति उदाहरणे लिङ् न्यायं लिङ्: द्वित्वादिति सिचि इयङ् आद्रियतेति उभयत्रेति किं स्वंज स्वांदमा

१८ ग१

रिस्वता उद्देश्यानुरोधाच्च ग्रहं पत्रेणपयमिसुदेशो नत्वयं विषयो भवत्विति एवमहमुपरिगच्छेया
तत्वबोध ८० मिसंदेशेनोनेनुहत्तिनो न्मभावो भवत्विति उर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेषस्यपरिगम
नंतरेवस्तेतु घि: ननुन्मभावमात्रेहन्तृत्वस्यग्राखांहस्ताभ्यामवनम पत्तपिम्नमिष्टपुरुषेत्रा
रोहतीत्यभ्रेयात्मात अनएव हिपदित्तुपरं छुदसी सत्रभाष्यं हरिगंसर्घेइति अतएवचारोहति
॥८२॥ हस्तिनेहस्ति पकाता नारोहयतिमहामात्रइत्यादिप्रयोगेषणोकर्तुर्णौकर्मत्वंसंगच्छतेप
चिभिरोगत्तुविक्लित्तिविधाभवनरूपोविशेषःकर्मणिहस्तस्तदृहेतुनिवकारकव्यापारइतिक
र्मस्थक्रियत्वात्पश्चमतेऽदनःभिन्नांतेकाष्टमित्रकमेवश्राबोभवसेवमजाग्रामंनयतीत्यत्रा
पिकर्मस्थग्रामस्यसंयोगस्याहूरपता ननुव्यापारोत्रास्तीतिकर्मवश्रावेप्राप्तेप्रतिषेधोयमात्रइपक
इतिदिक् ङहिपंचम्यामिति द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्यकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायामपिसकर्म
कत्वान्निषेधोप्राप्तेऽयमारंभःगोःपयोदुग्धेइतिनोदाहृतमित्याकुःएवंचप्रधानेनादूहंकधवहा
मिदुक्त्वानुस्मर्त्यायेनयादीनांमुख्यकर्मणएव . . . . द्रवस्तेतिपर्सितं अचःकर्मचिएते ॥८३॥
अत्रकर्मवद्भावेनग्प्रात्मनेपदंनित्यंगोलाकर्मणीदुह्यादेरित्युक्तत्वान्मुख्यक
र्मणःकर्त्रेत्वविवक्षायांगोदुह्यतेदुग्धेइति ॥२॥

ति१

वद्रूपमाश्रयितव्यः तथा च स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वं ... क्रियाप्रयुक्तकर्मत्वं नवस्तमघाह
योरपि कर्तृत्वमेव स्यात् इमौ गंगा स्रुघ्नात् इत्यत्र यथा एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वा
भावात् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वमस्त्येव
तिचेन्न तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् अन्यथा फलव्यापारयोरैकाश्रयत्वे सकर्मकत्व
मेव न लभ्येत किंच रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रियात्वात् आरोहति हस्ती गच्छति ग्रामं इत्यत्र कर्मवद्भावो
नेति भाष्यकैयटादिसंमतं तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् तयो रुहिगम्योः स्पष्टैव वै
षम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिः सुखहरणात्तस्माह अजेति ग्रामं नयतीति इह प्रति
५४ पेक्षाभावैकस्मात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः न चेहापि कर्मणि
क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यते इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेदत्रोक्तः क्रियाकृतविशे
षोपलंभानुपलंभवद्धेतुपतानियामिका यत्र कर्मस्थं तत्स्यादेतुपता सा कर्मस्था क्रिया य
त्र तु व्यापारातिशयः सा कर्तृस्थेति तथा हि द्रुतिनारोहणाभावविषये स्फूर्ते च विशेषानुपलंभात् क

रु३

तत्त्वबोधः मेवेति आर्हतनास्तिकहस्तिपुरगधिगतानधिगतव्याख्यार्थेषिसारस्वपिवैलक्षण्यंपनोपलभ्यत इति
बोधं कारिष्यतेइति स्यसिच्सीयुट्तासिषु वैकल्पिकः चिण्वदिट् पक्षे स्य इट् नोः स्य इति इट् कारिष्यते
एवं लृङि अकारिष्यत अकारिष्यत सिचि चिण्वदिट् अकारिषपक्षे अकृत सीयुटि चिण्वदिटि
कारिषीष्टपक्षे कृषीष्ट नामितुकारि नाकर्तीय कर्तृविणास्तु क्रियतेघटः स्वयमेव अकारी स्यादि
॥ए०॥ः नैतत्सिध्येदिति कर्मवत्कर्मणेति कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः एतेनप चतिपाकं करोतीति विर २५
णाद्‌ सर्वत्र स्य यत्नेऽशक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता करोतेर्यत्नार्थत्वेनुयततेइतिवत्सकर्मकता
पि न स्यादिति एतेनेति ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वात्स्तुपगमेनेत्यर्थः पगभावादिति सतित्तु यत्क्यनुव्यव
सीयमानइति स्यादिति भावः त्वे लोपइति ततः रूपनीसनेनन ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह श्यन
जिसन् आह ताच्छील्यादाविति न विति श्यन् न चिण् न भवतीत्यर्थः देवदत्तयज्ञदत्तावस्यान्यस्य
तेऽस्वतन्त्रयोरेवकर्तृत्वं कर्मत्ववात्त्वातिकर्मस्थक्रियापाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवत्त्वाभावात्क्रियामाह
क्याहसकर्मकाणामिति तिनन्वत्रदेवदत्तोयज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदो ॥ए०॥ः

मेस्य क्रियातुल्यक्रियात्वं कर्तुरस्तीति भावः करणाधिकरणाभ्यामिति तुल्यक्रियः कर्तेति तावसु
च्यमाने असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्व्यापारस्य स एव इदानी।
मसिः छिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ कर्तृस्थस्य तस्येति प्रसंगः स्यात् तन्मा भूत् इत्यर्थः नन्वकर्मत्वा
वस्थायां विक्लित्त्यादि स्वकरणाद्यवस्थायामभिन्नस्थाल्यादिव्यापारे वस्तुतस्तन्निपिधानुनानो
पात इति कथमतिप्रसंगः इति वाच्यं सादृश्यप्रतियोगिक्रिया साक्षात्प्राप्तत्वेन विवक्षितत्वात्
न चैतस्मिन्सूत्रे क्षतयत्न क्रियानुल्यक्रियः सुक्कमस्तियेनातिप्रसंगो भवेत् ननु तुल्यक्रियः नई
कर्तृत्वाक्कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकांक्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मैवेदित्तिप्रत्यासत्त्या
कर्मणेति लभ्यत एवं सत्याह किंचेति अधिगच्छतीत्यादिकर्मव्याक्यातरर्थे तुल्यक्रियात्वज्ञानत्त
सैन्नमोत्सुगुरुत्वे सदानन्तु फलव्यापाराश्रयत्वविधः सा च क्रियानुष्टवा चः तत्र व्यापाराश्रयः क
र्तोफलाश्रयं तु कर्मेत्येवं च पचिभिधिहिभेतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य क
र्मनिष्ठत्वे च तुल्यकर्तृस्थमावक्वागस्यादय इति कथं झानव्याप्तस्त आह यत्र कर्मणीतिया

तत्त्वबोध०
इष्यंते अन्यथा निष्ठान्तकार सत्त्वं न लभ्येते तेन मिनोग्रामस्स्वयमेव मित्रं कुर्वतः स्वयमेवेसा
दिसंगच्छत इति अत्र केचिदूचुः दंतिऽलकारवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मवत्वे कर्मवत्कर्मणा सत्त्वकृह
णं व्यर्थं न च कर्त्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारेण स्यादिसुकामितिवाच्यम् कर्मणः कर्तृत्वविवा
॥१७०॥: क्षायां धातुरकर्मक इसकर्मकात्कर्त्तरि च भावे लकारस्य निर्बाधत्वात् लकारवाच्यस्य कर्मस
पा५ ज्ञामपि केवलकर्त्तुस्तदनभ्युपगमात् न हि भावे लकारः कर्त्तारं वक्ति न च वलकारेण भावे कर्त्तुः
कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावान्नमतोऽरु इत्यत्र न दुहस्नुनमामिति यको निषेधे पि शापनसाध्क
रणे त्वात्ते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयस्य समावेशादिष्टसि
द्धेरिति न तु तत्त्वे पि तुल्यत्वं हि साहचर्यं पतत्त्वमेव निर्वंधनम् न च पूर्वोत्तभेदो स्तिकर्मणः कर्तृत्व
विवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियायाएव कर्तृस्थत्वात् तथा च सत्त्वमिदमसंजसमितिभावः वा
स्तविकभेदाभावे प्यौपाधिकभेदो स्ती साह कर्मत्वेति कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्येभेदस्तेनेदोपाधि
कं अवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्य सर्पि एवं च अवस्थाभेदेन क्रियाभेदात्क ॥१७०॥:

ह्यपि ग्लास्त्रात्रिदेरे पिलस्तं सिध्यति तथापि ग्लास्त्रस्यापेक्षार्यर्थत्वयामुरुप्यताऽर्क्यांतिदेशएवात्रि
तः भावे लकार इति तत्र कर्तुरनभिहितत्वादित्याह भावः । लिलकारस्यादि । तिव्यस्यैकवक्त्वं लिङ्गा ।
त्रिष्ववि । इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्यापरिलक्ष्यमिसर्गस्तिनल्ला ।
कारत्वाच्च कर्त्राकर्मवदित्सर्वेला भावेयगादिकमेव भवतीत्यनुक्तिं तोपेक्ष्य अभिमतसिद्धिः यत्र लका
वयं रत्वाच्चः कर्तात्त्वैकमेवत्व मिति त्रुसादनस्य फलमाह त्वत्ततएवेति न भवंतीति लकारेण ।
नातरई वकर्मकिनुरूपस्योक्तः सादीनांप्रसक्तिर्न स्युः कार्याणां नामप्रयोगात् ह्यवि विधेः पूर्वं त्वनुसृतरं नास्ति ल
कारोपस्थापककर्तुरभावेन कर्मवत्तानावादित्याह भावः । ग्नेत्रेह्यंबोध्यं तस्य सकर्मकत्वलघोइस्त्वत्स्यय
गोसत्कुसुचितं नुसकर्मकर्तीरिङ्ष्टत्वाञ्जित्रः कुसतः स्वयमेवेति वसतिच स्वयमपिसिनोतेर्ग्रा
सकर्मकिनितिकस्यैतिवार्तिके सिनोग्रासः स्वयमेवेति न नुग्रसंघेकमेकसत्राविवक्षितकर्मा
णोऽकर्मकात्तिंगस्येनेरुक्तवान् पक्वान्निसर्गेक्तः पकइस्यापतेरितिचेत् ग्लास्त्राऽकः सिना
तेर्ग्रासकर्मकत्वेऽकस्येति निष्ठानकारस्य नकारविधानसामर्थ्याद् विवक्षितकर्मणोपि काचि

७२

तत्त्वबोध० अथ प्रयोगानुरोधात् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याह । स्नातिवंसं त्र
जायामेनयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयं । अधिकरणस्या-
विवक्षायां व्रजो गौणकर्मेति रुणद्धि व्रजो गां स्वयमेवेति भवति यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्य
॥१७८॥: कर्मणोपि कर्तृत्वविवक्षा भवति रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति तथा गोरपादानत्वविवक्षायां।
गोर्दुग्धे पयः स्वयमेवेत्यादि कर्मवत्कर्मणा वत्करणे किमर्थं यथा प्रभृतदेवदत्तेन पूज्यमानो ब्र
ह्मदत्तश्च अहं दत्तवादि स्पर्धयेति धात्कर्म पच्यमानकर्मवादि स्पर्धेतो भात्म सकर्मणा।
तुल्यक्रियः कर्तृकर्मसु पच्यमाने कर्मसंज्ञकः स्पर्धे स्यात् तथाहि सति अकर्मकेष्वपदेणमा
वाञ्छावलेकारोन स्यात् किन्तु कर्मणि स्यात् स्नतेऽदत्तः भिद्यते काष्ठमिति प्रयोगः सि ५४
द्धेतस्य उव तथापि पच्यते नेत्रदेन न भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यात् इति बोध्यं कर्मशास्त्रेनायं कर्मस्थ।
क्रियालक्षणस्याह कर्मस्थयेति कर्मकारकस्येयं स्पर्धे कर्त्रीरिस्म विस्पत्तः कर्तरि संस्तुवती
प्रथमया विपरिणम्यते सच विशेष्यं तदाह तुल्यक्रियः कर्तेति कार्यातिदेशाय मिति यः ॥१७८॥:

निजेच्छयेतिगौणेवामुख्येवाकर्मणीत्यर्थः स्वेच्छयातिसुद्धेसांर्नेयस्यकर्मसंज्ञा तस्मैताएंप्रयोज्ये ति
॰प्रोणोकर्तुर्णौकर्मसंज्ञा यस्य तस्य प्रयोजकंकर्म ॰स्मैवमिति गत्यर्थ कर्मकर्तरि कोऽतीनां
लादयइति स्सस्क्तस्वलयोः ॰आदिग्रहणेन याद्याः गोऽदेयमेद्रतिदेवदत्तेनेतिग्रोषः स्मासादिषुगोर्दी
र्घवाचरोहनीयावयः गोस्तुदोहाड हाहापयः ॰अजायामं[redacted]नेतमानयतीयाहृतेर्व्याहरणीया
॰जायामनेयाऽस्याधुदाहृतेर्मैयामं गम्यतेइति यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः माणवकइति ॰यंश्चयो
ज्यः कर्तादेवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहार्यः इति भावकर्मणोः क्रियाकर्मणस्थिति सोकर्यति
ण्यंद्योतयितुमित्यर्थः भावेणेतिपेत्ति द्विविधमेतयएककर्मकास्तत्र कर्मकाः येतु द्विक
र्मकास्तेसकर्मकाइति भावः ॰कर्मकत्वस्यफलमाह भावेकर्तृद्विति भावेचाकर्मकेभ्यः
सुकृतादितिभावः द्विकर्मकेमुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणं मथ्यान्तिसागरोऽमृतं स्वयं
प्रऽङ्गवेसत्गुणेरुपलुनावस्तपमानस्यवस्तुनिमेदिनीतिप्रऽङ्गा सत्र[redacted]कर्मवत्कर्मणेतिप्राप्त
ससकर्मकाण्यामितिनिषेधेऽहियप्रेरिति इतिप्रसक्तस्यकोवदहस्कुनमामितिनिषेधः

तत्त्वबोध० स्वाभावान्निषेधेन स्यात् कथं तर्हि हिरेयदृक्ष्मापिपदैकके नरवमिति श्रीहर्षप्रयोग इति चेन्न्याङ्कः
निहृत्य प्रेषणाद्यर्थाः प्राकृतेऽपि एणिचि तत्तण्ण्यर्थे बाधः नघात्व एणिचोस्तस्वाच्छेरनिषेधः मितां
ह्रस्वस्तु न भवति वा चित्तविरागे इत्यस्तो विल्पनुव सैव्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्त
॥१११॥ः त्वात् किंच ह्रस्वजातेपि न त्वतिचि समुल्लोरिति दीर्घविकल्पनात् कमेर्घ स्तद्दामे यमत
परमे इति प्रयोगः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ह्रस्वाभाव इति ज्ञेयमथ वा जरद्दमोपरमत्रोष्ठाय
त्रयर्थक विश्वनाथे बोध्यो णिज्ञ्वारण्यमिति णिउं नाम्नि जन्ताद्वाक्य मे णिज्ञ्वा णोणर निदीति लोपस्य क्रोः दे
तिरूपं तुल्यमिति भावः विभाषालभेय्यस्ततो लभेरिति वर्तते णुमुलि लंभंलंभं लाभं लाभं ग्राद
स्तु प्रलंभं प्रलंभं नमिस्येव अथ येषां द्विकर्मकास्तेषु लकारस्य केवलघ्योः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे
किं वोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह द्विकर्मकाणां त्विति दुह्यादेरिति दुह्याच् पच् इति श्लोके
पूर्वनिपातः बाहुलात् दुह्याद्यस्सो गौणे कर्मणि लकारा इत्यमतान्स्वयः अकथितं चेति सूत्रेण
यस्य कर्मसंज्ञा तस्मिन् गौणे लान्तिबुद्धीति सूत्रेण येषां द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह बुद्धिभक्षार्थयोरिति ॥१११॥

वधत्वनादिति भावः दीर्घः सिध्यतीति न पदान्तेति निषेधादित्यर्थः ननु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्था
निवत्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे इति दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनाभावेपि एपतान् को चित्स
मुत्वोरिति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यर्थः आह गात्तिपरानिर्देशा तउ
इति स्वरं मास्त्विति ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः वस्तुतस्तु चिरममुत्वोरिति सूत्रे दी
र्घग्रहणं कर्तव्यमेव तथा हि हेड् अनादरे घटादिः मितां ह्रस्व कर्तव्ये णौ चङ्कहिमयति अत्र चा
अप्रहेडीट् णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अजिहिडीति स्यात् दीर्घेतु अजिहिडि अजिहीडीति भवति एवञ्च
नैवं स्तैस्वैर्येयर्टस्पष्टं शंशामित्यादि चिणि अशंशामि अशंशामि णमुलि शंशं शंशमं शंशामम्
शंशामं शंशाममित्यादि द्रष्टव्यम् दीर्घोनात्तीतियङोऽन्त्योपधस्य स्थानिवत्वेन णिच्परत्वाभावादुपधा
दीर्घस्योपधस्य स्थानिवत्त्वात् तथा च फलभेदे दीर्घग्रहणमस्यावश्यकमनं न युज्यत इति भावः शाम्य
तेरमुणिनेति अकर्मकत्वाज्ज्वलःमादान्तोपदेशस्येति णिति णौ तिरामनदमः यत्र णिति त्वि तिः
शमकः दमकः राजुल उपदेशा इति किं शमीदमी इह णिचु णिकृते बुज्यमानस्वरेणोदात्त

तत्त्वबोध० लिङीति न्हठुङ् तत्र चिण्वज्जाव वदात्मनेपदेष्वनन्तरस्यामिति विधादेशस्यापि वैकल्पिकत्वया ये
न नाशङ्क्यास्याभावादिति भावः ग्राहिधान्तुके सीयुडीत्यादि यद्यपि हनो वधलिङीत्यत्राप्यार्धधातु
काधिकारादार्धधातुके लिङ्यपि समानं तथापि लिङीति पदद्वयसामर्थ्यात् सीयुडुत्तरात्मनेप
॥१९६॥ दे एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ग्रहसातामिति चिण्वदिटो भावे हनः सिजिकित्वादनुदे ति४
नोपदेशेत्यनुनासिकलोपः चिणि वधादेशस्य हस्वत्वात् चिण्वद्भावेन स्यादिष्टत्वा भिमानं वृक्षप
रिहरति नचेत्यादिना ग्रदर्शिषातामिति ग्रचिविभाषेति नित्यं इडभावस्य निषेधादिह सिचि चिण्वद ति६
ति५ ट्सिचः कित्वादिं लिङ् सिचावात्मनेपदेष्विति सनेन लत्वमिति ग्रचिविभाषेति गिरतेरेफस्य लो
वैषम्यत्वमिति विभाषेटि इत्यनेन पक्षे ऽ लेवास्याद्वित्वद्वयं चेति ग्रनचि चेति मकारस्य द्वित्वप
तावृत्तिः लक्ष्मानामिति ग्रचोरहाभ्यामिति निष्ठस्य द्वित्वे द्वयं द्वयोरपि वस्य यणाम इति द्वित्वे चत्वा ५३
॥s रि वक्तरूपमपि मस्य ग्रनचि चेति द्वित्वत्वं चेति चिस्मुलोः ग्रामितेसादेजनाजू षिसादिना मिलेन
मितासुपधया निसंज्ञस्वेष्टा नेदीर्घो नेन विकल्पते रूपनानाविति शिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन त्व ॥१९७॥
ग्रनचि चेति द्वादशानां मध्ये व संयुक्तस्य वसंयुक्तस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः
मयइति पंचमी यण इति षष्ठीति पक्षेवकारस्य द्वित्वे ऽष्टं चत्वारिंशत् ४

गम्भक्तसेनासंयोगाद्धेव ॥ गमिसभक्तस्त्वारितसमाङ्गः यः तनोति यो किं विद्गुनो रिति स्याद्दादिति
ये विमायेसत्तो विनायेति च्चानुवर्तते य किं किं तन्न मतेन ये नुचकारेणाच्चः कर्मकर्तरी सत्तः क
र्मकर्तरि सितदनुकम्पते कर्मेस्युदाहरणमिति ख्वनयति ॥ स्याहतस्सर्घः भावेपीदमुदाहर
णमित्याह पापेनत्तुसेति ॥ विचायेकर्मकेवाधमवाद्धेणच्चोसघैः कर्मकर्तर्यनुनत्वक्रियाया
मुदाहरिष्यति ॥ तोमुक ॥ चेचान्निशातीसतो निशातीसनुवर्ततेतत्त्वकृतोविशेषणं ननु चिसुस्त
स्पणित्वेनाव्यभिचारात् चिणः कर्तोः किं चेडिः वालाकिः वाकादित्वादिन्त्रटदैः निशातीति
किम्पानीयंदानीयं ॥ दायिषातामिति स्याद्युरित्वैसेत वा घेतनापत्वाद्विएवदिटि स्नातेघुमा २५
स्थितीत्वं नत्रवत्स्यजादित्वात् स्याच्चारित्वेसापिकृतनेमेवत्स्यजत्वादित्वा दिसाङ्कसेषामय
मानायः इकोञ्झलितिसूत्रात्झलनुवर्तते तथाचझला दिवसिच कितमेनवयमिकादिः
सिच एवं चात संमियोगशिष्टत्वादित्वमप्यत्र नेमवतीति वस्तुतस्तुसत्यपिनस्मिन्नेहक्वाचि
त्कृतिः सिचः किंत्वेवनिगलक्तरुणायाच्चनिषेधश्चेचोन्निपत्तीतिह्रुव्याख्यानिष्पतेः ॥ आशी

तत्त्वबोध०

श्रेवृ शिति चिण एते पदः इसन्तस्तेष्विति चानुवर्तते नत्रसंत चिण्ण इ हणं न रुध इति निषेधेन निरोहि
तमिति पुनरत्र चिणस्य ग्रहणं स्तन्तन शेष्टकिं श्रभा विर्षन्तां चिण वृदिःइ ति एवं तस्य श्चनोरूप
देश्ण मो वेपु पदेशे यो जिनि त्या ख्याना त्र एवदि निष्पवर्तत एवेति भावः परत्वा दिति चिरवृदि एव ३
॥१७५॥ उपेत्तया निसत्वादि ति न च स्तौ ते चिण एवदि टिष्टि ध्वस्य सागुणस्य निसत्वं नेति न्यं क्ल श्रेचा
न्नि गती निवृत्ति वाधित्वा परत्वात् गुण एरपरत्वेच पश्चादत्त पक्षया इति वृद्धि इ वृत्सागुणा
स्य निसत्वा नप्रायान् उपदेशग्रहणादिति तत्सामर्थ्याऽपदे शेयोऽत्रत्रत्तत्व रुध्यतो पपदे
प्रवर्तत इति भा शिवज्ञावेनयन स्थितं नदादयतन्तारस्पारिति सादौ चित्वदिं सिध्यति व्यपदेशित्रिवज्ञावेनाणि
वः नन्वेवं स्मा जेवणिजंतस्य द्वयवकं श्रामोसंग मित्याश्रयणात् श्रारित्रा स्मारिति स्यादौ चिविध्यति कृष्य
रितेत्यादि नसि त्रुःस्मधातु श्वापदेशोऽजंतस्तद्वय वकं मेवसारस्मा रिसंग मिति दिक निसयहणानुवृत्ते
श्चेत्स्मइत्यस्यो शिति निसंह्व्दसीति सूत्रात् काशिकायांतु सुटोवहिरंगलत्रणस्यासिद्धत्वादनक्रवाद्यासंयो
पदेशयोः वृत दंतत्वाभावात गाद्विम गस्पना स्तीति गुणोनप्रवर्तत इसुगंसुटू कास्यर्वेइति विधीयमानः कमको नत्व ॥१७५॥
उपदेशेऽजंतानामिति व्याख्याने तु एवं तस्य नस्यादित्युक्तत्वादितिचेत्सत्यं अत एवापरितोषान्मनोरमायामृक्तमस्तु वाउप
देशे यदजंतं तस्येति व्याख्यानं मंगस्येति व्यधिकरणषष्ठी... सर्थ इति एवं च णिजंते पि श्रामिते स्यादौ चि
एवदिद्ध प॥५॥

उः सलोप इति सलोपाद्वलादित्वं नास्तीति वाच्यं नेत्स्पहानपेक्षणात्तयरात्रः चिएव हृषि पु
कृत्वं हतेष्वयस्यैदीर्घ प्रेत्कोयोमितां वा चिएिती तिद्धाम्सिद्धस्तेनेर्लुप्पतेण निस्पकांयवत्त
निमित्तो विघातीति १ अस्यार्थः चिएवत चिएव दिसेतिदेशः स्यप्नृत्याप्रिकिंच्येजनं तथाहि
भावि तामाविष्यते इत्यादौ हृद्धिः स्यान्नादयिषीष्टेत्यादौ युक् घानिताया निष्यते इत्यादौ
यत्वं हेतुमसंपन्नाक्रमेणिलकारेणमितानूमितान्नुणमिष्यते इत्यादौ चिसमुलोऽर्शेति मि	शमिष्यते ५
तामुपधायावादीर्घः अत्रैवणमितेत्यादौ स्यमिचसीयुट् इत्सनेन कृतः इटत्रामीयत्वेना
सिद्धत्वेनानिटीति निषेधेन प्रवर्तते इति लोलोपोनभवति भाविष्यते इत्यादौ भूसइति
स्थितेपरस्मै पिवस्तादि लक्षणमिदं वाधित्वाचिएव द्विवमवति यंतो यं निस्सावास्मि मि
तो विघातनिच निसः सामभिके न स्मिनस्कृते ऽयं चिएव द्वित्वं वाति अस्मिन्कृते तु सन
भवतिवलादिनिमित्तस्य [redacted] विहन्नवादेवंच निसत्वोत्तेद्रप्यमेवेडुवाति एत
दमावपक्षेतु सेडुपावलादिलक्षणं इडुवनी निवाध्यं चिएमावकर्मणोः ह्रोः स्तिजिस्मत

तत्वबोध०

स्वनं किं यावि शेषणत्वेनकर्मस्यात् नैवं तस्त्रीवत्समेकवचनांतत्वं चस्यादिति वाच्यं स्त्रियां
ति त्रिसधिकारात् स्त्रीत्वमवधारयितुं नसामान्ये नपुंसकमिति स्पष्टत्वात् बहुत्वावधारणे नैक
वचनप्रवृत्तेश्चेत्युक्तं सामिचसीयुट्तासिषु यद्यप्यजादयो नं निर्दिष्टास्तथाप्युपदेश
॥१२॥ धाः इत्यस्य एव विशेषणं नहननादीनां ग्रहणमिच्छारस्तदाह उपदेशेऽजिति उपदेशेऽजन्ताना
मिति नवाच्यमात् त्वहिसतिणिजंतस्य नस्यात्तसोपदेशाभावात् उपदेशे हिसाहन्तेर्ज्ञार
णं नचण्यंतस्य तदस्ति चिरावस्थितिस्मृत्यंता हंतिः स्यसिच्सीयुट्तासिष्वतिषष्ठीयंस्थानि
वे ५ सप्तमीनिर्देशात् अतो ग्यन्चहे चिण्णीति नतु चिण्णिद्वन्द्वमात्रस्य दृश्यादिकार्यस्यातिदेशो या
निष्पते ग्रायिष्यते ग्रभायिष्यते इत्यत्र हनो वध आदेशः इत्येषो दशाः इडागमः डस्तेऽपि
स्यादिति चेन्नैवं ग्रहणाधिकारबलेन अंगस्यैव कार्यस्यातिदेशात् नैवं ते हनि णिज्यादेशाङ्गा
गास्तदेतदाह अंगकार्यंवास्यादिति सीयुट् इति तयाच सीयुड्युक्तेन तद्विशिष्टलस्तेत इति मा
वः ग्राधिषु अनुवादस्येनननर्थवत्सेतु विधिलिङ् [redacted] तेनमयेते सत्त्वनभवतिन चात्रेति ॥१२॥ धाः

तिङ्वाच्येति यन्नो द्विवाच्यायास्तु सत्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयाद
यः प्रवर्तन्ते अत एवोक्तं भाष्ये कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति द्रव्यधर्मान्लिंगसंख्या
कारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः एकवचनमेवेति प्रायोवादोयं अन्यथा उष्ट्रासिका आसन्ते हत
शायिकाः शय्यन्ते इति भाष्ये बहुत्वधीनिर्देशो घञ्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यापि
काः शायिकाः इत्यत्र बहुवचनमिष्टमपि प्राप्नुयात्ते आस्यन्त इत्यत्र तन्न सिध्येत् न च कर्मण्येवात्र
लकारो द्वित्वं नित्यत्वं धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवात् अर्थासंगतेश्च अत्र ह्युष्ट्राणां।
यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्य
र्थः सामान्यपावनमादिह्वआरव्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदाद् बहुवचनं न चैवं संख्यान्व
यित्वेऽपि सत्वरूपतानत्यादितिवाच्यं लिंग क्रियान्वयकारकयोगाभावमात्रेणासत्वमुपप
द्यत इति कारकेषु भुक्तवान्तके चिदिह्वष्ट्रासिकाहतशायिकाद्यर्थेया स्वत्सदृशे लक्षणासीत्का।
स्यवासनमसादिनाऽभेदान्वयमाङः मनोरमायां तु आसिकाः शायिकाः इति चाद्वितीयावक्त

कृ.व.ल ३

ख्यु १

तत्त्वबोध० यत्वाच्येति मीमांसकमतमेवरमणीयमितिचेदत्राऽऽहुः प्रत्ययार्थः प्रधानमितिह्युत्सर्गस्य चेह
सम्प्रत्ते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् यत्वाख्यार्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्वस्व
पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात् प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य सफलत्वात् किंच भोक्तव्या
॥१७॥श्रीः मितिसोदेति विनापि भावनाप्रतीयते कारकापेक्षाचाहूयते अस्तिच कर्तृसमानाधिकरणं
किंकर्तव्यं भोक्तव्यं किंकृतवान् भुक्तवानिति नच कृतामपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वम
स्त्वितिमूलं कथं नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन कर्तरि कृत् तव्यदादयः कर्मादावितिपरैरभ्युपा
गमात् अन्यथा पाचकोदेवदत्तः पक्तव्यश्चौदनस्तस्याभेदबोधो न स्यात् तथा च प्रत्ययवाच्यत्वं
ना ४ भावनायाश्चेवमंतरमणीयतरमिति लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्मणोरभिधायिन एव संभ
वति न भावाभिधायिनः स्यात्तायेन माचेष्ट सामानाधिकरण्याभावादिति नचैवं युष्मदस्म
दिगोपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादौ व प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषो
पपन्न स्यादिति वाच्यं शेषे प्रथमः मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् ॥१७॥श्रीः

१०

सोस्त्वपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याग्रहस्य धातुत्वासंभवादातो धातोरिति तत्राह्लो
पाधसंज्ञके रितिचेदत्राहः कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे आतो धातोरिति कार्यवाक्येऽल्
भ्वादयो धातव इत्युपतिष्ठते भ्वादिषु याग्रहस्य मात्र पठनात् इष्टवाचकोपि याग्रहस्तत्रोप
तिष्ठते वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः आतो धातोरित्यस्य वर्त्वात् इति
वर्णग्रहणात् तस्मात् इष्टवाचकस्य याग्रहस्य धातुसंज्ञा मा भूदिति क्रियावाचित्वेन इति विशे
षणमवश्यं वक्तव्यमेवेति नन्वादमना क्रूयत्यस्य धातु क्रियावाची धातुर्भीत्वर्थः क्रियेत्यन्यत्वा
श्रूयात् उद्यम् रिहरड् तिकेषांचित् तपोनिरस्तः उत्पन्न तु फलव्यापारस्य क्रियात्वात् तद्वाच्या पा१
पारो भावनासेवासादनासेव च क्रियेति धातुत्वेनेति सकलधातुषु धातुत्वं जाति रखंडोपाधि
र्वैस न देति तत् नेष्टवाचकतावच्छेदकं क्रियात्वं नु वाच्य तावच्छेदकमिति भावः धातुवाच्ये
ति नन्वेवं पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्तमाना पाकक्रियेति क्रियाविशेषको बोधो न स्यात्
प्रत्ययार्थेषु निष्ठ कर्तृत्वस्य विशेषणतायाः कथमवादेकर्तृत्वात् तथा च भावनाक्रूपस्ये ति१

पं१

तत्त्वबोध० नकरोतीत्युक्त्यापीढं च दृश्यति उत्सारणाक्रियेति यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्या
पारः कुलालनिष्ठस्तया भावयति घटमित्यादावपि भवति घटः इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकू
लो व्यापारोस्त्येव परंतु फलसमानाधिकरणः तत्र तु ... निष्ठस्तु फलव्यधिकरण
॥१७२॥ इति ध्यानेनेदः अत एव फलव्यापारयोः समानाधिकरण्ये भवत्यादिरकर्मकस्तयो
स्तु व्यधिकरण्ये करोत्यादिः सकर्मक इत्याज्ञः एतेन भावो भावनेत्यादिग्रंथेन भ
चिनः किंवि वादयो धातव इत्यत्र क्रियायां [redacted] शब्दवृत्तिर्लक्षणा भूत् अन्यथा
कल्पार्थकवा भ्वादिगणेवा इष्टमात्रपठनादौ क्रियावाचिनापि वा इष्टसधातुत्वेष्वतत्वेपि केवल प्र
द हो भावकसमभिव्याहते इति विकल्पस्यापि भाववाप सानवाचक शास्त्राहित स्यादेवेति
केषांचिदाशयमान्मराशंसमव चावाच्यकादेवभावे लिटः स्वीकारान्निर्विकल्पस्वाच्चका
क्षिडभावेपि लडादयः स्युरिति नन्वाकनीयमेव वर्तमानक्रियादिद्युतेरव लडादीना
विधानात् किमंघेनहि क्रियावाचिनो भ्वादय इति समं वैरिवतत्रमा रस्मात याः पदरूप ॥१७४॥
विकल्पस्यत भावनाभिन्नत्वात् ० ग्रन्थपावाचिन इति
लिप्राः यादनापितदोयतादवस्यात २

तं प्रयुक्ते करं कारयति चित्तव कार्टकादिति किं प्रयुंक्ते ति ब्रीहयस्तान् देशं यवतें नमाद
चित्तव कर्तृकाकर्मकाद् इति द्विवादोदमिस्स कर्मकदस्तुत्तं रहत्वकर्मकद इति पूर्वो
नरविरोक्षेयद्यप्यस्ति तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिस्याकर्मकत्वाङ्गः पा
पयतीति शाब्द्यासे तियुक्त आयामयते इति यमोपरिवेषण इति मित्वानिषेधः द्वास
स्प ५ यते इति वसनिवास इस्यं गृहस्येवस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः सकर्मकत्वेन तस्य घः ५
प्राप्त्यभावात् कर्मकर्तृत्वविवक्षायाम कर्मकत्वे पिलुग्विकरणपरिभाषया नास्त्ययुहा
६ ५ एमिसाङ्गः समीचीति प्रथमा द्विवचनं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः परस्मैपदं स्या
देवेति अनन्तरस्येति न्याये न योगद्वयेन प्राप्तस्येव परस्मैपदस्य इति षेधः इति भावः इ
तिपदमयस्य सोर्वे अनुकेयक धान्नोरका चष्ट्सतो धातोश्चिति चिण्भाव कर्मणोरिसतो
ला २ भावकर्मणि रिति चानुवर्त्तते भावे माववेनेति ८ ३ सस्य षोड्ड वतोण् तंतादेर अजि भावः एरजएप
ता नामिति त्वनाषेमिति तस्मिन्नेव सत्वे वेयरः भवतेरुस्य सद्यो एवं एपन सम्भवतेः प्रत्युदे
ति २

तत्त्वबोध ८० नेहेमे इति केचित्तु स्तात्वइनेचक्षुषी इन चक्षुषी अक्षिचक्षुषी आचामय किं इति व्याचक्षते
ते अणावकर्मकात् क्रियं फलस्य कर्तृगामित्व विवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थ
मिदं अणाविति किं हेतुमल्लणानार्दकर्मकात्परस्मैपद नियमो माभूत् आरोहयमाणं प्रयु
॥२१॥: केआरोहयते सम्भवं तं प्रेरयती सर्थः लोरणावितिस्तद्वेउदारणे तेनयआरोहयतिरुक्ता ९४
र्मकानि लीतत्स्मात्कितीयेणि चिप्रसुदाहरणमिदं केचित्तु अणाविति किं चुरादिणंप
५६ तासरस्मैपद निमोमाभूत् तद्युथाचुरू चुरू अल्पीभावे चुरू इति चुरयति अल्पीभवतीसा ५६
र्थः अकर्मकाविमो ततोहेतुमण्णिचि चुरयते पुरयत इति प्रसुदाहरन्ति तन्नाष्यादिविरु
द्धं तथाहि बुधादिसूत्रादिहरणेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमणिरेव संभवतीति तदंता
दैवायं विधिः अणाविति प्रतिषेधप्रियत्रासतेस्मेसेव न्याय्यः तेन चुरादिणंपताद्धेतुम
ल्लोपरस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितं तथा च हेतुमल्लेः शाकटायनः अकर्मको हेतुमल्लणंप
तमिन्नस्तत्माद्धेतुमल्लभ्यात्मनेपदं नेति फलितोर्थः अकर्मकात् किं कटं यः करोति ॥२१॥:

९२

स्यादिति वात्मनेपदमिति नियमाद्बुधेऽकर्त्तरि। स्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपद
९२ ग्रहणं स्पष्टार्थं अतिप्रसक्तमिति केचित्। अस्य बाधमदिति अनुपराभ्यामिति स्पष्टार्थः। अनन्तव
कर्मवत्कर्मणेति सूत्रेणोक्तापीति देशेणयामिति वक्ष्यति। शास्त्रान्तरेऽपि कर्मवत्कर्मणा त्यनेनात्
मनेपदं न विधीयते किं तु तद्विधायकं भावकर्मणोरिति सूत्रस्थमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वा
प्राप्तमाते दे स्परेणानुपराभ्यामित्यनेन वाधमाह। क्वचाहं स्वरितेदिति तथा च कर्त्तृगामिनि क्रियाफले
प्राप्तस्यादि ५ पिपरस्मैपदार्थः सूत्रारंभ इति भावः। परेर्मृषः। स्वरितत्वात्स्वदन्वयेप्राप्तेऽयमारंभः। परिमर्षतीति मा ते ६
र्षयतीति वैकल्पिकत्वाभिन्नभावः। उपाच्च। व्याङ्परिभ्यो रम इति नोक्तेऽगारसूत्रेऽउपेत्यस्यैवानुवृ
ति ४ त्तियेग्राह्यस्यादिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्च। निगरणं भक्षणं कूपाः चलनार्थनामनेनात्म
नेपदे सिद्धे प्रचलनार्थानां तु तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणं अन एवं तत्र विधूतं प्रयतीत्यपेद
स्यादेनाकर्त्तुर्हि इमांकि माचामयेनेन चकृषी इति। अहृषे। ञाड् पूर्वात् क्रमेरनेन परस्मै
पदे प्राप्ते स्यादिति। द्व्याक्रः। आचमयेति एघकं पदं इल न दृश्येयास हितास तं सेवाध

तत्त्वबो० ध० चारणं हृति सकर्मकः अज्ञारयतीति निस्सारयतीत्यर्थः असकृदुच्चारणेन ध्मातो लो-
ष्टत्वात् आत्मनेपदं नुद्योतकं तेनैव द्योतितत्वान्निःसर्वी स्यैयार्थेन हि विवेचनं उद्विजाय-
ते इति दक्षिणादिकं तु न यागफलं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गस्यैव हेतुत्वेन यागादि वि-
॥१०॥ धानात्स्वर्गादिरेव फलमिति भावः समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे यमहनेइ स्येव सिद्धे ग्रन्थे पूर्वं कस-
वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति वस्त्रमायच्छत इति अनुपसर्गाज्ज्ञः अक-
र्मकात् सेवसिद्धे सकर्मकार्थमारम्भः विभाषोपपदेन उपपदेन फलस्य कर्तृगा-
मित्वे द्योतिते नेऽरुदा प्राप्तावत्र विभाषेयं कर्तृगामिनि क्रियाफले निःशेषप्राप्ते वि-
भाषेयमिति स्वं यज्ञमिति स्वमित्युपलक्षणं स्वार्थं यजन्तीति आत्मार्थं यज्ञं यजतीत्याद्युपि-
बोधं स्यात् आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि अनुदात्तङित इत्यादिस्यादात्मनेपदमेवेति नियमा-
त्परस्मैपदस्यासंभवात्तथा च कर्तरि परस्मैपदमिस्सनेन परस्मैपदमेवेति नियमितेन
भिन्नानामेव तङ् विधत्तीति विशेषग्रहणं स्मरणीयमित्येवं दीयमिसाकः अनुदात्तङित इत्यत्र ॥१०॥

पत्रे ४

स्मर

कर्मणस्तुल्यक्रियत्वस्यैवेष्टापत्तेः द्वितीयकक्षायां मैवेहस्ति निश्च विषयत्वापादानविषयक
प्रेरणायाः न्यूनत्वनविषयकप्रेरणायाश्च कर्मणस्सत्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपायाः न्यूनत्वनह स्मर
पायाश्च कर्मस्थक्रियायाः स्वाततपदेन कर्मणा तुल्यक्रियत्वेन तस्यार्थेक्यात्तुल्यत्वशब्देनात्र
न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते तदा कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रह
तेः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्ध इत्यादिना भाष्यग्रंथस्वारस्यभंगो भवसेच तत्राधारोपित
प्रेषणायद्वैत तृतीयकक्षायामेवोदाहरणं नतु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगंतव्यं एतेनाधा
रोपितप्रेषणायद्वैरोचेत्सा क्रियेत्यनेनाधिकमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्रापि निगमना
भावात् न्यूनत्वव्यवच्छेदणवस्वीकृते द्वितीयकक्षायां तद्गुर्वेरिति न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेद
एवमाश्रयत्वेन कक्षाचतुष्टय एव साध्यमितिवदंतेः परास्ताः दर्शयते भूत्सान राजेति भा
ष्योदाहरणवलेनाधारोपितपदस्यैव अवलंबादितिदिक् ग धिकत्वोः त्रकर्मत्यभिज्ञाया घ
स्तारंभः मिध्यायपदानं इह करोतिरुच्चारणेऽर्थे चौदकर्मकः उच्चारणं निस्सरणं एपन स्सू

॥॥१

त्तिधिवाक्यस्यबोधेवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयती
त्यादि२

तत्त्वबोध० स्यवाक्यसत्वात् रुखेवाग्धिवारे आग्नास्लक्षणायांगतिः अन्यथान्वायव्यंश्वेतमालभेतभू
तिकामइत्यादिसत्रवायुमेवस्वेनभागधेयेनसएवैनंमित्यादिरूपस्यविभक्तिभेदेनत्रयोग
स्यवैयर्थ्यस्यापत्तितिनन्वेतत्त्वंस्यादाहरणं प्रत्युदाहरणंन्त्वयथाश्रुतभाष्यात्कस्मात्रैणसक
॥सुधाः मकमेवास्तुकिमनेनविद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेतिचेन्मैवं निह
तप्रेषणपदार्दर्शयितेइत्यस्यादाहरणप्रत्युदाहरणस्यकर्मरहितस्यकर्तृकत्वयानदेकारू
प्यापास्मिन्नविपक्षेग्रकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धयेकर्मणोऽविवक्षितत्व
माख्यायाऽवचितत्वात् किंचकमेवकर्मणोस्मैनेवसिद्धेकर्तृस्यभावक्रियाधेस्त्वा
मिदंभाष्यस्वारस्यादप्यकर्मकस्योदाहरणंप्रत्युदाहरणंचापतति नन्वकर्मकवकर्म
णोतिसूत्रेतुल्यक्रियेनापिकर्मस्थक्रियातोमूनतैव क्व छिद्यते नन्वाधिक्यमिति
स्वोक्तेनास्तिभाष्येयंघस्वारस्यभंगइतिवाच्यं तथाहिसतिकर्मवत्कर्मस्थक्रियइत्यु
क्तेपिकर्मस्थक्रियायस्यकर्तुस्सकर्तृकर्मवदिसर्घलाभात् वत्समीहितसिद्धेः १६८

दं भवति नन्नुद्दनीयकन्दसायामिति प्रतीयते तथा च कर्मपदमात्रसत्त्वे सक्रियावाचिवंरवी
कसारोणायां क्रियासैवं चेल्लभ्यते तेनोच्यते इति वाक्यांतराभ्युपगमेपि एवकारेण धिकं न च्चव
च्छिद्यते किं तु न्यूनत्वेनैव तस्मादेव भाष्यादेवगम्यते रविव च द्रष्टव्यते भवः ग्रारोहयते हस्तीति
कर्मप्रयोगरहिते मूलग्रंथस्योदाहरणं स्मरयति वनगुल्मइति अस्युदाहरणं च भाष्य वि
रुद्धमेवेत्याकूतः अनेनैव विवक्षितमिह कर्मेत्युक्तात्र समूलग्रंथाविरोधेनैव भाष्यग्रंथः
समर्थितः तिष्ठामयमाशयः गंभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गंभीराभिन्नन्नद्यामिति गंभीरन
दीपदार्थयोरभेदबोधानंतरं तीरलक्षणायां नीरसत्त्वं भीरत्वाभावात् तद्यासत्तु गंभीरत्वेप्य
कदेशान्वयासंभवात् ज्ञानर्थक्यमपि गंभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादायैव घासा
र्थकं तद्वदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणप्यत्ते द्वितीयकक्षायां कर्मत्वेनान्वितेन ततो णिजर्थस्यैव
कर्मणोपि संयोगरीचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादायैव सार्थकत्वं स्वबोध्यसंबंधि
लक्षणेत्यभ्युपगमात् विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन न तत्संबंधस्य बोधकता स्यात्

नन्तायाः सत्वादिति भावः । णेरिति किं यन्त्रूपस्मारो इति स्मरत्यादि निवृत्तप्रेषणान्माभूत् तन्न चा
नत्व०टी० णौ चेदिति सूत्रेन त्वावश्यं प्रतादेवस्यादिति वाच्यं अणो विसर्गस्यापि श्रुतत्वात् अग्निमयोगार्द्र
स्पस्प३ मवघ्रूपकर्त्तव्यं स्यादेमिहैवकर्त्तुर्मो चिसाच्च अणोया क्रियासैवंचेत्स्यंपत इति किं दर्शयति
भवः आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामाभूत् कथंतर्हि करेणुरा
॥२६५॥ रोहयते निषादिनमिति माघप्रयोगः सम्मतन्तर्घ्रीयते गतस्मयः सूताधिपस्तामिवसाधुवं
धनामिति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेन्न अत्राहुः णिचश्चेत्स्वने न क्रियाफलेकर्त्त
गामिनि तङ् अनुप्रकृतस्तद्वेणा मिच्छ्रेणोयकम कारकर्णोवत्सकर्त्ते ति किं दर्शयति भव
मा४ मिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् स्मरति वनगुल्ममिति पक्षद्वयेपीयं प्रथमक
क्षा स्मरयति वनगुल्म इति निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यमध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्ष
क्षेति द्वयं केचित्तु नन्तूत्रस्य भाष्ये दर्शयते भेसानराजे स्तुदाहरणं स्मरयत्येनं वनगुल्म
इति प्रत्युदाहरणं चरितार्थपते ननुष्वाध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेप ॥२६५॥

द्वो३

नादाह द्वितीयाचतुर्थ्योरिति तुल्योपाधिइति न्यूनाधिकभावरहितः तत्र तृतीयेति प्रथमाद्वितीय
योस्तु ऐक्यत्वाभावात् प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः क्रियासाम्येपीति प्रथमकर्म्मपास्मेहेत्यर्थः द्विती
यामादायेति अंशेनोयाक्रियांसैव चेत्पंतेइत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तं
यदान्वधिकत्वव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामप्यादाय तत्संभवति इदानीं कर्तृ
स्थक्रियाकमुदाहरति एवमित्यादिना आरोहन्ति हस्तीति प्रेषणांशस्यत्यागे उदाहरणमिदं त
तोणिजिति निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेषणांशाविवक्षायां णिजित्यर्थः पुनर्णिपर्यस्या विवक्षाया
मुदाहरणमाह आरोहयंत इति एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषण
पक्षमाह यद्वेति हेतुत्वारोपादितिप्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः अत्रापि सौकर्यविव
क्षैवबीजं पश्यन्त इति पश्यन्तो भक्तान् आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः आधि
क्यादिति अस्मिन्पक्षेणौचेत् साक्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते ननु न्यूना
त्वमपि ग्रंथस्य तृतीयकक्षायामपि तत्र न स्यात् उक्तमुपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यू

वस्तुतस्तु णेरणाविति सूत्रस्याचितवत्कर्तृके लावयते केदारं सादौ चरितार्थत्वाद् णावकर्मकादित्यनेन
न परगामिनि क्रियाफलेपि परत्वात्परस्मैपदप्राप्तेर् दर्शयते राज्ञ इति भाष्यप्रयोगात् विभाषोपपदे त्यस्याप्रवृत्तो

तत्वबोध०

परत्वाद् णावकर्मकादित्यस्यप्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते
इत्येतत्त्रिंसमित्याशयः ~~[illegible]~~ सतिफलितो न बाधो नेङ्गुति

साधन४

कर्मवत्कर्मणेत्यनेन गतार्थत्वर्घञ्शंकां निरस्यति कर्तृस्थभावकाइति परिस्पन्दन
साधनसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्पन्दनसाधनस्तु क्रियासाधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्

॥२६७॥:

र्घस्य न तु न्तस्यं तमवं पचतीत्यत्र द्रे॥ कर्तृस्थभावकत्वानस्यात् किंतु कर्तृस्यक्रियाक
त्वैवस्यात् नवसाधनत्वाविशेष लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमितिवाच्यं न स्यन्नभवः पचती
त्यत्रतद्दोषतादवस्थ्यादितिचेत् अत्राहुः आरोहणादेर्ष सपरिस्पंदएवदेवदत्तादिर्यथासा
धनं तथा देवदत्तेनिष्प्रवर्णादिनभवति किंतु स्पंदनरहितोपीति नोक्तदोष इति कर्तृस्थ भाव
कमुदाहरति पचतीतीति वरणं ज्ञेति सो कर्मविवक्षायामिति भावः ततश्शति स्यात्कारणं एका
द्वानोरित्यर्थः पुनरर्थघस्येत्यादि नचैवं णिजेपिगच्छतीति दृश्यतेभवइति न सिद्धेदिति
वाच्यं उपायनिह नाचपचुपेपा निवर्तनादितिकेयटोक्तेः एवंचखाघेणवणिजितिपर्यवसा

नाकिंचिद्बाध
कमस्तीति नन्वत
तोपि परस्माद्
णावकर्मकाद्
इति परस्मैपदमे
वस्यादिति तत्रा
घोनपूर्वविप्रति
षेधेस्वीकृते विभा
षोपपदेनेत्यस्या
प्यपीत्यपूर्वविप्रति
षेधेन बाधो ना॥

॥२६७॥:

तएवेति चेदेवं
तर्हि दर्शयते
राज्ञ इति भाष्यप्र
योगस्य केवले
चरितार्थत्वात्
सोपपदप्रयोगे
ष्वणावकर्मका
दिति परस्मैपदमेवास्तु तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन णेरणाविति त्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति दिक्॥२॥

खो ८

दिसंतेनअनाध्यानइतिवाक्यंतरंव्याचष्टे नवेति आध्यानमुत्कंठापूर्वकं स्मरणं वस्तुतस्तु इति
शेष एव लाघवादाश्रयणीयस्तु घाचाउवाक्यस्त्रयमेवेति बोध्यं विकल्पइति परत्वाद्बाधंनिरस्तु
त्तरेणान्वयः पूर्वविप्रतिषेधेनेति विभाषोपपदेनेत्यस्यावकाशः स्वयंयज्ञंयजति स्वयंयज्ञंयज
ते इत्यादिरेणविसस्यतु दर्श्यते राजेत्यादिति घा अणावकर्मकादित्यस्यावकाशो नेत्युक्तस्त्वंशो
पीन्नायत्यतीत्यवकाशः णेरणाविसस्यतु लावयतेकेदारः स्वयमेवेति तत्र हिलूयतेकेदा
ता० १ रइति द्वितीयकर्मयामरणावकर्मकावादिति भावः नचयक्षपति भवइति वत द्वितीयकर्तायां
लुनातिकेदारस्त्रयेवइयागइति भ्रमितव्यं लवनस्यकर्मस्थक्रियात्वेनकर्मवत्कर्मणेति
यशात्मनेपदप्रवृत्तेः नव्यास्तु अणावकर्मकादित्यस्यवाधेदर्श्यते राजेति भाष्यप्रयोगोमानं
तत्र हि निवृत्तप्रेषणापत्ते द्वेरा रणावकर्मकत्वा च्चतिवक्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः विभाषो
पपदेनेतिविकल्पवाधेतु नकिंचिन्मानं किंच अणावकर्मकादित्यस्य वाधेपिनास्यवप्रमा
णं पूर्वोक्तभाष्यस्यपरस्मैमिनिक्रियाफलेच रिनार्थत्वात् नघावकर्तृगामिनि क्रियाफले

।

तत्वबो०टी० तेभ्राहमिति भुजोऽनवने अवनं पालनं अस्नेइतिवक्तव्येअनवनइतिपर्युदासस्यप्रयोज
नंघपंसंयोगवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावधारणहेतुत्वाद्दोधकादिकसेवभुजेर्ग्रहणमित्येकं
६३ अदनोघीनरेष्वपुपभोगाद्दात्मनेपदंभवतीतिद्वितीयंतदाह बुभुजेपृथिवीपालइति इहे
॥२६६॥ त्युपभोगइत्युपलक्षणमास्मसाकरणस्यापिपृथिवीं बुभुजेस्वाधीनांचकारेत्यर्थःभु
जपालनाभ्यवहारयोरित्यस्यरुधादेर्ग्रहणमितिभुजकौटिल्यइत्यस्मात्तुदादेःपर
स्मैपदमेवपाणिंविभुजतिमरुत्वानितिविभुजति णेरणौयत्कर्म आत्मनेपदमित्यधि।
क्रियतेइहावांतरवाक्यानिचत्वारिद्वितीयंतेणेरात्मनेपदमित्येकंवाक्यं तद्वसादिस्वेति कं।५
नव्यास्मात अणौयत्कर्मणौचेदितिद्वितीयं कर्मस्थभावः क्रियापरःकर्तृत्वेकर्मस्थमितिहा
रइति वनयाच अणौयाक्रियासैवण्यंतेचेदिसधिःएवंस्थितेफलितमाह सेवचेत्संपेत
नोभ्यतेति सक तेनितितृतीयंवाक्यं अणौविसादिचेत्तुल्यंतमिहानुवर्ततेकर्मस्थ
भावकारकविशेषपरःगाद्याधिकाराप्रत्ययणांतदेतद्ध्याचष्टे अणौयदिसादिनास्या ॥२६॥

वात् अकर्मकात् अनुपसर्गाद्वा इत्यनेनैव सिद्धे सर्वविधानुवर्त्तनीति इत्यादिसोपसर्गार्थ
मिदं सूत्रं भासनोपसंभाषा एवं किं यत्किंचिद्वदति अनुवदते कठस्येति अनुः सादृश्ये तेन
कलापस्येति तुल्यार्थयोगे षष्ठी लक्षणे षष्ठी विभाषा विप्रलापे अप्राप्ते विभाषा स्वकरणं स्वी
कार इति स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वेति विकल्पात् स्वकरणं स्वीकृ
त भार्यां स्वीकारो गम्यते नेह तिष्ठति क्षेत्रं गृहं तु स्वीकारमात्रे पिशायं कुरुते उपायंस्त महास्त्रा
णीति गंधनावक्षेपण इति पूर्वविप्रतिषेधश्च नवेति विभाषा अत्र भाष्ये नक्तः निसमुपविभ्यो ह्वः स्त६
न५ मेयं धेङ इति पूर्वस्य वेत्येव सिद्धे स्पर्धायामाङः पक्षे वेत्वङ इत्यादि नाह्नयतो रतिः सुहृन्नि मम्ह्वेति
सुहृन्नि मां वा आत्मनेपदं स्यात्तस्मिन् विषये पूर्ववत्सनः इत्यनेन सिद्धे पि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन
वि२ विधीयत इति ज्ञेयं निविशते इति नेर्विश इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स
नो निविविक्षते इति नानोर्ज्ञः पूर्ववत्सन इति सूत्राभावादिति शेषः समः क्ष्णुवः समो गम्यृच्छि
न्नूणु ग्रह इति पठनीये एचगस्य पाठस्य अकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति संक्ष्णु

२

तत्त्वचंद्री ० कारांतः अवैधैधैधे इति निपातितः एधश्चउदकं च तेषां समाहारः यद्वा एधश्च उदकं च कारं
तस्य यथा एधं सि चदकं चेति विग्रहः उदकशब्दः पुंस्कवाची सर्वथा त्रेन भिद्यते एवं च हस्तायु
धप्रोक्तं प्राड्ड्भुवनमसत्तं जीवनीयं उदकं भवति समानेनोपनयनेन सर्वे केऽणेति उपनयनेन व
॥रघु॥ डुसंस्कारः तस्य परस्मा मिलयास्तस्मै पदेऽप्यात्मने अनेनालंपदं विधीयते न तु उपनयनमात्रेण नो ४
चार्यत्वं भवति किं तु तत्र सर्वकाध्यापनेन साचार्य इति करणस्य प्रयोगोपाधित्वं परंपरया इदं
उपनीय यच्छवेदमाचार्यः स उदाहृतः इति स्मृतिः कर्तुरीप्सितकर्मणीति आत्मनेपदमिति किं
या फले इड् स्पर्धः वृत्तिसर्गतायनेषु संतानपालनयोः तायनं स्फीततानमित्युदाहृ स्फीतानामिति प्रव
द्यानां सर्पः बेः पादः यद्युपिक्रमेः पादवितरणे एवार्थे स्तमामपि भ्रान्तनामकेन काचित्वादेवमुक्त
मपीपाभ्यांगोपाभ्यामितेश्च स्वेवस्तुव च उपक्रमतीति वृत्तौ सेधेवं उपपराभ्यामिति प्र
वृत्तेर्नीचात्मनेपदं प्राक्यमितिभावः वृत्तौ सेधिति न च हस्तादिस्तत्वमोपसर्गे च स्थिताद्
मिस्तनुपसर्गात् क्रमेर्वृत्तावपि विभाषेवास्यादिति वा च वा उपपराभ्यामिति नियमस्यानुक्त ॥रघु॥

९१

ष्टेतिनसिध्येत्तत्राप्युक्तरीत्यापूर्वंवेत्तिसँल्लोपप्रवृत्तौसत्यां अध्येतेतिरूपप्रसंगादितिवाच्यंवाणी
दांगंबलीयइतिपूर्वमेवगुणेकृतेसिजलोपानप्रवर्त्ततइत्याशंक्यवेतिष्टेदोरुजायामधैष्टेतिरू
पस्यनिर्बाधत्वात् समातेसत्यत् अध्येतिकित्वेनगुणाप्रवृत्यापूर्वमेवसिजलोपप्राप्त्वाददाट
अध्येतिवृद्धिरितिवैषम्यमित्याहुः अन्येतुसिजलोपात्पूर्वं यत्रएकादेशः प्रसज्यतेतत्रैवसि
जलोपःसिध्येद्यथा अगाहीदितिनचात्रतादृशोविषयोस्तिकिंचवाणीदांगंबलीयइतिपूर्व
मेवगुणेकृतेइत्यादिपक्षेतंतदसत् समानाश्रयेहिवाणीदांगंबलीयः अन्यथाद्योरिवा
चरतिधवलीसत्रयरानस्यात् किंतुपुगंतेतिगुणएवस्यात् तथाचसमाधेरप्यवक्तव्येस्
मोतेतिलेखकप्रमादइत्याहुः अधंनहिंसेति गधयर्दने अर्दहिंसायामित्यनयोरव्युरादिपा
वादितिभावःसहसावर्त्ततेसाहसिकः ओजस्सहोम्भसेतिठक् तस्यकर्मसाहसिक्यंब्राह्मणा
णादित्वात्ष्यञ् परदारानित्यादितान्वशीकरोतीत्यर्थःसाहसिक्यंनधत्तत्वर्षेत्तयाहिंस
तिपरदारानितिकर्मणोऽनन्वयःस्यात् किंतुप्रयोगोपाधिरित्येधोदकस्येतिएधश्चाद्धेऽ

भिप्रेत्याहतेषुसहसेति १

साहसिक्यस्यधा
त्वर्थत्वेसतीत्या
र्थः॥२॥

तासर्वधातुक°   छादिरयस्येतिष्यन्नार्थं अणंसंगछतीति तन्नैवेकांसमगछतेस्यत्रतुएकंनातन्निमित्सर्वधातुकमेर कृ० १
कर्मकर्तृमेवेतितत्उ एकमेवैकंयस्यार्थेष्वत्र विदिवर्द्धि परस्मैपदिसाहचर्यादाह वेत्तेरेवेति
विंदतिर्हिस्वरितेत्त्सेत्ता विचारणार्थयोस्तुअनुदात्तेत्वादेवसिद्धं नचनिरनुबंधपरिभाषया
॥२६धमा:   वेत्तेर्ग्रहणंस्यादितिवाच्यंलुग्विकरणालुग्विकरणयोरितिपरिभाषयातुविंदतेर्ग्रहणप्रसंगा
त् वेत्तेर्विभाषा अनेनोहन्द्विसत्तेरनुवर्तते अदन्यन्त्वादित्वनोऽदित्वमनुवर्त्यैषद्युतेस्तेनवि
पारिणाम्यतइत्याह अनेनोरुदागमइति अदिरुधेविति सार्तेश्चानुवर्ततीतिलुग्विकरणोना:
ज्ञासिनासाहचर्यादितिभावः मासमेतेति उपेक्षितिकिंत्वंमाऽनागाइदेभावः समीतिः
नतु सिज्लोपस्यासिद्धत्वादा रभ्येति हृषो कृतायांद्रुस्वादगादितिसिज्लोपापाप्रहृष्यासममाईष्टे
तिरूपंस्यात् नचकृत्स्वाहिहितस्यतिष्यासमानादिष्टसिद्धिरितिवाच्यंविहितविशेषणेनासा
नाभावात् वदायत आह तेसाध्यसिद्धापतेयत्र अत्रकेचित् सिज्लोपएकादेशेसिद्धोवाच्य
इत्यनेनपूर्वंसिज्लोपपश्चात्वृद्धिर्भवतिएकादेशइतिविषयसप्तम्याश्रयणात् नचैवमधीपे ॥२६धमा:

ग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठती सख्या कर्या घिः आदि समुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थान
स्यासंभवादादित्यं स्तोतुं तदभिमुखं नयातिष्ठतीत्यर्थः इत्याह गंगा यमुनामिति एतेन
यमुनैव प्राचीनां गंगा गातु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते स्वांगकर्मकाच्चेति
चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः नन्वेवमिति अन्यथा चैत्रो मैत्रस्य सा दवस्समाणं संग न ४
च्छतेति भावः आत्मेयमहनः प्रायेति नयार्थं हेतेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्य
ने ६ त्रात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः तेनु मित्सा दीति एवं च तत्प्रयोपपंच्यम्पा. अस्तिरेव नास्तीति
भावः समीपमेत्येति विषमविलोचनस्य समीपमेत्यवचः आजघ्ने स्वकीयमेव वक्षो दौ ५
मत्स्य इव संतोषातिशयादस्फालनं चक्र इत्यर्थः स्वांगकर्मक इमस्यैवेति भावः आत्म
नेपदे च्चिति तडीत्येव तु वचं समागमृच्छि प्रच्छि स्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इत्यत्र ऋतिस्थपावमु
पेत्य भाष्यस्थपाठमनुसरति समागमृच्छिष्यामिति संगच्छते इति किं त्वपदेत्सृतु दातो
पदेशेति मलोपः समृच्छिष्यत इति लटः प्रयोगस्तु तोदादिकऋच्छेरन्वयग्रहणे न तु ऋ
संगतं भवतीत्यर्थः वागमः प्रसंयोगात्किं द्विदित्यतः किं इन्वर्तते इकोग

लित्यत्रान्मस्य ग्रहणं लिङ् सिचावित्यत्र लिङ् सिचाविति चानुवर्तितेर

तत्त्वबोध० तिष्ठतेरात्मनेपदं न स्यादिति तमेवार्थमाह कर्णादीनिति प्रकाशने स्थादि किंचेत्तेतिष्ठति
उदोऽनूर्ध्वकर्मणि स्यादित्यनुवर्तते ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म तद्भिन्ने नूर्ध्वेहा
मुक्तावनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुदः सूर्वीतिष्ठतेर्लिसात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एवं तथा
॥१६३॥ पिपरिसंदाघेलाभायकमेघदमिसंभिषेस्याह ईहायामेवेति इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा
सा चयामा चेन मिसत्त्रनास्ति उपान्मन्त्रकरणे मंत्रः करणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुपपूर्व
वीतिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् आग्नेय्येत्यादि अग्निर्देवता कर्ययाकृता आग्नीध्रमन्ति पत्रं मंत्रकरणं ५
विशेषस्तोतीत्यर्थः अत्रकेचित् लोके राजानं स्तौति सर्वलोकेरुपतिष्ठत इति प्रा
योगो नेष्यते रेआगार्हपत्यमुपतिष्ठते आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एवस
दा२ वैर्हन्तत्वा तथाच तिष्ठते र्यदा मन्त्रः करणं तदा तत्क्रिया रूपेयं उपतिष्ठते इत्यस्य
उत्समीपावस्थानमेवार्थः न चात्र यष्ट्याद्विवन्मंत्रस्य न विद्यन्यते आग्नीध्रमिति द्वि
तीयानुकरणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तौतुमि सिनेनान्वेति एवं चाग्नेय्या आ। ॥१६३॥
करणत्वं न संभवतीति वाच्यं उपस्थानस्य हः पेतस्योपयोगाभावेपि तत्कार्ये स्तुता उपयोगादुपस्थान
करणत्वं मंत्रस्य २

मितिवार्तिकमस्तीति अङ्डेदोत्रकर्त्रभिप्रायार्थमिदं तेन ब्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीय
मिति प्रयोगः आस्य विहरणेपि सिद्धः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् त्रिमिते जिज्ञा
सायामिति त्रित्वविद्योपादान इत्यस्यनेहयहरणं अनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपद सिद्धेः किंतु अ
केः सन्नन्तस्यानि ध्वनयति धनु विषय इत्यादिना नियमार्थमिति तिनाघतेरनुदात्तेत्त्वेन अ
नुदात्तेत्त्वस्य हलादेरिति युचिनाघनइतिरूपसिद्ध्यर्थमिति भावः मातुरनुहरतीति साह
नत्र६ रूपमोत्रं क्विद्धितं नेतु प्रकारस्ताच्छील्यं गजेपिकिरतीति अत्र हर्षेसमर्थ्यने खना भावास्तु
ति ५ टोऽप्राप्तिः कलोपत्रायतइ श्लाघह्नुङ् इति संप्रदानसंज्ञानीवी प्रतिप्रशिहितेतुकरेच्छिवेण
सखः अपामिपदि किंचिदर्पस्य सप्तमी स्वन्त्वसुखाभिप्रायं प्रकाशयामी संप्रयोविवक्षितेना
ननुत्रपयइतिनन तर्हि सार्द्धः प्रकाशनप्रकाशनं ज्ञापनं स्थेयो विवादपदनिर्णेता ति
ष्ठतेऽस्मिन्विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः वाञ्छलकादधिकरणेऽचोयत् स्थेयो विवा
दस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहितेतिमेदिनीकरणादिषिति अधिकरणेसप्तमी तेषांस्थेयत्वं

६१

तत्त्वबोध०

वैरेव कर्मव्यतिहारस्तद्द्योतित्वात् तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः
अत्राहुः लौकिके व्यवहारे लाघवानादरात् आत्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधमारभ्य
ते अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यती उपसर्गादात्मनेपदं च स
मुच्चित्य प्रयुज्यते इति नेर्विशः नेः किं प्रविशति अर्थवद्ग्रहणान्नेहणिश्रति पदोक्तं परि
नाथा मानेरुपसर्गस्य ग्रहणान्नेह मधुनि विशन्ति भ्रमराः इत्युक्तं मैथिलीमतं तु कौनि
विशन्तीमयादिस्यन्नतुगमानि विनुणतीमिति पाठः नच पदसंस्कारपक्षे तुं कौनि विशन्ती
मिति पाठे प्युपसर्गत्वं त्विवाच्यं तं करोतीति भुवान्कोणी सर्गादिभ्योगस्यापि वेडमारी स्यासा
धन्त्वापतेर्वोलिप्सायामिसादेर्वैयर्थ्यमापतेरुच्यसांदेतत् नवाबुदन्यपामतंतु सौक्ति नेसा
आत्मनेपदं न स्यात् अटामव्यवधानात् न च स्वांगमव्यवधायकमिति वाच्यं अगाभक्त
स्याटो विकरणाविशिष्टस्यावयवत्वेपि धातोरनवयवत्वादिति चेत् अत्राहुः लावस्था
यामडागम इति भाष्यमतेन कश्चिद्दोषः मतान्तरे तूपसर्गनियमे गुडव्यवाय उपसंख्यानम् ।।२६।।

।।२६।।

सत्रिमित्तं हित्वा वारणाय लिरिधानोरिति सूत्रेण न भ्यासस्येसेन द्वन्द्रूपं कर्त्तव्यमेवं च ल
सेल हणं सरूपे द्वषवृत्तेति इस्यन भ्यासग्रहणं तत्र माख्यिवति भाष्यसंघस्यारम्भान्नवोटिवा
दमात्रमितिभावः इतिप्रत्ययमालाः भावकर्मणोः भावेकर्मणि चयो लकारस्तस्या
न्प ४ त्मनेपदमित्यर्थः कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे इतिसूत्रस्य योगस्य सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करो
तीत्यर्थः परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः संव्यहरन्ते राजानः पृथक्सत्त्वारम्भादेवासिद्धेः
कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं व्यतिसइति यत्वस्यत्वाभावात्रषः व्यतिसइति उपसर्गप्रादुर्भ्यो॥स्ति
तीनेह षत्वं सकारस्यात्स्त्ववयवत्वाभावात् ओदेशप्रत्यययोरिति षत्वंतु सास्यद्दादीरिति॥ सि
षिद्धं एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् नगतिहिंसार्थेभ्यः अर्थग्रहणं शः प्र
सक्तस्मिस्सर्वध्यते कर्मव्यतिहारेयदात्मनेपदं तस्य निषेधः अर्थग्रहणं तामर्थ्यात्
येत्र शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयार्वत्ते तत्र एव वहन्ते ते हरन्ति सूपसर्गवत्तरा हिंसायां प्रवर्त्तते
इति हरतेरप्रतिषेध इतिवार्त्तिकमर्थग्रहणालभ्यमेव संप्रहरन्ते राजानः इतरेतर नान्विनरेतरादिरा

तत्त्वबोध०

संग्रसत्ताविति अस्तीतिः परिमाणाविशेषश्च नभाव इति वाङ्कस्यइस्पर्द्धः प्र भृतंत्र
चुंश्राजमन्दनेवंवङ्कलंवङ्कइसमनः संभूयस्यातिश्रसंभू यसीन नेह संग्राह्यस्यपृथ
क्कृतिर्यत्रप्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्यविधानं तन्नैवपृथक्कृतिरि
॥ष्ह॥ः त्याङ्कः प्राकृतिगणइति तेनउवससंदीपनइत्यादिसिद्धंप्रयुज्यते चसमिध्यास्तिंडु
वसन्तइत्यादि इतिकंड्वादयः प्रथमस्यापि अजादेस्तु द्वितीयस्या द्विवृत्ताप्रेऽस्यपिद्विय
याचान्तुयथेष्टंनामधातुद्विवितिप्राञ्चः कंड्वादेस्तृतीयस्यैकाक्षमिसवनारितनरद्युकंभ्यास
ध्वन्तुत्वस्यानिरएकनन्नान अनलव मूलेननामधातून समापकंड्वादयः एघगेवोक्ताः
डीरूपपिप्पपथेरितिनकारस्यद्वः परत्वाद्दित्वनेतिभावः पिप्पापयिषतीति एवं
विष्टवज्ञवेनद्वियराष्टस्यद्विपत्रिरसादिनादेकस्तत्तो द्विव्वादिसिसाधयिषतीति प्रा ३
इष्टवज्ञावादिहिंसतिकत्वाद्वयोरिति सा ओदत्ता सादि धयिषतिसाधयिषति एवंतु
नास्तीतित्र्यादिरूणावयवत्त्वादितिभावः वोभूयिषंतीतिड्ह्यढः निमित्तद्वित्वस्तातेपि ॥ष्ह॥ः

पिध१

तथैवोक्तं भाष्ये तु प्रकरणाद्धातुः कस्य वा संजननादपि आद् चायमितमेदीर्घमम्येक्षतुर्वि
भाषितइति एतेन कंडुं करोतीति कंडूयतीतिप्राचोक्तविग्रहोपि परास्तः कंड्वादयः प्राति
पदिकान्येवस्सन्नभ्युपगमात् नचैवं विधाभ्युपगमेपि प्रातिपदिकाद्वयकस्यादिति
वाच्यं तथाहि सति धातोर्लङादौ कंड्वतीत्याद्यनिष्टप्रसंगात् सुखङः खादिप्रातिपदिके
भ्यो यक्किंचिल्लोपासंभवेन सुखतीत्यादि प्रसंगाच्च यत्तु केचित् तृणइवैरकलहेतिसू
त्रात्करणोऽस्यानुवर्तनात् कण्ड्वादिभ्योपि णिज्वाचोस्मार्यायां न किंचिद्बाधकमित्युक्तं
तच्चिन्त्यं अनुवृत्तौ मानाभावात् अन्यथा णिजंतेभ्यो विवक्षकृत तिबन्तस्यापाच्यापार
हयापत्तेरितिदिक् पूर्ववद्भावइति पूर्ववदिमित्लघीः लोटिनेति यस्यहल इतियल्लोपः सुख
तीति चुरादौ तु सुखङः स्वतन्त्रिपाठात् सुखतीत्याद्युदाहृतं सपर्यशब्दनादप्यपाउरो
प्रहलइत्यनेनवा अग्ध सपेटापूसपर्यो अरर अंरापुतोदः तक्तर एकंकर्म आराक
मे अरदं तोयमिति लेखमिति आदंतपत्ते तु लेखायति महीउपेत्य स्वर्गेमहीयत इतिराम्य

तत्त्वबोध० नस्फिरत्ग्र पिस्फुयत उरु मितिवरादिर्ष्ठ्रेकृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्धाकुलत्काह्रमाघ्न
वेनविकल्पेनोपधाह्रस्वः इदाहृतेति स्वयमपितद्वेवाह्वरयति अवीवरत् वंह्यतीति वारपति २
अम्लापित्वाद्ववंहत् गरयतीति अजीगरत् त्रपयतीति अतित्रपत् ड्रापयतीति अ
दड्राघत् वृंदयतीति अववृंदत् इति नामधातुषु कियाकंड्वादिभ्योयकः धातोरेकाच
॥ २६० ॥ इत्यस्माद्धातोरिति निवर्ततेति वेति निवृत्तमस्मयाकंडवतीति स्यात्तदाह धातोर्निरस्मिति
केचित्तु निसंस्कोटिल्यगतावित्यतो निसमिस्पनुक्तेते इत्याक तत्रचिन्त्यं तत्रहि निस
गह त्वमेवकारार्थे वर्ततेति तत्र कोडिम्मन्याय स्यानितोज्ञापयतु मितिजाच्यमन्त्वात् किंच स्प५ स्वा५
निसंस्कोटिल्यगतावित्यत्रापि वेत्यनुवर्तते अन्यथागस्यैष्मोनिसंपयड्स्यादिति
स्वार्थ इति कंड्वादिभ्यो यदितुधातत्वएवस्फुत्ताहिक स्वांतपविनेपियोकिपरेऽङ्क
सार्वेति दीर्घएवकं मृयतीत्यादि सिद्धेः किंतेन दीर्घपाठेन द्वैविभ्येतु धातुभ्योयकि गुणा
निषेधनकिं वसार्थकं कंडूरित्यादि यगरहितरूपसिध्याह्रीर्घपाठोपिसार्थकः अ ॥ १६३ ॥
पकस्यात्कान्तर्थे इतिप्राचोक्तमयुक्तमिति भावः द्विधा इति यकः किंत्वेन धातव इति ज्ञाप
तेकंडून् इति दीर्घपाठेन् प्रातिपदिकानामपीति २

वंस्त्वग्निएमास्मत्तथ सस्रजत् दिस्स्वापि सवदित्वून गोमंतं गवयति लुङि अजूगवत् इह
ग्लोपाद्धीर्घो लघोरिति दीर्घो न गौस्तजंघय इति विग्रहे तु अजूजगवत् अ सिस्रजत् अपप
पत् टेर्लोपस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिह न क्विं अलोपि वत्तु सन्वद्भावदीर्घौ न तदुप
वादस्येति येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो लुक् स्रवयतीति स्रूलदूते नियतान् हिलो
पो युगागमश्च न च युगस्याचो ञ्णितीति वृद्धिः स्यादिति वाच्यं अंगकार्ये कृते पुनरंगकार्य
स्याप्रवृत्तेः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति वक्तव्यं यह्वणा वा लुङि अस्त्रुस्रवत् स्रवयति वयती स्वा
दिष्वहापि पूर्ववत् वृगभावः लुङि अदुद्रवत् अ चुपवत् अचीकनत् नेदयतीति अंति
कवाद्योर्नेदसाधौ टिलोपः लुङि अनिनेदत् अससाधत् अब्रमास्यपाज्ञा स्पात् एयक्ष
तेरित्तिते न विशिष्टस्यस्थानिनोऽभावात् नादेशो विमोचे मतेन स्फायेः ज्योपयतीति श्वा
यस्पेचितिः स्यादेशः स्वच श्लिष्वित्येते रित्विषा देशेन स्फविवल्पात् इत्साह्य पीयतीति लुङ्
जिस्पयत् अवबर्षत् शिश्यं अपिस्पयत स्थिरं अतिस्थयत् सस्पादेशावयवत्वात् षत्वं

तट २

तत्त्वबोध॰ श्लोकश्चतुरः पादो व्याख्यातः श्रीमतीमकरोदित्यस्य घोदित्तिमनोरमायां स्थितं तत्रकेचित्
सापेक्षत्वाण्णात्वस्याभावान्मनोरमोक्तं यत्तद्युक्तं न हि कश्चित् पंचं करोतीति मानयेत्संध्येयं घ
टयतितमानयतीति प्रयुक्ते तत एवं न कोपि तौ सत्येनैव सिद्धे मुंमादिग्रहणं सापेक्षत्वे णत्वाद्यभावे णिज
॥१२५॥ र्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते यद्यप्यत्रापि सापेक्षे णोपि निरवद्यमात् तत्र संगच्छेतत्र चात्र सापेक्ष तर्हि ४
त्वेनेति विवदितव्यं यां दित्ति श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् नापि सापेक्षत्वेऽपि णत्वा नो
द्यस्याभावेऽपि विशेष्यं योगस्यादेव इति दित्तिनात्रानुपपत्तिः श्रीमतीमिस्यसंघटितत्वेनेति विशे
ष्यत्वादित्तिवाच्यं विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नोजीक्रियते न हि कश्चित् श्रीम
नोरमद्रुहः मिसर्वंराज्ञः श्रेष्ठं नमिति इति मम तु प्रेति किं च माघपक्षे आकं अग्निण्यदिसेव
पाणिवक्रपुस्तकेषु ह्रस्वेन निष्प्रयदिसत्व मथ्युष्ट्वं यसमर्थेनाप्निनिर्विशेन स्याङ्गः
पयस्यतीति इह विन्मनोलो किमग्लोपाभ्यां च दिव्यादिकं न नन्नग्लोपे पि सन्वद्भा
वाभावात् णौ चङ्युपधाया इति सूत्रे अग्लोपस्य राज इति भाष्यमिह प्रमाणं लुङि अपपयसत् ए ॥१२५॥

पु ३ त्व ३

सैवद्वित्वं तदाह आसिद्धादिति भावयतीति बहोर्लोपो भू च बहोरिष्ठस्य यिट् चेति भूभावः
नैवं यिडागमोऽपि परत्वादिति वाच्यं एवं विरुद्धमेयसप्तमी निर्दिष्टत्वात् इष्ठवदित्यत्र सप्तम्यं
ताद्धितिसमुपस्थानात् एवं चेष्ठनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते न तु विष्ठनोऽपि कार्य
मिति सिद्धं ते वहयतीत्यस्य इति यिडभावे तस्य नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इति भावः
तप नन्वेवमन्यमेतेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेदस्त्वाक्षः प्राधान्यात् इष्ठवदिति कार्यातिदेशो
न त्वयं शास्त्रातिदेशस्तथा चेष्ठनि दृष्टं भूभावं सरावातिदेशो विधत्त इति नात्र सन्नियोगशिष्ट
रिप परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्यं च भावतीत्येवं रूपं समगिति स्रजयतीति इष्ठवद्भावेन विन्मतोरि
ति लुक् न चाजादी गुणवचनादेवेत्युक्तत्वादिष्ठस्य सत्यः स्रग्विन्नत्र स्रष्टृत्वेऽभ इति इष्ठव
द्भावोऽत्राप्युक्त इति वाच्यं अस्मादेव तुरुक्त्वं च नार्थपकाछि त्वेनातत्मतुवंतात्त्व अजादी भवत इ
त्यस्योपगमात् स्रजितीमिति मतुपो लुक् आपयतीत्यत्र आ शिष्मृपादिति द्वित्वाज्जिमितगुणस्य स
यादेशाः एतेन सरसं च रिष्टुर्भवनान्तरे भुवां यदृच्छया शिश्रयदाश्रयः शिप्रयामिति माघ

तत्त्वबोध० निषेधान्नुत्राश्रस्यादित्वं अवीभवदिति उपुपरलजीसम्भासो वृत्सिन्नवं दीर्घलघोरितिदी
र्घः नन्वुपरत्वात्स्वयमं दीर्घकृतेयश्चादित्वं सात् नचैवं दीर्घो लघोरित्यस्य वैयर्थ्यमिति वा
च्यं अजहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेत् अत्राङः विश्रतिषेधे परमिस्तत्र परस्था
॥१५८॥ श्रस्ये श्रवाच्छि वाहत्यानुरोधेन दीर्घो स्थानित्वमेव भवति लक्ष्मभेदात्सुनरिकारस्य दीर्घो वा
भवति अवुभवदिति इहाभ्यासात्सरोयः पवर्गः सत्ववर्णपरो न यस्त्ववर्णपरो यण् नास्त
वभ्यासात्स रस्य भ्यासोकारस्यैवं न [redacted] स्वप्नमिति श्रो मनोऽप्तः स्वप्नः श्रो
मना अभ्यायस्येति चङ्भीहि वो स्वाप्नवदिति उपसर्गस्मानाकारस्य पृथक्करणात् अजा
ति४ दे रिति तीयस्याच्छि वमाडागम भ्वस्वपतीति प्रकृत्यैकाजिति प्रकृति भावस्तु येन नाप्राप्ति न्या
यात् टेरित्यस्येव वा धकोन वृमयानां भमाते टिलोपः स्येति भावः असस्वादिति उपुपरलजी
तिज्ञापकेन क्वचित्त्वकार्ये अज्ञादेस्य त्रस्यानिवृत्ता त् निषेधस्य अस्व रास्यादित्वमिति मते
नेदं अनग्लोपि वा अपुपगमेप्य कुलादेरेऽजादत्वाख्यवहारो नास्तीति मते तु शिष्यः हित ॥१५८॥

न्यग्लोपि१

इतीष्टिलोपस्तदाह अंचेरिति चिरिणोलुङ्ग्यायेनेतियथा अपाचितराभिस्त्वन्चिरिणः परस्य
स्प २ तत्राष्टस्यलुकिंतुन स्तरपस्यलुङ् भवतिप्रथमलुकोसि[illegible]त्वेन न्यायसनात् नघेलघेंःस्तु
नष्टिलोपोनेति तियदित्रस्यकारस्यलोपोनेसर्घः अग[illegible]पित्वादिति अनगलोपिनेप
गलोपिवत्स्वीकारादिति भावः देवद्रंच मिति नन्वत्राख्यातनकतसंदाच्चष्टइति कारकं
स्पष्टयकुरणोदेवानंचयतीतिप्रसज्येतवलिवंधनमाचष्टेवलिंवंधयतीति वंइष्यतेतुदेवद्रा न ५
क ६ यतीसेवरूपंकिंचकारस्पष्टयकरणेअ[illegible]वडाय दिसाद्यपिनसि[illegible] नचपुरालप्रसिद्ध
ख्यानएवकारकस्पष्टघकरणादिकमितिवाच्यं राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरितिचेत्
अत्राज्ञः यत्राख्याने रुढ्यते तत्रैवेदंप्रवर्ततेकलुगितिसान्नियोगशिष्टविक्षनात् किं
चत्राख्यानग्रहणासामर्थ्यात् महाजनप्रवादविषयीभूताघे विषयके भवतज्ञाप्यार्थेना
दृष्टान्तोमेवादारतत्वात् यत्तिदेवं चनमाचष्टइत्यादो महाजनप्रसिद्धिरस्तितदादेवानां
चयतीति भवत्येवेति आयसुम्भुक्ष्मापदितिपूर्वेत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यसिद्धत्वा

घं २

तेनातिदेशिकेसमासेसमासांतानामप्रवृत्तिरितिदिक् कर्मधारयवदुत्तरेष्वधिकारेणैवसिद्धे
वहुव्रीहेरितिवचनंविस्पष्टार्थमितिप्रकृति प्रकारेगुणवचनस्ययद्यपिप्रकारशब्दोभेदेसादृश्ये
चवर्त्तते वहुभिःप्रकारैर्भुक्तेवहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात् ब्राह्मणप्रकारोयंमाणवकः ब्रा
ह्मणसदृशइत्यवगमात् तथापीहविवक्षितमाह सादृश्यइति व्याख्यानमेवात्रशरणंपुं
वद्भावइतिपुंवत्कर्मधारयेतिसूत्रात् तच्च कोपधादिष्वपिकालककालिकेत्यादिषुवर्त्तते
तेनवहुव्रीहिवद्भावेप्रकृतिकर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेतिशंकापास्तानिरवकाशइतिबोध्यम्
पटुपटुरितिइहद्वित्वेनजातीयरोबाधानेष्यते पटुजातीयइतिवामनः अन्यथा ब्राह्मण
जातीयइत्यादावगुणवचनेपिभेदरूपेर्थेसावकाशोजातीयर गुणवचनेषु सादृश्ये परेणद्वि
त्वेनबाध्येतेतिभावः गुणवचनस्येति किं अग्निर्माणवकः यद्यपीहाग्निसिंहशब्दाभ्यां गौण
त्वात्तैक्ष्ण्यपराक्रमादिगुणोगम्यते तथापिप्रकारेवर्तमानस्येत्येवासिद्धे गुणवचनग्रहण
सामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेवद्वित्वं नत्वन्येषामित्याकरः नवंनवंप्रीतिरहोकरो
तीत्यत्रवीप्सायाः द्विर्वचनंअत्रनेनतुद्विर्वचनेसुब्लुक् स्यात् नवनवावनवापुभिरादेदेइ

४३१ स्यात्र त्वनेनैव द्विर्वचनेनतु वीप्सायामिति पुंवद्भावः कथं भीतभीतइवशीतमयूखइति भारविः
इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् सत्यं भीतेभ्यो भीतइति कथंचिद्व्याख्ये
यतेनातिभीतइति फलितं आधिक्ये द्वे वाच्ये इति वार्त्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटवृत्त्या
दिभिरुक्तं समाधानं नादर्त्तव्यं तादृशस्य वार्त्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् अथ कथं खिन्नः खिन्नः शि
खरिषु पदं न्यस्य गंतासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूतः पदा
र्थभेदस्याभावेन वीप्सा बोध्येति अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघ
दूतः वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचनेनोक्ते मंदमुदितः प्रययौ खमितिवत् सुब्लुक
स्यादिति चेत्सत्यं स्वतो मंदगामिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयं सिद्धस्याग
गतेश्रितं नीयत्वात् मुकुलंमुकुलमिति केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति॥ हू
यमिति आनुपूर्व्ये इति वीप्साभावादयमारंभः मूलेमूलेइति अग्रेअग्रेस्थूलसूक्ष्मइत्यप्युदा
हर्तव्यं एकस्य वस्तुनो वेणुदंडादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च इतरेषां भागानामापेक्षिको
ऽग्रमूलव्यपदेशः स्थौल्यसौक्ष्म्येऽपि नैकरूपे किं तर्हि यथा मूलमुपचीयते स्थौल्यंय ४३१
५३

तथाच प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अबाधितत्वस्वीकारेपि न क्षतिः उक्तज्ञापकेनो वा देः प्रकृतिभ्यश्च स्यातिप्रसं
गानिरासादितिचेत् अत्राहुः एवं सति ह्रस्वइत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थो बाधितानिर्देशेन प्रागवतेष्ठञि
त्यादिके तु प्रकरणेनास्याधिकारः अधिकारांतरेण व्यवहितत्वात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमबाधितनि
र्देशोऽन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् तर्हि विभाषाहविरितादि ज्ञापकाश्रयणे प्रतिगौर
वादर्थे एवाबाधितत्वेनानिर्देशमुचितइति उगवादिभ्यो उवर्णांदेर्गोशब्दादेर्वशब्दादेश्च यत्स्यादि
त्यर्थो न भवति गवादिगणपाठात् गवाद्यंतर्गणसूत्रास्याह नाभिनभंचेति नाभिशब्दो यतं
लभते तेन भादेशं चेत्यर्थः नभ्योक्ष इति रथांगसाधिं नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः
स च तदंगुणत्वात् स्नेहितः अंजनं तैलाभ्यंगस्तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितं रथनाभावेवेति
वे४ शरीरावयवे तु नाभ्यामित्येवं परेण शरीरावयवाद्यदित्यनेनास्य बाधादिति भावः सुन्यमिति चका
रस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्न स्त्रीद्वित इति टिलोपो न भवतीये चाभाव कर्मणोरिति प्रकृतिभाव
ले स्तु ङेभः संप्रसारणं परस्पेचकृते अनकूपाभावात् दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टि
लोपाभावः सुपरिहरः नडचेति चाद्यात् नस्त्रेति सुवचामिति मनोरमा अन्ये त्वाहुः उघन्यश

३२६ द्वात्वंकृत्ते इति तदो संज्ञाती णिच्चेत्यणाविश्ववादिति । लोपे णिजंता त्केट्टे दि क्विपि णि लोपदोः कत्तयो
रनुनासिकस्य क्वीति दीर्घेः ततः क्विवंत दाचार क्विपि ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थं नङोङ्कि
रणमावश्यकमिति अध्वन्वज्ञाति पे चेति प्रकृतिभावः केवलाच्च संज्ञायां प्राक्षीतीचे च चर्षे बुप
त्स्यापवादः विभाषा हविरपूपादिभ्यः गवादिषु हविः शब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणं न
च गवादि ष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् संज्ञा ने विरोधित्वे न तत्र
स्वरूपग्रहणस्यन्याय्यत्वात् अपूप्यामिति अपूपेभ्यो हितं चूर्णमि त्यर्थः अपूप तंडुल पृथुकमु
सलकणिचेष्टकेत्यादयः अपूपादि गणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते अन्नविकारः अन्नप्रकारा
अदनीय विशेषा स्तेभ्योप्यद्यस्यादिति तदर्थः ओदन्या ओदनीयास्तंडुलाः एवं चानेने
वगणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद्गणे पाठः प्रपंचार्थः हविरपूपादिभ्यो विभाषा पा
उगवादिभ्योपत्पूर्वविप्रतिषेधेन सन्नक्यः धानाः चरव्याः संज्ञाः चरुर्नाम हविरिति
काशिकास्याली वचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचारात्स्थालीरीति केयटादयः न
स्यमिति नासिकायै हितं नासिकायां भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवा च्चेति यत् नसं ३२६

२८

तस्युदाहरणेनस्तः अपादाने चाहीयरुहोरितितासिः इद्वेतुनासिकः स्कंधो [illegible] नः इदुद्रः सु
प्सुपेसमासः नाम्यामीतिनामिनमंचेतिनभादेशोरघनाभावेवप्रवर्तते तस्यगवादिषुता
सान्नियोगशिष्टत्वादितिभावः शीर्षच्छंदसीत्यतोनुवर्तनादाह शीर्षन्नादेशइति शीर्षण्यइ
तिपेचाभावेतिप्रकृतिभावः शिरस्यतीतिनः काइतिनियमेनपदत्वाभावाडुत्वाभावः खल
एव अत्रवर्षशब्दोऽकारांतोगृह्यतेनतुनकारांतः अन्यथाल्लसंदेहार्थेनलोपमकृत्वैवाने
र्दिशेत् आत्मन्विश्वजनेतिवत् वर्षायहितं वर्षान्नांतात्यतितु वर्षण्यामितिस्यात् ब्रह्मण्य
मिति ब्रह्मन्शब्दब्राह्मण्यपर्यायः प्रकृतिभावस्तुयेचेत्यनेनपूर्ववत् इह वर्षन्शब्दाद्ब्रा
ह्मणशब्दाच्चयतः प्राप्तिरेवनास्तिछंदोप्यनभिधानान्नेत्याकारः तेनवर्षेभ्योहितं ब्राह्मणेभ्यो
हितमितिवाक्यमेव चाद्वच्येति गवादिषुरूपशब्दोनपठितः हितार्थएवरथ्येतिपयास्यात्
अर्थांतरेमाभूदिति अजाविभ्यां अजशब्दइहपुल्लिंगः उपात्तः अतएव द्वंद्वेघीत्यविश
दस्यपूर्वनिपातं बाधित्वा अजाव्यंतामिति अजशब्दस्यपूर्वनिपातः कृतः [illegible]पादि कम्र
हिरो[illegible]ग वि[illegible]स्यापीनि स्त्रीलिंगादपि [illegible]तासिलादे[illegible]प्यनः पश्चिगणेना[illegible]वद्धः

३७७ वेस्तुपंचत्वं [illegible] इति अजेभ्यो अजानां वा हितेषु विग्रहः कर्मधारयादेवेदं व्याख्यानादिति भावः
विश्वजनीयामिति विश्वस्य जनः सर्वस्य कारणो विसर्गादिः विशेष्यं [illegible] नोऽस्येति वकु व्रीह्यावादि स एवान्य
पदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः पंचजनीनस्मृति रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनास्तेभ्यो हि
तं दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः पंचजनेऽश्वेति तत्प्रभृतिं कत्र्यमपि कर्मधारयविषयमेव
तेन षष्ठीसमासाद्द्रुव्रीहेश्च छ एव पंचजनीयः सर्वजनीन इति सर्वो जनः सर्वजनः पूर्व
कालैकेति तत्पुरुषः तस्मै हितमिति विग्रहः [illegible] साद्ध्वर्थे तु प्रतिजनादिभ्यः खञिति
खञि सार्वजनीन वैश्वजनीन शब्दो व्युत्पादितो मातृभोगीण इति इहाखं उपदत्वाभावेऽप्य
दुपधादित्यनेन यपाणत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितं मातुर्भोगः शरीरं तस्मै हितमिति वि
ग्रहः यद्यपि भोगस्सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकायपयोरित्यमरे स्त्र्यां रूढस्तुत्थापि प्रयो
गवादुत्याभिप्रायं तत्र शातौ स्तु शरीरमात्रे इत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकः छ एव
मात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यां तु औत्सर्गिकः छोऽपि न भवति अनभिधानात् किंतु राज्ञे हि
तमाचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः सर्वपुरुषाभ्यां ग्रामां [illegible] दाभ्यां यथासंख्यं ण ठ ३७७ ६

ज्योस्तस्तस्मैहितमित्यर्थे प्राक्क्रीतेतिछस्यापवादावितिसूत्रार्थः सर्वादिति अनुकरणत्वात्स
र्वनामकार्याभावः पुरुषाद्वधविकारेति योग्यतावलादिह षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते
तेनकृतेत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह पुरुषस्य वध इति संमूहेप्यणीति स्य समूह इत्यने ति ३
न ग्रंथेऽणीति कृते ग्रंथे इत्यनेन अप्राप्ते इति पौरुषेयः प्राप्ताः इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽपं
जीतिभावः माणववरवजो जित् कर... स्वरार्थं चपदादि माणवेवार्डिस्यतः सिद्धेवतया
पिमाणवीनाभावे इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयं माणवायेति
मनो कुत्सितमपत्यं माणवः अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्द्ध
न्यस्तेनासिध्यति माणव इत्यपत्याधिकारस्य वार्त्तिकासत्वं त च वार्त्तिकमेतत्सूत्र
स्य निर्देशात्सिद्धार्थं कपनपरमित्याऽऽचारकीणमिति चरतीति चरः पचाद्यच् चरि
दी ३ चलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं द्विकालितत्वादिह न भवति ततः संज्ञायां कानि चरकः
तदर्थं विकृतेः तस्मैहितमित्यतस्तस्मा इत्यनुवर्त्तते तदाह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थमि
ति सामान्ये नपुंसकं व्याप्त येनस्त. ...स्थाने प्रथमान्तात् येनाह तदर्थायामिति वि

श्री वे ४ मै ८

२।२ चेत्तत्पर्यायत्वेनेत्यर्थः तदिति सर्वे नाकुण्डलि द्विरुक्तातिः परामृश्यते एवंच विकारैरेव प्रथमा
निर्दिष्टेति समर्थानां प्रथमादित्याधिकारोप्यत्र निर्दिष्ट एव शंकव्यामिति उणवादिभ्य इति
यत् कुण्डिरुपाधि समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं छस्यापवादो यत् छादिषेपाणिनीते छाद्यते नेने
कुर्दि ४ ति छदिः त्वं र्चिरुरुस्तापि छादिभ्य इत्सीः इरुन्न्वाकिरुश्चेति द्रुस्वत्वं पदात्तु चर्मविकारः छदि
स्तदपरत्वाच्चर्मणोञित्यञ् प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञे वेष्यते छादिषेपंचर्मेणश्च
पञ्ज्यावजः पूर्वविप्रतिषेधं ढञ्चेति यत उदाहरणं स्तनंगव्यं स्तनं गुरु चर्मविकारस्तदर्थं
मै ६ चेउ गवादिभ्य इति यत् ज्यस्योदाहरणमोपानह्यमित्यनुपदं वक्ष्यते वालेपाद्इति
करोपहारयोः पुंसि वालिः प्राग्णये राजां स्त्रियामित्यमरः उपाधेरिति उपसर्गे घोः किरि
ति घाञः किरातो लोपइति दे ढलोपः विप्रतिषेधेनेति पञ्ज्यावञ इत्यादिवार्तिके
नेत्यर्थः ननु छान्दि घोः छदिरित्यस्य ज्यविधावुपानहस्त्रविशिष्टग्रहणेन प्राति
पदोक्तेवलीपइतिसिद्धेर्वाकिमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन त्वंत्राहुः निरवकाशत्वे सत्ये ३।२ ६
वप्रातिपदविधित्वं बलीयस्त्वप्रयोजकं न तु ढः ढकोशत्वे इत्यनेन मुनिवच ३०६-

लो २

नेनानुमीयतेतेनस्वांपितडाकानीत्येतत्पुक्तंपरत्वान्नुमश्रवर्त्तेः प्रतिपदोत्क्तत्वा दीर्घमाश्रित्यस्वांपि
तडाकानीतिमतंडुर्वेलंत्र स्यान्नीति दीर्घस्यञ्चापासिद्धं तीत्तु हाहरै सावका शत्तयाप्रतिपदोत्क्तत्वस्या
क्लीयस्त्वादिति चर्मणोऽन्नतदर्थी मीत्यादिपूर्वोक्तेऽर्थेऽजस्यात्तछ स्यापवादः चर्मण्वइत्ति षष्टीनत्तुपंच
मीपंचम्यांतुचर्मशब्दाच्चर्मोर्याप्रक्क त्तेः चयः स्यात् चर्मणोदीपीत्याहेतेनवेष्यते चर्मदीपीतितदा लो ४
ह चर्मणोपाविक्क्रतिरिति वाध्रीं इति वृध्रिवापिम्यामितिरन्प्रत्ययेवर्ध्रशब्दश्चाप्युदात्तश्चर्मवाची
तस्याविकारइत्यणटिद्धातिङीपवाध्रीरज्जुस्तस्यैववधेरौरण्यादिकेष्ट्रानितवध्रीतिभवतितत्तोऽजि
तुवाध्रंन ध्रीवध्रीवरज्ञास्यादित्यमरः चंचांपश्यवध्रिकाः पश्येतिभाष्यं तहस्यप्रयमासमर्थी
त्त्राति पदिकात्स्वष्ट्यर्थे सप्तम्यर्थेच यथाविहितंप्रत्ययोभवतिस्यादिति संभावनेऽलमितिचोदि
दि३ त्यानासंभावनेलिङः ष्टकानांवक्त्वेनप्रकारश्चासांस्यादित्येतत्संभाव्यतेदेशस्यहियुणेन
प्रकारोऽस्मिन्स्यादितिसंभाव्यतेइहप्रक्कतिविकारभावस्ताद्र्थ्यंचनाविवाहीतं किंतुयोग्यता
मात्रंतेनपूर्वस्यायमविषयः द्विस्तह्रदग्रहणंस्यष्टप्रतिपत्त्यर्थंतदस्यास्त्यास्मिन्निति वत्

३७ संकेतितच्छेदग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः "छ्पतेः प्रर्णोवाघिः" प्राग्वतेष्ठञ्वाजित्येव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वच
नं मध्येयोगाधिकारवान् अपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादि सो
नविच्छेदेपि परावरणात्तुरायणोत्पादो ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं नचैवं पारायणादिसूत्राण्य व
ठञा निर्दिश्यतामिति वाच्यं उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रीयते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं
विनालाभात् तथा च गोपुच्छिकः सा[illegible]तिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रं मत्र प्रदेशोऽग्रार भमि
ति बोध्यं आर्हाद[illegible]गोपुच्छतदर्हतीति इहतदर्हमिति सूत्रांतर्गतमच प्रत्ययांतं नाम्ना क्रीयते
व्या ५ किंतु तिउं तस्यैकदेशः शावंत एवं रख्यानादिति भावः अभिव्याप्यैतीते न भवेतष्ठत्वैक इत्यत्रा
र्हत्यर्थे ठक् भवतीति भावः ननु परिमाणपुर्व्वत्ययुक्तं संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते ये
न तत्परिमाणं संख्यापि च परिच्छिद्यते इति सापि परिमाणमेवेति चेत् अत्र श्लोकवार्त्ति ५
कं ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु स
र्वतः अस्यार्थः तुलादिना वारोप्य येन द्रव्यांतरपरिच्छेद्यगुरुत्वे न पला[illegible]दिशब्दवा ३७

नपाषाणादिनासुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्नीयतेतदुन्मानं आरोहउच्छ्रायः परिणाहोविशालता ताभ्यामारोह
परिणाहाभ्यांस्वगताभ्यां रे...निर्मितेन व्रीह्यादिपरिमीयतेतत्परिमाणं प्रस्थादि परितः स
र्वतोभावेआयामोदैर्घ्यं सर्पेणमीयतेतत्प्रमाणं तच्चक्रचितिर्यगवस्थितस्यवस्तुनोभवतियथाव
स्त्रादेर्हस्तादिकाविदूर्ध्वाधोभावावस्थितस्यभवतियथाहास्तिनमुदकं ऊरुदघ्नसमुदकमिति
संख्यातुउन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्योवहिर्भूताएकत्वादि त्वा
दिरितिइहसंख्यापरिमाणयोरेवप्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनंप्रसंगात्कृतमितिको
ध्यम्॥ असमासेनिष्कादिभ्यः निष्कपणपादमाषवाहद्रोणषाष्टि॥ इतिसप्तनिष्कादयः।त
त्रद्रोणशब्दः परिमाणवाचीषाष्टिशब्दः संख्यावाचीताभ्यां ठञ्जिप्राप्तेवचनंइतरेषांतुपंचाना
मुन्मानवाचित्वेनपूर्वसूत्रेणैवठकिसिद्धे समासप्रतिषेधार्थंवचनमित्येके अन्येत्वाहुः
पूर्वसूत्रेपरिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देनगृह्यते तेनसर्वेभ्यष्ठञ्जिप्राप्ते ठग्वि
धानार्थंवचनं नचैवं परिमाणंतुसर्वतइतिभेदेनव्युत्पादनंव्यर्थमितिवाच्यम् प्रमाण
परिमाणाभ्यांसंख्यायाश्चापिसंशयेसाप्ततिकइत्यादावस्योपयोगादितिपञ्चद्वयमध्येतस्य

२८० ...पास्यं तत्र अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते प्रातिपदिकग्रहणेन हि तद्ग्रहणं गवादेर्वेह्यासी
द्धरतत्राह असमासग्रहणमिति स्त्रगव्यमिति उ गवादिभ्यो यत् यवापूप्यमिति विभाषाहवि
रपूपादिभ्य इति यत् अन्नविकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां प्रातिपदपाठसामर्थ्यात्तदंताद्वि
नेति न्यासग्रंथस्तु उपेक्ष्यः वत्यादिग्रंथविरोधादिति भावः अत एव तत्सूत्रे अपूपादीनां
[redacted] केषांचित्पाठः एवं चापि
इत्यवोचाम इत ऊर्ध्वमिति ज्ञापकेन तदंतविधौ लब्धेपि विशेषव्यवस्थामिदं संख्यापूर्व
पदानामिति किम् इह माभूत् परमपाराग्रणं वर्तयति द्विसूर्पमिति तद्धितार्थे द्विगुरयं
एवाहि प्रकृतिरलुगंता न भवतिइति संख्यापूर्वपदाद्यस्मात् अर्धादजन्यतरस्यामिति
प्राप्तस्याजष्ठञो वाध्यर्धपूर्वेति ... द्विशौर्पिकमिति परिमाणांतस्येत्युत्तरपदवृद्धिः
ठञो द्विगुंप्रातिनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः यद्यपि अध्यर्द्धेति सूत्रे द्विगोः परस्य आर्हीयस्य
लुगित्येवमत्रे व्याख्यास्यते तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याक्षेपमेव अन्यथा अत्रैव ठञो
लुक्स्यादेतत्त्वाध्यर्धेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते तपरः किमिति दीर्घाकारस्य...रता २८०

पामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रष्टः निषेधो न स्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तत्परकरणमावश्य
कमिति भावः इहं च पुंवद्भावः निषेधाभावायाद नेपूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षोऽक्षिप्यते यदा तु पूर्वपदस्यया
ज्ञिकी वृद्धिः क्षिप्यते तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्ते तद्धिते इत्युत्तरपदस्याकारस्य वृद्धिनिमित्तेषेधेपिस्या
देव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् शताच्च ठन्यतावशते ऽभिधेये स्वार्हयोर्ष्वपि षबुठन्यतोऽस्तः उत्तरसूत्रेण प्रा
प्तस्य कनोपवादः चकारो ऽसमास इत्यस्यानुकर्षणार्थः द्विशतकामिति द्वौ च शते च तेषां समाहारो
द्विशतं ततः कन् प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकीत्यनया दृष्ट्या समासादपि प्रा
प्नोतीत्यसमास इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः त्यंतशब्दं तापामिति त्यंतस्यादिताशब्दं तेत्युत्तरप
दलोपी समासः पंचक इति लौकिकयाः संख्याया उदाहरणं बहुक इति तु पारिभाषिकयाः साप्ततिक
इति ठजोग्रीत्वादादिवृद्धिः ठस्येकादेशोऽयस्येति चेतीकारलोपः ग्रर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणात् उत्य
वयवस्यातिशब्दस्य पर्युदासो न भवति कतिकः चात्वारिंशत्क इति इसुसुक्तान्तात्कः वतोरिड्वतोरि
ति पंचमी सा च कनीति प्रथमया पः षष्ठी कस्य पतीत्याह वत्वंतात्कन इति तावतिक इति यत्तदेते
भ्य इति वतुप् आ सर्वनाम्नः इत्यात्वं कर्तव्य इति त्यपोस्त्यंतशब्दं तयोः यद्दुदायादि शातित्रिंशत्को
कन्वड्लभ इति मन्तः विंशक इति ति विंशतेर्डिमीतीति शब्द लोपः॥ २२

२८९ आर्धिकइति अर्धशब्दस्य रूपकार्धे रूढत्वाद्भागवद्वृत्तेस्तस्यास्य सामर्थ्येन शंक्यं। प्रकरणादिवशेन
भागविशेषे विज्ञाते सति नास्त्यस्यास्य सामर्थ्यमिति बोध्यं एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तद्धितादेवाट्ठन्
द्रोणार्धिकप्रस्थार्धिक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता शूर्पात् शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वादार्हीयाञ्प्राप्ते त
दयं वा स्वकेनाञ् पक्षे विधीयते ठञ् ठक् कनामिति शतमाने परिमाणे तष्ठञ् प्राप्तः विंशत्या क्रीतं विंश
टि तिकं संज्ञायां दीर्घं असंज्ञायां विंशतिकं विंशद्ध्यामिति डुन् स्यात् संज्ञा च परिमाणस्य तत्र ठञ् प्राप्तः
अयतरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः वसनशब्दात्तु ठञेव सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात्ततः संख्याया अति
शदन्ताया इति कन् प्राप्तः इति विवेकः अध्यर्धपूर्व अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धं प्रादिभ्यो धातु
जस्येत्युत्तरपदलोपः अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ कृते अध्यर्धपूर्वं
च द्विगुश्चेति समाहारे द्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं द्विगोरिति पंचमी न तु षष्ठी त्यापशापेनाचष्टे अ अर्धपूर्वा
त्यादि इदं च वृत्तिकारीत्यादि व्याख्यानं अत्र वार्तिकं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं य
स्माद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वो
क्तोदाहरणे ठञो लुग्भाभवदंदंते भन्वेवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे २८९

द्विशूर्पीमिति रूपं न स्यात्त्वाद्द्विगोरनिमित्ते तथाऽध्यर्द्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः द्विगोः परस्यानिव्याख्यायांत
रसिद्धमिति चेन्न नैवम् अर्थविशेषासंभवत्यपेऽप्रतान्निमित्तादपीति वचनांतस्य वार्त्तिककृते वो कल्पा
त् तत्र तद्धितार्थे द्विगुना सह अर्थो नाभिधीयते तत्र सद्धितो परस्यानिमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः प
रस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः एवं चाद्विशूर्पमिति द्विगुना सह द्विशूर्पाक्रीतत्वमित्यस्यार्थो
नाभिधीयते इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग्न भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः वस्तुत
स्तु सत्येव द्विशूर्पाक्रीतमितिविग्रहे तु शूर्पादेव प्रत्ययो भवत्यव्यावेकन्यायान्नतु द्विशूर्प
शब्दादित्याश्रित्याद्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं नन्वध्यर्धशब्दः संख्यावाचेव तथा च लोके
गण्यते एकोऽध्यर्धो द्वाविति अत एवाध्यर्धकमिति कन् अध्यर्धकंसामिति तद्धितार्थे
द्विगुः अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिश्च भव
ति तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः संख्याकार्यमेतस्य किंचिदेवेति ज्ञापनार्थं
मिदं तेन कन् द्विगुसमासोत्तरपदवृद्ध्योऽन्यन्न भवति तथा च अध्यर्धं करोति गृह
राव्यस्तु च पः सकृत्फलो नोऽक्रियामभिनिर्वर्त्तयन्नः तामेव कुर्वन् मध्येऽनिवर्तते सर्वत्रिमु

३८२ ख्यातइति पांचकलापिकमिति पंचकपालाधारिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः त
दस्य परिमाणमित्यत्र एवं पांचलोहितिकमपि बोध्यं पंचलोहिन्योऽगुंजाः परिमाणमस्येति विग्र
हे पूर्ववत्समासे तद्धितो मस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावाच्चोऽग्रहीनी शब्दस्येकारनकारयोरभावः
परिमाणविशेषस्य नामधेये एते अस्य संज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतं च वृत्ति
कृतास्वत्राशयमनुरूप्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तं भाष्यवार्त्तिकयोस्त्व संज्ञाग्रहणं प्रत्या
ख्याते तथाहि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पंचकपालपंचलोहितशब्दौ च द्विगु कृत त
द्धितलुकविव संज्ञे यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठञ् स प्रभूयत एव द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभा
वादिति विभाषाटिठञोलुगिति प्रत्यादेशपक्षेतु लुगिति प्रत्यादेशपलुड्भवति प्र
त्यादेशस्य प्रत्ययसान्निपोगात्रीष्टत्वादिति बोध्यम् अध्यर्धसहस्त्रामिति शतमान विंशति
केति विहितस्याठञोलुकृतद्भावपक्षेतु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः अ
ध्यर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् द्विविरुर्वात् अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्त
मपीहनसंबध्यते द्विगोरितितु संबध्यते एवं षष्टीसमासं व्याख्या चर्त्तापितं अत्र च व्याख्या ३८२

नमेवशारणंद्वित्रिभ्यांनिष्कादित्येवासिद्धेःपूर्वग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमि[illegible]हरदत्तः द्विनैष्किकइति प्राग्व
तेष्ठञ्मतांतरेतुठगितिमनोरमा[illegible]नैष्कादिभ्यस्समासेठगभावात्परिछेदकमात्रेणस्तेइतिमतां
तरेपिठञेवभवतित्युन्मतेउन्मानस्यापिपरिमाणत्वाद्गोपुछेत्यादीनेत्यन्यपरिमाणान्तस्येत्युत्तरप
दस्यद्विः द्विगोर्[illegible]संबंधान्नेहलुकद्ध्येर्गनिष्कात्द्विनिष्कसनक्रीतंद्विनैष्किकंप्रधानपूर्वेत्यसंबंद
धप्रधानष्किकमित्यत्राप्यनेनलुङ्भवति विंशताश्च चकारेणद्वित्रीपूर्वादित्यनुकृष्यते तत्फलंतु
वानुकृष्टेनोत्तरत्रेत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यणिप्राप्ते खोऽत्रवि
धीयतेखार्याः तदस्यपरिमाणमितिठञिप्राप्तेतस्यचलुकिप्राप्तेइकन्नविधीयतेकन्नविधौकेण
इतिकृत्वः स्यादिकन्नविधावपिपस्यातिचेतिलोपादिष्टंनासिध्यतीतिभावः प्राणंरापसेवेति॥
त्रपंत्रावः पादस्यपद्राज्यातिगोपहतेष्वित्यत्रप्राणंगस्येवादिपादस्यग्रहणंतस्मै[illegible]दिति
गीतिवचनैस्संबंधसंभवात् तथाच पद्यत्यादावपितस्यैव[illegible]नुवृत्तिरिहतु[illegible]णमाषाभ्यां
साहचर्यात्परिमाणवाचिनोग्रहणमिति पणोठञिति यद्यपिशाणउन्मानंतथाप्या[illegible]
[illegible]त्रेपरिमाणग्रहणेनपरिमीयतेपरिछिद्यतेऽनेनेतियोगवृत्त्यापरिछेदकमात्रग्र[illegible]

२८२ इतिवादिनांमतेऽस्यापिपर्युदासात्ठगभावेठञितिभाव्यं मुख्यमतेतुठणेववोध्यः [illegible]एण्इतिसूत्रे
ताच्चेतिवक्तव्यंपूर्वेणानित्येप्राप्तेविकल्पार्थमेवंचपूर्वसूत्रेणशतग्रहणमंत्याशतशाणाभ्यांवा [illegible] विग्र
५ वतुल्लमित्याद्यः अध्यर्धशत्यंअध्यर्धशतंपंचशत्यंपंचशतंपदभावेसंख्यालक्षणस्यकन्नोलुं
कशताच्च ठन्यतावितितुनप्रवर्त्ततेतत्रासमासग्रहणस्यानुवर्त्तनात् द्वित्रिपूर्वादीणा वावार्त्ति क
मिदंवार्त्तिकतास्तत्रैवप्रदीपभाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिहनसंवध्यतइत्याशयेनशताद्
शाणादित्येवोक्तं न्यासकृताचएविधायकेवार्त्तिकेसूत्रेचभ्रमेणव्याख्यातेशतशाणाभ्यांचे
तिसूत्रापित्वेपणपादेतिपूर्वसूत्रेशतग्रहणंक्रियतेतस्येदंफलंशतशब्दःस्वरितत्वेनानुवर्त्त
मानोपिशाणहेत्यत्रैवसंवध्यतेतेनशतशब्दादणनेतितदिदंसामर्थ्यवर्णनाणविधायकेयदि
सूत्रंस्यात्तदासंगच्छते नान्यथेत्यास्तांतावत् त्रैरूप्यमिति तदेतद्दर्शयति द्वैशाणमित्यादिना
अणिपक्षेठञोलुक् द्वितीयंपाक्षिकंतृतीयं ठञादयस्त्रयोदश नेति ननुएकादशैवप्रत्ययाः
प्रकृताःसूत्रभेदेनाविहितत्वाद्यल्लुप्यस्माद्विगणनेनत्रयोदशेति त्रयोदशेत्येतद्रूपपादमेवनच
स्तर्कादन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणंलभ्यठञमादायत्रयोदशत्वंसूपपादमितिवा २८३

च्चम् तुल्यन्यायेन शाणाद्वेति सूत्रलभ्यपतः ठञो ग्रहणे न पंचदशात्व प्रसंगात् नापि सूत्रे त्रोपा
२ त्तै द्वादशाभि सह द्वित्रीपूर्वादणं चेति वार्तिकोपात्ताणए प्रत्ययस्य ग्रहणेनेन्नेर्वोह: उक्तरीत्या कंसा
द्विठनिति सूत्रे अर्धाच्चेति वक्तव्यं कोर्षापणाट्टिठन् वक्तव्य इत्यादि वार्तिकोक्तटिठन् प्रत्ययस्यापि ग्र
हणप्रसंगादिति चेत् अत्राहुः कंसाट्टिठन् इति सूत्रस्य एव घटितेठन् अर्धकार्षापणशताभ्यां
परान् ष्ठ इति सनभिधाने द्वित्रिपूर्वादण चेति वार्तिकस्याणए तु भिद्यते शतमानविंशतिकेत्यणो
दूरस्थत्वेन परामार्ष्टुमशक्यत्वादिति तेन क्रीतं तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः
ठञीति आर्हादिति सूत्रे ऽगोपुच्छेत्यादि पर्युदासाट्ठगभावे ण्पुच्छ स प्रतिप्रसूय प्रष्ट ज्ञ भव
तीत्यर्थः ननु देवदत्तेन क्रीतं संतोषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसंग इति चेत् अत्राहुः करणे तृती
येवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकादुत्पन्ना न त्वन्यापि अन्यत्र तेनाभिधानं एवात्र:
एतच्च तद्धिता इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते एभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति भाष्योक्तादिति
भावः लुकोपवाद इति लुक्तद्धितलुकीति प्राप्ते स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इति यं च अंग
संख्यालक्षणकन् आशिमकामीति अश्वमांगानिमिताति अर्थेठक् नसाधितइति ... तान २७५

३८५ वक्तव्यगोचवइतीनित्यंपतिश्रातेवचनंकथंपुत्रियक्रतुमितिनाहितेषुसंयोगोनाप्युत्पादीभद्रइतितेषु॰नःत
स्त्राहहरदत्तःसंपुज्यतेरनेनेतिव्युत्पत्याक्रतुरपिसंयोगएवयागकरणेनाहिपुरुषःफलेनेस्व॰युज्य
तेस्वतोयागादिरपिसंयोगोनकेवलंसंबंधएवेत्याग्रह इतिसर्वभूमि स्वाभ्यांयध्यासंख्यमणेनेत्य
ताःतस्येश्वरःतस्यानिमित्तमित्यतोरनुवर्त्तेवासीधेउनतस्यातिनिर्देशोनिमित्तरूपंप्रत्ययार्थस्य
निवर्तयेअन्ययाहिसंयोगोत्पातावविवईश्वरप्रत्ययार्थस्याविशेषणंसंभाव्येततत्रविधिदर्शितेव
योगविभागउत्तरार्थोयथासंख्यानिवृत्त्यर्थश्च तस्यवापःतस्येतिवापायेत्तपाकर्मणिषष्ठी
त्याह प्रस्थस्येतिकर्तृविवक्षायांतुदेवदत्तस्यवापःक्षेत्रमित्यादौस्यादितिभावः रवारीकमितिरवा
र्याईकनतदस्मिन्प्रथमासमर्थादस्मिन्नितिसप्तम्यर्थेयथाविहितंप्रत्ययोभवतिशुल्कग्रह
णंप्रपंचार्थंतस्याप्युपविशेषत्वात्तत्रपाचठगायस्यानेस्यइतिठोभवतिशौल्कशालिकइति
हरदत्तःउपदादोपतइतिजसस्स्पष्टत्वेपत्वेनयलोपःसाहसइतिस्तमानेत्यादिनाखणरइति
वेशइतिनिर्वेशोभृतिःरन्नातिदिवंयतिनिर्वेशोरन्नातिवेशःसंबंधषष्ठ्याःसमासःसममित्यादिण
वंचसंप्रदानस्येवाधिकरणत्वाविवक्षायेष्टसिद्धौउपसंख्यानंनादत्तेत्याभितिभावः प्ररणधी ३८८३

२१५ तइति शीधातुः स्विन्न इति जलाशयः कुशेशयमिति प्रयोगादिति भावः समानमुदरमिति पूर्वापरप्रथ
मेत्यादिना तत्पुरुषः ततोऽयत् ततित्स्वरापवादः ओकारस्योदात्तः सोदर्यः आद्युदात्तं इतीनानुवर्त्तते वि
भाषोदर इति समानस्य सभावः तत्र तीर्थे य इत्यतोऽनुवर्त्तते य इत्येतद्विषयसप्तमी तेन सोदर इत्यस्याद्य प्र
त्ययस्वरः प्रागवदिति समानोदरे शयित इत्येवं यादिर्य इत्यर्थः कथं तर्हि अपं यानं तु गच्छतं सोदरो
पि विमुंचतीति मुरारिरिति चेत् अत्राहुः सह समानमुदरं यस्य सोदरः वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः स
ल्पिकः दंतस्य च वैकल्पिकत्वाद्यन्न भ्राता सहोदर इत्यपि सिद्धमिति इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताश्चातुरर्थिकाः अथ पां
चमिकाः प्राक्क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति इहार्थो बाधित्वेन ग्रहणेन लुप्रत्ययः प्रकृतिर्वीते नार्था एवाव
धिमंत इति प्राक्क्रीताच्छेऽर्थाहितादयः सेव स्योपसर्गानं अवधिः सजातीयो ह्यवधिमान् भवति यथा
माससात्पर इति कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इति देशः अतोऽत्यात्पूर्व इत्येवैव एवं च समानेऽर्थे प्र
कृतिविशेषादुत्पद्यमानोप दादिः प्रकृत्यंतरे सावकाशं छं तत्क कौडिन्यन्यायेन बाधते अन्यथा
उस्य पदादेश्च सान्निध्यानाविशेषे तत्त्वव्यानीपरामि वपर्यायः स्यात् अतोऽत्रार्थोऽवधित्वेन ग्र
ह्यते ननु पददिविषये छो न भविष्यति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणाल्लिंगात् २१५
२६
२९ १८

ह प्रवीणेयोग्योवाग्रस्पतेनोपकर्त्तातत्रहिपरत्वात्तस्मैहितमित्यनेनभावेऽसंज्ञाधिकारादुपकर्त्तान
गृह्यतइत्यन्ये प्रतिजनमिति जनेजनइतिप्रतिजनं वीप्सायामव्ययीभावः प्रतिजनइदंयुगमेयु
गपापकुलपरस्यकुलस्यामुष्यकुलसर्वजनादिभ्यजनपरस्यामुष्येतिशब्दानिपातनादलुक ॥
भक्तेइतिभिस्सास्त्रीभक्तमंधोऽन्नमित्यमरः गुडादिभ्यष्ठञ् गुडाकल्माषसक्तुअपूपमासऔदन
इक्षुवेणुसंग्रामसंघातप्रवासनिवासवत् वसतेरिति वसेश्वेत्यतिप्रत्ययः स्वसपतिः स्वपतिः
राबस्तस्मिन्स्वापतेयं सभायायः पतितुतिस्वरः स्यात् कृतुर्भवतुकप इतीवत् नचयतोना
वइत्याद्युदात्ततांशंक्याद्युत्पत्तिवेलायांच्छ्रक्स्यपदं तस्यादिरुदात्तइतिवेदभाष्येस्थापितत्वात्
पदेंतरेतुनमः शब्दायचपेएयायचेत्यादिवदायुदात्तः स्यात् एवंचव्याख्यानद्वयस्याप्यावश्य
कत्वेलक्षणानुरोधेन काचित्किंचिद्व्याख्येयमितितत्त्वं समानतीर्थेवासी निपातनादस्मिन्नि
ग्रहरेदेशकृतिगणत्वात् नंदिग्रही त्यन्नेनवासतीर्थ इतितीर्थेयेइति समानस्यसभावः
तरंत्यनेनेतितीर्थं तरतेस्थक् तीर्थेमास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिबुधोनौजलाव
तारेचेतिविश्वः इरुंवध्यायकवाचिनग्रहणंनान्यस्यसंज्ञाधिकाराद शब्दितःस्य

३१४ एवतुल्यामितिसदृशमात्रेप्रयुज्यतेनतुलायामाग्रहः क्रियते य घ्यामिति संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः
तेनशास्त्रीयात्सयोग्य एतमेवपथ्यंनतुमार्गादनपेतमौरोपिछंदसोछंदिसंवरणइति चुरादिरिच्छया
मपिवर्त्ततेधातूनामनेकार्थत्वात्ततोघञिइच्छापर्यायश्छंदशब्दः प्रसिद्धएवस्वछंदोछलंद छ
कछे त्यादौअसुन्नितुपःसांतस्सोऽत्रप्रकृतिस्तत्रनिर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात् त्तीयांतात्प्र
त्ययः इच्छयाकृतमिति यद्यपिवेदेविष्णुवादिषुचसांतश्छंदःशब्दोऽस्ति तथापिइहनगृह्यते संज्ञा
धिकारात् किंतुइच्छापर्यायएवगृह्यतेइतिभावः उत्रइति संज्ञाधिकारान्नेहउरसानिर्मितस्र
स्वं हृदयस्यप्रीणातीति प्रियःइगुपधेतिकः कृद्योगात्कर्मणिषष्ठीअलौकिकेतद्धितंप्रकृति॥
भागेतुवचनसामर्थ्यादेवएवमन्यत्रापिवोध्यं बंधनेवध्यतेऽनेनेतिबंधनः करणेल्युट् वशी
करणमंत्रइतीतेनहृदयरहृदयंवशीक्रीयतेसंज्ञाधिकाराद्दसीप्यदानबौनायंपत् तस्यकरण
मिति कर्मणिषष्ठीकृतिः करणंक्रियतेअनेनेतिवाकरणमित्याशयेनाह भावःस घनंचेति ल
ल्युटशब्दोभावसाधनःकर्तरिषष्ठी हलस्येति कर्षणंकर्षस्तद्योगात्कर्मणिषष्ठीकरणस्यक
र्तृत्वविवक्षयाकर्त्तरिषष्ठीवाऽरयसीतेतितदंताविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्रसाधुःसाधुरि २६
३१४

त्वानावादिषु द्वंद्वस्तेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति नाकातार्यमिति शाक्यार्थेऽरुलोऽर्यत क
ट्ठेत्वतीया वयस्याइति स्निग्धोवयस्यसवयाइत्यमरः वयसातुल्यः शत्रुरित्यत्रतु न भवति संज्ञा
ऽधिकारात् वि षेणवध्याइति वि षेणावधमर्हतीत्यर्थः हिंडादिभ्यइति सूत्रेणवधशब्दाद्दहीर्थेय
द्विधानात् मूलेनाऽऽनाम्यमिति मूलं नामपण्यादीनामुत्पत्यर्थेवाणिज्यभिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन स्वस्माद त्य४
तिरिक्तलाभाख्यंयद्द्रव्यमात्मानं प्रतिशेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियतेतत् आनाम्यं आनाइ९
र्वेकोनामीरभिभवेवर्त्तते तस्मात्पोरदुपधादितियतिप्राप्ते अतएवनिपातनात् एयत् तथाचान
म्यमभिभवनीयमात्मानं प्रतिशेषीकर्त्तव्यं सचलाभाख्योभागएवं लोकेतुयाव तद्द्रव्यं एयपटादिकं
विक्रीयते तत्रैवसमुदायेमूल्यशब्दःप्रसिद्धोनतुमूलातिरिक्तभागमात्रे एवंचलाभमात्रेवृत्यादि
तस्यमूल्यशब्दस्यतद्घटितेसंघातेनिरूढलक्षणाबोध्या सीतसीताहलाग्रंसंपूर्वादिणः क्तः
सामितंसंगतंनिम्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः समीकृतमितियावत् रथसीताहलेभ्योयद्वि
धाविति तदंताद्विधिः परमसीत्यं द्वाभ्यां सीताभ्यां सामितमिति तद्धितार्थे समासः ततो यत्
द्विसीत्यं तुल्यास्योमितमिति संमितं परिछिन्नं रूढिशब्दोयं संज्ञायामित्यधिकारात् अत

३७२ देवन भवति एवं च न चेत्तत्र धनुः करणमित्यत्र संभाव्यते इति शेषो बोध्यः तन्नेतामिति एवं च न लोके
त्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधाद्धनगणमिति प्रयोगो निर्बाध इति भावः वशंगतः वशनं वशः इच्छा
वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् मूलमस्याबर्हि प्रथमांतादाबर्हिरित्युपाधिकान्मूलशब्दाद्रसेति
षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् आबर्हि इति वृहू उद्यमने दंत्योष्ठ्यादिरयं न तु पवर्गादि उद्वृहरक्षः सहमूमि
न्द्रेत्यादिप्रयोगदर्शनात् मूल्यामुद्गा इति मूलोत्पाटनं विना संगृहीतुमशक्याः मध्यतो लूयमा
नेषु कोशस्यात्र पिपस्यामवस्यायां पतेषु त्तामवस्यां प्राप्ताः सुद्गशुष्क इति यावत् यः प्रत्यय इ
ति तेन धेनुष्या शब्दो तोदात्तः यतितु नित्स्वरः स्यादिति भावः संज्ञायामिति ऋणप्रत्यर्पणाय या
धे नुर्देहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयं गार्हपत्य इति गृहपतिनेति निर्देशाद्वत्ततीया
तात्प्रत्ययः संज्ञायामित्यनुवृत्तेराह्वनीयादौ नातिप्रसंगः नौवयो धर्मना वादिभ्यो ऽष्टभ्यो य
था संख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् द्रूतनाप्योरिति योगे यथासंभवं करणे कर्त्तरि हेतौ तुल्यार्थ
योगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते अत्र प्रथमं मूलांतानां पंचानां द्वंद्वं
कृत्वा द्वितीय मूलादिद्वंद्वेन सह महाद्वंद्वः मूलांतानां द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा द्वंद्वं कृ २५

दूर्वकालौके समासः अक्षस्य धूरिति समासांते ऽप्रत्यये टाप् एकधुराल्लुक्च चात् खः एवंच प्राकरणि
कस्य पतो लुक्खस्य तु विधान सामर्थ्यात् श्रवणमिति फलितं तदाह एकधुरीण इत्यादि शाकटी
गोरिति ननु तस्येदमित्यणा सिद्धयोहि शकटं वहतीति शाकटस्या सो भवति अत आह आरंभसामर्थ्याद
तद्धितार्थविधिस्तेन द्वेशाकटे वहति द्वैशाकट इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयो लुक् भवतीत्तस्ये
दमित्यणि तु स्यादेव लुगिति हलसीरात् ननु तस्येदमित्युपक्रमे हलसीराट्ठगिति पठितं तथाच
तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् सत्यं आरंभसामर्थ्याद्‌ज्ञापितं तद्धित
विधिस्तेन द्वैहालिको द्वैसीरिक इति भवति शैषिके तु किंतु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् जायते अस्यां
गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह जनीवधूरिति जनिघसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः
कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ततो ऽनेन सूत्रेण पति जनी जामातुर्वयस्या सा हि विवाहादिषु वधूं जामा
तृ समीपं प्रापयति कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रापयंति यातीति जन्यानवदत् कुमारीइति
जनीं वहतीति जन्यास्ता नित्यं पं. पथ्या इति पथस्त्य तदर्थ इति पद्भावः अपथं तु पादिके चोरं विध्य
तिसंभाव्यते हि चोरस्य धने धनुषः करणत्वं स्तातु धनुषेति प्रयुज्यते न दासापेक्षत्वादिना

अप्रा संकुसुचितः अनुरातित्रैनैवताउ सिद्धेउ कारोमर्घ इसाभ्यांकुयाहरु कारवितिस्फाय
त्रिति स्फायीह्रवितनुदांतेतोलटः शात्रादेश्वः चेष्टइतिस्कोरितिकलोपः ष्टत्वम् रवा
सारितिति तेनपुरवमानमित्यत्रपुमः खय्यम्परइति पूर्वनेस्सादिपूर्वर्श्वएवोक्तं असि
वकारेइति एतत्प्रकरणमन्तरमिति चेतषःतेनपर्यारवमा न मिसत्रशकारेणमवक्षना
त्कसचइतिएतेन नपासुत्ररेमनानिर्हृतंसोपरवंतत्रमवःसोपरिव्ययःयत्वस्पासि
द्धत्वानधत्वेपापधादितिवुजनकिंतुवएवेतिवोधं अत्वष्टेतिस्कोरितिकलोपःष्टत्व
स्पासिवकिर्यंतीसत्रविधिसामर्थ्यादृत्वंना सिद्धं स्वतंत्रस्परभाधातोःसार्वधस्तुकमा
त्रविषयतयावक्ष्यमाणत्वात् असपतेः पुषादिपागारइउ सिकेत्रु घेयहणमित्पा
५३ दिपुषादिवस्रतिक्रमीतिउ वोवचिःवचपरिभाषणे इसुभर्तीयहणं ईर्ष्ईरितारीरि
ष्यते लङि ऐतैरस्तांएसन्तेरिरोहिरेमहि इवाःसेषघष्पुतस्रुत्रुन्मामेडइणोधुस्ट्हेप
रेईशिध्वमितिनिसिद्धेदन्अमह ईजनामितिवैचित्र्यार्थइति ध्वेइ पूर्ववत्तांपक

इ पि ध्वे १ ५५

ततत्त्वबोधः षिः सेट्स्यस्मात स्वअनुवृत्तिरिसेट् ... त्त्वबोधः स्यादिट्स्वरः इह कात्रिकोद्दोजनेन ह्युदाहरण

मुक्तं तथा हि जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् इ पुनः छांदसो लुक् उपधा लोपाभावश्च जनि

षे जनिष्ये जनिष्ठ जनिध्वे जनजनने इति शु विकरणस्याप्युप संलोपे ज्ञाति जज्ञिषे व

॥८५॥: तिजज्ञिध्वे कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे जितङ् नमोवाकमिति नमस्तेह इम मेव इत्यादि नमो

वचनं क्वचेष्यति चजोरिति कुत्वं ववसे इति वादित्वात् इन्वाभ्यास लोपेन शिशि चैव

ने वञ्चमेते नु म्विस जनी पतिस्त्वेच्छति पदमं जयोर्द्विशि रुक्तं चमादिभिः प्रसेकेव

८५ वायेषत्वमिष्यते तेन निःसे निःस्व इत्यत्र भवतीति तच्चासससांत त्वे युज्यते इत्यां नत्वेत

दुष्ट्वादिषत्वे षढोरिति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्वं ढवारमिति प्रत्युदाहरणमिदं नसंगच्छे ६

त इति भावः शिजि मुखौ च्चनि कुषु णिजोरिति जोहे सादिक प्रत्युदाहरणाद्यंसेऽति ध्व

नयति निजिनेति शिजि इत्यपोके इहैक प्रसयो त्रिं जिनम् त्रावत्रूप कणिमंतात् उः

पिषिं जिनीमूषणभनो तुत्रिं जितम मोवीज्या त्रिं जिनी गुण इति चामरः सुषुविषइति ॥८५॥

९२

तत्वबोध० तीतिकिं गंतामंता ऊघान जघुतुरितियद्युपत्राम-सं ्वेसस्याप्रदृतिरस्तितथाप्यंतरंग
त्वात हो हंतेरिसुपन्सम् आमीयतेति सन्निपातपरिभाषयापिहे लुंड़ नेतिवक्तुं
शक्यमितिके चित्तन्मंर अंतोहेरिस्पारं नसामर्थ्यात्तस्यान्त्रप्रवृत्तेरिति नच्याः वक्ष्यदेकेण
॥८७॥: डंतंतइति तेनआदेशेणपदेको अनेकाचत्वाद्वधीदिस्येकाचइतिइण् निषेधप्रा
वृत्तावि डारीसिच्च नोदलादेरितिशानात्वृद्धिरप्लोपस्या निवत्त्वान्नेतिभावः इट् प्रभू १५५
तो अघूरणंसाजनं लुङ्दपीति अडग्यअडग्याः अधुग्धं अडदहिदिसपचेयाहे
ङि चरित्रेरघीति नेगदेनिराणत्वं अलितंतेति शलइगुपधेतिक्सः अलिक्षातां अलिा
तेत अलीढेतिलुग्वाङहेतिवालुक् अलीढा अलीढ्वं चलिङ्दुनेपीति विष्वाध्यात्र
तिचष्टे शत्वीभिरिस्पत्रदृष्टिनार्यत्वेनमास्मात्त्वात्दीतिनो वः पुजर्पइति अनुदात्ते
तपरेहलादेरितियुच अंते दितइतिइदितइतिनुमविधेगोः पादांतइस्समादंतड
सनुवर्ततइतिभावः रोवंचनुमागमश्रांकानुस्याय चलिङ् इकारस्यानअकारएवा ॥८७॥:

ना

स्पाद इतिसिंहकूडतिन्मायायाश्रयएणमपिस्मास्विसाऊः अरः सर्वेषां आजार्गगाल्वयोरिस्ते
तेमिस्तु वर्त्तते गार्ग्यगाल्वयोरिसस्य नुनुहतिंत्रांकांनि वारयितुं सर्वेषामग्रहणं लुङस
नोः जिघत्सति अशिहंतीति नेगदे तिसाल्व अनुदात्तोपदेशा यद्यत्रएतेषामनुनासिकलो
पइतिवाख्यायेततत्रमन्यंतेनेमनहमिहस्तु चमसादीनावानसस्यापिलोपः स्यात्तथाच
मतः नतः नद्धः मीढः मुक्तः मगनइत्यादि नसिध्यदतआह लुप्तषष्ठीक मिति वनती त
रेषामितिवनतेरमभिचाराद्विशेषणंवषष्ठिमितिभावः इहहक्षितिनितिचुन्नेनीएरनिषेधात् वतिः ६
ऊलिलिकुतिन लोपः स्यादिति अत्रलोंससस्पेसंसस्यनिभावः अनुनासिकांनानुदात्तोप
देशानानकर्दीयति यमिरमीति तनोतीत्यादीनप्यनुनासिकांतानकर्षयति तनुक्षणुक्षि
णिवृति करोति कजोस्त्वितोत्यादयोनव तन्मध्ये सनोतेर्जनसनखनामित्यात्वंवक्ष्यतीतिन
सपरिगणितः नतः क्षतः क्षितः इत्यादीमुदाहरणानितनोत्यादीनांबुद्धिस्थत्वात्तव्याख्यायामिष्टि
कल्पनाविशेषायांनेट् अनुनासिकांता नामितिकिम् हाः रुद्रः ऋणीतिकिं गम्यते क्रि

नम्यते१

तत्त्वबोध० वार्त्तिककृतां कास्यने काच ॥ अहणं चुलुंपगृहीमिति चुलुंपतीति लुंपतीसर्गः चुलुपा
लोप इति क विकल्पः ॥ मेवक्ता त्वात् इति स्वादयः ॥ त्नेरायङ् तांतायं सानुरिका निर्दिष्टो
नविकारांतः ॥ वं चिलुंच्य नंमवति निर्देशात् केचित्तु ईयङ् इति दीर्घान्त्वा रण्णतांतायमि
॥८३॥ तिढ्वा पतेरइं नंत्वेहि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे रिपङ् मेवक्तुं मो दिसाकृसां वि सङ्ख्यं तत्त्वेत्वेरने
काचइ नियमार्थं सवर्णदीर्घस्यबाधनात् नचकृते यङ् विक्षावकृत्सार्वेति दीर्घो यपतेरीयङ्
विक्षानंतांतत्वे लिंगं भवत्येवेति वाच्यं यङ् विक्षे सन्पक्षेरिति द्विवापतेः कपायांचेति त्र
जेन च कृतीयाच्छधलोयाचुपणार्थकाइ इति जुगुप्सा कहणेघणेइ इति चामरः ऊफलभ्मो
हर्षिः जऊ घिघसिसंसोहलीस्तुवर्सहलोरे रिति मारव्मानात् हर्षि हि स्वपि हिरस्याद
विमर्दे हर्षि नेभवति ॥ आदिसक्व [redacted] धिलासरत्वांतङि कते स्यान्निवशावेनपुनर्धि
त्वंतुसकृत्ता वितिन्मायात्रेसाकः ॥ अंस्तुहर्षिरिसपवस्यान्मोहृण्यो द्वयोरपिइकारस्व
च्चारणार्थः ॥ इतिहकारस्यधकारश्चादेशः तेनहलीत्यनुवृत्तिर्निकर्तेमानापिनातडेषितव ॥८३॥

ता ३

तेएतत्स्याकरेस्सष्टं लिपिसिचिलिपत्रपदेहेविकल्परणे अलिपत् असिचत् अह्वा
दतीति अह्वस्यस्पवद्योगगतिस्वाप्नातोः आकृप्रयोगः विभाषाश्व्वः लिटियङोश्चेति
लिङ्युकोश्चेति पूर्वसूत्रमिहानुवर्त्ततइतिभावः उभयत्र विभाषेयं लिङ्यङोः अनुसारेणेति
संप्रसारणीनादावशाश्रियङः श्वेश्च्वशात्र विभाषा श्रेश्च्यते श्वेषु्वीयते संप्रसारणेनेति अ
स्यादि ५ न्यघाश्वुश्वायेसादिति भावः श्वयतेरः अलोंत्यपरिभाषालभ्यमाह इकारस्य तिपररू
पमिति अतोलोपस्तु न भवति आर्द्धधातुकोपदेशाकालेयदकारान्तमिति व्याख्यानात्त्वा
तद्यङिति लघूपधगुणापेक्षयांतरंगत्वादिति भावः अश्वयीदितिनन्विह अंतरंगत्वा
द्गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्व्यग्रहणेनेति चे
त् अत्राहुः न सिच्यन्तरंगमस्तीति ज्ञापनार्थं णिश्व्यग्रहणं तेन चिरिणोतिजिरिणोत्या
द्यङ्गुणान्तानां चिनोतिभृतीनां च सिचि वहिरंगा वृद्धिरेव भवति अचिरणयीत् अजिरण
यीत् अवेवायीत् अनेनायीदितिरि[illegible]कनयीदिति वेदस्तदाहरणे नेनेति अंकच

तत्त्वबोध० किंतर्हि अतद्वान् तेषामग्लिटि लिटि अभ्यासस्योभयेषामिति हला दिःशेषे बाधित्वेति हला
दिःशेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः अजंतोऽकारवान्वा यस्तस्यानिट्थलि वेड् भवती
त्यनंतं कायामाह नित्यमिति वीयादिति संप्रसारणे ऋतः स्तावेवेति दीर्घः केचित्तु आ
॥७८॥ दृ इति सामान्येनोक्तावपि अकारणं रूपमाहुः एवाऽसत्त्वात् हाङित् तथा च माधवपातो
ऽप्यतः लुनक्ति स्वरमाधवपाठ हाङ्नाजुङ्विरिमुङ्रणत्मवर्गपाठ निकर्मणिश्रयोगः
कः संप्रसारणमभ्यासस्य चेति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे अभ्यासस्य चेति पूर्वयोगस्तु
लोपश्च संभवतो विषये प्रवर्तते जुहावपिप्याति अत्र हवत अभ्यासीभविष्यतो कित्त्व इति
अभ्यासनिमित्तस्य परे द्विर्वचनात्प्रागेव कित्वः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः अभ्या
सनमस्यात्ती संप्रसारः सनादिस्तस्य योऽकित्त्व तस्य कृतिर्भूतस्येत्याद्यारभ्यानस्य स्वी
कारात् तेन जिज्यायकीयिषती संकेतः संप्रसारणं न भवति एवं लोके द्विर्वचननिमित्ता
सामावात् अत एव णिश्चेति द्विर्वनिमित्तत्वेनेतिकः संप्रसारणमिति योगविभागः क्रिया॥ ॥८॥

हणमपिकर्त्तव्यमेवेति आत्वीदिति वद्व्रजेतिहलः सः सीजितः अस्तीति चेदृ इतीदं तत्रा
गणार्थइति इदं संज्ञाया मिदितइति नुमादिति भावः उवोचेति ग्रहिज्येत्यत्रवयिग्रहणा
द्वेञइति निषेधो न प्रवर्त्ततइत्याह अहिज्यावपि गृह्णाति गृहीतः जिनाति जीनः उ- जिनीतः २
तिवपेरुदाहरणं नास्तिकितितु वचिस्वपियजादीनामिति सिद्धं यजादिषु वेञः पा
ठात् अतएवाभास संप्रसारणमपि सिद्धं वेञइति संप्रसारणनिषेधस्तु लिटिवयो
यइति निषेधं स्मान्न प्रवर्त्तते तस्माद्ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यं त
थाच अससनेनवयोयइतिपरामृश्यते तदाह वयेर्यस्येति वोवा किन्तीसंबस्तुवच्च
लिटि वयोयइति प्रकृतत्वात् उपदेशेत्वतइति निषेधमाशंक्याह वयस्तासावभावा
दिति ननु स्थानिनस्तासो विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासो विद्यमानत्वं सुलभ
मिति चेत् अत्राहुः शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके अवस्तासत्वादिति
निषेधः शास्त्रीयेपि सोऽपि नातिदिश्यते अचः परस्मिन्नित्यत्रविधिग्रहणादितिवेञ्लि

तत्त्वबोध० स्याचीति लोपः यजोरुवदेवयुञ्जा त्विहे द्योहेन विधिर्वाधितो ऽमत्यागः लिड्यभ्या
सस्य व्याख्यातो वचिस्वपियजादयः ग्रह्यादयस्तु ग्रहिज्यावयीत्यादयः यद्यपि ग्रहिवश्च्छति
सज्जातीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृते च विशेषो नास्ति तथापि पर्यन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते।
॥८१॥ ज्याहृपवश्च वश्वजहृपश्च तेषु विशेषो ऽस्ति संप्रसारणस्याकरणे वङ्ङ्ये सत्यवकारस्य।
संप्रसारणं स्यात् कृते तु संप्रसारणे न संप्रसारणे इति निषेधप्रवृत्तिरिति लिटीति किं विव
क्षतिपिपक्षति वचिस्वपि आगणान्ताय जादयः यजिर्वेहि श्वेववसिर्वेज्व्येत्रहस्पपिके वेपि ६
त्रे वदीश्वपतिश्वेतियर्जाद्यास्तु रिमिनव किति किं इयष्ट स्वपृ दितः क्वित्य मम ज्ञा
सिवसिघसीनां च धातुसकारस्य प्राप्ते विधिरयं ननु सुपि सो सुपि सइत्यादावतिप्रसंगवा
रणाय धातोः सकारस्य चेदेव मेवेति नियमार्थं तास्वीकृतस्त्वादेशप्रत्यययोरिति सूत्रस्य
न्नतामितिचेत्न अत्राहुः आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशप्रत्ययस्य त्रासखा वक्रपकः ॥८१॥
न्तर्जहणे धातुमिति सकारस्य चेद्भवति आदेशास्तूपसे वेति नियमप्रसंगवारणायप्रत्यय

साकः अयंसीदिति यमरमेति इरसकोनिसस्तपना मूर्ईमइस्सुवर्त्तमानेफलितमाह य:
स्यादिति आसिवनेतु निस्तपतियुनः युनस्तपतीसर्थः विभाषामजिहृषोः क्रादिनियमा
त्रिसप्राप्तेविभोषय स्तजिहृषोः जलिकिंससर्जेदस्तु अकितिकिंसृष्टःसृष्टवान्
हृष्टःहृष्टवान् अदाउ-त्तीतिदि वरडजेतिहृद्धिः अदा छाम् अदङूत्तःकृष्टाकोर्शति अ
नुदात्तस्यचेसमवा घस्तीति घलषत्वभयभावः अधात्तीदिति अमिसिचइतिई
टहृद्धिः घत्वादिप्राग्वत् मिहसेचने सेचनमिह मिष्मं करणकंविवक्षितं ननुसेचनमा
त्रम मेहमेहनमेफसीसमरः कित निवासे कितर्मीधिडतीकारादावेवस निसुक्तंतड
ाहरति चिकित्सतीति रोगमपनयतीसर्थः अन्नुचिकित्सतिनिग्रहातीसर्थःसेत्रंत्रणंचि
कितति अपनयतिनाशयतिवेसर्थः अर्थंतिरेतुचुरादिति सुक्तं तडाहरति केतय
नीति [redacted] पचसमवायेसमवायःसंबंधः भेजनुरिति तृफलभजेत्पित्वम भत्ता
नीति कुत्वषत्वेतिषरोक्षो अविन्तदिति झलइतिक्सःकुत्वषत्वे अविन्तातांइतिक्स

त्रि १

तत्त्वबोध० भावः सुस्ताधस्ताद्याँ इहनावार्धमुक्तं हेतुरेवाप्रयत्नीय इति किं हेत्वं तत्राप्रयत्नेनेति भावः
केचित्तु अर्थ वडुहणपरिभाषया इहासन एव हलंतात्त्वेति सूत्रे ग्रहणमितिनास्यस्वार्थस
नः किमित्त्वमिसाज्ञः रमरम स्यराभस्यमुपक्रमः लिटिरेमे भाते लुङि अरस्त अरप्सातां
॥ ८० ॥ डुलभष् इति स्विमक लपिमन विठ्ठिदादिम् इस्यकूलमालिटिलेभेलुङि अलब्ध वे.
स्कं इत्यनिशायां मिवादीनामित्यतोवेति क्रांते अधोपदेशत्वादग्राह्ये विभाषेयमाधवा
दियं यानुरोधेनाह रूसेवेदमिति प्राचातु विकंदती सुदाहृत तत्रमूलंमृग्यमिति भावः
न संवध्यत इति अत एव तिङंते पिप्पत्वमुदाहरति परिकंदतीति रामस्कत्वे केचिदसुख
जा ४ दितं पठंति तत्सामान्यादिक मिसाजांग्मतु रिति गमहेनेत्युपधालोपः अनुदात्तस्य औदेव
उपदेशो शिजीसन्तः उपदेशो इत्यनुवर्त्तते उपदेशो किं सपम तमुनि उदात्तः रूडपधः कि
कर्त्ता अकलीति किं ससर्प आकिनीति किं सत्तः असपादिति लादित्वात् ङ् सरूम्यत्वेतिसि
ज्विकल्पवार्त्तिकस्यपर्यवसितम् असाधासीदसार्प्सीदितिके चिदुदाहरंति तत्त्वामादिक मि. ॥ ८० ॥

स्या२ न२

तेयतोनावस्सायुदात्तः सिध्यति अ कार्स्मा केतुम हलोरितिएपतीष्टस्वरो न सिध्येत् किंच
पिपतिषि ब्राह्मणकुलानीसत्राहलोपस्यानिवत्वात् फलंतल्लक्षणेनुमं म वसकाराभावे
तुस्यादेवनुम अपिचपापच्यक इत्यादाव ह्लोपस्यस्थानिवत्वादतउपधायाइतिवृद्धि
र्नप्रवर्त्तते अपिच यस्यहलइस्यत्रयस्येतिसंघातग्रहणमहयीदित्यादोयलोपमाहा
स्यर्घमितिसर्वसंमतम तथाच अयापचिष्टेत्यादोयलोपेनकारफलमितिसम्पेडा
रितिषष्टेवयुक्ताएवं हियउलुकिप्रसयलक्षणेनमडंतत्वंघि त्वंसिध्यति परसप्तम्यां
पे५ तुघि त्वसंयोगकार्यत्वान्नलुमतेतिनिंधः प्रवर्त्तते तिदिक दानज्ञानोचेति आर्जवनिरूण
नार्थोवितिभावः अर्थांतरवितिधस्तुपाठोपाजेगोपनादिरूपेऽर्थेइत्सर्वाः अननुबं
धकाइति सानुबंधकत्वेनुकेवलेचुरितार्थत्वादननुबंधस्यस्मरनेतादिवन्नकार्यफ
लानएपताद पितउस्या दितिभावः एवंचानुपूर्वीमात्रसाम्येपिन्वादयष्णुरादिम्यो
भिन्नाएवेतिफलितं इड्गुणेनेति यद्यपिहलंतादेतिसनः किंत्वेनापिगुणो

स्वं४ दि१

तत्त्वबो० वर्त्तितग्रहो लिटी त्यतो लिटि दीर्घ इत्ति च तत्राह इटोदीर्घो वसौ सिचि च न लिङीत्यतो न
त्यनुवर्त्तनादाह इटोदीर्घो नेति मान्तधर्मः अभ्यासस्येति छेदः अभ्यासस्य विकार अ-
भ्यासः स चात्र समस्त इत्येवमेव व्याख्येयं द्वितुक्त स्वरूपेण वर्ग्ग्येतर हि तु द्वित निर्द्दिष्टोण्वर्णः स्या ता३
॥१७॥ त्तदेतदाह अभ्यासेकारस्येति इत्थं च कारग्रहणोपनिबन्धार्थो न दर्शयति गुपेर्निदायामि-
त्यादिना सन्प्रत्ययः सप्तमीमाश्रित्य सति यङि च परे इति आरम्भायां प्रति पिपठिषति अय
मतेइत्यादिन सिध्येत् सम्पत्त्यप्रकृति भागस्य द्वित्वप्रसक्तेरत आह सन्नन्तस्येति ननु
सप्तम्यपक्षेपि सम्पत्त्यप्रकृतिरेव द्वित्वं स्यान्न तु प्रकृति भागस्य तथापोऽकारेणेव ज्ञप्तसन्नेति-
ति त्येते इत्यादिरूप सिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य अजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वार्थत्वात् या-
घ३ पि निमित्तस्यकार्यित्वस्वीकारे आट आटतु रित्यादौ लिटि परतः पूर्व भागमात्र-
स्य द्वित्वं न सिध्येत् तथाप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् सन्सम्बन्धः कार्यित्वमस्तु पर्यन्तु वाक्य
मितिचेत् मैवं अकारफलानां बहूनां सत्वात् तथाहि द्विस्सन्धिस्समिस्यज्ञाचेत्यत्र ॥१७॥

ति१

नचोत्तरी
घे: ६

त्वेशान्नेतद्वाधित्वापरत्वान्नदिग्पारेस्तूइतितुनोक्तं परस्परलक्ष्वा वकाशयोरेवपरस्पवहनी
यस्त्वान्नदिग्पादेसूंविना द्वित्वस्पसावकाशत्वेपि द्वित्वं विनादिग्पादेशस्पतदभावादिति
दिक् स्याद्युरित्त्वइहलिङ्॰सिचा वितिसूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्त्तितं परस्मैपदेष्व
गातिस्थितिलुकःप्रवर्त्ते मोवसीलाभात् अस्थितनत्रस्थिषातां मामसानेगणक्व द्वितस्
वर्णान्नग्रहस्तातीस्पत्रइदमपितपरकरणंलिंगमिस्याङ्ः अत्रवदंति विधीयमानस्यैव ९५
णेग्राहकत्वेपितपरकरणमिहव्यर्थंस्यादितिवाच्यं घुमास्थेत्यनेनेवतत्न सिद्धौ विधिवै
यर्थ्यापत्तेः नचैवमपिप्लुतःस्यादितिवाच्यं प्लुताप्लुतप्रसंगेप्लुतस्यविषयेसप्तम्या इति सि
द्धांतादिति॥ डि॰ विहायसाआकाशेनविहायसामितिपाठस्त्वनाकरइस्याङ्ः कृतस्त्वा
नोःकिरति गिरतिकीर्णः गीर्णःस्तीर्णः अतोकिंमात्रणेइत्वोत्वाभ्यामितिपरत्वात्
गुणवृद्धीभवतइति वक्तव्येकिमिदंवार्त्तिकमितिचेत्ङः परादप्यंतरंगंप्रवलम् मि
तिईत्वेशान्नेवार्त्तिकमिदमारब्धमिति हतोवा इहार्द्धधातुकस्ये मिसतइति स्पत्व

९२

तत्त्वबोध० दोरुसैव माघ्नतोग्रहणौ चिसात् न च स्थलाद्गणिकसंगमादायग्रहणे घविशेषङ्स्य प्र
प्तामेतुमीनातिमिनोसारात्वेरुते प्र तिमानाप्रतिमास्यतीसादावतिघसंगः स्यादिस्मिन्ना-
न्याह तत्रेति रुरत्वादित्संप्रमावः घुसंज्ञास्त्रेप्रणिद्यतेप्रणिधयतीसादोणत्वमिद्धये
॥१८॥: भाष्यकारैरिष्यसिद्धांतितं नेगदनदेतिणत्वविधौ घुमेस्यस्यस्थाने घुप्रकृतिमाङ्ङितिपठ
नीयं घुप्रकृतिमाङ्चेति द्वंद्वं प्रकृतिपक्वस्य सा कांक्षायां सन्निधानात् पूर्वोत्त
रयोरेव तेन न क्वाप्यव्याप्तिः नेपिमामानेङ्स्यत्वमीनातिमिनोसास्यातिमाप्तिः मा
ति॰ ङि॰ तिङ्कारानुबंधकस्यैव पठितत्वादिति दिग्यादेशेनेति द्यतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तं दिग्या
देशाच्च तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः न चैवं प्यायः पी चद्वि
उः स्यान्निति पीभावोऽपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यं विषय
मा१ सप्तमीत्रिस्य लिटुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तमा-
मेव न तु विषयसप्तमी लक्ष्यानुरोधात् न देनत्वस्य चयति इष्यत इति द्यतेर्लिटि॰ ॥१८॥:

ओतिङिप्तुल्यत्वमिति भावः गैगावहे गामहे जगातेगा तां गागाताः गातां गास्व अतैम
तुगै गावहे गामहे अगात अगातां अगात न तु स्याति गातेइत्यादौ तङ्प्रवृत्तेङि॰।
कारस्य चारितार्थत्वात ओदेशाङकारस्तु न च रितार्थ एवं चापि ङितान्येपि ङित विधेस
रेपि ङित विधिर्भाव्या नितिभावः स्थानिवद्भावेन ङि॰त्वाद्वतङः सिद्धत्वादिति भावः
आदादिकोयमिति संच गातेगा घइत्यादावनामाघामोपरतः आदेङि॰तङ्स्य
प्रवृत्तिर्दोकेवना स्तीति भावः फलेतु नादेड इति न च गातेर्गोघइत्यादौ ह्रापासहस
वर्णदीर्घकृते पि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत्वादतः परत्वेन ङि॰ताम्नाका
रस्यइत्यादिति पञ्चमी समासपक्षस्यानिसत्वाभ्युपगमादिति भावः तु ङ् वेङ्
मिकुहोप्यकरितिङ॰स्य नतु ङ इति अस्मात्स्वाद्यचि विङ्कवः वययोरभेदाद्वि
क्लो वङ्सनो मेङ॰ अणिमयतेइति न तु नेगदेतिकथमिह एत्वं स्यात घिप्रिविषये
आत्वाभावेनर्मोस्रूपाभावादघि विषये कृतात्वे यस्मिन्नणात्वङ लीभमेवप्रतिप

ति

तत्वबोध॰ वः स्यादेतत्र यङ्लुकः छांदसत्वाद्योयुवतीसादौ अप्रत्ययसंज्ञं छंदस्युभयथेत्यनेनार्द्धधा
तुकत्वाश्रयेणेयणादेशोन भवेदिति किमनेन कृभ्वुग्रहणेनच पुवंति नुवंतीत्य
त्रातिप्रसंगवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यं अनेकाचइत्यनुवर्त्तनेनोक्तदोषाभावादिति
॥११॥: चेत्न अवाङ्ःदाधर्त्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेछंदसिनिपातनाद्भाषायांयङ्लुकिबोभवी
५५ तिस्यादोभूसुवोरितिगुणनिषेधेनप्रवृत्तेति अतएवभाषायामपियङ्लुकसिद्ध इ
तिवक्ष्यमाणवाद्योयुवतीसादाविति प्रसंगवारणायकृभ्वुग्रहणंकर्त्तव्यमेवेतिकृभ्वु
ग्रहणात्ज्ञापकाद्भाषायामपिक्वचिद्यङ्लुक्भवतीतिभाष्यकाराः एवंचसार्वधा
तुकपरयोःकृभ्वोरनेकाचत्वाव्यभिचारादनेकाचइत्यनुवृत्तिरिहकिमर्थंस्यान्नाकायानि स्या ४
त्यकात्वाएवतदनुवृत्तिसंभवेकृभ्वुग्रहणस्यज्ञापकत्वासंभवादितिदिक् इद्विधिरिति भा
रद्वाजनियमादित्यङ्ओर्यङ्वेति कंदित्साह्विइतिनेह्यणःगतोगातिगातन्यातिपूर्वरूपा
सहसवर्णदीर्घेकृते आतोङितःइतिनप्रवर्त्तते आत्मनेपदेष्वनतःइतितुप्रवर्त्तते इति ॥६७॥

दु२ गाते २

दैव्वितिन संबध्यते पुषादियोगात् स्पष्टप्रकरणात् आङ्‌उः आशुस्त्वा यामिसस्यात्र नग्रह प्रशिमत्तर
णं किंतु सर्व्वसिद्धिमेसाहचर्यात् सर्व्वमेव पठितः आसेरेवेसाक्षूः असरत् आरत् प्रागवधि
पे ति किंदमा रध्ये पिगुणः परत्वादस्यापि भवति परत्वेन तत्र पक्षा हृद्धिरिसघेः निस
मिरस्यादिति विभाषामरजिद्रुनेणरिस्यते विभाषानानुवर्त्ततइति भावः ध्रु हृस्येनेह
स्वे न को टिल्ये स्तुगतो पितामान्य नगतिरुक्ता न यापि तु वहुव्यत्ययेवगतिरिति
त्रेया स्व वतिघ्नेतत्र सर्वोऽप्यनुज्ञानमिति देवस्य त्वा सवितुः असर्वे इत्यादौ अप्यनुज्ञानाद्य वर्द
व्वसंध र्शनात् परस्मैपदे स्तु किं अस्तोष्ट अस्तोष्ट श्रुवः शृ च यद्ययं श्रुधातुः स्वादौ पठ्य
न्यप:५ ते तर्हि चकारेण कर्मे अरातिलाघवमित्साक्षूः हुश्नुवोः जुहतिसुन्वति हुश्नुवोः
वर किं योयुवति नेनुवति सार्वधातुके किं जुहवतुः जुहवुः असंयोगपूर्वे इति किं आ
प्नुवति असंयोगपूर्वग्रहणं मो विज्ञेषणं ननु श्नुप्रत्ययस्य तेन आप्नुवंति इ
स्त्रापि यणि निषेधः सिध्यति प्रत्ययविशेषणे त्वेतु अश्नुवंती सत्येव निषेधः स्यादिति मा

संयोगादेरिति अत्र तिसंयोगाद्योरः इत्युपकारे विधेयः गुणाग्रहणाच्चित्स्वप्रयोजनं अत्र यङ्चि
क्ङितीति सत्वात् चीत्यनुवर्त्तते तच्चलिङः १

जसवे न विशेष्यते तदाह विशेषणं रिङः शयग्लिङ्क्ष्विति सूत्रादृग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य
चि चानुवर्त्तनादित्यभिप्रेत्याह यक्कियादाविति आर्द्धधातुक इत्येतत्सार्वधातुकयो
॥१२॥ः रित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयं संयोगादेरिति किं क्रियात् या ति३
दीति किं संस्क्रीष्ट आर्द्धधातुके किं इयात् अत्र उपतापो रोगः स्रुकः किति एकाच
उपदेशाऽनुदात्तात् एकाच इत्यनुवर्त्तते तच्चकोविशेषणमित्याह एकाच्त्वगांतादि
ति श्रितः श्रितवान् श्रित्वा भृतः भृत्वा भृतिः गिम्युदाहरणं ञस्रुः ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरिति
ग्स्नुः स च गिदग्रवृत्ति न कित् स्थास्नु रित्यत्र घुमास्थेतीत्वं स्यात् एकाच इति किं
जागरितः जागरितः जागरितवान् ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतः ऊर्णुतवानिति सिध्यतित्वगांता किं
शयितः शयितवान् पुरस्तादित्यादि आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादि विधिकांडा
स्यागे वनेदुवक्तीत्यादि प्रतिषेधकांडारम्भसामर्थ्यादिति ध्येयं निषेधश्चाऽसेडितिहे
तं स्मृतः धृतेड्स्यादौ पंचेति भावः स्मृतो सरतिस्स्थिष्यति सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चेति परस्मैप ॥१३॥ः

ध्माधातोः कर्मणस्वतथाँन्नाकर्मकृतेति ध्मात्राश्चग्निसंयोगयोः त्राष्ट्राष्ट्रनतरस्तुक्
लोवायुरिहग्रहृते तेनशंखंधमतीति वत्सृदंगंधमतीतिप्रयोगे नेसाङ्ः अग्निसं
योगेसुवर्णंधमति अग्निनासंयुनक्तीत्यर्थः स्थेयादिति एलिंङीतिनिसंमेत्वलुङि
अस्यातस्मा अभ्यासेमनतिविद्यांअभस्यतीत्यर्थः मेम्रो अम्नासीत् अस्यादिति गा

तिस्थेतिसिचालुक् हलन्तस्यसंयोगादेः किंचकर्नुः चक्तुः तपरकरणंस्पष्टार्थम् ह्रस्व
इत्सादेलिंटिस्तरन्तु रिसादेःना छुसात्तामितिगुणस्यजायमानत्वात् चकारोमत्रा
प्रयोजनः दयतेदिगिलिटिइत्सनोलिटीत्सनुवर्त्तनादाहगुणः स्याहित्रिटीति अहा
ह्निनिमितेलिटीतिप्राचोव्यास्मानेनादन्तेमंन चस्वविषयेहह्निर्विधिकेतिफलिताः
र्थकघनपरतायातड्क्तिः संगच्छतइतिवाच्यम् परत्वेनगुणस्यैवन्यायात्वादिति
भावः गुणोर्त्ति अर्तीतिभ्वादिकाद्योर्ग्रहणंलुकानिर्देशात्सुसोत्रः कृग्रहणोकर्त्तव्ये
श्निपानिर्देशोणयङ्लुगन्तिहस्यर्थः रीङ् ऋतइत्यस्माहङ्इतिवर्त्तते तत्रसंयोगादिरेव

ततवेवाक्षे अंजेः सिचीत्यतः सिग्रहणं सुसुधूञ्भ्य इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह एभ्यः सिच इडि
त्यादि अयंसीत् अयंसिष्टां अरंसीत् अरंसिष्टां अनंसीत् अनंसिषाम् परस्मैपदेष्विति किं
॥७५॥ दायतभारं अरंस्त अरंसातां वानस्य अनमस्य किं स्यायात् हेतुक्करणे ध्यायतिर्देहो अ
ध्यासीत् धुमास्थेत्यत्रेति आरभ्य अनिजंत्रांतरे जहातिस्यतीनामिति ऋपता निर्देशाच्चेति
भावः विभाषाघ्रेति नृपन्विकरणाभावाग्रहणाभावासाहचर्यादिति भावः एवं ग्राछ्रासेति षु
॥विधावपि स्यतेरेव ग्रहणं इति बोध्यं तेनास्यग सिद्धीतिपुंशेव साप्ययति पेजेवेपायति
वायति धुस्तृतीयार्थः अदितञ्चेति निशानं वा वानं धुषु वानमुं भेत्रिष्विस्मरः अदंतत्वा
दिति केचित्तु अंगवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं समर्थयंति घ्राग्रंधोपादाने गंधोपादानं
१०५ गंधग्रहणं नेत्युवंकर्मधातुर्येनोपसंग्रहादकर्मकत्वे न जिघ्रति कुसुमं मित्यादिप्रयोगो न
सिध्येदिति चेत्तन्न आहुः यद्वा धात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मणोपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वं
नान्यस्य भवति हि जीवति नृत्यती त्यादेरकर्मकत्वं तदर्थेनोपसंगृहीतकर्मणः वर्जनिष्ठत्वात् ॥७५॥

शितिदन्नार्वैनन्न्नवदातंमुखंपुष्ठमिसर्थः इहत्वच्चत्रपसमीदितितोदेशेन एलिडिमा-
स्था २ स्मादीनामिति मास्युमापाजहातिसामिसर्षः मामानेगामादाग्रहलोपश्चविंलोपिमा
उ॰ मृङोनेहगच्छते लिङ्॰ किस्वासंभवान्नशागतिनि हृनोगेनूपे॰ गाङ्॰ गता विहितनुनग
हीतेलिङि॰ किस्वासंभवादेव पापाने उहाक स्या गे बांतकर्मलिदेपान्तधेयान्तमे
यात स्यपातरोयात पेयात हेयात अवसेयात आई भनुदेकिं मायात माया
तामायुः कितीतिकिंदासीप्यद्द हदाङ्गेपुमची स्त्तः किंतोसनुवर्त्तमानेपिप्रकृ
तोपपयोगितया कितीसस्सैवानुवृत्तिकृतोविभाषाधेट लिलुङि॰ सनुवर्त्ततेशिण्डीत्या-
स्माकृतेरीतिच तदाह धेण्वङ्वेसादि अस्यदितिचेङ्॰ आतोलोपः स्वपतेस्तदाहर
णमप्यधिक्रियत विभाषाघ्रा इहसप्तत्रियार्षस्तोलुगनुवर्त्तिगाति स्थसतः सिचः
परस्मैपदेष्विति चतदाह सिचोलुग्वेसादि अधु शितिश्चातइतिके
जुसः परस्मैपदे किं भसघासत्यमरमङ्हत्राई धातुव॰ स्पष्टत्वान्नोदेरितीउनुवर्त्तते

कस्प १

तात्वेन... मित्र्‌रुधिपेति एवंच अजाम्याईधातुं किंत्वनदधिवरधिकेस्यादिषु अनो लोपस्तिदावा
पिदधिपयपपिस्ते स्यादिरूपमिङ्वयस्त्वेऽस्मिन्निटीति ग्रहणमावश्यकमिति न्निईयंयदिन्तु
इडागमएवा ज्ञगदह्यते न्यारम्भानातरा अचि क्नितीत्यनदाईधातुकस्येव विङ्गोपएंनत
॥१४॥: न्मेयाः दाधाघ्वदाप् इडहदारूपाघ्वत्वारःमुदा न्नदानेदाणएदानेदोअवखंडनेदैङ्‌ःस्त
णोधारूपो नुद्देद्धधात्वधारणपोषणयोः धेट्पाने अनुबंधानामनेकान्तत्वादैस्वे
पदेशोऽयमावेद्य दैङ्‌धेटामनुकरणेदाधारूपत्वमस्ति एवंतु दाप्‌दाप्‌दाप्‌दाः ध
श्वधाप्वश्चेदाप्वेधोश्चदाधा इति विग्रहः दाप्देपौविनेति दापलवनेदैप्‌शोधनेणत
न्निब्राऽस्पर्धेः देपः पित्वमिहप्रतिषेधार्थनत्वनुदात्तार्थं अनुदात्तोसुप्पितावितिप्रस
क्तेस्यपितोऽनुदात्तत्वात् नचदैपो लात्वणिकत्वान्नास्यप्रतिषेधइतिवेधइतिवाच्यं
७२ पिकरणस्यानर्थक्यप्रसंगात् इदमेवच दैपः पित्वंगामादाग्रहणेष्वविशेषइ
तिपरिभाषायाज्ञापकमित्याहुः अदाविति किं दानंवर्हिः लूनमित्यर्थः इहदाप्‌दैपा ॥१४॥:

ज्यप्रतिषेधे तु न कोपि दोषः कावामग्ने नि सूत्रे एक वाक्यतांघ्रे पुत्रेण विधानं चेंद्रप्रति
षेधपरेत्वाज्ञापकं नराज्ञः अनैमित्तिकमात्वं णिती तु प्रतिषेध इति नन्वेवमपि एज्ञाःशि
त्वात्गेलमहलिंइस्यादिनसिध्यतीति चेत् अत्राज्ञः यदित्तु शितीति वहुव्रीहिःस्यात्त
दात्वस्यादेवदोषः किंतु कर्मधारयोऽयं तथा शितीत्यत्रे संज्ञक शाकारादौ प्रत्यये परे
नेत्सर्थः धातुग्रहणं हि तत्प्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणात् विषय
सप्तम्यानुशासनं कत्वाकारादिनि त्यप्रत्ययविषये आत्वमिसिर्थात् पर्युदासोपि नेह
तिरिति आनेश्चापातः इह ऐगरस्येत्यनुवर्तते धातोरिति तु फलितार्थकथनं आ
देतां दृगादिसर्थः आतोलोपइटि च आर्धधातुक इत्यनुवर्तते दीङो युमचिविक्ङि
तोसिताऽचिक्ङितीतिचतदेतत्फलिमाह अजाद्योरार्धधातुकयोरिति अजा।
द्योः किं ग्लायते यक् जाग्लायते यङ् दासीदुरान्तो लिटुत्तमैकवचनमिट् आर्ध
धातुकयोः किं यांति वांति यस्परे रादानेक मेव्यंति हि अरे धातोर्लिडुत्तमैकवचनम्।

ऊस्तीतिकिं अनेषांतां अनेषांतो अनेषत दूनस्सएंभ्लारइहार्थोः भारंहरतिप्रा
तत्त्वंबोधक पयतीत्यर्थः अत्रूं हरतिस्वीकरोतीत्यर्थः स्वर्णं हरतिचोरयतिपापंहरति नाशय
तिध नेदक्षारदधनुः दधर्षे दधूरदध्माते धत्तोद्धियात् एवीत्रनिनयियेति भारद्वजा
दि ८ नियमौद्विकल्पः आदेश्चउपदेशात्ज्ञितिति लिटिध्मातोरिस्तोध्मातोरिस्मनुवृत्तंएवावि
॥१७३॥ः शेष्यतेतत्राह रजंतस्यध्मातोरिति उपदेशेकिं चेतास्ताता ननुलात्तणिकात्वादे
वात्रनभविष्यतीतिचेत् अत्राकः वर्णग्रहणेन [illegible] प्रतिपदोक्तपरिभाषा
नाश्रीयतइतिज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणं तेनकौउजीनांणाविति कृताल्वेक्षापयती
त्यादौयुक्स्तिध्मातीतिमनोरमाकृतः धातोः किंगोभ्यांनोभ्यां अस्तिहत्त्वापिगोभेऽर्जी
ग्लानुदिम्पांउविस्तुपरत्वेणचअशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधइत्याह ननुक्ङितीति
पर्युदासेतुऋगलेमन्लोइस्पादौ द्विर्वचनेचीतिनिषेधं स्यादभ्यासे इकारश्रवणंप्र दा ३
येत किंचसुग्लास्पत्र अनुपसर्गाइतिविधायामुउसुम्लाइस्पत्र अनोयुजि
तियुक्त्वेनस्यात् घस्यनिमित्तहान्व चेदंताच्च प्रत्ययइस्यपार्न्धप्रयात् प्रस ॥१७३॥

सुग्लः इत्यत्र अत्रातस्त्रोपसर्गाइतिकः २

ऽनेनतदादिविधिस्तदाह ऽजादावितिं स्येतऽ ऽतिंदंसादेतऽ सर्पिः अकुगध अधुतनअ
दिग्धु अधिकृत अलीट अलितेत्तेस्यादि रिङः नायगलिङः तुअयङः क्रिङ्तोसतो प्यर २
नुदृतेपीस्येतलिङः एवं विशेषणं ऽऽसंभवात्यं किन्तुवैयर्थ्यमिति तथा कृस्सार्वधा
तुकयोरित्यनुवृत्तमपिलिङः एवं विशेषणमित्यभिप्रेत्याह यादाविसादि ऽमिय
ते तुदादिभ्यइति नूः यकिक्रियते म्रियते उभयकोपालिसतोऽनयहरणाति लि५
ङः सिचाविति पूर्वसूत्रंचानुवर्त्तते तदाह कवर्गादिसादि अमार्षीदिति सिचिवृद्धि
हिरितिवृद्धिः कस्वारग्गात् कस्वाकिम् अचैष्ट अगृहणादिहात्समेसतः अप्राप्त४
सस्यस्यनुवृत्ताव पिप्रत्ययस्येव तत्रापिईट्स्वात्तिचुणवलोपो भवति तेनेहनअस्त
मृदिष्टमाम् केचित्तिह अंगग्रहणाभावेन्त्रयाविष्टा अस्ताविष्टामित्यादावतिप्र
संगः स्यादित्याऊः सादपरेनन्दमंते सन्निपातपरिभाषयापिपरिहारसंभवादिति

॥नत्ववेनी॥ महत्। अचिक्षुधातुगुवामिस्सतोऽचीसन्नुवर्त्तते ऊङ् पः श्यागोहइस्सतत्रपक्षस्यहलोञ्च
नदीह राघाग्रुपक्षस्याइत्यादि जगम्नतुः जग्मुः जघ्नतुः जघ्नुः जज्ञे जज्ञाते जनतुः अग्मुः अ
नडीतिकिं अगमत चीवृ चीवरं खवृ चीवरयी वरमीवरे रसुग्णादिसुनिपातितोऽयं अय
॥१२॥ गतोविन्नसारोऽग्निस्समात्मनेपदीगतइतिमनोरमा नकुत्वापिगतइतिचिंसेवसा अ
भयीदिति यांतत्वान्नवृद्धिः स्ससवाधनस्पृशेनयोः णिश्रीतिञ्चेष्टवड् अपस्पशत
अतस्मदृवरणघेसादिना अभ्यासस्य अत्वंसन्वदित्वापवादः पटूपणायउनादवियते
चिच्चेतिलुक् अजूहवतइतियपदीर्घीकृतइत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति सत्याप
वैकविधेरनित्यत्वात् दिसाङ्क्षः ऊपजत् भदहदन्नान्नंजपसोवृत्सस्य पसेतिसोऽत्राभ्यासतुःप
सतोत्यादिं यङ् लुकोस्तु न पजम्भे सने वाभ्यासस्य नुक यङ् पंपस्यते लुकि पंपसीति पं
पसइतिकेदुर्गादिः पंपस्यति ऊङ्पक्षस्याः गुणहेतावितिएजत्रत्रमोहइतिविस्तरतनि
दैरण्यहबद्धं अर्चिः शुधातुरङ्गतोऽनुवृत्तेनाऽचीसंनेनांगात्स्निपसंयो विज्ञास्यतेविशेषा ॥१६॥

ने३

तिमनोरमादौऽस्थितं अत्रनञा: अनेनैवयंघेनपाणिनिनापिक्वचित्क्वचिद्दर्घ्ये
निर्देशः कृतइत्यनुमीयतेअंगापतेरिस्याङ्कः वोधितेति वुध्यतेरवानिटकारिकानुर्ये।
णितत्वाद्यसेक्तितिभावः अकासीदिति हलंतलक्षणायावृद्धेर्नेटीतिनिषेधेप्राप्तेहलादेरिति तलउ
वैकल्पिकीवृद्धिः हृदिति अत्रनञा: ज्वलितिकसंतेभ्यइतिनिर्देशात्करणमिहानार्षमि। च.त्र.४
त्यनुमीयते। अनघा ज्वलादिभ्योणइत्यस्येवसूत्रेपिदिस्याङ्कः अनुगतो अनिदितामितिन
लोपः अच्याऽत अचीसेकीयमतेनुड्दित्वादस्मात् मेघसंगमवचास्पूर्वेक्तेडेचैपिजायै
गृहमेधिनाम्भिरस्यत्रगृहेरीर्मेधृतेसंगच्छतेइतिविग्रहः सुप्यजातावितिणिनिः अधुम
धुक्षेदूनमिति आडीभावेइत्यर्थः उदित्वात्क्त्वापावेट्ऊर्धित्वाप्रवृक्त्वा अवुदिद वुदित्वा
वुत्वानिष्ठायांवुव्रेनिरूपणमनंचास्तुषंज्ञानं वेण गत्यादयः पंचार्था: वात्वृत्साइस्यवादन्ता।
घृतहरणंवाहित्रग्रहरणवेण: वेणी वेणुरित्यादिरूपाणमस्यैवधातोः नेतापीति उतमा
नामहिषमेवेनरित्यत्रनानतद्भिनादितिभावः खनु खा[?]त्वा खात्वा निष्ठायांरस्मात: ग

न्वा १

स्तः। प्रितीत्यनुवर्त्तते सचकर्मधारयइत्यभिप्रेत्याह इत्थंचन्नकर्त्तृ आकारादाविति
त्राकारादाविति किं पपेजग्धूदध्मत्रिगाती निवकृत्वौ हिरिस समुपगमे स्विहपिवाद्युदि
त्राः स्तुरेव सेदिषीति उपदेशेऽत्वत इति क्रयादिनियमप्राप्तस्येटो निषेधे ऽपि भारद्वा

जनियमादिट् सेदिः परस्य सेदरित्ति षत्वं फलितमाह आभ्यासात्परस्येति स्थादिष्वा
भ्यासेन चेति प्राप्तिः लिटीति किं निषिषित्सति सदिस्वञ्जां परितिष्ठत्वात् स्वहोपाठ
होपेक्षितः। माष्यानकुशुणत्वात् निषसारेति सदिस्वञ्जेतेरिस्यत्राप्रतेरिति पर्युदासा
श्रयति समादेस्तत्रा भासस्यापि षत्वं नेति बोध्यं त्राड् विप्रूणीतायां वक्तव्ये श्रणत नेड्वशु मितिप
क्तिरसंगतेस्यात्रां कथं कथचित्स्य माधत्ते श्रातनं त्विति त्राद्रे वहिरणिचित्त्रां दृष्टगताविा
तिनत्वेस्थुस्थिच त्राननमितिरूपं तथाचास्यैवधातोरिदं रूपं प्रसिद्धं वेत्यनिट्दिङ्त्रा: क्तनय ॥१९॥:
घागमत्वागतो ऽपच्चषपाक इत्यादाविति भावः कुवसंपच्चैनोदे कुर्त्वेऽप्रष्टतारइति चवगी
यातेषुपठितस्य पुनरिह पाठः संपच्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रसंयायघास्यादि
भिप्रेत्यतउ

तिरुद्धिः षहः अपराधे सत्यपिक्ष्यामाना विष्करणं मर्षणं सहिवहो इहेरेफलोपसा।
संभः चाढ्लोपपूर्वस्यस्यदोढ्लोपएवानुवर्ततेतदाह ढ्लोपकिं सहतेवहते सोढः
षढ्नेतिन सेरिति सूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः सिवादीनां सिवुसहसुट्स्कम्बूनां सिवा
पर्यस्करोत दयः पर्यषीव्यत् पर्यसीव्यत् पर्यष्करोत् पर्यस्तौत् न्यसौत् व्यषूजत् व्यसजत् र
मकीनायां अमुमुदिति मत्वारत्वारमित्येतिकेचिदुदाजहुस्तन्माधवादयोनसह
ते तथात्वेकार्यारत्वेस्यैवसाधुः रेमिव इतिक्रादिनियमादिट्पञ्चाद्यचिदाप्तमात्
मित्तत्वादिगमः अमंतत्वेनमित्वाभावोपास्वःसमयति षल विशरणे मत्वपवानां विश्लेषः
अवतरणादनेनाद्यः पाघ्राध्मा पापाजेपास्तेणइतिहुनगृह्यते लुग्विकरणत्वात्
इश्तिकेषांचित्पाठस्तत्र जिट्ट्ग्रोरिस्यम् अतीस्पादो इक्षौदत्वाणघ्यमा वस्वसोत्र
बासरुपोदस्मा आवइतिबोधः ष्ट्रपतीतिपाठस्तुनिष्टइत्येवपाठीनामितिराका
दस्मानामेषांयथासंख्यं एकारदक्षा पिबाद्यादेशाः तपः रित्यर्थः ष्ठिवुक्लमुचमामि
त्र.३

(मोचत्वानाव्रप्राकेश्वमावइतिबोध। अष्टदष्पतीतिपाठस्तुनिष्टइत्व)

ला २

तत्त्वबोध० नाङ्गत्वं यथा इति च स्वीक्रियते तेन घाचन्तायं वादिः किं ... दिरिति अमेतुवमेरादोलो
पो ब्ध्यारिति लोपे न यकारः प्रश्लिष्यते तेन तञ्ज्ञापदेङ्गो वादित्वाभावान्निषेधेन स्याङः
प्रमुचल्केनमंक्षला कारेण चनमेव ध्वात्वं घीननुचलनमात्रं तस्माद्वषद्वि ... ष्यक
॥१७०॥ क नत्यकाराङ्गानं च ध्वत्वं घः पु किं पदरूपनरजतमिति प्रमतीति प्रयोगात् उदितो वा
ति त्वायां ... प्रमित्वाप्तां त्वायस्य विज्ञायेति निशायां नेट् प्रांतः नन्वस्य ज्वलादिग
णपाठः किमर्थः न चात्र णत्वस्य याद्यमेव पाठ इति वाच्यं पचादेराकृतिगणत्वादा
त्वृ प्रत्ययेनापि ... इति रूपसिद्धेः नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधार्थं णप्रत्यये क्र
त्वृ प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वं इति चेत् न ज्वलादेः पचादित्वादच् प्रत्ययः स्यात् हि ज्व
प्रमइत्यत्र ग्रचकावज्ञाविति नञः परमन्तोदात्तं स्यात् णप्रत्यये त्वि हतमुहषा
तुल्यार्थस्साहृदात्तमेव भवतीति वाजेमुमुत्वमाम ... त्रिमाषेयं ... दि
तिमांनत्वान्नहवि: ऋतारादि तिह लंतनलक्षणायाहवेनैदीतिनिषेधप्यतो नास्या ॥१७०॥:

त

सिध्यतीति भावः अस्यमीदृ इति मांतत्वान्न वृद्धिः अघज्वलादिः अज्वालीदिति अतो ल्वा
न्तस्येति वृद्धिः वेल्लकृ इति वेल्लकं भ्यादि जनितोत्वाद्विगनतानाव्यापार इति वंधनानुकूलो
व्यापारः पतः पुम मित्वादंत्यादेश्च परः अकथीदिति एदित्वान्न वृद्धिः एवं अपथीत् अ
मथीदित्यत्रापि द्रष्टव्यम् केचित्तु मुदितं पठित्वा वांत्वाव मित्येव सुदाहरंति तन्नु वामेव नवि
रुध्यते तेन नहि ग्मो इति निषेधात् चिकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य सर्वांत इत्यत्रेऽभावः सा
धितः अदिद्युतुयस्य विभाषितत्वेनैव वांत इति सिद्धत्वादसंगतं स्यात् एवं च त्वकाप्रत्ययेऽव
पि मित्वेत्येव साध्य निपातनादिति अन्यथागुणे सति गुरूपादिति स्यात् यद्यपि ह्रस्वं
निर्दिश्य आधुनिकस्ताघटोपेचारोदत्त इत्येव मित्यसंत्येव तात्पर्ये बोध्यं इत्याहुरुदाहृतमिति केसु
श्चकेचित् ऊर्ध्व मित्यादिष्वयोगानुरोधेन तयोरुदाहृत मित्याहुः ननु वा दिवेन निषेधस्य
त्वाभ्यास लोपो कथं मिहस्यात् नामिति चेत् अत्राहुः न ग्रासद्वदवादिगुणानामिति स
त्रितेपि वेत्यकारान्त संघात ग्रहणेन इह सिद्धेरादि ग्रह[illegible] गोपदे त्रिकं कृतिपस्सर्पमेकं

दिवा ८

तत्त्वबोध० यमवक्रुष्टः स्मि चि विन्नेमतो लुकि क्रमतरि पुल्लिये गुणे [illegible] नेयं प्रसासः फलित इति स्वा
मिं मतेत्वपरिवेषणे आय मयति परिवेषणे तु यमस यति ब्राह्मणान् अवादि पूर्वा-
स्पस्य दे स्वसवदयति परिस्वदयति अपूर्वस्य तु अस्वादयत् । सेवं प्रसासो ह्येयः उ
॥८५॥ः पेक्षमिति । न पादम्यायतिस्ते रत्रे आयामयते इत्युदाहृत्य यत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषणे इ-
स्तनेन मित्व प्रतिषिध्यत इति मासे पितत्र न कस्मामी सतो नेसनुवर्तनं इत्युक्तं ए
वं हि निषेधान्तरं पारवपपद्यते अस्यधानकमी सतः प्रागेवा त्रिस्तद्वीपरिहृति
मावः फणगत्वे फणाति लुडि अफणीत् अफणीत् णेः तु विभ्रमुक्तो रिति
वा दीर्घः अफणि अफाणि फणापकणं फाणं फा [illegible] णं असत्त्वादिति मित्वा-
प्राप्तिं विना निषेधसम्भवा द्विहैनेसेतत्र संबध्नाति किन्तु भिमत्सज्ञेवत्तदनदाहफणाय
तीति साम[illegible]र्थ्यादिति फणादिषु पाठसामर्थ्यादि सर्वः तत्रहीति षत्वविधे
ही सर्वः तपान्वा विभ्राट् विभ्राट् भ्राजे पूर्वपठितस्य तु विभ्राक विभ्राजमस्यादि । ॥८९॥ः

तरं तत्र नकम्पिस्रक्रैः आम्रविभाषेति ज्वलदीप्तौ ह्वलह्मलच्चलनमइति त्रयाणां पूर्वं
पवितत्वान्न मे सुत्र मंतत्वाद्धितिभावः कथं संक्रामयतीति क्रमेनोदात्तोपदेशस्येति दी
र्घप्रतिषेधात घटादिक्रमइस्यैव भवति नतु क्रामइति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवा
त् पृच्छकस्यप्रश्नः व्यवस्थितविभाषेत्यादिकं चिंत्यमितिकेचिन्नअवर्तते इति भावः वृ
त्तिकृदिति केचित्तु घटादित्वात् क्रमइत्याहस्तन्नाघटादिक्रामइत्युक्त्वाकृतस्तस्मात्करो
तीतिवत् संक्रामयतीति समाधानइतिभावः इतरयोः आमइति वनेः पूर्वपाठात्
वमेरमंतत्वाद्धेतिभावः ग्लापयति ग्लपयति स्नापयति स्नपयति वनयति वाना-
यति वमयति वामयति नाम्यतिविधीति यथाशाम्यति निशामयति सादौ दर्शनेऽप्र
युज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपि अवणेभविष्यतीत्यर्थः यमोपरिवेषणे यच्छति
रितिपमतुपरमइस्य यंधातुः भोजननात्वृष्टिषणपासंश्र्योयुजितियुजनेनोन्नेयः परिवे
षणमिह भोजनानुकूलव्यापारः ततोऽन्यस्मिन्नर्थे [illegible] न्निषेधः नियमयत्वति नि-

तत्वबोध० मुरिस्प्रगांल्लना दिकृरोतीसर्घः लउयतिदक्षीतिउन्म... तिविलोडयतीसघेः केचित्तु
जिकामागोरेलक्षयतिरुधि उन्मघने तुलक्षयतिन्नात्तु मतिक्षसासेनयोजयंति ला
उयतितुन्नमिति प्रकेरादिदीनेन ग्रुडुकूलयतीसर्घः ध्वनिरणोउरणहृतावितिध्व
॥हृ०॥ निरम्मवधूने नोरा हृतः रणिस्तुकणारणगताविसत्रेसघेः स्वनश्रवतंसेन ग्रवृत
मनेमूषणंस्वनयतीतिमूषयतीत्सर्घः ग्रस्वानीत ग्रस्वनं ग्रस्वानिस्वनंस्वनस्वा ॰प्रस्वनि ५
नेस्वाने घटादेयामित्संज्ञाः स्मृतिइति ग्रनेतुमकारानुबंधइतिसाचक्तंत घटम
चेष्टायामितिश्रसेकपोवगोरवादेकत्रेवसर्वेषामित्संज्ञमकारानुबंधकत्वेवाऽनेन
सूत्रेण विधीयतइति भाव: जनीजृषजनीश्राऽभीवे जृषवयोहानो कुसुकरणादी
वै: त्रयोपिदिवादयः रंजरागे देवादिको भोवादिकश्च ग्रमनाः कमिगमीसादयः
जनयतिजरयतिक्रसयति रंजयतिमृगान रंजयतिपक्षिणः क्रमयतिगमयतिर
मयतिज्वलिह्वलः एषामित्वमिति मितइस्वनुजास्पः हमावश्रधमनता ग्रनुपसर्गा ॥हृ०॥
दितिष्टछ्युष्वेपंचमीसर्वलेकप्रेनमाप्यमपमितिभावः नेमोनुपसर्गादेतिपाठं

सर्थः स्यादितत निज्ञामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते पर्श्लघकज्ञुरुं स्येघतिसूत्रे ज्ञीप्सा।
मानो बोधयितुमिच्छतः इति वृत्तिग्रंथः संगच्छते। नाममाधवे तत्तुतं ज्ञुयस्य कामगति
शिल्पत आह ज्ञपमिच्चेति ज्ञापनमिति एवं च वृत्तिग्रंथो माधवीयसंगच्छत इति भा मनो ३
वः मारणा॰॰रके चेति एतच्च मतांतराभिप्रायेणोक्तं चुरादिषु ज्ञुज्ञप मिच्च अयं।
ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते इति वर्धमानत्वात् कथमिति ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्वा
त् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भावः मित्वाभावादिति एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति।
ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोधनं बुद्धिस्थं ने कज्जैवलज्ञापन॰योः
श्रवणादिति चुरादौ तगणो योजनादिकः स्वार्थे णिजेभावइति आध॰पाठ इति वैक
ल्पिकत्वादिति भावः लउयति जिकामिति जिको ज्ञापयतीस्यर्थः जिकयति किक
यापदार्थांतरं ज्ञापयतीसर्थः जिकोपारस्युदाहरणमाह लउयति त्रामु मिति ज्ञातु

हस्मोणामेवारिकः स्तुविकरणेति अत्रग्रहणात्तनोतेः स्वरतिसूतीतिसूत्रे सृङ् इतिपठि
तत्त्वबोध० तेनिष्कुयोर्ग्रहणे सिद्धे स्वतिसृतिसूयत्योः श्ध्युग्रहणं स्वंधे तत्तदिमां परिभाषां ज्ञापयति नन्वस्तु
स्विकरणं अलीयइति वैपरीत्यं किं न स्यादिति चेत् न इशानुरोधात् सूङ् इतिपठिते
स्वरतिसाहचर्यादलुक्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यात् तन्नयोरित्यपि न पूङ्कसाहचर्या-
॥ह्र७॥ः स्यापि सत्त्वात् तस्मात् श्ध्युग्रहणं मर्धमत ज्ञापकमेवेति लुक्विकरणाद्यनिर्देशोक्तपरिभा।
षा तु नायं सिद्धा लोके अगिकं हि विलंबितोपस्थिति कंधतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिक
मिति परिभाषाभ्यामिति यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपि इष्ट
सिध्यति तथाप्यविरोधाङ्गमयोः प्रतीतिरप्यन्त्रयुक्तैवेति भावः मारणतोषणनि
शामनमिति स्पष्टमत्रालोचनइस्मान्निष्पन्नत्वादाह चाक्षुषज्ञानमिति एवंच
पुइतिपशुं संज्ञपयति मारयतीत्यर्थः विष्णुं विज्ञपयति संतोषयतीत्यर्थः संज्ञपयति
स्यमाधवमनेदर्शयतीत्यर्थः मतांतरे तु बोधयतीत्यर्थः प्रज्ञयति व्वारमतीत्सर्णकरोती। ॥ह्र७॥ः

नचसंभेदोऽपठितस्य हिंसायामित्यर्थेऽनुवादः वनतिर्णोवनयति अवनिअवानि

वनंवनंवानंवानं नानानादिकस्येति वनुयाचनइत्यस्य सर्वेःसामर्थ्यादिति अनुवादेतु

तत्रकृतेनोदित्वेनस्याकायामित्वविकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य चसिद्धिःपुनरुदि

त्करणंव्यर्थंस्यादिति भावः वनतीत्यादीति णोवनयतिनानादिकस्य वर्तेत वानय

ति मित्वविकल्पइतिग्लास्नावनुवमांचेति गणसूत्रेणाप्राप्तेमित्वेमिति ज्वलितिकसं

तेभ्योणइतिज्वलादिभ्योणप्रत्ययार्थंनयेधातोरनेकार्थत्वाद्याचिकत्वं हणमितिद्र

यति नवतीति माधवस्तु यमाम्नायः सूत्रेदीर्घात्तएवपाठःसर्वसंमतः यद्यपिदावपिदीर्घौ

६४ तत्रएवसर्वैःपठ्यते यद्यप्ययंक्रमस्थानीतो न वेतंहिमप्राक्स्वेवेति अनुदयेन क्रमस्यविकल्पः वि

भ्रमयतेकेस्तेत्रग्रहणमनर्थकंस्यात् दडत्तुःददृ रवुरिति हूरू रूपद्वयसिद्धेः नच विदा

रणेरूपद्वयं लाभार्थं ग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितार्थ

सिद्धेरिति स्नृनये नणतिनरवयति अनवित्रनारिनंरंनरंनारंनारं श्रेड्णीति अयंहिव

धातुवृपेन ३

कारनिवृत्तेरपवादत्वंननुघकारनिवृत्तेरितिभावः लिटीतिकिं विमथिषतेइडसन्मत
तत्वबोध॰ इतीट्त्वंबाध्यतेवावथीति ऋयन्तृपायंगतो चकाराभावेपीहार्थचयमिसेववो
धमिसाङ् कदिकंदिकंटभति ग्रक्कोदिकं रंकंस्कंदंकोरं मित्वराछ्रा छिविमि
हव्यर्थ इस्साच्चारणेनापिग्रात्मनेपदसिद्धेः नर्चानिष्ठायामादितश्चेतीट्वतिवे
॥६६॥ धर्थमितिशंक्यंस्पष्टमत्वेतिनिष्ठायामिटोविकल्पितत्वात् तृणीः त्वरितिःज्वर
रोगे ऐोज्वरयति अज्वरि अज्वारिज्वरंज्वरंज्वारं गड से चनेसेगगडयति अग स्वार मर्द
डिअगगाडिगडंगडं गाडंगाडं एवमन्यत्रापूहीहेडवेष्टनेअस्स्यानुबंधइतितेन
वेष्टेनेमाग्लापीतिनिषेधप्रंकोवनास्तीतिभावः ऐोपदेशाएवंप्रणटयति नादीस्य ति
स्पतुश्चनाटयतिवृद्धिर्निपासतइतितेनमितांहस्वइतिनप्रवर्ततइतिभावः नि
पातनासरत्वादिति निपातनविषयीभूतमितांह्रस्वइसस्मात्परत्वात् मितां
ह्रस्वइत्येतदेवनिपातनेनबाध्यते ननुततःपरंचिस्मुत्तोरित्येतदिस्पर्धःवा , ५६६॥

षिद्धिदादिमङ्गलस्तु डाप् घटाम्घेसादिरूपसिद्धिः घट चेष्टायां येधातवोऽस्मत्रैधीतास्ते
षामिहपाठोऽर्थनियमायये त्विहैवपठ्यंते तेषामुपसर्गादिनाऽर्थांतरत्वेपिमित्त्वम
स्त्येवेतिधातुवृत्त्यादिषुस्थितं तदेतद्भुनयनुदाहरंति विचस्वपतीतिमंथाल्लिटिहला।
दिःशेषापवादइति हलादिःशेषप्रक्रमणादितिभावः एवंचोत्सर्गसंदेशापवाददु
तिपरस्यैवसंप्रसारणंभवतिनपूर्वस्येतिकेयराद्युक्तौनसंप्रसारणइतिनिषेधोऽत्रना
पेक्षितःकेचित्तुहलादिःशेषेणयकारनिवृत्तावपिवकारस्यसत्वात्तत्रमिदसावका
शमिति अपवादत्वंनसंभवतीतिमत्वासंप्रसारणंतदाश्रयंचकार्यंबलवदितिवच
नाद्धलादिःशेषंबाधित्वापरस्यसंप्रसारणेपूर्वस्यनिषेधःसंप्रसारणंतदाश्रयंचेतिव
चनाभावेतु व्यथोलिटीतिसंप्रसारणस्यचातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेनशप्या।
णइतिसंज्ञाविशेषश्रयाश्रयत्वेनचबहिरंगत्वात्संप्रसारणंबाधित्वाहला
दिःशेषेजातेवकारस्यसंप्रसारणंस्यादितिव्याचःघस्येतिसंप्रसारणस्याभ्यासेनत्वाचनया।

तत्त्वबोध० वस्तुत्रेकर्त्तव्यं नचहृता दिष्वतिव्याप्तिस्तज्ञानयोः सत्त्वादिति असंतेति अत्रानिदितामिति।
नलोपो न भवति सिजलोपस्यासिद्धत्वेनानुपधत्वात् अनुविपर्यभिनिभ्यः एभ्य इति पंच
भ्य इस्पर्धेः षत्वं भवत्येवेति आरापूजाणि कर्त्तृकस्याप्यडाणिकर्त्तृकंचाऽनपायादितिभावः
॥१८८॥ असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधेन सत्त्वेऽभिप्रेत इत्याशयेनाहस्व
रोष्वनेनसुत्वाविति रूपूस्या मर्षे भाष्यकृतं व्याख्यामाह रूपतइति रूपेरोल इत्यवी ची
नयावस्तुनार्हतेभ्य इति ध्वनयति रूपेर्कृकारस्येत्यादिना वर्णैकदेशास्य वर्णग्रहणेना
ग्रहणाद्धोहरेफस्त्रृ इति एवं चात्र रूपेस्स्यात्तृतिरवत्रूपस्वीकार्यं तर्थं चलुटि चक्लृ
प्ता इत्यादिसोत्र निर्देशोप्युपपद्यते इतिभावः तासिचक्लृपः चकारात्ताघादृक्लृकोन
रूपते रूपसीश्वेतिलिङ्‌सिचाग्वनेनपरेषिति कित्वात्र गुणः वृदिति वृत्त्वत्तो नेड स्मा
त्क्विप् त्रिस्वरांसं अमेड इत्यस्यानन्तरं यदादयः षित इत्युक्त्वा जरत्पतास्त्रयोर्ह्रौ
योषितो न नु फरणाता संवैपीति सिद्धं तथापि स्पष्टप्रसर्धमाह षितश्चेति अयोजनं तु ॥१८९॥

ति प १

लङो रूपं तत्र परस्मैपदाभावान्न इतिभावः वृतादयः पंच न वृत्त्याः गणकार्यत्वात् उभयेयायवुंलु
क्यश्चवृतिः ववर्तिषति ववर्तिषति चतुर्ग्रहणफलं तु स्फुटं भविष्यति संज्ञासिज्ञानुक्तौ सेसिचौ
नेतदाह सकारादेरिति इडनसादिति संदेहः उदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिटि प्राप्ते नि ति२
षेधोऽयम् तङानयोरिति जिगमिषिता निगमिषिता विसादौ तङ् चिपरतः सनङ्भागमा
सिद्धये गमेरिट् परस्मैपदे षिस्तत्रापरस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावेऽनन्तयती सख्युपगम्यते
तस्त्वात्रापिनर्थैवानुवर्तते अर्थाधिकाराश्रयणात् तेन परस्मैपदाभावेऽपि तङ् चि विवृत्सि
ताविवृत्सितारा विवृत्सत्रात्रोहे रितिहेतुकिलं विवृत्सेसन्न चसन इडा निषेधः सिध्यतीति भा
वः सूत्रभाष्यवार्त्तिकेयावृतादीनाम अनेन पदेन समानपदस्थस्येति वचनादन्यत्र निषेधइति
स्थितं तेन विवर्त्तिषति विवर्धिषितेइत्यादौ विट् भवति विवृत्सितवान्चरन्ति विवृत्सित्रायते इत्यत्र
त्वात्मनेपदोऽस्ति ततः पूर्ववत् समानपदस्थत्वाभावादनन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते सवपक्षात् तङ्
तौ तेपि न निवर्तते चतुर्ग्रहणं सामर्थ्यादिन्द्र त्रयमान्त्र वृतुः पंचम इति वक्तुं सु चिन्तनात् सिचेत्से

श्री

तत्त्वबोध० योयश्चेशयामित्यवधिका ॥ उः सीत्यत्रे वस्तुरीतिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थेनेत्यमिप्रेत्याह स्थु

ॐ परस्मैपदमिति ञिमिदामित्यर्थेगुण ॥ छिवुक्लमुचमामित्यतः श्नीतीत्यनुवर्त्ततेतत्र

षाष्ठ्यासोऽष्टेतिकर्मधारयात्सप्तमी ॥ श्नंगाश्चिप्रत्ययस्यपत्स्तु विशेषणंस्त्तनयस्मिन वि

॥ह्यः॥ धिरितितदाह विधिः प्रवर्त्ततेतदाह इत्संज्ञकनूकारादावित्ति ग्नादिरिन्नित्वाभावा

दितिमेद्यतिमेद्यतः इत्सादौ दिवादिश्यप् इतिनूपनः गादि ञिन्त्वागुणेभवस्येवमिति

देइति श्नीतीतिवक्ष्ड्वीहोविहस्यादेवगुणस्तघापपेतस्येइत्सोदोपिवादयोपिसुरि

तिभावः ञिष्विदा अनेकारिकायांस्विद्यतिरितिनूपनानिर्देशादयं सेदस्विद

नास्वेदिष्मते ञिक्ष्विदाचेति पूर्वोक्तयोरेवाद्वयोरयमितिबोध्यः हस्येद्दतिरुक्म

र्यानामितिसंप्रदानसंज्ञायांचतुर्थीपुरः परिवर्त्तनमितस्ततोभ्रमणं जुघुरइति

श्नसंयोगादितिकित्वाद्गुणाभावः क्षुभसंचलनेसंचलनंवक्रगतिविपर्यासोम

थनंचक्षोभतेक्षुभ्यतीतिदिवादौक्षुभ्नातीतिक्र्यादौ नाशधृषदिंस पपाठएवंचेदं ॥ १६ ॥

तिनास्वहदि

हिंसाकं परिभाषणं सन्निंदोपालंभः त्रयाणामपि च वर्गीयांते क्षुणाच्छ चिनोन लिहं सूते
प्र२ क्षुणोति समाधौ समाधिरंतःकरणनिरोधः अणो नूतीति उपसर्गादसमासेपीति णत्वं रोषस्तते
चेति चकारात्समाधौ ञ्णुञ् क्षुनगतौ नञ्ज्ञसदेतिप्रतिषेधस्त्वेवसो न स्पग्रहणमिस्सपि
श्रा प्रसवाच्चेद् ञो ञ्णु अनुरिति प्राच्यानुणाप्णो नुरिसुक्तं न द्युक्तमिति भावः ञ्णच हीदितिसं
नेति न वृद्धिः रहस्यांग ञ्यंकया दावपिञ्ञयमिच्चेति मित्स्यकरणे ञ्ञयमेकीयमतेन प च६४
गितः नेच्छंतीति माख्यानमेवात्रावलंबनं मामवानुह दिति न मान्त्रिगडसाउभावः इ
चा५ रितोवेसरः ञ्यघ ह्कृतादिः घुन्द्वीप्रोह्कृति स्वाप्योः स्वापीति णिजंतस्य ग्रहणं दा
ह्कोइति संप्रसारणेन्कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्वापेरुदाहरणं नुसुप्तापयिषति
इह स्वापिणिजंतस्याभ्यासनिमित्तत्वस्य येनानंतर्यमस्तिसंप्रसारणमिष्यते तेनेह न
स्वापेर्ण्वुल्स्वापक स्तमिच्छति स्वापकीयति ततः सन् सिस्वापकीयिषति घुञो
लुङि वङ्कवचननिर्देशात्तेणेडेरिस्स्येव नं दाद्यग्रहणं तदाह घुनादिस्प्य इति घुनाद ह

ख्का ३

तत्वबोध० माऽरं आऽसतिसृतिङ्. त्रिपिंग्रंसेतः सूपंवङलंबुंरसीति ईदूत आमस्त्रस्त्रुहलोः आङि आशि
षत आशिषतां किति शिषः शिश्वान् शिष्वान् शिष्वा स्ता अङु. साहचर्यासरस्मेपदएव
तनेहन्ना णास्ति अनेनतु यस्मात् सिरुसभवति तस्यैव सभितिमारभ्यायंति शिंश्ष्यति ख ३
॥८३॥: शिंङ्सात्मनेपदे पिङ्त्वस्वीकुर्वीति आहोपूर्वमस्त्रे उपधापदान्वयानुरोधेन णास
इसवयवषष्ठी पिङ्हस्यानषष्ठीवउपधाया इसस्य निवृत्तत्वादिसाऽङ्णास्तेः णांदेश
इति षिंचेतिसंस्तोपेन णधीनि रूपेसिद्धे पिसलोपस्यासिद्धत्वात् शासइदितिइत्वंस्या
दितितद्वारणाय णाविधान मिसाऽङः यीवर्णयोः येमारिसुक्तेपीरु सिद्धौ यकारेकार
योरितिसृक्तवतिपतिने स्यादितिवर्णग्रहणंकृतं यिष्ठाइवर्णष्ठयी वर्णेनतयोः
पिष्ठ्यतिइकारउच्चारणार्थः ननु विवक्षितस्तदाहयकारेइवर्णेचेति यिवर्णयो
रितिपाठस्तु उचितः लोपंवाधित्वेति लोपस्यतूदाहरणं आदीध्यगतः आवेव्यग
तः दीधितादीधिष्यते वेवितावेविष्यते यीवर्णयोरितिकिं आदीध्यन आवेव ॥८३॥:

यदप्युक्तं ओंकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादोकारविधानमिति तदपि स्ववीयः त
स्मिन्पक्षे आमोऽवर्णरत्वप्रसंगात् विवक्षितइति तेन दरिद्रातीति दरिद्र इत्येतप श्चाद्या
जेव भवति परसप्तम्यां तु अपाद्यर्धेसादंत लक्षणो लः स्यात् सति तु तस्मिन् आतो युक्
चिण्कृतोरिति युकि दरिद्रायतीत्यादीति भावः सनिण्वुलीति एतेष्वालोपानेस्यद्धेः
सतिदरिद्रत दिदरिद्रायकः दरिद्रायणं अदरिद्रदिति सिजभावेतिकेजुस्लउः अण्कं यनस्येवेसा ८।५
दृशलक्षणो विकल्पस्तु न भवति पंचारंतस्मात्स्यतयोरिसाद्यो पेत्ताकारांतस्येवाभा
वात् ई हल्यघोरिस्यानई त्वमिह नेत्रं क्वमेवक्ङितिसिहलादिपरत्वाभावादिति भावः ननु
दरिद्राफि इति स्थिते जुसः प्रागेव आल्लोपापरत्वादपवादत्वाच्च तस्य स्यान्नैवं अ
कृतव्यूहपरिभाषया जागरूकत्वात् ईत्वनिमित्तो हि हलादिः तच्च विनाप्यो
न्नुरवं जुसो भावित्वात् जुसः कृदिति अदमत्तादिस्यनेन तिप्पनस्तेः पंदौनस्य किं
चकासिसस्येति किं वसेल्लउः स्तिपि अवटतिपि किं किं पिचकाः अनसेः किंसवे

तत्त्वबोध० ष्णुमनेरस्मायं याज्ञविता जुस्थिवेति गुणस्य निषेधाय वादत्वादिति केचित्तु जुसि चेत्यत्र जुसी
सार्वधातुकरूपे जुसीति व्याख्यानान्नो ऽत्रदोषइत्याहुः अजागरुः जुसीति समाधानं तं तु मा
ष्यारूढं जागर्तेः स्मि च इट् इ कृंते यणि इष्या नक मंद क्षीयति जागः इस इत्संज्ञेति तत्र कृते
॥९२॥ इति हलंतलक्षणया वृद्धे जागर्तेर्गुणेन बाध्यते न गुणेन हलंतलक्षणसंपादनात् यत्र हि गुण
प्रवृत्तिसमये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः अजागरिष्ट अजागरिष्टां अजागरिषुः
अजागरीरिति दरिद्रा इह दरिद्रस्य इट् सूरि इट् इति वञ्चु चितं प्राप्त क्री णाति क्रीणते
पुनंति पुनीते दधाति दधीते क्रिणाति किं क्रीणाति पुनाति ज्ञातः किं विभ्रति अइ से वसि
ष्वे इति प्रथमस्यागमानाभावादिति भावः निर्मूलमेवेति यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते।
आमो भावे आतो लोपे कृते आटं तत्वाभावादोत्वं नेति तन्न आतः ऊण लङ्स्यलङ
ह्यस्यादाकारे कार्यं नैक कार विधानं दरिद्रातेरा लोपपिप्रवणार्घसत आम भावे लिं
गमिति हरदत्त माधवादिग्रंथैः स्वग्रंथेन च विरोधात् एक घर्मो त्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत् ॥९२॥

स्यादिहसमासेऽनंतरस्यग्रामिसमेऽनिति उपसर्गादसमासेपत उपसर्गादिति वर्त्त
ते रषाभ्यामिसंतोनोणइतिचतदापवादउपसर्गस्यादिसादिरंतापवादइति केचित्तइसस्य
अदादेर्णपवादः अंस्यत्वपवादोनुस्मितिद्वेयः वक्ष्यामेति जन्तु नक्षीउन् रममाणइ
सुपनिषद्विजसादित्वस्यनिर्विवादत्वात् नामस्याद्युनुरितिनिषेधेनजस्तनइतिनुमः
वादसत्वेपिजन्नादित्वस्यनत्कल्पनायाअन्याय्यत्वात् अनुस्वारादोजसाक्षिप्तागत्व
जागृविविशिणलमित्सु विचिणल्ङित्सुजामाप्यमिर्विचिति जागृविः विशेष्टनवादिषु स
योग्यहातेइकारस्तुउच्चारणार्थइतिवदंतामतेक्षुसाव्यपिनभवति जजागरवान् जजा
गरवांसौ चिणि अजागारि णलि जजागार ङिति जागृतः जागरयुवृद्धिविषयेइति एवुलि
जागरकः घञि जागरः णिचि जागरयति नचैतेषु गुणेकृतेप्यनंतुपधायाइति वृद्धिः
स्यादिति वाच्यं गुणविधेरन्भसामर्थ्यात् इतिविधस्यचानर्थक्यापत्तेः गुणेत्विच्चकारः स्पष्टइति
यसर्थः क्तस्यातीसंतोऽची समनुवर्त्ततइत्याह अनादाविति जाग्रयुरिति एवं श्रुणुयुः
चिनुयुरित्यादावपिगुणोनेतिवाध्यं यासुडादेः त्वाच्छृणुयुरित्यादौगुणोनेतिप्राप्ते कि

ति ३

तत्त्वबोध० क्ङित्यजादाविति एतच्च नेष्यं वैयाकरणानां मतं इको गुण वृद्धीति सूत्रे भाष्यकृतास्वीकृतं मृडीति

कृतस्यस्येदमिति दीधिः षत्वष्टुत्वजश्त्वानि वलादेः सार्वधातुकस्येति वलादेः किं रुदंतिसार्वधातुके

धा०४ किं सन्नाशिषि यनीति सकृदुत्ता विन्मायातं दीधि वेवीति स्थानमादेरन्यो रिकार उच्चारणार्थ इत्सादि

॥ल०शा॥: प्रागुक्तसमानाद इति भावः रुदश्च पंचम्यः किं जागर्ति लोटि जजागारः अत्र निषेधस्य सादि हलादिः

पित् सार्वधातुका पृक्ता पित्त्वाच्च बहिरंगस्य मर्डीटोः अनुदादिति इरितो वेत्यस्य सु अरोदीदिति अ

व५ श्विमिच्छति इष्टेः रुदे स्वसेन नतु न सिचा व्यवधाने नरुदादेः परत्वाभावात् सुषुपतुरिति वचिस्व

पि इति संप्रसारणं तेनो द्वित्वं सुपिस्त तिसमाद्यति स्तनीति क्विन्नतः संमतिप्रत्याहारजत्त सुषुप्

सुप्तेतत्तस्य विषमं अरोरसेच नदृति तेन षत्व तदिह नास्ति स्तीरूपाभावादिति एकदेश त्व ३

विकृतमनन्यवदिति तुनष्टवर्जति तस्यस्थानिवत्त्वं त्रैपाद्यत्वात् षत्वस्य त्रैपादिकत्वेनन त्वा

र्वेंश्रतिस्थानिवद्भावाभावादिति अजःवस्तुन स्तुस्थानिवदादेशाद्ंसनं प्रतित्रिपादीसिद्धत्वात् ॥ल०शा॥:

लो १

ब्रूयात्वमेतस्य लोपस्तु श्रित्वा सर्वस्येति भाष्यादेशस्य ष्ठं हिषि हि अस्थित्वादिति नन्वेवमोऽऽ

सिद्धत्वात्तस्यासिद्धत्वज्ञापनेन भवेदिति न तपरकरणं तत्स्वार्थमिति चेद्जराभावाद्वस्यानित्यत्व

ज्ञापनाय तपरकरणं तेन दम्भेर्गुस्साद्विसिद्धमिति सोऽदत्त् अत्र केचिद् ऊर्द्ध्वग्रहणस्यानिष्कल

त्वात् तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् न्याय्यात्त्वादिति सूत्रस्य तपरकरणमेव ज्ञापनार्थ

मस्त्विति वाच्यम् असंयुक्तो गौरवादर्द्धमात्रलाघवाय तत्र तपरत्वमिति सूक्तत्वात् तस्माद्

ज्ञापनार्थमूर्द्ध्वग्रहणमावश्यकमित्याहुः उपसर्गादध्वनोऽध्वा आह्वस्य इति सांतमव्ययं प्राध्वा

र्थेष्विति पादेष्वाद्भोऽमि ति निर्देशेन युज्यते इति शब्दार्थान्तपाठः प्रामादिकः परस्येति अत्र

यमर्थः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः तेन प्रादुरस्तीत्यत्र नषत्वञ्च पर्यगस्तादि किं दधिस्यात् अत्र स्तेः

किं परिस्सजति मज्जुष्ठोऽन्यन भवेत् भिदादिपाठसामर्थ्यात् मृजेर्वृद्धिः गुणापवादः ध्वान्तेः

स्वरूपग्रहणेन त्वसंयोगकार्यविज्ञानमित्याह धातुप्रत्ययोरिति धातुप्रत्ययोः किं कंसपरिमृड्भ्यां॥

तत्त्वबोध० मेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे तङ्‌ अति विदां कुरुतां अति विदां कुर्वन्तामिसाकः ते
नेति विध्वसेदित्यत्र रापोलुगभावः सिद्ध इतिभावः एवमप्यविध्वस्तमित्यत्रेऽभावः कथ
मिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण अतउत्सार्वधातुके इति किं करोति करोषि लु
॥९०॥ कोऽसिद्धत्वादिति सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नान्नावकाशः पंकइहमतपूर्वेगस्यासावेक्ष्य
तुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते त्वसिद्धत्ववर्णेनस्यापयोगलेप्यपिनास्तीतिज्ञेयं दा
ध्वसिपिधातोरुर्वेस्यनुवर्त्तते पदस्येति कन्नांजेत्रेणंतङ्‌स्समादंतइन्नित्चानदाहधानोरर्द
सिपि किं स्येत्यादि सिपिरुर्वैसिनावर्जे वेष्ट सिद्धौपदांतानुवृत्तिर्मे द्रुयोजने साकः नन्वि वैसं वेत्सी
ति पि त्वे व त्यत्रातिप्रसंगान्न चत्वस्यासिद्धत्वेन दोनत्वात्न् भ्रसोरल्लोपः अतउदितिसूत्रादतउस्या
न्तं ते तस्य नुवर्त्तते भृंजहणं स्पष्टं त्रावचमिसाकः भ्रसोरितिनिराकं ध्वसादित्वात्परत्वरूपमिसाह भ्रस्या
ल्लोपेति भ्रस्यादाहरणं हंधंतीत्यादि किं तिकिंरुणह्यि अस्तितपरकरणमासत्रिसत्र
धातोः ५ हम्रागमेकृतेतत्स्यलोपो माभूदित्येतदर्थं निकृर्षेसुत्रश्रनुपदंस्फुटीभविष्यतीतिध्वसोरे ॥९०॥

६.ध्व:२ ॥२

विभाय
ति३

वैस्पत्यादि संख्यातीसाद्दिव्ययोगोनास्सेवसंख्येतिप्रयोगस्तुख्यानादेव्रूस्यानित्यासका
रात्राय: मामाने नास्मेति युष्मकृतिमाक्षितिपागात् मितामेवतत्त्रयहणं ततश्च्छो
षैविकल्पएवप्रवर्त्ततइस्याह प्रशिमानीत्यादि वचपरिभाषणे उवाचवक्ताव्स्तीव
क्तुवक्तात् अवकूग्अवक्तां अयमंतिपरइति नघाचव्वचेति वक्संति वक्चंतु अवक्चन
अवोचत् अवसंक्रिसतेऽसाधवः वक्कवचनपरइति अस्मिन्पक्षेलटिमध्यमेवक्य
उत्तमेतु वच्मालिटि ऊचुमध्यमे ऊचउत्तमेतुऊचिम लुटिवक्तारः लिङि वच्या
सु उच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः झिपरइति अस्मिन्पक्षेवक्ष वच्म ऊचऊचिमे
त्यादयःसाधवइतिदिक् विदोलटोवापंचमीयंनतुषष्ठीतेनाविद्मतिविदंस्वारस्यवहित
परस्पलयोभावान्नेतेआदेशासदाह वेत्तेरिति लोटाबुमिति आमइतिस्तेमेत्रेघसे
सतोलेरित्ततुवसेआमः परस्पलैस्तुमितिश्राकुर्वंतामतेनेदमुक्तं निकर्षेत्तुतेने वत्तु
मितिवोध्यं पुरुषवचनेइति प्रथमपुरुषोवक्रवचनेसर्वः परस्मैपदमप्यविवक्षित

३१

ग॰१

कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणप्रयेनित्यत्वादिति भावः अत एवापरितोषादसिद्धवदत्राभादिति
तत्त्वबोध० समानाश्रयेयणिकार्येत्रेप्रेसिद्धत्वादियुडे कोचिन इत्याऽऽत्रेयेनवाकेचिदित्युक्तं लाव
स्यायामेवाऽऽगम इतिपक्षेतुयणेवेतिबोध्यं इकारेणापीति प्रयुंजतेच नहितरंस्तीतिदि गि
कृपराधीनवृत्तिरितिभाग्व्याख्यातं मनोरमायां कर्मव्यतिहारेतङ् नचनगतिहिंसार्थेभ्यइ
॥८०॥ तितङ् निषेधः शंक्य अस्यैवस्यापवादभावाद्वात्वादिति अत्र वदंति व्यतिशाशंविनाकर्मव्य
तिहारकल्पनं लोकेशावहं परकीयकर्मचकर्मव्यतिहारे अपेक्षते तच्छादयेनोपात्तंपर
स्परकरणं तु न संभवत्येव न तत्क्षोदीत इति भावविनिष्टा ज्ञेया नद्यान्चोदयेदिक्रपरा
धीनवृत्तिस्तरणिर्नैस्पर्धः सुगम इति श्रणिदातीति शेषे विभाषे तिणत्वविकल्पः आदा
सीदिति अयु त्वा त्रासिजलुक नमः स्वात्रेइति यद्यपमाईधातुकेपिक्तुमत नहि
हृजंतेस्मिन्मेरेत्वायेरेविसर्जनीय इत्यस्याप्रवृत्त्याकुत्वेरितिजिकाम्लीयेऽडवी रःस्पादे
वेतितद्भावः खत्वणदिलेप्रयोजनमितिवार्तिककाराद्युक्तिर्माकुप्यतेतिभावः संपू ॥८४॥

कुटं आदिर्येषां ते कुटादयः कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटा
दय इति समासद्वयम् । किमु कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणम् निखनमिति प्रयोगः सि
द्धः स्यात् । न च चुरलोमुपधा दिति सूत्रे च वैन लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिष
तीति वृत्तिग्रंथेन लाकुनिषा लेखने इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते अत्रिणा इति किं घ
निकोटः पोटः एलि चुकोट पुपोट घु मास्थादी ई युउ ची स तः किती स नु क्तीते आर्द्धधातु
दाता धाता कमिति चात्र धिक्रियत एव क्रितिकि दद तुः दद आत आतो लोपा सरत्वादी स्वसात्
हला दौ कि इ आर्द्धधातुके किं मा तः माधः आ भगी इति सिचो हे त्वादी त्वं इकस्य णेकका रइहृ इस्व
दिक इति विशेषणार्थः एरिसुके नु इट कि ट कठौ सत्रे प्रिलिष्टस्य ई धातोरपि ग्रहणं स्यादि प्र ८
साङः केचित्विति आर्द्धधातुकाधिकारेवा तिकपाग तद्धिकारिकाना मेव कार्याणा ।
मुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः अधीयन्निति स्मरन्निसर्घः एघवयोरिस त्राधीगर्थद
येशांकमली तिषष्ठी वीनाति श्रवे यन्निति आगमासरत्वादियङ् आगमेसतीति ।

तत्वबोध॰ स्थाभावात् अत्राजः पूर्वपदसंज्ञापक्षे वारेकादेशाइतिनोक्तदोषः इहचज्ञापकंतुसुपिस्थ इति
समाइति विश्वादेः समीपादिति तिनभवस्सेव आशीर्लिङि नुस्कृत्साविति दीर्घक्रौतेपिक्रिस्वन
माष्यमिसाञ्जग्याह मैवाहिक्रियेति इटकिटः किटीसत्रप्रश्लिष्टस्पईधातोराशीर्लिङि इट् रु
॥८८॥ पंवीगतीसत्रईकारो पिधास्वतंत्रप्रश्लिष्ट इतिमतेतु विश्वाद्भिर्लिङ्यपिभवस्सेवेतिबोध्यं गाङ्
लिटिलावस्थायामितिवार्त्तिकमतेएकादेशस्यागेव गाङ् आदेशो द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रेनप्रव
र्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् विबभूतिनइति भाष्यमतेतु सुतरांनप्रवर्त्तते अनेमितिक
त्वादिति भावः निर्देशएवात्र भवतीति वर्णाद्यागवलीयइतिसमाधानंतुनप्रवर्त्तते भाष्यत्वादि
ति भावः अध्येयतेति आत्मनेपदेष्वनतइतिकस्यअत् लङ् मध्यमैकअध्येष्ठाः अध्येयाथा
म् अध्येध्वं अध्येषीष्ट इति लिङः सीयुट् अध्येषीयास्तां अध्येष्यत इत्यस्याद्कुटादिभ्यो इहगाङ्
गतावित्यस्यनग्रहणं तउर्घत याङ्कारानुबंधस्यतत्त्वचरितार्थत्वात् ओदेशङ् कारस्तुत्वचरि
तार्थः स्थानिवत्त्वाविनेवतङः सिद्धत्वादत आह गामा देशादिति कुटादिस्तु गाङ्धातुगणेः कचित्तु ॥८८॥

ध्यैलिटीसंतोलिटि इति च किमिति किं स्याय अत्र वदंति इह दीर्घे कृतेऽभ्यासस्य सवर्णे इती
यणी रूपसिद्धिः किमिति मर्थं नत्व दीर्घस्येय उः दीर्घविधानं मर्थमिति वाच्यम् इयतुः इयुरि
त्यत्र वाल्यादंगं वत्सीय इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् किंच लिटी सन्नुक्तेनम
वीहमर्थमेव ख्याव्यस्याभावादिति एता एष्यति एतु इनात इत्तां यत्तु इह हि अतमेतु अपा
नि अपाव अयाम लतु मध्यमेर्यः एतं रेतन अतमेवायम् एवं रेम इयादिति अकृत्सार्व
१६ तिदीर्घः एते लिटि इह इत्यर्थे धातुक इति स्वरूपकं नाद्येव दिष्टम् किमिति लिडिस्येतावते
वेष्टसिद्धेः उभयत आण् इति अंतादिवद्भावावयवविशेषवाचिनो नत्वयद्भिर्वस्य अवय १५
वबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः स्यात् एवं परस्यादिवत्वे
पूर्वस्यांतवद्भावो नस्यादेकस्याभयाभेदयापारतंत्र्यविरोधादिति भावः नन्वेवं रामो इः
स्यस्य सुप्तिङंतमिति पदत्वं नस्यात् परादिवद्भावमेति प्रकृतेरभावात् यस्मात्प्रत्ययवि
धिस्तदादिप्रत्ययेऽंगं तस्य ग्रहणमिति स्वीकारात् रामइस्यस्याप्रकृतित्वात्पूर्वांतत्वेनु परत्वेऽ

तत्त्वबोध० भावः सिद्धः विभाषोर्णोः गाङ्कुटादिभ्य इत्यतोऽञ्णित् इति विज इडित्यतो ङिदिति चानुवर्त्त
तेऽस्यानुवृत्त्येनाह इडादिप्रत्यय इत्यादि तेन गुणविकल्पपक्षे भवतु गुणः एकेनोभयस्त
स्याप्युपसतः पितिसार्वधातुके इति तेनोर्णुविहिते किं हलीत्यतो हलीति चानुवर्त्तते तदाह ह
॥८१॥ लादावित्यादि किं शोर्नेर्विभाषा सिचि वृद्धिरित्यस्य च नेटीत्यत इटीति चानुवर्त्तत इत्याश
येनाह इडादावित्यादि स्तवीतीति तुरुस्तुशम्यम इति ईटु सु धूञ्भ्य इत्यत्र परस्मै
पदे इस्त्युक्तेरात्मनेपदे तु नेट् अस्तोष्ट अस्तोषातां ब्रुवः पंचाना विदो लटो वेत्यिवर्त्तते
ब्रुव इत्यतः तदादिमं पंचम्यन्तमेतिमनुवर्त्य तनमित्याहु येनाह ब्रुवो लट इत्यादि चर्त्तमि
ति अत्रियालाघवादाह स्त इत्येवमुक्तविमिताङः ब्रुवईट् हलादेः किं ब्रुवाणि पितः
किं ब्रूतः ऊर्णौतीत्युत्र विधानादिति इडागमे कृते अजादित्वाभावादिति भावः इण्यण
तोऽपि शब्दयवादश्चीति येनन्नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः गुण वृद्धी तु परत्वादस्य बाधके अ
यन्न अयकः दीर्घ इणः किति अवलोपोभ्यासस्य इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते व्य ॥८१॥

ल्यन्तरत्वाच्च: परत्वाभावात् तुग्राष्टस्येति उपदेशेनकारएवणत्वंतु रषाभ्यामित्यने
नैतिभाव: पूर्वत्रासिद्धीयमिति अत्रद्विर्वचनेऽष्टेनषाष्टमाष्टमिकंचोभयंगृह्यतेतेन
त्रषाष्टस्यक्रहिमारभ्य तक्षोटितत्वस्युदाहरणम् आष्टमिकस्यतुड्डोमधाड्डाढाड्डोढेति इह ड्रोग्धा ३
त्रिपादीस्थघ ढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव असिद्धत्वेनु त्रिपादीस्थकार्यात् पूर्वमेव
ड्रो हृताइस्सस्यापि द्विर्वे पश्चाद्वा ढेहेतिघत्वढत्वयो: प्रवृत्तौड्डिढेस्यापि द्विर्वचनंकदाचित्स्या ड्रोग्धा ५
त्रनुंड्राग्धड्रोढेतिसमानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनंसिद्ध्यति किंचषट्संतइस्स
त्रडस्यचेत्वेटकारस्यधित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइस्युक्तेरितिमनोरमादावुक्तं अतएव
वसुद्धुपास्य इस्यत्रधसजश्त्वेनदकारेमति नेदद्दकारस्यापिद्वित्वंसुवच्चमेवेसाक:
अनिसमिति अतएवहतिशाष्टस्यादि द्वित्वेजिढ दिस्यपिनामधत्वं तुषुवहति अभोसा
भ्यासस्येति अनितेरित्यनेनणत्वंकृत्वा द्विर्वचनेकृते प्राणिणत् प्राणिणिषती
तिसिद्धमितिसूत्रमिदंज्ञापकमित्यर्थ: एवंच णिनायेसादौ द्वितीयस्यणत्वा

तत्वबोध० तिस्मति अपिद्वयमिति एकाच: परस्य पित: सार्वधातुकस्येतिप्राप्तो भावस्था
नेडागमादिकं रुद्वीत: सुवीतइत्यादावसिद्धप्राप्तेरिति भाव: आम्प्रेमा रूदाहरणं तु आमीध्वं
अमनीति अमंतिआम्प्रमाप्फ्रद् सिविकरणस्य तु क्रिसति हलादि सार्वधातुकमनंत
॥८६॥: रंसंभवतीति काशिकायामुक्तं आपिशलास्तु तुरुस्तु आम्यम: सार्वधातुके छंदसीति
पठंति तन्मते सूत्रमिदं छंदस्येव ऊर्णोतेर्विभाषा उतो वृद्धिरिति नित्यप्राप्ते विभाषेयं
हलादौ किं ऊर्णवानि पिति किं ऊर्णुत: सार्वधातुके किं ऊर्णुयात् ऊर्णोतेरा
मेति ऊर्णोतेर्वुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणस्याम्प्रभावेऽपि फलमिति भाव: नन्द्रा:
अजादेरिति वर्त्तते सच कर्मधारय: आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह
अच: परा इति ऊंदिदिषति इंदिदिषति अर्जिजिषति अर्चिचिषति न न्द्राइति किं ई
क्षते: सनि ईचिक्षिषते संयोगादय: किं प्राणिणिषति अरिरिषति अच: परा: किं इं
द्रीयितुमिच्छतीति क्यजंतात्सनि इंदिद्रीयिषति इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दकारस्तु द्वि ८६

स्वरतिसूतीति विकल्पंवा स्वाश्रुकः किनीति निषेधश्राद्रे क्रादिनियमात् निसमिट् श्री
उस्तथेट्क्रि तिचेत्सस्येति अन्यत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिसनेन सिद्ध इतिभावः श्री
ऊर्णुकृ ऊर्णोतइ सेतोमइस्यनुवर्त्तते अदभस्तादिस्पंतोऽदिति चत घाच्चेष्टावुरोधेनाह्नितिस्र
घ्रमांतस्य षड्नत्व मा श्रिसर्वाचेष्टेरे रास्यात इति ऊस्य एव ह्रुडागमेनु अदादेशेन
लोपइ सादिसस्याप्यनुवृत्तिः कृता श्रित्रिपइति एरनेकाच इति यण् श्रुता ग्राययातो ट्रा
रतां ट्रोषत्रायायाम ट्रोध्वं ओतो वृद्धिः नाभ्यस्तस्याचिपिति सेतानिषेधात्तुनेरहनत्व
भ्यस्तस्येति अतः किंएति एषिखु कीति किं सुनोति गुहेति हलि किं युवानियवाव
आउत्तमस्यपिसाटागमः पित पिति किं युतः स्तः नाभ्यस्तस्येति किं योतिरोति सार्वधा
तुके किं यूयात् नचात्र उङः च पिनेति वाभ्यस्वानानिर्वाहः संज्ञः किदाशिषीतिया
सुटः किद्धात् कोचिद्युयात् स्तुयादिसादावपि ङः च पितेस्मनाश्रिसभात्वहते संज्ञा
पूर्वक विधेरनित्यत्वाद् हिने भवस्तन्यायात्तेजादिस्यवदे दिति तुरुस्तु ःसोश्रोधातुर

पो ४

तिव्याख्यान २

नम पसक्सदिति तिप्पनंक्तोरितिंदलं क्सइति सिपिश्नोरितिपूर्वे पंद्देरःसंतीति
इदित्वान्नुमिसंस्त्तिइतिस्थिते स्कोरितिसंलोपेफरोरुरिसवर्णेइति तकारस्यवालोपः
संस्तिसंस्तइति इहापिपूर्ववन्नलोपोवाबोध्यः वन्सस्रंसोतो भाषायामप्यस्पष्टंप्रयोगाद्धु
त्तपते वष्टिभागुरिरल्लोपंपजर्पय सिनान्समुष्टंतिरिवाइति चर्करीतं चुगणस्त्वमिदंच
र्करीतमितियङ्लुगंतस्यपूर्वेषांचार्याणांसंज्ञा अदादीवोध्यमिति तेनयङ्लुगंतेभ्य
दिस्यमृतिभूइतिस्त्रापोलुग्भवतीतिभावःप्रावानुचर्करीतंइतियङ्लुगंतपरस्मैप
दमिसुगंतत्वेहादृदत्वाद्धेतिति" इसदादयः ऊहोयद्यपिस्वरूपनिवृत्तिपूर्वकंपरस्व
त्वापादनमवदानंतथापिव्ययोगमनुसस्मार्चेष्ट अतेपइतिवेध्यइति आहवनीया
दौहविषइति विधिवोधितद्रव्यस्यस्पर्शः समावादिति तेनआहवनीयेधुरपुरोऽप्रदे
ननेऽपमाद्वनकोपेनवापापाषाणः अग्निः पुरोडाशेणवागतेरिदोसनुपुंदेपानहोमइति
नैयं परस्मैपदिनइति तेनहोमइतिकेषांचित्प्रयोगोसाधुरेवस्मरोगेनोजुहाव।

नाऽस्यानेर्लहरीत्ययोगसुसाधुरेवत्रानभ्योऽष्टभ्यूलावपिचानसंततत्वात त्यादीति
तत्त्वबो० धा० ८ श्राउत्तमस्येस्यनेनपरत्वादिति उभ्यवोरिति यणोर्ययापरत्वादिस यैः भियोन्यत
रस्यांसार्वधातुके किं भीयतेहलादौ किं बिभ्यति किं तिकिंविभेमि केचित्तुह
लादौ क्ङिति सिनत्वानि बोपयुज्यते त्वविधानसामर्थ्यभितइत्याद्यो न्यनार्थत्वात
॥ल्धा॥: बिभ्यतिबिभेतीत्याहुरेयणादेः पृहृति संभवादित्याकः त्यतिपिपर्ति इव त्येनेरुदाह
रणमियर्तीतिवक्ष्यति उदोष्ठ्यपूर्वगावयवेतिकिं जगतो त्यादिः तस्मात्तत्केवस
येन्मुकः क्ङितीतिइणनिषेधात्सम्लोऽइतिभवत्यस्पप्राप्तावनुसपूर्वोऽइतिस्यात् भृह्
णा भृहिंसायां हृविहारणेइमौ त्र्यादीपतेगुणऽइतिकृष्वस्तामित्यनेन पशतुरि
तिकृत्स्वपतेयमनतुकृत्स्वयहलमिहमास्तुगुणानुहृसानस्येव विकल्पोस्तु तथा
वयणादेशेनपप्रतुरित्यादि सिद्धस्येव गुणपतेवुपपरत्नुः न्यूग्रारभृरित्याद्यां विसि
भृतीति चित्रमेवं गुणाभावपतेकृजरुद्गेतातिलेः वसंस्मात्रुवानरग त्वाप्युरेवसा ॥ल्धा॥:

रितिवाच्यं वाग्गिरां गस्य बलीयस्त्वात् उभयत्र दितः क्ङितः भवति मं भवत्यामिति निजां त्र
याणामित्यतोऽनुवर्तनादाह एषां त्रयाणामिति केचित्तु कुपिंजल्पाधिकरणा
न्यायेन त्रयाणामिति लभन्ते ऽस्याङ्कः त्रयाणां किं जहाति प्लो किं वृमार ईहल्य
घोरभ्यासस्यो रिति लुनीते पुनीते क्ङितीति किं लुनाति अघोः किं दतः धत्तः मि
मीत इति ह्युमास्थ्यजीत्वमिव नप्रवर्तनेन तत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेः अन्यथा मातः मा
घः गाते गौस इत्यादावतिप्रसंगात् अत एव कात्रिकायामुक्तं आर्द्धधातुक इत्यधि
कारानल्पपीतियोगं यावदिति जहातेश्च क्ङितीति किं जहाति सार्वधातुके किं हीय
ते चादिदीनामिति अत एव भट्टिः प्रायुक्त जहिहि जही जहाहि रम भार्यामिति लो हि ४
पो पिसांवैति किं हेयात् प्रत्ययादानीति नेर्गदितिण त्वदत्ते इतीश्चा भ्यासस्यो रिसालो
पः अघोरित्युक्तत्वादीत्वन् अदादिति गातिस्थितिसिचो लुक् दधस्तथोश्च
[illegible] दध इति कृतद्विर्वचनाभासकार्येधा त्रेवम् होतेन तुदधश्चारणा इत्यस्यः

तत्त्वबोध० मितिमाभूच्चेरे हिलुकासेति ऊठं तस्याकिं दध्मेति नन्वेवं धत्त इत्यादावपि नस्यादल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वेनाजन्तत्वादतो वचनसामर्थ्यादिति निर्जग्लानिविविति किं निनेजनाभ्यस्त
स्य अभ्यस्तस्य किं देवाणिच्चिकिं देहेशिपिकुहणमुनो र्तृदिद्दुलुंकि हलीस्कृत्तरांधे
॥एषाः॥ सोर्वेतिकिं निनेज्मवकुलंछंदसीत्वमिति एतच्च पूर्वेत्रान्वयि इयर्ती अभ्यासस्य रा४
यदु॰ अभ्यासाज्जरस्यतुगुणाः स्यतीति अरदभ्यस्तादिस्यत अर्तोदिति गुणातीतियुगाः
आरोदिति सत्तित्रिणास्कीसाडि॰ ऋ इयर्ताडीतिगुणः वर्ताडिति नसस्तकास्यफधत्तयोरि धर्द
तीयधुव तुत्तत्तेडतिहलिच्चेतिदीर्घः धनधाने धन्याजनइत्यर्घः स्युतइतिछांदसः
त्वादनुनासिकस्येति नेहदीर्घइत्याहुः जनसनखनां जनजनने जनीप्रादुर्भावे
इत्युभयोरपिग्रहणं फलोदोमनि सिषासतिजद्दनीति गमहने सुपधलोपः जा
यादिति येविभाषेतिवात्वं एवं जायादित्यत्रापीति जिगातीति वज्कुलंछंदसीति
स्तंइति जुहोत्यादयः दिकुक्रीगतौ दिकुरणं कायामि दिकल्पांधे निशम्यामनिडधेव ॥एषाः॥

देविलायूनाय्ं नेकूडायां दीव्यंति मारणवकाः विजिगीषयां चक्रुः दीव्यंति विजिगी
षतइत्यर्थः कांतिरिक्ष्यद्युतिः इत्यर्थग्रहणात् पिवु परिविषिवेति स्यादिवन्नाम्ना
सस्येति नियमोनेह प्रवर्तते नत्र प्राक्सितादिसनुवृत्तेः अस्यवाङाक्सीयत्वात्तेः
नाभ्यासस्य षत्वं परिशिष्टे विभ्य इ सेनेन भव त्यववन्यत्वेवी दिति सिवादीनां वेति विक
ल्पः नृती इदित्करणं ग्नीदिनहति निष्टायामिएनिषेधार्थं यद्यपि सेऽसिचीति इट्वा
विकल्पितत्वात्तस्य विभाषेत्यनेनैव इष्टं सिध्यति तथापि यस्य विभाषेत्यस्य त्र नित्यत्वा
पत्तावमीदित्करणं तेन धक्षवितामि भराजक्षियेत्यादि सिद्धं सेसिचिन र्तिष्यति नर्त्स्यति
ति निनर्तिषति निनृत्सति कर्तिष्यति कर्त्स्यति चिकर्तिषति चिकृत्सती सादिद्धात्
त्रनीदिति असिचीसुका त्वादिह निसमित्वेसत्वत्रिति वाजुत्रमुवत्रसामिसित्वा भ्यास
लोपीकुच नृती गावः पवित्रभवनं कुष्यति भूमिः पवित्री भवतीत्यर्थः पुष्पविकसने
कालात्साधुपुष्पस्यच मानेषि तिस्वेपुष्पदितन्त्रत्रं नः पचाद्यचिपुष्पं संज्ञायां क

मस्वबोध९० न पुष्पकं डीउगुरोषष्ठ्यह लड्स्यडसयेटाप डीउाघत्तितुडीउः अतएव डीउमावहतिभिस
त्पश्नीतिकालिदासः डीउादिवाभ्यासगर्णेविलिम्पइ तिमाघश्च षहपुड्ह परिनिविभ्य
इसवत्र सहेस्यकृत्मरत्राज्ञारणार्थइतिषत्वमिहभवतिपरिषह्यतितीषसंहतोगुकल्पसुना
॥८९॥ स्यभवति सहेतिन्नावंतनिर्देशात किंतुषह मर्षणइसस्येवसइस्यात्रेयादयः सेहा
तिनिर्देशात्सोभवत्रवतुल्यत्वेतीषसहेस्त्रन्याप्यानिर्देशः परिनिविभ्यइस्सवतुनेसर्द
जस्तीयमिदंहेयमेव नतुकुषयोगमनुसतस्समहाद्रिरेवनिर्द्धार्यं नपुंसकेभावेक्तःसु
हितंतत्रक्तिनतएवपूरणगुणेतिसूत्रेसुहितार्थात्सप्पर्थाइतिव्याख्यातं जरतुरीतिकृ
च्छ्रस्नातामितिगुरेण कृतेत्रसदृदेतिगुणत्वाष्टेन भावितस्यनिषेधात्तएकहलमध्ये
इत्यपवृत्तोवानहमुस्तुत्रसामिसत्वाभ्यासलोपविकल्पः कूड्सस्वसतिः मस्तिंडो
घूंसंस्पतेइतिपुत्रोगाभावात्त्राणीसुकंस्वादयेदेअदितइतिवक्ष्यमाणत्वादेदित
चेतिनिषेधात्स्यपनत्वंपसस्तनेविकल्पमितिपरमपीतिदोषः निधेधोप्राप्तइतिपुरा ॥९६॥

क्रमेस्यतिषेधकंडोभ्यामभ्यादितिभावः दीङ्पंचमीसमभिव्याहारेणमाचष्टे परस्येति
अंगादितितिडसीसत्रेवत्रभयनिर्दिष्टोपंचमीनिर्दिष्टेपवल्लीयानितिसप्तम्याः षष्टीक
ल्पनं अचिक्किटेदीयते क्लितिक्तिंतपादानं आमीयत्वेनासिद्धत्वमाशंक्याहतु
ग्गुदावितिदिदीयेइतिपरमपियणं बाधित्वानिस्यत्वादोदोपुरस्तात्तुयणोऽकार
स्याभवत्तंनस्यादितियुटः सिद्धत्वमुक्तंमीनातिमीनातिहिसायांऽभिन्नपक्षेपेण प्रमा
यत्रपदायप्रमातंअप्रपदातवं रुजनिमित्तइति विषयसप्तमीतेनच्छादात्तमेवपक्षात
घत्र आंतेयुगितियुक् उपदायइतिसिद्धुति अन्यथाररचिकृते तत्रआत्वेऽप
दाइनिस्यात अदोस्तेतिदोऽप्रतिषेधः स्यायोगेरिवेडइतिनयुत्वमिस्यादितेतिरूपन
भवतीस्यैके अन्येतुस्याद्योरित्वेसतितुनभवतिदोऽचुक्करेणदारूपासंभवेनग्रघु
त्वात अतएवघुप्रदातस्पाकोनेगदेतिणत्वंनभवतीस्याहुः अयंभावः दोऽवरवंडने
इस्यादिदीरूपत्वसंभवति आदेचउपदेशइसस्यानैमित्तिकत्वात्तदोऽस्तुएणज्रिमि

नप्रत्ययविषयेत्रात्वंदाइसत्तुकरणेणाज्ञिमित्तस्याभाविनत्वान्नद्युत्वंणत्वंचद्युप्रकृति
न६ धं० त्वमपिनास्तीतिण्त्वस्याप्रसक्तिरितिडीउडीनः स्वादिषुपागसामर्थ्यान्निष्ठायामि
न२ ता इति हिसतिम्यवधानादेतिप्रवर्तिनंत्वेनस्यातिदिस्वादिषुपागसामर्थ्यात्‌ इत्‌
व्यवधानेनपिनत्वमस्त्विति नंत्राक्तमिष्टानुरोधात्तउयितइतिप्रयोगस्तु भौवा।
५७ दिकस्य निष्ठायांडीङ्‌स्पत्तनिष्ठतियोगविभागात्‌ किंत्वगुणाइत्याह: मीउ हिंसा
यामीत्यइतिक्र्यादेप्राणिवियोगइतिमीयतेप्राणैर्वियुज्यइत्यर्थः लीउ लीश्लेष न६
णइतिक्र्यादे यदेतिसार्वधातुकेयगितिविहितेन नत्वस्यनेना॑नमथालिउ
इत्येवब्रूयादितिभावस्यकानिर्देशास्यफलमाह लीलीडोरितिलपपिविलीयं
विलापवीउ वृणोसर्घ्यवरणं वृनवरणाइति स्वादेपगिष्यमाणत्वात्‌ व ग
रणे इति वक्तव्ये वृणोत्स्यर्थइतिवचनंनवेचिमांश्चैडीवरणइतिक्र्यादेमाउमा
यें शेनद्युमास्यतीखंनुनतत्रार्थधातुकइस्याधिकारेतेषांत तनकर्मनोत्रा ५७॥

नेमोह्यवसप्तौ रेर्यीरेर्यीरंरा वणमाहवइति राघ्रंवेति संबुध्यंतं स्येति नीलाएमध्यमे कुकृवनं
अभीष्णतीति उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं अभ्यष्टादिति प्राक्सितादड्व्यवायेपीति ष
त्वं अभिसस्तावितिति स्थादिष्विति नियमान्नषत्वं दोऽवखंडने अवखुपसर्गेश्रयोगा
वैचित्र्यार्थः खंडनेइत्येतावदुक्तं पिंइत्सिद्धेः अणिदीतिति नेगदेतिणत्वं देयादिति
एलिंङि इसिवं अदादिति गातिस्थेति सिचोलुक् ज्ञाजनेर्जा जानातिष्विति किंज्ञा
तेंजइतिह्रस्वो चुरोत्प्लुतोदीर्घोयत्रेति दीर्घसिद्धेर्नायहणमंगकृत्यपरिभाषा॥
ज्ञाप्तनाघ्रंतिनयाध्यातो: पिवादिशेषकृते गुणोनभवति पिवादित्वात्स्यादंतत्वाश्रयणंतु उ
पायांतरमिसाकः त्रितितिणितिहृकंतिचजितितितिहृ सुदाहरणं घात्रिजनः णितिहृ
तिकुजनकः जनयतीत्यत्रोपधावृद्धेः ससंज्ञजनीजृष्विति मितानुमितां ह्रस्व इति हृ
स्वः दीपादीप्ता इदित्वान्निष्ठायामिण्णदीप्तः एवंपूरिसादेरीदित्वात्पूर्तः इत्सादिद्धेय मि
केचिदिति तेषांमतेएप्य्यवेयेतत्पतेइत्सेकप्रयोगो ननुनपतीतिन्यविदितेति नि

॥तत्त्व० ॥ पूर्वादिष्विणतेर्लुङि: अल्लङ्गुणपर्यंतेनिवृत्तः । नेर्विशाङ्इनितङ्‌ः वा अत्रात्मनेपदं शिवा त्रीस्फुरवाष्ठुरारा
श्विंतितित्रायामितिगुणिज क्विबाइतिसन्‌ तत्रहितिङ्गे: स्नमायामिस्फुकं इस्तुवितृ ईदि
त्वान्नेट् पूर्ण लुङ्क्तिन्नमितघ्रिः नलङ्घतिनहोधइतिधत्व विशतेपद: तत्राष्टइतिसामर्थ्या
॥एत्व॥ क०४ त् आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनं तत्राष्टेकं अपरस्थि: अरागपादीति भित्रेणलुङितितत्रा
पृसलुकनेगरीतिणत्व अवाधीति दीपजनबुधेति चिण अनोरुधकामे अनो: परोरु
धभत्वु: कामकामइच्छां दिवादिष्विपार सामर्थ्यात् स्वष्टादि स्पइतिभ्रमंवा धित्वातृपन्
नाप्यमितिसजिदृंशार्केस्यमक्रितीस्वकिसवविधानात् लिङ्ग आतपादिनात्रन
ल्पसपत्रल्पभावोऽल्पीभाव: लिन्ताशितिलिङ: सिवावात्मनेपदेष्विति क्वित्वानूपुण:
२३ अलिदंतेतिलिङ्गुणपर्यंतेनिवृत्त: राधोकर्मकात् भिन्नक्रमंद्वयेयसकर्मकादेवेति
राधेभ्रूवृद्धावेवरूपनितिआरव्यायामकर्मकादिति विशेषणं कर्मधस्पा तत्रवृद्धावस्पाक
र्मात्कस्वात् अकर्मकात्किं ग्रातुंपराध्नोति हिनस्ती स्यंघ: राधसंसिद्वाविनिस्वादेरा ॥एत्व॥

म१

क्षेति सायामित्यनुवादाद्धिंसायामप्ययं भवदाहरणमाहेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्य
विदर्थस्येति भावः अकर्मकेत्रुपवर्त्त तस्य पर्युयागानदर्थयति यन्नमस्यमित्यादिनाक्र
स्यायेतिराध्रीत्सो रितिश्चतुर्थी अपुषमिति ङित्वाद्गुणाभावः पुषेर्ण्यन्तस्येति।
श्लिष आलिंगन इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे श्लिष इति अनिटः श्लेः क्स इ
ति एतत्सूत्रः सिच शल इगुपधादित्सितोऽनुवर्त्तत इति भावः अनिटः किं श्लिषुदा
हरणेति भावादिकस्य सेटो मा भूत अश्लेषीत शल इगुपधेति सिद्धे पुनः क्सविधेः
फलमाह पुत्राहश्च इति सामर्थ्यादिति यदि हि श्लिष इति प्रात्तरए एवैक्तो नियम।
र्थस्तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः शल इगुपधेत्यस्य प्राप्तीति तेन कर्मे
एपात्तांबुभे जिघ्रन्नालिंगने सिंजिवक्षमवतिश्लिदुक्सः समाश्लिक्षत् नजातकाष्ठेरिति नि
क्सप्रत्ययस्त निवृत्त समाश्लिक्षन्ने निष्पादिति भावः उदाहरणमाविति आलिंगने हि प्रा
णिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः श्लिषः स्पर्शालिंगन एव क्स इति व्या॥

ना१ पा२

तत्त्वबोध॰ नफलं दध्नीयति कमेर्णिङ्सादि ञ्पिलिदा॰ तामिसादौ यद्यपि क्सि चोर्थि दृश्णपोनास्ति
क्तस्याचीसकारलोपात् तथापिमारावेस्सवर्तिषड् इति ध्वनयन्नुदाहरन्ति ञ्म्भि
ष्टाः ञ्पिलिङमिति न्यासकारादयइति तथाच्युतन्मते ग्रीतः क्त इति वर्तमाने क्तो भव
ति ञ्रादित्वान्निष्ठायामनेट् स्विन्नः विभाषाभावादिक्रमेणोः स्विन्नं स्विक्षिन्नमिसादिषि
॥९९९॥: धुसंराधिर्निष्पत्तिः ञदितोवेति त्वकायामिड्विकल्पः इट्पक्षेरलाम्युपधादिति वा॥
कित्वं सिधित्वामेधित्वा सिध्वा ञामादिक इति क दित्वेनुदात्तेषु सिध्यतेः पाग॥
मर्थः स्पादि तिभावः रक्षादिम्न्यक्ष स्वरान्त स्तीत्स्येनो वि सनुवर्त्यायोगविभागो वेचित्व्या ने५
पेः गण्णनिर्देशाणादृदृ लुकिराराधित्वेस्वनतु एरङ्के वेति नद्यलिटि इटीति किं एध
कः ञ्लिटि किं रराधिव रुमिहकोनेसंयोगस्स रत्वना कित्वान्नलोपो ननेशतिनदो वेति
कुत्वमिहैङ्स्कंद पदान्त एव ता दिक्षु नान्तत्रम्यथा नष्ट नशिरित्सादि नसिध्येत इण॥
नृपतीति उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं नेशेनमाप्रूकुकमि गमीत्यनेनानुवर्तते ॥९९९॥

न२ ना२

नदाहस्त्वंनस्यादिति धसिस्तुनेपिपरत्वेस्यस्यविशेषणेनघांतस्येतिलाभादंनग्रहणंव्य
र्थसत्तज्ज्ञापयतीत्याह भूतपूर्वेति काष्ठानामितिकरणस्य शेषत्वविवक्षायांषष्ठी तत्रषष्ठी ष्य२
तिः अनुदात्तस्य च र्दुपधस्येति विकल्पेनअमागमः रधमदथ इति रधनशान्तस्पहपञ्चह
लुह सुहस्निहइत्यर्थः जाम्भ गदित्वात्कापाविट् ज्ञामित्वाज्ञात्वायस्यविभाषेतिनिष्ठाया
मनिट् शांतः अस्तु अनवस्थानेशेषमिति ज्ञपनिदीर्घत्वं तु ऊ अङ्गू चविंशाश्चजक्ततोऽ
न्तदिसर्घः चत्त एवतिम्वाप्येतिमस्यनत्वेक्तनेणत्वंनुमादिपाठइति ज्ञामिसप्तम्या
घित्वण उणमादयइति शमुनमुदमुमुप्युम्युत्तसुमस्तेसेडजेः यसोनुप अत्रवदंति लो ६५
यस इत्येवास्तुनतःसमः नियमार्थमिदंसोपसर्गाद्युसर्गत्वंसंपूर्वकादेवेतिएवंचसूत्रे ष्ठ ४
अनुपसर्गादितियहणमुत्तरत्रचयसंभवेतिग्रहणंसकंजुराज्यमिति दाहेपठितइति
चुषदहत्स्मिन्नेवगणेपठितइत्यर्थः अङ्धमितिदाहेपठितस्यनुसिजेव अभ्या
यतेइतिदिवादयः षुञ सुञ्चइतिलोपपश्वासदुक्तस्यवालोपः सुनवानीति अदु

तत्वबोध २०६ तमसेत्सा रिक्तितेकञ्श्रुवोरितियणं वाधित्वापरत्वाद्गुणः स्तुनोतेः स्वसनोः न रूपे रस्मा
न्नेरनुवर्त्ततेइत्याह षोनस्मादिति सनिग्रहगुहश्चेति सुखः सनेता दस्मात् नच्छिद्यते लोपिपरु
त्वे दीर्घः सुसूषतीति तत्तुनोदाहरणं स्तौतिरेपारवषणीति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धेः
॥२०६॥: एतच्चकात्रिक्रियायां स्पष्टं चिन्त्र चयनं रचना विशेषः विभाषाचेः चेजोरितिस्सूत्रात्
कुरनुवर्त्ततेसनलिटोजैरित्सतः सन्लिटोरितिच सन्नुदाहरणं चिकीषतिचिची तः ८
षति ऋतश्चसंयोगादेः इट्सनिवेति इटेत्वेत्यनुवर्त्तते लिङ्सिचोरितिसूत्रादात्म
नेपदेष्विति चित्तदाह इट्वास्यात्ववीति नहिकिं क्ष्यस्त्वार्षीत् वभूथ ततथ भूक्षा
तोस्त्तनोतेश्छ्रयलिङ्इङभावानिपात्यते त्वंहिहोता प्रथमोवभूथेनाततस्ततस्तुमुवा त
तंथ भाषायांतु वभूविथ ते निष्ठजगत्भ्य तेदृक्तिरणम्मिङहस्ते भाषायां जग्रहिम
वृणोतेस्यलिङ्कादिस्सत्वेणइ इत्यत्वे सिद्धेपिनिगमएवानिषेधेतेनाम्नवैति नि ॥२०६॥:
यमार्थवववर्थ यहणं ववर्थ त्वंहिमोमितीर्षा भाषायां ववरिथ ववृव लिङ्सिचोः

वृतश्चस्तनुक्तनि आत्मनेपदेषु किं अवर्वीत अवारिष्टां अवारिषुः सिचि च परस्मैपदे ध्रु
तिनिषेधादिह वृतो वेति न दीर्घः हिनु मीना प्रमीणाति हिनुच्च उङ् जेघीयते अचड्डीति किं
अजीहयत इहणंतस्याष्टत्वेतरत्वात्केवलस्यत्वस्यास निमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् कु
ष्वणातिरेव नास्तीत्यच्चड्डीति निषेधो मर्थः सन् ज्ञापयति एषधिकस्यापि कुत्वं भवतीति
तेन जिघापयिषतीत्यादि सिद्धं आनुहीति संयोगपूर्वत्वादुतनश्चस्यायादिति हिनुदुः ए
धो हिंसायां अजहस्तुनुक्तेमोनेपिसामर्थ्यादकारस्यात्रस्यानित्यनाश्रीयेत अजोतेः
श्चवस्मान्नुडित्स नुक्तेनत्साह दीर्घादितिस्त्रुविकरणनिर्देशः किं क्यादेरनुनो
अप्रा१४ जनश्चस्यस्यमाभूत् आत्रानुः निश्चया मूलेन धंसा तिष्ठुगल्वत्तेशतिप्रलथक्प्रलथ
धौ क्लावियरश्चगीतिक्लिनोविधमनादन्यत्रा विपदांतविषयकत्वं रेमुरमने लोकवंचुना
यविहितकर्मानुष्पनंदसः तप आयं सेकः अनुदात्तावुपनानिर्देशात् आत्मप्राज्ञो अ
स्मात् क्रहलोरपिजितप्रत्ययद्युतित्यादि तज्जदानमर्हकसंश्चस्तुस्वात्स्माभिरुपपादितं अ

तत्त्वबोध० मेवाज्ञः सूत्रं तचक्रं येहोक्तं निरिसत्रत्रग्रहयइतिषष्ठंतमेवं घोर्तुतो नित्यगुणस्तुत्रहिण्ड्स्य
ष्वांदसत्वान्नेति रिति रितिएतषट्थ्यतवः एकएवाज्ञादिरितिमतेतुपंचम्यतवः इतिसाम्यः तु
दतीति लघूपधगुणोवाधित्वा निसत्वात्तत्राड्स्येके अरुंतत्पूहपरिभाषयागुणेनप्रवर्त्त
॥ रु० ॥ः तइत्यस्मिन्भसूपाके भर्जनरूपः पाकोत्रधात्वर्थो न त्वादनार्दः पाकस्तत्रअयेयागमाभावा
दिसाज्ञः अस्नोइतिकेचांचिसोमेतु श्रोदितश्चेति निष्टानत्वंस्मत्याभष्टः भष्टवानिति १५
नसिद्येत भजेनोपधयोः रम्पकार उच्चारणार्थः रमिसस्य अंसाचः परत्वेनोपधयो
रितिषष्ठी निर्देशात्स्थैवेयर्थ्यमाशंक्याह निवृत्तिरिति अयंभावः स्थानविशेषलाभाय
मित्वस्यकरणान्नरोपधयोः स्थानेरमभवति यत्र हि अनिर्धारितः स्थानषष्ठीनिर्दि
ष्टपविधीयते सतत्स्थाने भवति यथा इकोयणचीसादोयणादिः प्रकृतेतुरमोनि
र्दिष्टस्थानिकत्वात्तेरोपधयोस्थानेनभवति एवंचास्यआदेशागमत्वेभवतो यथा
स्नुमः प्रसयागमत्वेइति अमेत्वेनाह्र्ग्ना स्थानमयुक्तमितिमत्वासनः क्रीचीस्य ॥१०॥ः

नोलोपमनुवर्त्तयिष्यन्नोरुपधयोर्लोपः स्मतु आगमशास्त्रवेस्याकृः परेतु मुञ्जोरसरसनरस्मा
मिसेवमत्रमस्तुरसः कृइतिक्षुरः रसइतिरेफाकारसकाराणांयः संघातः तस्यकृ
र स्यादेशास्यादिस्यर्थः ततश्चअज्जितिभकृंकोभकुंनवभर्जैत्यादिसिध्यति ऋकाराभाव
पक्षेतुभ्रेजकोभकुंनवभर्कृत्यादिकिंतिकृकारपक्षेभ्रष्टिर्भ्रज्यादिस्यादि तद्भावेसं
प्रसारणेसतितदेवरूपं एवंचवरीभृज्जत इत्यादौरीकोरेफस्यनिवृत्तिंवारयितुंरसग्रहु
णोपदेशःस्तत्रपदेशाग्रहणमनुवर्त्तेमिदानींतुनानुवर्त्तते किंतिरस्यानमंवाभ्रितःसम्प
सारणमितिपूर्वविप्रतिषेधश्चनवक्तव्य इतिमहदेवलाघवमित्याकृः इक्ष्वरसोबवैच
नात्सिद्धमितिवार्त्तिकाशयवर्णनमेवनत्वपूर्वं कंचनादिसम्पदाकृवचनादितिंछे
दः भाष्यकोरेसुस्पष्टमभिहितं यथान्यासेमवास्थितिवदभ्रिरसंप्रा कल्पनायाउष्टत्वंस्मा
चितं तत्ववमनोरमायांस्पष्टं तथाहिरेफाकारसकार[illegible]समुदायस्यकृभावेपक्षेदे
शः अपिञ्जिरिविभर्कृंतुःवभर्जुरित्यादीष्यते कंभज्जतुःवभ्रज्जुरित्यादिस्यात् नवा

नो॰ ध॰ गुणेन निर्वाहः कृ भावे सति असंयोगाल्लिटः किदिति ति त्वस्य ह्रस्वात्त्रिषेधात् सनी
वंतितो द्विकल्पात् विभर्त्संती स्यादीष्यते विभृत्सती सोदिस्या त् कृ भावे हलंतात्त्वेति
सनः कित्वप्रवृत्तेः लिङ्सिचावात्मने भर्हीष्ट अभर्ष्ट इत्यादीष्यते भृत्सीष्ट अभृष्ट इत्यादि
॥१।२।११॥ स्याल्लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्वात् णिजंतात्तु अबभर्जीदित्यपीष्यते अवि
भृजदित्यपि स्यात् इरितो वा इत्यङ्विकल्पः ऋदित्वेन ककृ इति कित्वप्रवृत्तेः सन्वल्लघुनीति सन्वा
द्भावात् सन्यतः इतीत्वे दीर्घो लघोरिति प्रवृत्तेः यद्यपि ककृ इदित्संभवे कोऽल्पिकत्वात्
अबभ्रजत् इति सिद्धत्वात् तथापि परेहे अबीभ्रजदिति स्यादिति बोध्यं कुजमजी भर्जन इ
ति स्यादित्याह उद्रोरूपमिष्टमिति चेत् मैवं भृजुनोर्घहिनात् ह्रूपमिष्टं ननु पाक सामान्य
मेयात्मकार्यत्वमुपगम्य प्राचीनाप्रत्याख्यानात् सूत्रमेव न हि तेपि पक्षत्वे तरेण सुपरिह
रः अपि चेति भ्रजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन पाठात् अबभर्जदित्यादि रूप
स्यात् नाप्यसिद्धिः नयामर्जेस्यदात्त्वेन ततः परत्वात् लिङ्सिचामिडागम मध्येत्वात् ॥१।२।११॥

पि ३ मने २

विभक्तेर्निमूर्द्धीष्टि ग्नेर्मेर्ष्टेत्याद्रिश पितेन न सिध्यति एतेन भ्रस्जो भ्रजिरादेशाऽस्तिपक्षो
जाएर विनिरस्तः पूर्वोक्तदूषणप्रसंगात् किंचास्मिन्मते यङ्लुक्यधिको दोषः वधादेशावत्
साभ्यासस्य भ्रज्जादेशे पुनर्द्विवचनस्य फलं भवात् स्थानिवत्वेन ग्रनभ्यासात्तु निषेध
न स्वीकृतेपि द्विर्वचने रुगादिर्याकोऽभ्यासस्य सुखेन रुगादिरहितं वा भर्जितावाभा स्ये३
र्जिष्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् यत्तु लाघवपक्षपातेन स्त्यानेः चिकीर्ष्यते तर्हि भ्र
ज्जरेफस्योपरिनिपतित्वार स्येति समुदायस्य ग्रहे विधियतां तथा च न कोपि दोष इति न्या
यमतसंग्रहः रमस्मं चेदपि ज्ञिह्रसन लिङ् सिच्च्च उ परणि च कृते दोषाभावे भ्रज्जो
र्नेव दोषाय इत्युक्तं किंचाधिकः साभ्यासस्येह हि भ्रज्जर्नो वो भ्रुक्कं ते वधि यथा द्विर्वचुन
र्नेलभ्येत स्थानिवत्वाद्धधेरिव तस्मादस्तु यथा न्यासं स्वतन्त्रे तु रस्योरिति पूर्ववि
प्रतिषेधेनेति निस्सत्वादिसपितुवच्चं संप्रसारणात्पूर्वविप्रतिषेधेतो रेफस्य पश्चात्तुरमा
गमे रेफस्येंतरङ्गत्वात्प्राप्तासंप्रसारणस्य निस्सत्वं नेति वाक्यं लक्षणं तु स्मेरेन कृ

ति१

तत्त्वबोध० नाक्तं तत्रसंगिलिना पिक्कचित्रिसत्वस्वीकारात् विजङ्ङ इह तृङ्घियेस्पति सत्वान्मंडका॰
हुसाययस्मादिरित्यनुवर्त्तते तेन इडादिप्रसंगयोलभ्यते इतिमनोरमायांस्थितं नन्वोस्त्वि
इट् इडि सनेनतमेकवचनं गृह्यते तथा च सति विजिषीयेसत्वेवस्मात् ननुडहिनि
॥१०३॥ तेसादौननभ्रस्य सिद्धांघइडागमो गृह्यते तस्यतु उत्वंवध्यं तन्निमित्तगुणस्याप्राप्तेर
तोलक्षणाया इटूवान गृह्यते इडुत्वस्य यस्मादिरितिफलितार्थकयन मितडादिप्रसंगयो
उ॰ढ इति यर्कंचुंडादि रितिलाभाय स्मादिरित्यनुवर्त्तनं लोके शोभार्थं एवेत्याक॰ इह
त्रैविजी तिनुदिदो॰ रुधादि स्वगृह्यते ननु विजिर पृथग्भाव इति जुहोत्यादिर्भासत्याना
तय स्त्वत्रहरते न जुहोसादेरयहणे हेतुरुक्त॰ तस्या निरंकत्वादिति तदयुक्तं क्वाहि
नियमेनालिङ्ग्रहसंभवात् न च तत्र किंत्वेनगतार्थत्वात्वदिति इत्वंवध्यमिति वाच्यं
तत्रापिहिति॰ किंत्वेपिवेविजिषेत्यत्र पित्वेन ङित्वाभावात् वेड्भ्ये ति अत्र नञा॰
वद्भ्रस्तादौ लिङ्ग्भ्या संस्पृतस्म्यासावयवयो र्द्वयोरायियपणो॰ संप्रसारणप्रसक्तौपूर्व ॥१०३॥

न देशाद्यतिरिक्तं कर्मविषयः

ग्रसमेवादिति देशाद्यतिरिक्तस्य कर्मणोऽकर्मकाणां धातूनामसंभवादित्यर्थः ननु
मात्सु तदतिरिक्तं कर्मणि देशादि पारगेतुकर्मणां सत्वादसंभवो दुर्वच इति चेन्न कोलेस्या

तः कर्त्तरि इत्यनुकृष्यते सकर्मकविषयं चेदं अकर्मकेषु कर्मणोऽसंभवस्य बाधितत्वात् भावे चे
त्युत्तरवाक्ये न तत्र विशेषविधानाच्च नेदं तदाह सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारेण कर्तृ
वानुकृष्यते ननु कर्मण्यसंभवात्तदाह भावे कर्तरि चेति ननु भावकर्मणोरात्मनेपदविधाना
च्छेषात् कर्त्तरि इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकारेण भावकर्मकर्त्तारो द्योत्यन्त इत्यनुमातुं श
क्यते इति किमनेन सूत्रेणैवं अस्यास्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि [illegible] दिवज्ञा वल्लकाराय घञ्ना
नो घटं क्रियते देवदत्तेन सादिप्रयोगः प्रसज्येत तन्मा भूदित्येतदर्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात्
ल २५ न चैवमकर्मकेभ्यो भावे स्यैव सत्यनां भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यं अ
कर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्त्तरि तिप्पोर्लकाराणामापत्तेः तस्माद्भावे चेति च
कारस्यावश्यकः न चैवं भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् भावे कर्त्तरि चाकर्मकेभ्य
एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव कर्त्तर्यपि लकारानापत्तेः न चैवमपि लक्ष्य भावे
चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु चकारेण कर्त्तरीत्यनुकर्षणात् लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि स्युरक

तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः

तत्वबोध० मित्येभोभावेकर्तरिचसुरिस्पर्थपर्यवसितेकर्मणितत्त्वज्ञापकाद्भविष्यतीतिकिमनेन
कर्मणीत्यनेनेतिचेत्मैवं उत्तरसूत्रेतयोरित्यनेनकर्मणोपिपरामर्शार्थंतस्यावश्यकतयाज्ञा
॥श्रीः॥ पकानुसरणक्लेशस्यैवेयर्थ्यात् तस्माद्युग्धाभ्यासमेवरमणीयं अत्रेमेयायिकाःलकारा
णांकृतावेवशक्तिःलाघवात्ननुकर्त्तरिकृतिमतःकर्तृत्वेनतत्रशक्तौगौरवात्तदेवदत्तइत्या
९ दिप्रथमांतपदेननकर्तृभानंदेवदत्तःपचतीत्यत्रहिदेवदत्तोविशेष्यःयत्नोविशेषणं आश्रयत्वं
तुसंसर्गस्तथाचपाकानुकूलकृत्याश्रयोदेवदत्तइत्यादिशाब्दबोधेपिंडपपद्यतइति तन्न हस्तु
पचतीत्युक्तेपाककर्ताकइत्याकांक्षानुरोधेनलकाराणांकर्तरिशक्तिरित्यभ्युपगंतुमु
चितत्वात् पाकानुकूलाकृतिरितिशाब्दबोधाभ्युपगमेनुकस्मिन्नित्याकांक्षास्याल्का-
स्येतिवानैककर्तृकायचिक्रियेतिशाब्दबोधाभ्युपगमेपिकइत्याकांक्षानोपपद्यतएव
वेतिशंक्यंकर्तृसामान्यबोधेसतिकइतिकर्तृविशेषाकांक्षायाबाधकाभावात् नापिदेवद ॥श्रीः॥
त्तकर्तृकापचिक्रियेत्युक्तेपिकस्मिन्नस्तिकस्यचेत्याकांक्षाडवीरेवेतिशंक्यं विक्लित्यनु

कर्तृत्वमापारस्यैवयच्छिक्रियात्वात् नत्वाश्रयस्यदेवदत्तस्यकर्तृत्वान्नक्रियाश्रयत्वेनाश्रितेक
स्मिन्निस्साध्याकांक्षायांमप्रवृत्तेः किंचपचतंतेदेवदत्तंपचत्यपचत्तेदेवदत्तायदेहि पचमानस्यदेवद
त्तस्यद्रव्यमित्यादौशत्रतृशानजादीनामपितिवादेर्देवदत्तादेशत्वाविशेषेणतेभ्योपिकृतिमात्र
बोधापत्तेः नचेष्टापत्तिराश्रयत्वसंसर्गाद्यसुक्तत्वेनपाकानुकूलकृत्याश्रयंदेवदत्तंपत्रपश्या
द्यर्धस्वीकारेदोषाभावादितिवाच्यं नामार्थयोर्भेदान्वयस्यस्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् नचै
वंनामार्थयोरभेदसंसर्गस्युत्पत्तुरोधेनशतृशानजादीनांकर्त्तरिशक्तिस्तिवादीनांकृतावेति वे
वैषम्यंस्वीक्रियतेप्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादितिवाच्यंस्यात्मेववाचकोलाघवात् नत्वा
देश्योगौरवादितिस्वसिद्धान्तस्यपरित्यागापत्तेः रामः ज्ञानंकरोतिइत्यादौविसर्गसोरमिसोरद
ड्डिचह्नितेलाघवात्सुत्वेनैकशक्तिर्नतुतत्तद्रूपेणैतादिमवदीयव्यवहारस्यासंगत्यापत्तेश्च
एवंचतिवादीनांशतृशानजादीनांचस्मारकतयालिपिस्थानीयत्वंबोधकत्सुलकारएवेति
स्थितेसचचशत्राद्यात्कर्त्तरिशुक्तःइत्यस्मुपगमेतिडंनेकघंकृतिंबोधयेत् अत्रमापश्या

अर्द्धजरतीयप्रस
ङ्गेनतत्सिद्धान्तस्यस
वित्रिकत्वेचर

ननुससिद्धान्तोलकारातिरिक्त ... चेन्नार्द्धजरतीयन्यायप्रसंगे नान्यत्रापितत्परित्यागापत्तेरित्या
शयवानाहरामःज्ञानमित्यादिना ४ तिस्रूपकतयाशक्ति लिखिताक्षरविन्यासस्यानापन्नत्वंमित्यर्थः २

ते १ तिकर्तृत्वे ... क्यतावच्छेदकलाघवेन कर्तरि तस्यावृत्तौ कृतिपरत्वाभ्युपगमेप्याह किंचेति स्फु

वर्णातिरिक्तो वर्णव्यङ्ग्यो नित्यः शब्दः स्फोटः

त० ध० नी० कार्यत्वमितिन्यायात् यद्यपि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशानामेव वाचकाः इत्यभ्युपगम्यते तन्म

दिघटघटेनहरेव विसर्गोवेत्यादिषु सर्वे सर्वपदादेशा इतिमायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटस्य सिद्धेर्दि

तिभवनातन्महरनिष्ट किं चकर्तरि कृदादिनियमस्तु कर्तृग्रहणं तदेवलः कमेरल् तिसृत्वेचकारेणानु

॥५॥ कृषेघनइतिकघैरेवुलादीनांलकाराणांचकर्मोवेलक्ष्यं नचनामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गोस्तु

आर्धाधिकारेष्व्रं पचतितरपं५ [redacted] वीजमितिवाचंपचतिकल्पंदेवदत्तइत्याद्यनुरोधेन

पगमएवएवुलादौकर्तुर्वाच्यत्वे तिङ्त्वपिकर्तुर्वाच्यतौचित्यात् ननुसमुदायस्यनामत्वेपितिङ्प्रत्ययो ननामेतिचेत्साचकाइ

त्याच्छेदाधिका रास्त्ययपरोक्तप्रमाणा भावाच्चेतिभावः४ सत्त्राप्यकइत्येतत्त्रनामेतितुल्यं अकांतनामेतिचेत्तस्यपवाद्यंतेमपिनामेतितुल्यस्तत्त्वात्र

क प्रशालपाकर्तादेवदत्तइत्याद्यभेदान्वयोभवद्भिरभ्युपगंतव्यइतितिङ्त्वपिकर्तुर्वाच्यतास्तु

कर्त्तव्यैव किंचकर्तुर्वाच्यत्वानभ्युपगमेयुष्मादिसमानाधिकरणेमध्यमः अस्मद्युत्तमइतिसा

मानाधिकरण्यप्रयुक्तपुरुषव्यवस्थाऽभिहितेकर्तरिप्रथमेत्यादिकंचभवन्मतेकथंस ॥५॥

गच्छतांयत्तुप्रैनभिहितेइत्यस्यानभिहितसंख्याकइत्यर्थवर्णनेनदेवदत्तः पचत्योदनमोदनः

पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिमवस्थायनमुक्तं । तत्र कृत्तद्धितसमासेषु संख्याविधानस्या
प्रसिद्धत्वात् । तत्र नाप्रत्ययको यकाण्डलः तस्य अप्रतिकोऽच्चः आप्नोदिको ग्राम इत्यादिषु कर्मणि द्विती
येत्यस्य प्रसक्तौ प्रपद्यमानस्यात् । न च निष्ठितीस अध्याहारेण संख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यं
स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । अपि च कोऽयं देवदत्तो नन्तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु र

नरर विशेषणीनिवृत्तिमात्रे तात्पर्यमिति भावः ५

क्तमित्येवं क्रियापदाध्याहारस्यानावरूपकतया आख्याते न आक्षेप्तुं करोतीति गकृप्रसयेन वा
कर्तृसंख्यायाश्चानुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्तिप्रसंगाच्च । तस्मादनभिहिते कर्तरीत्यादिष्वा
ख्यातमेवाभ्युपेतव्यं । अपि च धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता तत्राश्रयमात्रं कृतो लकारा
तु४ णां चार्थः न तु व्यापारे पतस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्तृकारक इत्यादौ प्रकृतिप्रस
यार्थयोर्नान्वयः व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्या
त्प्रत्ययस्तु वदति धातोः कृतिरर्थः कृतस्तु प्रत्ययस्यापि कृतौ वव शक्तिर्न तु कर्तरि कर्तरि कृदित्यत्रा
हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्च कृतैरेव प्रत्यनु देवदत्तादिपदसमभि

म४

ले

तत्वबोध० माहारस्तत्रतज्जादौकृतिमैतिलक्षणेसाधितन्मतेपूर्वोक्तकर्त्तेसादौसुतरामनन्वयःकर्मवत्क
र्मणेतिसूत्रेकर्त्तेतिरूपसादनार्थः उत्सनिष्ठकर्मस्याप्यत्वार्थत्वेनुकारिष्यते घटइत्यादिर्न सिद्धे
॥५॥ दितिवक्ष्यमाणदूषणं चउरुद्वर[illegible]श्रयमात्रस्यप्रत्ययार्थत्वेनुरथोगच्छतीत्यत्ररथस्याचेतना
स्ययत्नाभावेपिगमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वान्नकाचिदनुपपत्तिः एवंस्थितेकृ
तौशक्तिरित्यस्योक्तिसंतन्त्रएवनास्तिकर्तुरपिव्यापारविशेषणतयाश्रयेणैवानुगतएवलाभात् ज्ञा
नानीत्यादावाश्रयत्वंप्रत्ययस्यार्थइतिस्वीकृत्ययत्नार्थत्वस्यत्वयापिस्वीकृतत्वात् नहियत्नमन्त
रा रेणैनं नोदेतीतिकश्चिदभ्युपैतितस्मात्कृतांतिङांचैवैलक्षण्यं हित्वेभ्रममितिकर्त्रर्थकत्वम
भ्युपेयं एतेनकर्त्रधिकरणेल्युडान्तवाच्यत्वंकर्त्तुर्निरस्यजेजभ्रमानाधिकरण्यं ड॰ तादृहितस्य
जेजभ्रमानइतिज्ञानञ्चःकर्तृत्वाच्चकर्तृत्वंस्वीकुर्वतोमीमांसकाअपिप्रत्युक्ताः यत्तुनैयायिकं
ज्ञानंजन्यकृतेरित्यादिव्याकरणं ज्ञानक्रियाहकर्मस्तीतितन्नकृतवाक्यशेषाध्याहाराद्यमर्थोकां ॥५॥
त्वायामनिर्दिष्टार्थेषुएवं त्वादिघेवोपनिष्ठते आकांक्षितविधानंआयइतिमायात्रतुशास्त्रा

दिषुस्थानिभूतलकारार्थे निवेतेषां निराकांक्षत्वात् अन्यथाभावे कर्मणि च त्रयाणां चोदे
नासापत्तेः ततश्च श्रूयमाणेनास्यमाने चायं गतइत्यादिप्रयोगो भावेन स्यात् कर्मणि तु क्रि
यमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात् यत्तु भट्टपादाः आङः कर्त्तरि पदैकत्वं तत्र तिप् कर्त्तरि स्याद्द्वित्वं
तत्र तस इत्यादिक्रमेण लः कर्मणीति सस्यद्व्येकयोरित्यादेरेकवाक्यतया ख्यानात् कर्तृत्वा- त्वा
द्यतभनसूत्रादायान्तीतितत्त्वंसं नाम्येकवचनद्विवचनेति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि
वाई तिवादेर्ज्ञानिष्टान ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिवादिविधिना द्व्येकयोरित्यस्यैकवाक्यता-
स्तु न च तिवादिविधौ कर्त्तरीत्यस्ति यद्दृष्टैकत्वादिविशेषणतया कथंचिन्नीयेत ननु लः
कर्मणीति सूत्रे कर्त्तरि कृदित्यतोऽनुवृत्तकर्तृग्रहणं तिवादिविधावप्येव लविधितिवादि
विधोरप्येकवाक्यतास्वीकारादिति चेत्सत्यं वाक्यैकवाक्यता हि स न तु पदैकवाक्यता
लः कर्मणीति विहितलकारानुवादेन तिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथा च लविधौ
श्रूयमाणकर्तृग्रहणं कथं संख्याविशिष्टं न हि यत्कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थापकम-

तत्वबोध० स्तिलकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ततश्च कर्त्तरि पदेकत्वमिति व्याख्याकष्टम
पि न संभवत्येव स्यादेतत् लः कर्मणीति सूत्रे लइत्यकारानुबंधकयोर्लेट्लटोः सामान्यग्रहणं न
॥६॥ भवति किंतु लशानुबंधकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादं तत्र लट् इत्तिजसंतं मा भू
त् किंतु उसंतमस्तु लः परस्मैपदमितिवत् आदेशापेक्षा चेयं षष्ठी लस्य आदेशाः सकर्म
णि चेत्यादि न चाविहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यं वर्त्तमाने लडित्यादिभिरेव लविधा
नात् तथा च लस्य स्थाने य आदेशाः ते सकर्मकात् कर्मणि कर्त्तरि च स्यात् अकर्मकाद्भावे कर्त्त पदेकत्वे
ति ४ रि चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैवं चेदत्राहुः लइत्यस्य षष्ठ्यंतत्वे आदेशाना तत्र६
मेवार्थेभक्तः स्यात् सोपि तिवादीनामेव न तु णलादीनां तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् द्व्येकयो
रित्यादिना तत्रस्यैकवाक्यतया भवद्भिरुक्तत्वात् न च भवदुक्तरीत्या कर्तरि कृदिति सने तनि रामः
वाहः भावे कर्मणि च णलन चोदौ लिङ्व्याप्तेरुक्तत्वात् न च णलान्विधिना सहात्मनेपदस्य व
स्यापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः सकर्मकादपि भावे णलनजा ॥६॥

पत्तेः किंच असंतत्वेप्युक्तेनैव संबंधः पक्षांतरत्वे त्वादि[illegible]इत्यध्याहारो रक्षमित्यादि अत्रेदं बोध्यं भा
वे चाकर्मके भ इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणोपि ग्रहणं ते अत एव गेरणाविति सूत्रे नेह पा
च्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः असंताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणं नेह पच्यते इ
त्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वात्तु कर्म न प्रयुज्यते इति मतांतरमेतत् ह्वागतिबुद्धीत्यादि सू
त्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं यत्तु कैश्चिदुक्तं अविवक्षितकर्मणो भावे लकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्या
दिविरोधादयुक्तमिति तच्चिंत्यं पक्षद्वयस्यापि भाष्ये कैयटादि ग्रंथारूढत्वात् अमुनाविवक्षित
कर्मणोप्यकर्मकता इति पक्ष एव प्रबलः तथाहि समानकर्तृकेषु तुमुन् इति सूत्रे इष्यता क्रि
यते इति भावे लकारोक्तो हरदत्तेन गेरणावध्ययने वृत्तमिति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामपि नपुंसके भाव
क्तः कर्मकेभ्य एव तयोरेव क्तस्योक्तेस्तत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणात् भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तना
दन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतेति निर्वांतितं एवं स्थिते यद्यविवक्षितकर्मणोपीह सूत्रेऽ
कर्मकग्रहणेन ग्रहस्तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भोक्तृनादर्श[illegible]जिसा

तत्वबोध० रिकर्मणिक्त इति सूत्रे हरदत्तेन वत्समारणं कृतं पूर्वसूत्रभाष्योक्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संग
च्छंताकथं च गतं तिरश्चीनामित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् गत्यबुद्धीति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनावि
॥७॥ः वक्षितकर्मणो नग्रहणं तेऽस्मुक्तं तेनाण्यन्तः कर्त्ता संपन्ने कर्मेन भवतीति देवदत्तेन पाचप
तीति सिद्धं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेपि न ग्रहणं ते नेन हि सूत्रेण कर्त्तर्यपि क्तो विधीयत इति द
त्तवान् पक्ववान् इत्याद्युपर्यदत्तः पक्क इत्याद्युपपत्तेः इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणामकर्मक
त्वेन ग्रहणेन कोपि दोष इत्यास्तां वत् तस्य वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाप्रसक्तग्रहणपा
रिभाषा च न प्रवर्त्तत इति लुनाति चूडालिइत्यादौ निवाह्यदेश्याः कुतो न भवतीति चेत् अत्र
कः त्वाः कर्मणीति सूत्रे निर्दिश्यते नां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रह
णमिति अतोपि निवाह्यादेशानुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना निरस्ता लस्था
निकत्वाद्यानां कर्त्राद्यर्थविधानं कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्यातिवादिविधानमिति सन्मात्रा
श्रयापत्तेः यद्वा धातोरित्यधिकारात् धातोर्विहितस्यैव लस्य ग्रहणमिति नोक्तातिप्र॰ ॥७॥

संगः त्वस्मिंस्त्वंज्ञानु न भवति फलाभावात् न च लित्स्वरः फलं णलो लित्वेन तदभावसञ्ज्ञा
पनात् नाप्यग्रवणमेव फलं तङ्ग्रहणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवाग्रवणलाभा
त्वं [illegible] स्य तिवादिस्थानित्वाभ्युपगमे तु लः परस्मैपदमित्यादिस्वरसतः संगच्छत इति दिक्
नित्यसत्रिसमाहारे द्वंद्वः इटः टकारश्चागमलिंगं न भवति सत्वदशानिरादेशोः समभिव्याहारा
त् किंत्विष्टोदितिविशेषणार्थः एरदित्युच्यमाने एधे वहि एधेमही सत्त्रापि स्यात् वर्णग्र
हणेन प्रत्ययग्रहणार्थं वर्णग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः केचित्तु इटो टादिसत्व लिङः इत्यनुवर्त्य ना तु
लिङादेशस्यैवर्णस्येति सामानाधिकरण्येन व्याख्यानेन एधे वहीत्यादावतिप्रसंगो नास्त्येव
न हि तवेकारमात्रमादेशो भवति तेनेटोदित्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ एवेत्याहुः तच्चि
स इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादि वर्णान्तस्य लिङो त्स्यादित्यर्थप्रसक्तौ
क्तातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यात् वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन लिङ्त्वात् सम्हि ङित ङकारस्तु ङ
नितिङिति प्रसमाहारार्थः स्वचसमुदायस्य तु बंधेन त्ववयवानुबंधेऽव्यवयवानामिति नेषः कर्मणि शत्रौ

तत्त्वबोधि० पत्र छि मह

॥८॥

चूरी लिङ्लुङोरिषि षीमही स्तत्र गुणनिषेधोननघावृङ्ञ्ज्वतेः इत्युक्तेश्च कर्मणि लिङि स्विवृञ्जिषीमहे इ
सत्र ग्रहम्येति संप्रसारणं न तङानोर्लस्य स्यस्यानुवृत्तेर्लादेशएवानोगृह्यतइत्साह्यायेनाह
त्रानक्वानचोचेति नेनपरस्मैपदिस्सोपितानीत्सवयोवृच्चनेतिवानज्ञएवस्वकर्तीह
विधानानाः अनुदात्तङितत्रनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ तौ यस्य सः अनुदात्तङित् तदुंपदे इतो
तेश्रूयमाणइत्युक्तः असेकं संबध्यते तत्रानुदात्तांशोतदन्तविधेः फलाभावात् अंशांतरएवत
दंतग्रहणं इत्साह्ययेनाह अनुदात्तेनइत्साहित्वं पदेऽजनुनासिकइत्सतोनुहृतसुपदेश्वाग्रह
णमपिङिंदन्ता एव संबध्यते नाम्नाव्यभिचारात्तदाह उपदेशेऽयोऽङ्दिति विशेष्यमतोर
णतदन्तविधिरिहइत्लेभइत्सनत्राह धातोरितिलस्येति नन्विहानुवृत्तेरभावाङ्भयमपि
ङलेभंभूवादयइतिसूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातवइत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्क
थं विज्ञातोरितिपदेलब्धेपिलस्येसेनतत्र लभ्यते इतिचेन्न वाङःइकोऽल्लिसन्नसनाधातोरिवेह
त्मनेपदेनलकारधात्वोराक्षेपोवोध्यः तिङांलादेशत्वाल्लस्य च धातोर्विधानादिति उपदेशेऽइ ॥८॥

ति किं चुकुटिषति गाङ्कुटादिभ्य इति सनञ्णातिदेशिकं ङित्वं धातोः किं च उङ् भां माभूत् अ
ङ्वत् अवोचत नेत्तु लावस्थायामेव वृत्तादिभ्यः स्यसनोः सीसादिना स्यश्च संयकृते ऽवधाना
दात्मनेपदपरस्मैपदस्तूप नियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरंगत्वात्स्यश्च सयास्रु
वेमेवलस्यातिवादिवुसत्तुपक्षे परस्मैपदं यक्ते त्वात्मनेपदं सिध्यसेवेति हेभ्यः स्यसनोरिति सू
त्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितं तेनानुदात्तेत्वा
द्वर्तिष्यत इत्येवं नित्यमात्मनेपदं प्राप्ते वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भवति तथा च त५
विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वा द्युङो नैदोषः विकरणात्प्रागेव परस्मैपदश्च हृतेरिति
पि चेत्सस्य ग्रहणं विकरणमवेक्षते नैनियमप्रवृत्तिं ज्ञापयन्तीति पक्षे च उङो दोषः स्यादेव अ
यंपक्षः ऋग्देविज्ञात इति सत्त्वे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः किंच नदं नविधित्वाभावेऽमिक्षतुग्र
हणमावश्यकं धातोरेकाचः इत्यादिना यङ्वा भूयते हृतेरीयङ् हृतीयते चेते ङुनेइस
त्रतुमपदेशिवद्भावेन ङिदंतत्वं नमो वरिवश्चित्रङः इति क्यचि चित्रीयते इत्येतत्क्यषमिति

तत्त्वबोध ८० चेदत्राहः अवयवेऽचरितार्थत्वात् ङकारः समुदायं तस्य विशेषणं भवति तथा च समुदायानुबन्धे ङका
र इति व्यपदेशाभावान्नैव ङित्त्वं तत्त्वबोधिन्यामिति स्वरितञितः पूर्ववदिह तङः प्रसक्तं स वक्ष्यते कर्त्तरि कर्म
॥श्रीः॥ णि शेषे तिगहुतीति कर्त्रभिप्राये कर्मण्येव धातोरिति विधानाल्लस्य संघः लकारस्थान्यादेशः पू
र्ववबोध्यः तिङ् स्त्रियां तिङ् तिङः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिसृष्विति यथासंख्यं न प्रथमा तास तत्र हेतुः
त्ययोरिति परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते तेन पदद्वये प्रसक्तं त्रयस्त्रिका इति इति यथासं
प्रथमश्च ६ ख्यं संज्ञाः प्रवर्तन्त इति भावः ननु प्रथमश्च प्रथमो मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ विशेषं कृते तेन शेषा मो उत्तमश्च
णां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वे ऽनुपगते [illegible] उत्तमश्च उ
त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः न त्वेकैकस्येति एकत्व मे वेति सर्वत्रे विह त्त ६
येत एकत्व नमसंज्ञकत्वाल्लाभात् तत्र प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतं द्वन्द्वानां प्रथममध्यमो
त्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमास्ते सेकत्र शेष आश्रीयतां तथा हि समिति संज्ञात्रयोऽपि षडिति परस्मैप ॥श्रीः॥
दात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिके स्वविनैव इष्टसिद्धिरिति चेन्नैवं एकशेषाश्रयणे गौरवादेव यथाश्रु

मोत्तर

त्वयापि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्स्यमेव अन्यथा ऽऽत्तकस्त्वोः सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येत ततश्च क्राम्यति कामतीत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न
स्यात् अक्रामन्नित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् यदि तु परस्मैपदानामिति विहितस्य णलो ण-
लुत्तमो वेति णित्त्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यत इति
ब्रूषे तर्हि सुतरां प्रतिपत्तिगौरवं तान्येकवचनतानीत्यस्य व्याख्याने लघुत्वादि अन्यथा एकसं-
ज्ञाधिकारात्प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञाभिश्च पर्यायः स्यात् इष्टापत्तौ तु अतो [illegible]र्नो
टो मे निरिति कृते एकत्वविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावादुत्तमस्येत्यस्याप्रवृत्त्या अङ्गीत्यादिप्रयोगो-
पि साधुः स्यादिति भावः प्रत्येकमिति यत्तु प्राचा एकैकशः इत्युक्तं तदयुक्तं वीप्सायामुक्त-
त्वेन द्विर्वचनयोगात् येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसिति सिद्धान्तात् तत्र सुपइ-
१२ ति सूत्रे एकैकशः इति प्राचोक्तमयुक्तमेव एतच्च मनोरमायां स्थानुरोधेनोक्तं अस्मत्तु एकैक-
मेवैकैकशः स्वार्थे शस् न त्वत्र वीप्सायां न च स्वार्थे यः सेऽरेस आकरग्रन्थावगम्यत इ-

तत्त्ववोध०

॥२६०॥:

तिवाचं एकांकपिलांएकेकंत्राःसहस्वरूत्वोदत्वेतिभाष्यात् श्रसंतस्यप्रसेकमिसर्घिकत्वे
नकैपदेनख्यास्याना चस्यार्थिकस्यापित्रसोऽवगम्यमानत्वात् ततश्चएकैकश्राइति प्राचो
क्तमयुक्तमिति यङ्कतं तद्वायुक्तमिसाङः युष्मदिसमानाधिकरणइत्यस्यख्यारव्यानं तिङ्
वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकारएयं
स्यानिनीसख्याख्यानमप्रयुज्यमानइतिसमानाधिकरणेकिंत्वांपश्यति त्वयाक्रियतेतु
भ्यंददातिमय्योपपदइति सन्नम्यंतस्यानुगुणत्वेनआचष्टे तस्मिन्नहतिभूतेसतीति तस्मा
धातोर्लस्यस्थानेइत्यर्थः तथाभूतइति तिङ्वाच्यकारकवाचिनिप्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने
चेत्यर्थःतिङ्शित् धात्वधिकारोक्तास्तीतिकिंहरीत् श्रसःसार्वधातुकमपिदितिङिंत्वेघ
डिंतीतिगुणःस्यात् लिहः श्रियङ्स्यादित्राशंतेषुसार्वधातुकेयगितियङ्स्यात् केचि
त्तुवारिणीसत्रेतुमिकृते [illegible] लघूपधगुणःस्यादिसाङस्तनविङ्तीतिनिषेधात् इतितत्व
प्रयुक्तस्यनुमःगुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च तन्निरपात् सार्वधातु ॥२६०॥:

केयगिस्तः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते धातोरेकाच इति सूत्राद्धातोरिति च तदाह कर्त्तर्य्ये इत्यादि
कौंतः तकारादकारश्च द्वारणार्थः आयनेयीति सूत्रात्स्वस्य ग्रहणमनुवर्त्तते न त्वादिग्रहण
मेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तस्याप्यनुवृत्तौ तुआपाते इति न सिध्येत् झीउ लेह्ले झेहोद
वित्यंतरंगत्वादं तादेशात्प्राग्गारिक्के ते उस्यादित्वानावान्तेदं तदाह अत्यावयवस्येति आ डा३
चानुवृत्तस्यादेः उस्येत्युक्ते तदनेन अस्त्युक्तं इह मनोरमायामादिग्रहणं नेहन्तमिस्युक्तं तदापाततः
अनन्तः प्रहतस्यादिग्रहणस्य निहत्येत्वायोगात् निघ्नन्तमित्यस्यानुहन्तमित्यर्थ इति वाक्या
र्थं चिंत्यमारव्येयं यत्तु अस्यादेरिति ग्रंथस्य समर्थनाय व्याख्यातं आडागमे कृते ते सहितोपि
अत्यायोस्तु नाम न तु तत्सहित एव अत्यय इति नियमोस्तीति तन्न अदेव विनिर्मुक्तस्यावय प
वित्वायोगात् अन्यथा न्यास्तामिमादौ नामादौ नामिडागमापत्तेः न तु अगास्त सप्तत्यय
स्य सूत्याप्तुडं न तु नांगमिति चेन्न आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति विदंतामते मा
वामिमविष्मामो सादौ विकरणं तस्य वत्तदादिग्रहणवले नयामुडं न स्या पंगतायां

ङ्वोरत्वात् किंच लविषये सत्रा विशेषविहितत्वात्सीयुट्कृते लिङः स्यानेडन्तस्यागमेना
दित्वविधानात्स्वस्य याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोत्यतस्तं क्यप्रसयस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदि
॥२२२॥ सतिदेशः आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्ये दोस्वीकृतः नचैवं तत्केवलस्यापि प्रसयत्वे युज्यते नचा
तन्मते आगमसहितस्यापि प्रसयत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्तद्वारणाय प्रसयस्वरे कर्तव्ये
इत्यादिग्रंथः स्वीकर्त्तव्य एवेति नास्सेवाकरग्रंथविरोधः इति वाच्यं आगमा अनुदात्ता इति
विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् रुस्यलिङ
कारादकारस्वोचारणार्थः अतो गुण इति अनो दीर्घो यञीति तु न प्रवर्तते स्थानिवत्त्वादेशावि
धेस्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः अनो दीर्घोनुवर्तत्त्वनुवर्तमाम इति सत्रात्सार्वधातुक इस
क नुवर्तते सार्वधातुके किं एवः अंगना अत आत् इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा
स्यादित्येवमर्थं अन्यथा ऽपाक्षीरादनं देवदत्त ननु पचामि मेतोरित्सत्रान्तमस्यापि प्रश्ना
स्मानयोरिति लुनं स्यात् केचित्तु अत आदिति सुवचं तपरकरणसामर्थ्याद्विकारस्य ॥२२५॥

निवृत्तिर्नैवेति स्थितिस्तु तस्याप्यसंगात्तउदात्तस्थाने उदात्त एवाकारः अनुदात्तस्थाने ऽनुदात्त एवाकार
इत्यादि तु स्थाने ऽन्तरतमः इत्यनेनैव सिद्धं अत एव वृषाकप्ययीति सूत्रे वृषाकपिशब्दो ऽमध्यो
दात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयत्यग्न्यादिषु तु स्थाने ऽन्तरतमः इत्येव सिद्धमिति मनोरमायामुक्तं
ततश्च प्रयोजनाभावात् परकरणमनर्थकमिति विध्यर्थमिति तन्न कनीयमेव यदि तु हल्ग्रहणाच्च
भ्यासस्य चकारा आकाराविति विवृत अत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपरकर
णं विना पाणिनीयसिद्धेरित्याशङ्क्यः प्रत्ययेति सूत्रस्योदाहरणमाह एहि मन्ये इति अहं नैमोत्से
इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः एवं एतत्वेति एतं मन्ये अहं त्वं मोत्स्येथे एत मन्ये अहं त्वं मोत्स्यध्वे इत्यन्वे इति ५
पे यः मोत्सावहे इति युवां मन्ये मोत्स्यामहे इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः परोक्षे लिट् यद्यप्य
दि विप्रकर्षमापाररूपा क्रिया सर्वापि परोक्षैव उक्तं हि तावच्च क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा
पूर्वापरीभूतावयवा न प्रत्यक्षा पिंडीभूता निदर्शयितुमिति तथापि तदनुकूलशक्तिमतां
मापारा विशेषाणां साधनानां परोक्षमहविवक्षितं तेन क्रियाया विशेषसाधनमात्रप्रसक्ते

तत्त्वबोध॰ पिलिटू भवत्येव । अयं पपाच त्वं पेचिथ ननु क्रियायां इश्वाश्वाधिश्रयणोत्तमापाणां युगपत्त्वस
त्त्वाद्विषयत्वेपि क्रमत्वात् प्रसक्तविषयत्वमस्ति यत्वनुक्रमत्वेऽपि विषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रिया ।
॥२२॥ याः ततश्चालिह्युत्तमपुरुषोऽनुपलम्भ इति चेत् स्वाक्षुः स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादृशाण्याव्यासंगादि
नास्वयमवगतिसंभवानेतत्तः कार्येणानुमितौ भवत्येव । वक्तृजगद्गुरुस्तातस्यमत्ताकिलाहमिति । इ
ति लिट्यूर्च आर्धधातुकसंज्ञ एवेति लङ् शाकटायनस्येति सूत्रादेवकारेऽनुवर्तन इति भावः । परस्मै
पदानां अत्र णल् इस्य अकारो विधीयमानः अंतस्य प्राप्नोति न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमि
पा ति वाच्यं यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् । आतः औ णलः धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति मजमात्र न८
स्य कृते द्वयोरतो गुणे इति पररूपं यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशात् तथा चानेकाल्त्वात्
त्सर्वादेशः सिद्ध मिष्टमिति ननु सर्वं तानामेवं द्वित्वत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णे दीर्घ एव स्या
दिति चेन्नैवं आदेशानां स्थाने घने वैयर्थ्यत्वात् घञ् इस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रसेकमपि ॥२२॥
वत्र भवतीति समुदितस्य ज्ञातिपदिकत्वेनातो गुणे इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः । भुवोवुक् अवि

म

शुधस्त्विति स्त्राद्धौ समनुवर्त्तते तदाह लुङ्लिटोरचीति अचीति किं अभूत अभूः वुकि सति ले
पो वेरिति लोपं बाधित्वा परत्वाद्धल्ङ्याब्भ्यादिलोपः स्यात् ननु हल्ङ्याब्भ्यादिलोपात् अंतरंगत्वाद्धल्लोपो
वेरिति लोप एव भविष्यति तथा च मत्कृते यङ्लुगंताद्दुडिति पूर्वरूपे परमाममत् अमामदुस्सत्त्वमो
लोप इति माधवादिभिः स्वीकृतः एवं चात्र ग्रहणं ड्डपक्षयाइसुत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहास्याप
रं स्फुकतया हृतिकारादिभिर्योजितं तत्त्वाव्यापकतयैवानिष्कर्ष उचित इति चेत् अत्राहुः नुवो
वुगिससंयोगत्वाद्धस्यैस्त्वे न हल्ङ्याब्भ्यादिलोपस्य वुको पि वहिरंगतयात्रासिद्धत्वे सति वलि लोप
अ स्य प्राप्तेरेवाभावादत्र ग्रहणमिहार्थमयीसेवयुक्तमिति अयं च ग्रंथकाग्रंथः समाधानग्रंथस्त्वम
नोरमायां स्थितः अत्र नम्याः मम्मतिर्यङ्लुगंत एव नास्ति अमामदिसादिस्तु रूपं तु ढूपाल्लमेवय ग
कारवकारांतानामूठ्भाविनां यङ्लुङ्नास्तीति ...ः प्राडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं केचित्तस्य
ब दृष्टीकृतं इदं हलोरिति यत्रोक्तं तद्विषयकं ज्वरेत्सूठ्भाविनाः सिविमवामसुयङ्लुगस्येवेति न्यायं
माधवादिसंमतं च मम्म वंधने अयं यान्तकरूभावीति मूले वक्ष्यमाणत्वात् तथा च तत्रं ये।

यदि तु भवतेर्यङ्लुगंतादिति
मनोरमायां पठ्येत तदा तत्र पूर्वापर ग्रंथ विरोधो नास्तीति दिक्॥१

तत्वबोध० नसहांसमनोरमायांग्रंथेविकल्पतइत्साक्षुः यदित्तुभवतेरितिपठ्येततदानविरोधः अजादेरिति
णिचि द्विवक्तव्ये हि: षष्ठीनदाइङ्मा त्मनइच्छतीति इंद्रीयतीति इंद्रीयितुमिच्छतीति इंद्रीयियिषति इत्यत्र
॥२६॥ दकारस्यनजाइति द्वित्वनिषेधः स्यात् किंतु अच्चसावादिरजादिस्तस्मादिति कर्मधा
रयादेषा पंचमीतनदाह आदिभूतादचः परस्येति भवन्नेवइति पद्यमत्रधात्ववयव
त्वेशाद्यंसंचनसंगच्छते तथापिव्यपदेशिवद्भावेनतद्बोध्यं नन्विहचत्वारएकाचः तत्राव
ववास्वपः भूक्रऊवृइति भूविति समुदायपक्षस्तुर्यः तथाचानियमेनयस्यकस्यचिद्वित्व
स्यान्नैवंसमुदायैकाचएवद्विर्वचनस्यन्याय्यत्वात् तस्मिन्नेविहि ह्रसमानेऽवयवाश्रा हि
पिद्वित्वंतएवइत्तचलने सर्वोवयवचलनवत् अत्रेति एकाचोद्वे इति प्रकारेणहला
न दि अभ्यासस्येतिजातिपरो निर्देशः तेन अत्रा ननुः आटतुरित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सि
द्धा तिकश्चिदत्रास्से आदिर्हलः सत्वमास्त्रि सस्वं अनादेर्लोपविधानात् भवतेरः अत्र
लोपाभ्यासस्येतिसूत्रादभ्यासग्रहणमनुवर्तते अपवादोयं भवतेरितिकर्तृनिर्देशाज्ञा ॥२६॥

ना

वकर्मणोर्नात्वमिति व्याख्यातं च तत्पोत्रेण कर्त्तर्यर्थे यो ऽपि तपुक्णो निर्दिष्टणादित्यर्थ इति त
त्र धातुनिर्देशमात्रे ष्णिपो विधानं णपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्तर्यर्थे के परे विहिता
स्यापि तस्य ष्णिपष्टिगत्वस्यासामर्थ्यादेवेह ग्रहतेः अन्यथा त्वङ्करीस्यात् उपसर्गा सुनोति सुव
तीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ ससो पञ्चव एव स्यात् अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवा
करेद्गात् प्रयुज्यते च कर्मण्यपि अत्र कारकवचः तस्मात् तपत्रे विभर्तां च मन्वे विभावरीमिर्वि
ग्रंप भर्तांवमूर्विरेडित्यादि एतच्च शुक्रियाप्रसादद्विषणे मनोरमायां स्थितं अत्र न व्याः ष्णिपष्टित्व
सामर्थ्यादेवेह णपः प्रवृत्तिरितियदुक्तं तत्रापि वतिर्णापतिरित्यादौ पिवाद्यादेशप्रवृत्तौ च पृ त्वनिवृत्ता
त्वस्य चरितार्थत्वात् एवं चोपसर्गात्सुनोति सुवति भवते रंधायतेः संभ्रमारणं चेत्यादिनिर्दे
शादकर्त्तवाचिन्यपि परे णत्वादयः इत्येव व्याख्येयं अन्यथा ह्यक्ष्णिपाविति सूत्रे वसमाण
स्वग्रंथेन सह विरोधापत्तेः केचित्तु णित्वात्तिपः सर्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादावाङ्क धातु
कस्य फलं देरितिइडागमनिवृत्त्यादवीतिरित्यत्र बुवईडितिइडागमप्रवृत्त्या चाणित्वं चरिता

तत्त्वबोध०

।।२४।।

घिमिति व्याचख्युः न च द्वित्वंतितुत्रेसंनेनेऽणिनषेधादार्द्धधातुकत्वेपि इट्प्रसंभावात् ब्रुव ईडित्यत्र
ब्रुवः परस्य हलादेः पित इडागमस्य पितेन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेष
णाभावेपि इट्प्रसंभावात् न च हलादेः पित्त्वस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि
वच्यादेशे मिपः णलि उवक्य सत्यातिप्रसंगः स्यादिति वाच्यं णलोत्र पित्त्वाभावात् न च स्था
निवद्भावेन पित्संज्ञाः स्थानेन चास्थित्वेन लिंगेन क्वचिदनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधा
त्तस्मात्सूत्रे किरी सैव णलपः स्थित्वसामर्थ्यादवनेयपि रूपः प्रवृत्तिरिति ग्रंथो निराकृतेत्यपहस्ता
डः तदपेस्तन्दमते णलः पित्त्वाभावे ह्युसंयोगाल्लिट्कदिति कित्वाद्वचिस्वपीति संप्रसारणे
सत्युवाचिथ उवक्थेति न सिध्येत् किंतु ऊचिथ ऊक्थेति स्यात् तस्मात्स्थानिवत्त्वेन णलः
पित्त्वमस्त्येव उपगंतेनु उवक्थेति स्यादतिप्रसंगवारणाय पित्तः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्या
ख्यातव्यमेव तथा च ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रसंगः स्थित्वं चरितार्थमिति केचिदुक्तं
तदपि समग्रगेवेति असिद्धवदत्राभात् वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय ग्रंथस्य सिद्धेत्र सिद्ध ।।२४।।

इतिप्रयुक्तसमानेनानुपपन्नंस्यात् सामर्थ्यादसिद्धवदितिकाल्पनीयंस्यात् यथाराजभिऽन्ने पुरोहिते
राजायमितियोगोराजवदितिकथंवितर्कल्पयति राजवदयंपुरोहितइत्युक्तेनुलघुप्रतिपत्तिर्भव
तितथाचागमस्याषत्वतुकोरसिद्धस्यत्रासिद्ध वदितिकल्पने असंयोगाल्लिट्किदित्यत्रापिकि
द्वदितिगसेवकल्पनेऽतिनेयं आदिभोसनिविषावाङ्‌भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः अधि
कारप्रत्ययं अत्रग्रहणंसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं आभाद्ग्रहणंविषयनिर्देशार्थं भाधिकार
स्यावधिलाभस्तुअंगस्यत्यस्यप्रायः परश्चेत्यादाविवव्याख्यानेनैवसिध्यति एवंचानुदा
त्तोपदेशेत्यत्रासोपस्थानेसत्यपमर्थोभवतिएषामनुनासिकस्यलोपःस्याज्झलादौकि
तिपरेसच्चासिद्धोभवति अत्रझलादिक्ङिदाश्रित्येवयदाभीयंप्राप्नोतितस्मिन्कर्त्तव्येइति
जंगहिजंघहित्यत्रतोहेरितिलुग्नभवति अनुनासिकलोपस्यहिन्नुक्ष्याश्रितत्वेनासिद्धत्वात्
नन्वस्याधिकारस्यैवयत्रयत्रोपस्थानंतत्तत्एवारभ्यपदाभीयंतस्मिन्नेवकर्तव्येऽसिद्धत्वंस्या
न्नतुततःपूर्वस्मिन्नपितत्रप्रवृत्तिसौकर्येस्यात्वपूर्वेस्मिन्नित्येत्वकर्तव्येनासिद्धंस्यान्नदृष्टिचे

तत्वबोध० त॰ नचैवमयं दोषः अष्टाधिकारे अर्धाधिकारस्त्व । यं तत्संबद्धस्मात् लोपइत्यवधिनिर्णीतः
सएव इति सूत्रमुपतिष्ठते तेनेदं सकलमभिप्रेत्याह इतःऊर्ध्वमिति अत्राधिकाराः सिद्धव
॥२५॥ मेवमाकारे स्थितं तेनएधिमाधीस्व त्वस्याभिनोफलंनत्वबुद्धरनिवर्तितत्वात्त्रिवंधन त
फलंन मोहेस्थिरे निधित्वं सिध्यति प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षेतुन सिध्यति देवदत्तस्यह
न्तरिहतेदेवदत्तस्यजीवनंनेतिमायेनएवविधिनाफलबुद्धौ निवर्तितायांपश्चादेत्वबुद्धि
निवर्तने पिधित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरिसाफः समानाश्रये इति किं पयुषः चिचुषः लुलु
वुषः इहपाधातोः चिचेत्लुञ्चश्चपरस्यवसोर्यत्संप्रसारणं तदातो लोपइ टि च सा
लोपे एरनेकाच इतियणु वङिचकर्तव्ये नासिद्धं आह्लोपाशीनिहिक्वसोःसंप्रसारणंनु
विभक्ताविति वाश्रयत्वात् नचवहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्स्वितिशंक्यंनाजानंतर्ये इ
तिनिषेधात्तवाहरूढसूत्रस्य वहिरंगपरिभाषायाआभीयत्वेन आह्लोपादिषुक
र्तव्येषु सिद्धत्वाच्चनचोक्तपरिभाषायाआह्लोपादीनां चसमानाश्रयत्वनेतिशंक्यं ॥२५॥

ग

वसोः संप्रसारणे कृते हलाद्याद्यश्रयेण ह्रस्वो पादी निवर्त्तते नेत्युक्तमेषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय
तद्विषये वहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तेरिति तेषां नत्वसत्त्वादिति दिक्. विषयला तां घेञाभाजुहरणं
किं ञाभीयं प्रसेवाभीयमसिद्धं ता नांशवती तियथास्यादिसेवमंघेतेनत्र्या जिरागइत्यत्रभे
जेण्यश्चिणिरिजेण्यघंणिचभावकरणयोरितिनलोपकृते तस्यासिद्धत्वाभावाज्जनपधाया
इति वृद्धिर्भवतीसाजः स्यादेतत् देशतुः देतुरित्यत्रश्नाधिंधिंदेभीतिवस्समाणवचनेनलि
टः कित्वान्नलोपे त्वाभ्यासलोपेन स्यानांनलोपस्यासिद्धत्वात् अत्राजः श्नसोरल्लोप इतितप
रकरणे लिंगादाभीयासिद्धत्वमनित्यमितिना सत्त्वदोषः तपरकरणं हि श्नासास्मित्यत्रआ
आगमस्यलोपो मा भूदिसेतदर्थं यदा आगमः श्नसोरल्लोपं प्रत्यसाभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं ते
नतपरकरणेन एवं च दंभेर्ष्वेति वस्समाणं नापूर्वं वार्तिकं किं त्वनित्यत्वलभ्यमेवेति वुवो
वुकस्यासवस्य एवमग्रेपि युक्तउदाहरणं वभूवेति अत्र प्राचा भाइंधि भवतिभ्यां चेतिसूत्रंपिता
पिलिटः कित्वार्थमितिव्याख्यायाचोक्तानीतिवृद्धि प्राप्नोक्लिरिति चेतिनिषेधइत्युक्तं तदयं

पे
त५

तद्धितीये

तत्वबोध०

हितं इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धान्तात् अन्यथा इक्लक्षणानिकायां निषेधे ग्लेग
वायन इत्यत्रापि वृद्धिः स्यात् न चात्र किं त्वसामर्थ्यादिग्लक्षणायामपि वृद्धेर्निषेध इति

॥२६॥:

वाच्यं घ्लिक्क्रमेण लिघुगुणनिषेधेन कित्वस्य चरितार्थत्वात् सूत्रं तु प्रसारण्यां तमेवाकरे
तथा च वार्त्तिकं इंधेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात्तान्यां लिटः किद्वचनानर्थक्य
मिति यद्यपीह स्त्राद्यंतस्थाद्यवुको नित्यत्वं नास्ति तथापि कृतनाकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि
कचिन्नित्यतास्वीक्रियत इति पदे प्यस्मादेव वार्तिकाद्दवगम्यते तेन रधेर्णिचि परामपि व
धार्वाद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् रधिजभोरचि इति नुमि कृते नेरंधयनीति सिद्धं न त्वेवमपि संयो
गात्परस्य लिटः किन्त्वार्थ इंधेश्वसंयोगोपेक्षितः एवं च समिधा समीधे दस्युहन्तमम् इत्यत्र इंधेर्न
लोपो न स्यात् मैवं छन्दस्युभयथेति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञा आर्धधातुकसंज्ञा च विधीय
ते तेन सार्वधातुकमपि दित्ति लिटो ङित्वस्यादेव न लोप इति वार्तिकाशयात् अत्र न व्या
वर्त्तेस्तृतीयं चैनं चीस जादेरस्य निषेधाद्गुणवृद्धि स्यां भागे वुकः प्रवृत्तौ भुवो वुको नि ॥२६॥:

वार्त्तिके वुको ऽनित्यत्वादिति १ 　　　　　　　　　　　　　　　　　　　कृता

सत्वादितीहैतत्समासो निष्प्रयोजनः श्राद्धं नरज्ञास्या वुक्तोऽनित्यत्वं नास्तीत्याशंक्याह कृतस्य
संगित्वमात्रेणापि क्वचिदनित्यत्वं स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याह यस्त्व
यमेव समादधुः षाष्ठद्वित्वप्रकरणे तेहि वार्त्तिककृता पूर्वत्रासिद्धप्रतिषेधः पठ्यते द्विर्वचनं यण
यवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति तथाच द्विर्वचने चीतिसू
त्रेनारंभणीयमिति साम्प्रायेन नित्यत्वादितीहतुरुपन्यस्त इति द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रेणाजादे
शस्यस्यानिवद्भावो विधीयत इति पदे तत् द्वित्वात्प्रागेव ह्रस्वाद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादा
देशानंतरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुक्नित्यत्वादित्यादिग्रंथः सम्यगेव नचैवमपि ना
मध्यमपुरुषत्वाय यतिमापयती सत्यमपर्यंतस्य त्वमौ परस्य पांसुंवेनित्यत्वादिह लोप इति यु
वः कथं संगच्छते तेतिवाच्यं मपरस्य सेकाजितिसूत्रेण माप्यप्रसारणात मिसाम्नायेन तस्य हतेः ग्र
तएवत्वादयतिमादयतीत्येव माप्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् आर्द्धधातुकस्येड्वला
देः नेड्वशिकृतीसतः इडिस्नु बर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधसंबद्धस्येटो निवृत्त्यर्थं वस्तु

व्याख्यातं शक्यत्वादिड्ग्रहणं तत् शक्यं च तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्त्वोक्तम्
मित्तिबोध्यम् प्राक्षे धातके किं प्राप्ति इति वलादेः किम् २॥

तत्त्वबोध० तस्मिन्समर्थानांप्रथमाद्वेत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये आकृष्टिमाइ इसनंतरं समर्थानां प्रथमे
ति निवृत्तं वेति त्वनुवर्त्तत इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तं इडित्यनुवर्त्तत इति एधनीयं ननु
॥१२॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यनेन सार्वधातुकस्य सार्वधातुकस्य यदीड् भवति तर्हि रुदादि
२४ भ्य एवेति नियमो स्तेरोते इत्यत्र मेवादिसार्द्धधातुकस्येति मर्थेन च रुदादिभ्यः सार्वधातुके
एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यादास्तेरोते इत्यत्र तु स्यादितिशंक्यं रुदविदमुषग्र र
हिस्वपिप्रच्छः संश्चेति क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् त्वङ्मरीता रुदेः क्त्वासनोरिडा
गमाभावेन क्त्वासेडिति निषेधाप्रसक्त्या क्त्वासनयेरोपदेशिकं कित्त्वस्य धुस्यर्थत्वात् हलंता
च्चेति झलादिः सन् किताञ्च तस्माद्विपरीतनियमासंभवेन आर्द्धधातुग्रहणमर्थमेवन क
नुक्तग्रहणाभावे वलादेरित्यस्यांगस्येति यद्धिकृतं तेन द्विष्टोषं स्यात् ततश्च वत्रडायविवा
इडागमोपित्रंगस्य स्यात् मेवंकृते प्यार्द्धधातुकग्रहणे वलाद्यार्द्धधातुकस्य यद्यंगं तस्य
इडागम इति व्याख्यानापत्या उक्तदोषनादवस्थात् अकृते पितद्ग्रहणे त्रंगस्ययोवलादि ॥१३॥

रंगानिमित्तंतस्येडितिव्याख्यानादिष्टसिद्धेश्चतस्मादुन्नयथापिव्याख्यानेऽन्तरंगणीकर्त्तव्ये
आर्द्धधातुकस्येत्यस्यसाफल्यएवस्थितयात् नन्वेवंकेनूयवः ग्रंगनाह्रस्वत्वमित्यत्रेड्स्यात् ऋ
तर्द्धातोरित्यतःधातोरित्यनुवर्त्तनात् धातोःपरस्यनभवतीतिपरिहारसंभवेऽपिलूञ्स्या
दूञ्मोमित्यत्रङुवीरएवेडागमः विहितविशेषणेनाप्ययंवारितुमशक्यःकिंवनाःधातुत्व
नजहतीतिलूभ्यांलूभिरित्यत्रभ्यामोःधातोर्विहितत्वानपायात् किंचजुगुप्सतेइत्यादौगु त्व
प्तिजःकिदस्सतिधातोर्विहितस्यसनःइट्स्यादुवीरःस्यात् नचेह धातोःपरत्वविहितस्यवला
देरितिव्याख्यानलाभायधातोरितिपंचम्यन्तमपेक्षितंनतत्सुइत्रुभे ऋतइद्धातोरितिषा
ष्ठेनत्वात् नचधातोरिहेत्वमिसादावपिइडागमप्रसंगइतिवाच्यंशाष्ठाधिकारपंचेत्ववि
तेननत्सहयाशनुमेयत्वइतिपंचम्यंतलाभात् त्वावाषष्ठ्यंतत्वेविहितत्वंषष्ठ्याघट
तिव्याख्यायामिष्टसिद्धेःतस्माज्जुगुप्सतइत्यादावतिप्रसंगवारणाय आर्द्धधातुकस्ये
त्यग्रहणं केचित्तुधातोरित्यावर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितोयःप्रत्ययःतस्येडितियदि

तत्त्वबोध० ८ आत्मने पदेन तदात्मनेपदं जुगुप्सत इत्यत्रापि प्रसंगाभावादार्धधातुकस्येति वृद्धिर्मि साकः
वेभूविवेति नचात्र धातुकः कर्तीति इट् ऍ निषेधे वुगागमोपि न स्यादिति त्र्यं क्वचित्क्वादि
॥२८॥ नियमादिट् प्रवृत्तेः आनद्यतने आतीतनायारोचः पञ्चमार्द्धेन आगामि स्मा पूर्वार्द्धेन
सहितो दिवसो द्यतनः ईने तिकालोपसर्जने च तुल्यमिस्मत्र स्थितं आर्द्धधातोरितीतितिधा धातके
तोरेकाच इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारस्तत्रारंभादिदं लभ्यते
एतत्सूत्रे त्रैव मनोरमायां स्पष्टं धातोरिति विहितेतिकिं लूनां जुगुप्सते अनेकाम
वहितस्येति सार्वधातुकादिकमिको विशेषणेन त्वगस्येति भावः नामद्यसोः सः स्या
र्धधातुक इत्यतः सोनुवर्तते अंग्याच्चिन्प्रत्ययस्य सो भ्यनेन विशेषणात् यस्मिन्वि
धिरितितदादिविधिस्तदिदमाह सत्वाविति एवं सत्वाविस्त्रामहं आगवदिति नासे
लोपइत्यर्थः आर्त्तिस्तुनेहसंवधाने तेनो रादिप्रत्ययस्या सम्भवात् लुट् शेषे च तु
मुन एवुलोकि क्रियाघोयामिति प्रागुक्तं नतो न्मः चो घड्साह असत्सामिति चार्थः ॥२८॥

माहसस्मामिति हरदत्तस्त्वाह अस्त्वस्मिंस्त्वादेवक्रियापार्थाप्यामिति नानुवर्तते एवं चशेषे
चेति सुस्मज्जमिति तस्मिन्सं ग्रयिष्यतइति स्यायतइत्सोदो तुमुनाल्लोटो वाधःपत्तेः क्रियाणां तुमुन्ण्वुलौ ग्रुवामप्राप्तविधेरभावात् अतएव ज्ञापकं शेषात्इति सर्गेशाघ्रकालेषु इत्यसाविहस्त्रे
लोटावाधो मा भूदिति पुनः लसविधिरिसादि क्रदंते वक्ष्यति इदमपि ज्ञापकमित्यस्मदेतत्
यत्तु ग्राम्चाभविष्यतीति व्रजतीसुदाहृतं तदपातत् तः तुमुन्विषये प्लट् भवति तुमुनाल्लट्
एव बाध्यते इत्येस्याति पादनाय तस्यानुपयोगात् नाहं भविष्यतीस्यत्रैकर्तरि तुमुनः प्रा
पो४ प्तिरस्ति भावेहि सः समानकर्तृकेष्वेवेति वस्तुतस्तु ट्सितावलस्त्वकरणेपि भविष्यतीति
व्रजतीस्ययं सिध्यत्येवेत्याहुः तावता लोट्च विधिनिमंत्रणेत्यादिनानुवर्तते तदाह विध्या
दिष्विति आशिषि लिङ्लोटौ ननु विध्यादिस्त्वेवं संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्विसुच्यते किम
नेन इष्टकस्त्वकरणेनेति चेत्ताकः इहहि क्रिचेको चेत्सुनरस्तूत्वार्थमाशिषीतितावद
वरूपकं लिङ्लोटावपि इहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहेहि स्मे लोडसादिना स्वा

तत्वबोध० विषयेपरत्वाद्बाधः स्यात् सिद्धांतेतु परत्वाद्देषविधिः स्मेलोडित्यादेः बाधक इति महान् विशेषः तुह्यो
स्तातङ् यद्यपि तिह्यास्तातङिति वक्तुं शक्यं तथापि लाघवाभावादिति प्रसंगवारणाय ग्राह्यसाहचर्या
॥२५०॥: श्रयणे लोट इत्यस्यानुवर्तनं वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तं लोटो लङ्वत् लोटूदृसुपमे येषशीदृशो नात्तष
व श्रुतादेवेति तदाहतेनेति अडाटौ तु नातिदिश्यते न हि तौ लङः क्रियते किंतु लङि अगस्येति भा
प५ वः नन्वेवमपि यान्तुवां तुइत्यत्र लङः शाकटायनस्येति जुस्स्यात् जुक्तु विदंत्वित्यत्र तु सिजभ्यस्तेति
जुस्स्यात् तथात्रा ऽङः विदो लटो वेति वा ग्रहणमिहान्तुव्यवस्थितविभाषाश्रयणात् तुस्य वा
लङः शाकटायनस्येति सूत्रे नित्यं ङितः इत्यतो ङित इत्यनुवर्तते वैश्वसिद्धे लङ्ग्रहणमतिरिच्यते लु
त ङिसिचाल् ङिस्यप्रसक्त्यैवञ्च व्यवधानात् लिङि केर्जुसि जुसो विहितत्वाच्च ङितः सस्य ल
ङेव पर्यवसानात्ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते नियमप्राप्ये लङेवेयो लङः तस्यैव केर्जुसः न तु लङ
वत्त्वावेनयो लङः तस्य सतो नोक्तदोष इति तद्विसंअडरिसत्र सिजभ्यस्तेति नित्यं जुसं बाधित्वा
परत्वाच्छाकटायनस्येति विकल्पप्रसंगात् तस्माल्लङ्ग्रहणं शाकटायनस्यैवेकार्थमेव नतु ॥२५०॥:

नरुतिरिष्यतेनचप्राप्नोत्यनइतिसूत्रेणेड्डुरिसत्रनिसंज्ञुस्यादितिवाच्यंतस्यनियमार्थत्वेनविध्यर्थत्वा
योगात् अमेघाअभूवन्निसत्रसिजभ्यस्तेतिजुसडवीरएवस्यादितिवाच्यं यद्दिविहप्राप्नोत्यनइतिसू
त्रमावस्तेविध्यर्थतानियमार्थताच व्याख्यायतेनतदानुत्तुक्तदोषाभावात् यद्वेतिसमाधानमपिप्र
सगेवप्राक्कटायनस्येतिजुसोवैकल्पिकत्वान्नदभावपक्षेपुनःप्रसंगाविज्ञानात् सिजभ्यस्तेतिजु
सिस्त्वीकृतेतुसुजरांसमप्रगेवपरंतुजुक्तु/विंदविसत्रजुसत्वारणायमवश्यिंनविभाषानुप्राश्रय
णीयैवेतिदिक् सकारांतस्येतिडि. ह्रस्वकारांतमससकारस्येतिप्राचांमारभ्यानंत्वयुक्तं भूयासमिस्या चोक्त
दा वतिप्रसंगःस्यादितिमावृद्धि. उत्तमस्येतिडि. ह्रस्वकारांतस्यैमेसद्यःनेनभवावःभवामइत्यादौना
तिप्रसंगःसोपिच्छ्वेतिएवंचपित्त्वेनानुदात्तस्यसिपःस्थानेयोहिरादेशःसतुस्थानेंतरतमइत्या
नुदात्तोनभवतिजहिप्राप्नूनसुहिश्रुतंभवतादितिजुग. पेल्पयापरत्वाद्देस्मातङ. ग्रंतरंगमेव
लुकबाधनेनतुपरमितिभावःसपित्त्वेति सङ्गतिनत्वद्वेनयस्याउप्गमःसपरामरूपेनइत्याङः इ
तमस्वइतपञ्चलोपइतिसूर्संसरस्मेपदेषित्सतुत्वतंषष्ठीकवचनांतनयाविपरीण ममस्तइत्यने

तत्त्वबोध० नविशेष्यते तदाह परस्मैपदमिकारांतं यतस्येति प्राचांतु परस्मैपदे इकारस्य लोप इत्युक्तं तदयु
क्तं भवेदित्यादावनिवृत्तेः न च्वितोयेपद इत्यत्र ईत्वदीर्घौस्तु एवं च नोक्तातिप्रसंग इति चेत् न
॥२०॥ तपरकरणादत एव नञ्वो भवा दित्यादावपि न दोष इति चेन्मैवं रुदेर्लिङ्यस्य रुदितामित्यादौ दो
दोषध्रौव्यादिति मनोरमायां स्थितं विधिनिमंत्रणेत्यत्र सिषुवाच्येषु चेति प्रत्ययस्यापि
आकारे स्थितत्वादिति भावः तत्रत्याद्ये लिंस्य मुपपत्तिः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितं त
था हि सन्निकर्त्रादीनामर्थानां लकारार्थत्वे चरितार्थानां विध्यादयोर्था बाधकास्तु तथा च
लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचनबहुवचनेन स्यातां त्वावादयश्च न
स्युः पुरुषव्यवस्था च न स्यात् अभिहितत्वद्युक्तत्वतीयादिविरहश्च न सिद्ध्येदिति
द्वितीये लिंस्य मुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यंते परस्परविरोधाभावात् तथा च रामः
ल्लः कर्मणीत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि
कर्त्रादयोर्थास्त्वेयुः किंच कर्त्रादयोपि निरवकाशाः न च लङ्गादयोऽवकाशाः स्याय ॥२०॥

सामेनविध्यादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तद्व्लकारवाच्यत्वात् नचैवंपच्यतोस्यादोषात्व
द्वैधतिवर्तमानत्वादेःप्रत्ययार्थत्वेतया विशेष्यत्वंस्यात् तथाचैककर्तृकावर्तमानापचिक्रि
येत्यादित्यत्रशाब्दबोधवर्तमानमयुक्तंस्यादितिवाच्यं प्रत्ययार्थे तया विशेष्यत्वापा
दनस्यकर्त्रादावपितुल्यत्वात् ननुप्रत्ययार्थःप्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमितिसौत्सर्गिक
मार्ख्यातेऽपेतनेभावप्रधानमाख्यातमितिसिद्धांतानुरोधादितिचेत्तर्हितत्रएवनोक्तदो
षइतिदिक् प्रवर्तनायामितिप्रवर्तनात्वस्यविध्यादिषुचतुर्ष्वप्यनुस्यूतत्वादितिभावः प्र प्रवर्तकत्वा
वर्त्तेतिप्रवृत्तिःप्रवर्तनाचोभयमपिव्यापारःसच धात्वर्थःफलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्व दित्यर्थः ६
स्वीकारात्तदाश्रयस्तुलकारार्थःव्यापारत्वेन प्रवर्तनायाधात्वर्थत्वेपिप्रवर्तनात्वेनप्र
कारेणानुलिङ्त्वादिरूपेणलकारवाच्यत्वाद्योस्माच्चेतिपक्षद्वयं प्रवृत्तिःपुरुषनिष्ठाऽप्रा
प्तिभावेनसुच्यते प्रवर्तनानुविधिर्मोडेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठाधर्मीष्टाभावेनेसु
च्यतेदेवएवलिङादिनिष्ठवकुरभावाल्लोकेतुपुरुषादिनिष्ठेतिकेचिदभ्युपगच्छंति प्र
२१

पाकानुकूलाएकदेवदत्तकर्त्तृकायाप्रवृ त्प१
त्तिस्तद्विषयिणीप्रेरणा २॥=॥

प्रवृत्तिप्रवर्त्तनोभयरूपस्य १

तत्त्वबोध० वर्त्तनायाश्रयस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेवभावात् पुरुषप्रवृत्तेस्तुं जनकत्वादिभावं एवं च धात्वर्थपा
त्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन धात्वन्वये तात्पर्यमाह कालिआदयइत्यादिना कर्तापद
॥२१॥ः एकस्मायात् लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्त्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवादेवं णिच्य
पि इयांस्तु विशेषः णिच्प्रत्ययघटो सा प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव ननु णि
जनिष्ठा लिङादिस्थे सा तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति स्यादेतत् लिङादि
द्योत्यं प्रवर्त्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचे
दोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्त्तनाश्रयश्च लकारेण क
र्तृतिकर्त्तरि तृतीया न भवति किंतु प्रथमैवेति चेत्तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेदि
ति प्रयोगः स्यादत्राह पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्त्तना लिङादिवाच्यैव न तु धात्वर्थवाच्या तथा
च लिङ्पात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः देवदत्तेन पाचयति यज्ञ
दत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरहः ^

^अयं भावः धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता व्यापारश्चात्र द्विधा प्रवृत्तिः प्रवर्त्तना च प्रवृत्त्याश्रयो देवदत्तः प्रवर्त्तनाश्रयो यज्ञदत्तस्त ^ पाचेर्भयोः कर्त्तृत्वं लिङ्
॥२१॥ः

त१ धातूपात्तव्यापाराश्रयस्यैव कर्त्तृत्वादिति भावः ॥२॥८॥

६ लिङ्द्योत्यप्रवर्त्तनाश्रयस्य यज्ञदत्तस्यो कर्त्तृत्वात्तत्र प्रथमा देवदत्तव्यापारस्यानुक्त
त्वात्तत्र तृतीया स्यात् ॥६॥=॥

पक्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवोपसर्गसंज्ञका इति गिरिधरोक्तात्तत्सिजर्थं प्रति
विशेषणात्तयात्त्वचेप्य भिसावयति प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणात्तथान्वयेत्व

भयोरपि कर्तृत्वात्तत्कारेणानुक्ते प्रयोज्येकर्तरि तृतीयेति विषममिति कोस्तुभादौ तु हेतुम भिषावयति
ति चेति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिचावाच्यत्वपक्ष एव सुगमत्वेन स्थापितः व्यापारद्वयस्या
पि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तु यथा सस्य णिजर्थविशेषकत्वं तु उपसर्गास्तुनोतीति षत्वमभिषा गेभिसाव
वयतीति सिद्धांतस्य स्वरस्य भंगापत्तेरिति तथा गति बुद्धीति सूत्रे णिकर्तेति विशेषणे यति प्रकृत्य
मव्यावर्तकं स्यात् त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्य र्थे विशेषक
णिकर्तृत्वादिति दिक् शार्धनंयात्त्वा क्वचिदिति ज्ञापनफलं तु वस्समाणोसादौ टिड्ड त्व ३
गिद्वत्कृणाऊविभावइति टिद्वेति सूत्रे उक्तं भूपादिसादौ वस्समाणे तथा यासुटो ङि. त्वंन
ज्ञापकमिस्य परितो षादाह ञ्णनवः शित्वमिति सुटति घोः तकारादिकार उच्चारणा
पः थें: लिङः सलोपोहदादिभ्य इति सूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तते सेति लुप्तषष्ठीकमतं सस्ये त्वेन न विशे
त्य स्ये तिसकारद्वयस्यापीति अवयवावयवोपि समुदायं प्रत्यवयव इत्याश्रयणात्सुटोपि. ष्यते तदाह
लिङ्. भक्तत्वादिभावः सार्वलिङेति भूपास्तामित्यादौ ननु सुटि कृते अनचि चेति सार्वधातु कालिङाने

ति उतोवृद्धिर्लुकिहलीति न प्रवर्तते भाष्ये पिच्चङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्या
ख्याना [illegible] ताधातादित्यदादौ

तत्त्वबोधिनी द्वित्वस्यासिद्धत्वात् ततः प्रागेव स्कोरिति यासुटः सकारो लुप्यते ऽलि परे यः संयोगस्तदादित्वा
त्तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यं सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि स्कोरिति सलोपा
॥२२॥ त्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितो
षादाह स्फुटतरं त्विति एधिषीष्ट इत्यादाविति भावः मध्येऽपवादन्यायेनेति हृदादिमइति सू
त्रात् सार्वधातुक इ सन्ननुवृत्ता वायं न्यायः प्रवर्तत इति भाव अन्तरङ्गत्वादिति इ सस्य मा
त्रापेक्षत्वात् अन्तो ये यइ स सप्त्वा गत्वा स्वकृतिष इसयोर्नयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति
अ भावः नन्वुपदान्ताकारस्य तु संप्रसारणस्य रूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेन्मैवं इ
नेकाश्रयेणापि इसय मात्राश्रयत्वाद् कृतेरनाश्रयणात् तस्माद्ध्येयमिति एतत्तु विशुसि
षेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टं आर्द्धधातुकसंज्ञ इति लङः शाकटायनस्यैवेत्यत एकारोनुवर्तनी व
यः अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् तत्र श्नप्रत्ययादि
स्यात् किदाशिषि इत्यनेन वसुगणवृद्धिप्रतिषेधसिद्धौ किद्वचनं स्यादित्यादौ संप्रसारणा ॥२२॥

र्घं जागर्यादिस्तत्र गुणेन र्घं च जागर्भेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते ङित्वं चेह विशेषविहिते न कि
त्वेन बाध्यते सलोप इति रुत्वपरसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुटस्तु पदान्तसंयो
गादित्वेनेति भावः इति मनोरमायां स्थितं तदसंगतं इति मत्वा अत्र निषेधमाह भूया
भूपास्ते त्सं भूयास्तेः तत्र रुत्वपरसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः भूयादित्यत्र तु सुट इव यासुटो
पि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनेव अमघा रुत्वपरसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात् सं
योगान्तलोप एव स्यात् नेष्टः स्तोः सावकाशत्वात् रुत्वपरसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलो
पावाधकत्वात् इति क्ङिति च इति क्ङिति शिति परे गुणवृद्धी न स्तः इति न आरम्भात् छिन्न इको ५
भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्य निषेधप्रसंगात् न वारं तस्य अर्थमत्रां क्वचित्तस्तु न मित्सा
च दावप्यहिते किति चरितार्थत्वादिभावः अन्ये तु किती तिवि सयग्रहणात् प्रत्ययेन संनि
धापितस्यांगस्य क्ङिति पर इति व्याख्यानेन तु छिन्नमित्यादि सिद्धमेव न चैवं भवा वा भवा
मइत्यादावतिप्रसंग इति वाच्य अंतरंगगुणेन इति बहिरंग निषेधस्याप्रवृत्तेरित्याह क्ङिति

ति ३ गिति ५

तत्त्वबोध० चेतित्स्त्रे चर्त्वे नगकारो पि प्रश्लिष्यत इत्याशयेनाह गित्क्किन्निमित्तस्य ग्स्नुकः गितीति किं ग्ला
जिस्थश्च ... किति त्वस्मिन्नस्याद्युरित्सत्त्वं हुमास्थेत्यीत्वं प्रसज्येत नेच स्थो गित्वेनेत्युरित्स
॥२३॥ त्वे ... निषेधेन स्यात् ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति च कारेणेत्युपलक्षणं ग्स्नुर्भवतीति स्वीकारादिति वा
च्यं ग्स्नुकः किती सत्यापि चर्त्वे नगकारं प्रश्लिष्य गित् किता गितेन स्यादिति व्याख्याना
त् नेच देवस्थ त्वस्यासिद्धत्वात् ग्स्नुकः इत्यत्र विसर्जनीयान् लभ्यत इति ह्यसूत्रे वर्तत्वमेवस्या
दिति वाच्यं तौ त्रत्वान्नस्युनः इत्यत्रेतियोगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वाहुल्य सिद्धेः वा
मनस्तु ग्लाजिस्थश्च इति स्त्रे स्याज्ज्ञाइति प्रश्लेषात् स्थास्युरित्सत्त्वं हुमास्थेत्यीत्वं न भविष्य
तीति गकारप्रश्लेषाभावात् ग्स्नुकः किती सत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनं क्लेशा
इत्याह स्थलस्त्वणोइति दकसंवविहितेइस्यर्थः स्थलस्त्वणो किं लेगवायनः लिंगो
नेदादित्वात् सुकरह्रादिह्रद्ध योगुणस्य च वस्तु गताइकस्यानिकत्वेपि न निषेधः नेचे ॥२३॥
कइस्नुके पि किति वेत्यारं स्नसामर्थ्याद्द्वा निषेधेन भवेदिति शंक्य नाडायनादौ ना

हेल्त३

स्य चरितार्थत्वात् भूयादिति इह स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगांतलोपः त्रा
मः पदांतसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासि
द्धमिति सिद्धत्वात् तेनैव आदिलोपः स्यात् सदांतसंयोगादिलोपस्य भूः भृडि स्यादोसावकाशत्वा
दिति चेत् इत्याकः स्तुत्या स्तुतः सनोः स्थाभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनोच्चरित्वाभावात् हल
तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशंकैव नास्तीति सर्वेल्लकारापवाद इति मास्विसा
दो निषेधार्थकमाङ्योगे एवनतु माङि साकः ह्निस्तुङि इकारउच्चारणार्थ इमनोरमा
नेत्यं मंत्रेघसेति ह्वरेलेरिति स्थाने लइस्तुच्चमानेच्छि भिन्नस्यापिलकारस्य लुकस्यादि
ति छंदस्यगानि स्यति सूत्रात् त्विवइत्यनुवर्तसिवः स्यानिनः स्यात्महस्य लस्य लुगिति व्या
ख्यायामतिप्रसंगः माबाहिभाषायुवहतेर्लुको वैकल्पिकत्वया च्छंदः सिद्धरूपान्तरस्याभाया
द्युतयाचस्यि जनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसंग इत्याकः शवाद्यपवाद इति च्व्यादिनापत्र लतनङ्ग
एण्प्रयुक्तानां रूपत्वादीनाग्रहणं इवाविति तत्रइरितस्त्वप्रयाजनममेस्ते सत्रा निदिता

विता१

तत्व०धा० मित्युपधालोपाभावः गातिस्थाइहमवहितो विलुगनुवर्त्तते ननु श्लुः आरव्यानादि साधु।
येनाहलुगितिगापाविति गातीति स्थिपाविकरणमत्रस्य निर्देशात् लुग्विकरण इत्या।
॥२४॥: देशो गृह्यते लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति परिभाषया
पिवतिर्गृह्यते न तु पातिरिति संघेः भूसुवोः पूर्वः शाणिगमे विमोचने सुवे सुवतिस्य सा
त स्तुनग्रहणं तिङो विकरणेन व्यवधानात् अस्तिसिचोपृक्ते अत्र प्राचः अस्तिस्थसिच्छ।
तिसमाहारद्वंद्वे अस्तिसिच् न स्यादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचख्युः
न त्विदं संगतं समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण द्वंद्वाच्चुदषहान्तादिति टच्प्रसङ्गः परिहार्यो वि
त्तमुक्तश्चाथइति निर्देशेन त्वत्त्वात्तरमि सन्तदानि सभि साम्निध्यासि च छन्दसपरत्व स
मर्थनेपि अस्तिभूरिति भूना वस्यस्यानित्यत्वेनास्तितया तत्राइत्वस्य हलन्ईडागम रामः
स्याद्वारित्वात् न घ्यागाति स्थाघुपाभूसः सिचो लुक्यापि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वा
न पायादस्माद स्यादभू दिस्तादौ अस्ति प्रसंगाच्च तदेतद्ध्वनयन्व्याचष्टे सिच्चास्तेश्चेति। ॥२४॥

सौत्रं भत्वमिति तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः विद्यमानाशितिसिचोस्तेश्च विद्यमानवि
द्येषणेन तु नास्ति चः स्कृतम् नावारस्तेश्चनेति भावः भाष्यकारास्त्वाहुः अस्तिसिचोपृक्त
इति द्विसकारकोयं निर्देशः इति अत्र माधवः अस्सस इति समुदायस्याधातुत्वाद्यादृक्तिपो
धातुनिर्देशा इति श्तिपृथक्स्येति न स्यादिति अत्र वदंति द्विसकारं निर्देशोपि न स्यादिति
यदुक्तं तद्वत्सोक्तिमात्रं इत्थं हि भाष्याशयः सिच इ सस्यानंतरं सकारः अपृक्तस्यातेन क ८
तु सिचः प्राक् अत्र एव सिचोपृक्त इति द्विसकारकोयं निर्देशः इत्युक्तं भाष्ये अत्र घाः
स्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात् एवं च सान्तादस्तेः सान्तास्तिच इति चार्थे निर्वा
ध एव द्वितीयश्च सकारो लुप्यते संयोगांतस्य पदांतस्येति व्याख्यानात्तु अपदेशिकत्वेन
लोप ३ पदांतत्वात् द्वितीयसकारस्य च संयोगांतस्यासिद्धत्वाद् नोरोरि लुत्वं इष्टं भमिति वाच्यं
संयोगांतलोपे रोरुत्व इति वा तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगांतपदमिति व्याख्या
नेतु नेह संयोगांतलोपः किंतु सकारस्य पापि रुत्वे कृते अतोरोरित्यनेन एकारएव उ

हृ १

तत्वबोध॰ कारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववदविवक्षितत्वात् न च स्थानि
भेदेन उकारद्वये सत्यपि नदृतिः सवर्णे दीर्घे न तत्र माण्डुणे सति समाहितरूपसिद्धिरिति
॥२५॥ वाच्यं एकपदाश्रयत्वेनांतरंगत्वाद्गुणे पश्चादवादेशप्रवृत्तेरस्ति चोकारइतिरूपा
सिद्धिः तस्माद्गुत्कट्री स्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यमत एव विधेयैकत्वस्याविवक्षि गते५
तत्वात् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र एकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातं नन्वतिपरेयोरुः सत्व त्या
ति तः परो न भवति अतः परस्तु अतिपूर्वो न भवतीत्युक्त इयस्थाने कथमुकारस्यान्येव
रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् न चैवमपि परत्वाद्धा
शि चेति प्रथमस्य वरो रुः स्यादिति वाच्यं रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् न चा
श्रयात् सिद्धमिति वाच्यं स्यान्निर्देशेन तथात्वेपि निमित्तभूतत्वांशे तदसंभवात् यद्यपि स ह२
त्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां ना[illegible]यत्नेन[illegible] तथापि
रुत्वविधौ पदस्य तन्तुवर्तनादेकपदांतत्वं न संभवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पद ॥२५॥

त्य ३

त्वादित्याहुः अपृक्तस्य हल इति अपृक्तसार्वधातुकस्येति शाचोक्तं तु अयुक्तं ऐधिषि इ
त्यादावतिव्याप्तेः सार्वधातुकग्रहणं व्यावर्त्यालाभाच्च आतः सिचः हलममुवर्त्तते झेर्जुसि
ति च सिचश्च आकारान्तु परस्य झेर्जुस् तत्र प्रसंगेनेन सिचः परत्वमाकारान्तु भुसोण
वं स्थिते फलितमाह सिजलुकीति गातिस्थेति सूत्रेणेण सर्वः सिजभ्यस्तेति सूत्रेणै
जुसि ५ वादंतादपि झेः सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह आदंतादेवेति हेतुहेतुमद्भावादीति अत्र केचि
त् आदिशब्देनान्यत्रापि लावचनं गम्यत इति मारभाय आंगुसावचने लिङ्योग्यनिमित्ते लृङ्चनं
तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् गुरुश्चेदुपास्यत आशंसेतेह मध्ये ष्येत्याद्युदा
हरंति अन्यत्र तु भविष्यतिमर्यादेस्मादिना भविष्यन्तीत्युपक्रम्य योग्यो लिङ् विहितः त
मि त्रैव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः लिङ्निमित्तमिति हेतुहेतुमतो
र्लिङ् इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यादिलकारार्थप्रक्रियायां सुवृष्टी भविष्यतीत्यनिष्प
ताविति सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरणं भूतप्रागेवेति न परतः

तत्त्वबोधन्यां) नापि व्यवहिताऽन्त्यघेः अत्र च छंदसि परेऽपि व्यवहिताश्च निरूपितं आनिलोद्र निलोडि

त्येवं वक्ष्यते आनि ग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तेन सागरं तर्त्तुकामस्य जह्वा।

गा २८३ः स्तोत्रमिसादिसिद्धानि लोटुग्रहणं स्पष्टार्थं ति पसर्ग नेवश्चकं वपायेष्वा नानिश्रवया मा निमां

सानी सत्राप्यनेन निसेण त्वं स्मादि निवा च्यं उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्च आस्मा प्रवृत्ते: प्राति

पदिकांतेति वैकल्पिकं णत्वं तु इष्यते एवञ्च रंक्ष्वेनि ङरः परस्य णत्वं नेति किंचिदिति प्रा

चोक्तं त्वयुक्तं एवं हि स्तिन्नांतेन णत्वं स्यात् तेज्जाकरविकृ इमिति निमाव

[redacted]

अंतर्हति आत्तश्चोपसर्गे इत्यत्र दाप् अंतर्हिरितित्युपसर्गे त्वोः किः स्मन्त्रह्स्सात् विधाव वा ग्र ४

उपसर्गत्वमुपसंख्यायते तत्र प्रकृतानुपृयोगाङ्गार्थं दृते भिदादिपाठे न प्रज्ञाष्टेदिति निपा

तेनेन वागतार्थ त्वज्ज्व त्रोषि विभाषा नेगदेदति सत्रात्तापेक्षया त्रोषाइसाह गयन्तदोर्दृ

स्तित्रिति उपदेशो किंश निचकारशनिचवावा देसत्राऽपानिषेधाय यास्यात् अयनान्तेति गा २८३ः

ते

त्यः २

किं प्रतिपन्न ष्टि पदे ग्रहणात्स्वनिमित्तमिच्छति ऽः स्वमान्न ग्रनि चक्र त्रोइ स्त्रापि त्रिविधः
श्रेष्ठग्रहणं स्पष्टार्थं एतत्त्व त्रामेव संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां एतत्त्वा
भावः संहिता या अनुगणत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विशेषणग्रहणेन साकांक्षा न क्वा-
र्यस्तोह उहोपसर्गाणामित्यादि एकपदइत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोवलीवर्दन्याये-
नेति बोध्यं वाक्ये त्विति संहिता विवक्षाधीना न त्वत्र नित्येत्यर्थः उपसर्गाणामिति स एतच्च
त्वाद्यर्थनिर्देशो कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र वुर्दरवुर्दगुर्दगुर्द क्रीडायामेवं सेवका
तर्थ रोज्ञापकः सेधतेर्गतावितिस्त्रे गतावित्संदर्शपषिधगत्यामित्याद्यर्थनिर्देशापलक्षणत्व श्र्य
एव घटते नान्यथेति दिक् उसद्यतद्दर्सद्यर्थो दिति एवं च उपसर्गविनाप्युतस्पष्ट प्रतीते
रुपलक्षणीसादो श्रयुज्यमानोऽप्युपसर्गः द्योतकस्वनत्तु वाचक इति भावः उपसर्गेणधात्व
र्थ इति अन्तरेवामरेण पुंक्तस्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः अनुला
पोमुहुर्भाषा विलापः परिदेवनं विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः सुप्र-

तत्ववोधर्० लापः सुवचनमपलापस्त्वपह्नव इति दिनत्याहमाने नवुद्धानचोपिलस्थानिकात्मनेपद-
त्वासंच्यमानोयजमान इत्यत्र दैरेत्वेन भवितव्यमिति चेदत्राहुः श्वः कृतेक्त्विवादिभिरात्मने
॥२४॥: पदानां विशेषणात्र दोषः एवं च तुटितस्तत्रणेटरेइतिवक्तव्यमुचितमिति धासः से एकारोच्चार
णं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरित्यत्र स्फुटीभविष्यति आतो गुण इति इट एत्वे कृते ।
आगुणं बाधित्वात् वृद्धिर्वाप्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः इजादेश्च धातोरेकाच इसेनोधा
स्य तुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्याम्मन्त्रलिटीति चानुवर्त्तते इस्साह इजादेर्य्यो धातुरित्यादि गुरुमा
न्किं इयेषउवोषेत्यादौ नर्हो आमः लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषयाँ चेनेह आमन्तु आमन्तुः १ प्रत्ययग्रहण परिभाषया
रस्य लुगिति मंत्रे घसेति सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्त लेर्लुगिति काशिकादौ व्याख्यातं तदत्रापे
क्षितम् भावत्सोलाभात् तिङ्ह्यपवादत्वाल्लावस्थायामेवाप्लुक तेन आमन्तस्याति
ङन्तत्वाद्दिवदत्तादिपरास्तत्वेपि तिङ् तिङ इति न निघातः आमन्तात्परस्य निघातश्चेन्नचा
तिङन्तत्वेपदत्वाभावाद्यमन्तात्परस्य निघातो नास्ति न सिघनीतिशंका लिटः कृत्वाद्यस्यपल ॥२४॥:

तिङन्तस्येत्यर्थः २

Satya Parkash Sahil

त्वेनानङ्कृदंततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ आमं तस्यामयत्वात् सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्ष
णेन सुबंततया परत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते कृभ्वंतौ हितंतेपायंत्र ममासपपातयण्वा
न्तस्यानुप्रयोगो न ह चक्रे चकारेति प्रमाद एवायं न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य
तात्पर्यात्सम्भवात् त्वयैव गोमयवाहितो पि न दुष्यतीति वाच्यं विपर्यासनिवृत्तिसिद्धेश्चेति वार्ति
कविरोधात् आमस्याप्रीति यदि हृत्कृञ्त्र्यैनैक एव धातुर्गृह्यते न तदा धातुत्वेन तस्य
प्राधान्यमेवादाम्प्रत्ययवदिति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इत्यविशेषणं व्यर्थं स्यादिति
भावः न चात्र कृञ्चेति च कारेणैवानुप्रयोगोऽस्यापीति वाच्यं नइति तिङ्कं च धातोराम्प्रत्यया
त् अनुप्रयुज्यते च लिट्परः कृञ इत्यस्य सर्वसमर्पकतया तस्याप्यन्तीयत्वात् अभेदान्व
य इति सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः एवं चैधांचक्रे एधांबभू
वेत्यादौ एककर्तृकाभूतानद्यतनपरोक्षा हत्यं तिङ्न्ताक्रियेति तुल्यो बाधः ननु करोतिः
स कर्मकः भवतिस्त्वकर्मकः इति कथमिह तुल्यतेति चेदत्राहुः यदा हि करोतिरुत्पा

व्यवहितात्ति
वस्याप्ये ५

का

तत्वबोध० दत्ताधिकः स्यात् तेन प्रणयं प्रयुङ्क्ते घटं चक्रे राज्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वं यदा तु
क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवांचकार सादैत तदा यत्समानाधिक
॥२८०॥: रणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वमकर्मकत्वं वा प्राकृतमपि तथा भावं भजते एवं स्वस्मारभ्याम
प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वबोधः अतएवानुप्रयुज्यमाने इ
वेतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि लिट् तथा च माघः ततः स्नानपत्रं विभेरांबभूवे इति श्री
हर्षश्च ततः पतत्सु ज्ञो वा पि भेदं तां मरो विभावरीभिर्विभेरांचभूविरे इति अवधे
यं जुहावजुहवांचकार जुहवांबभूव सा देवे केवलं देहामोगमयते इतरत्र जुहामसूपाकि
ये इति बोधः फले तु न काश्चिद्विशेषः घटमानयं ... घटमानेयमत्र यथा एवं चामुक
सर्षयत कारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरेव योगस्य फलमिति अनन्वितेति ३
संपद्यते ... स्यापि ... सर्षस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेष्यरूपत्वादि
ति भावः आमप्रत्ययवत् आम्प्रत्ययात् तस्मात्मनेपदानावादाह अनुज्ञणइति ॥ ॥२८०॥:

आम्प्रकृत्यातुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति तृतीयांताद्वृत्तिः अनुप्रयोगस्य सत्त्वकर्मणि
चरितिभावः अनुदात्तङित इत्यतोनुवर्तनेनेदाह आत्मनेपदं स्यादिति तावन्मात्र
स्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह वाक्यभेदे
नेति अत्र च प्रमाणमाम्प्रत्ययवदिति वचनमेव अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवानुप्र
योगस्य कृञः आमः पूर्वेणतुल्यमिति स्पष्टलाभादिष्टसिद्धेः किंतेनाम्प्रत्ययवदित्यनेन
लिटस्तझयोः एशिरेजिति एकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वार्थम् असंयोगा॰ संयो गप्र
गादिति किं ममंथ अत्र नलोपो न द्विर्वचनेचि अचासामानाधिकरणपलायमायद्वि
र्वचनश्रुतस्य निमित्तेलक्षणस्वीक्रियते यर्दतुच्मनेडाति वचनेद्विर्वचनं यस्मि
न्नचितद्विर्वचनं अपवाद्विर्वचनमसिद्धमस्ती सत्र च्यापचुतेद तदाह द्विर्वनिमि
त्तेऽचीति इहाचः परस्मिन्निसनोऽवइति स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति नपदांतेत्यतोनेतिच्चा
नुवर्त्ततेतदाह अवच्छादेशोनस्यादितियद्यपीहहृत्सादावकनादेशः स्थानिवत्स्यादिति

इत्साद्यादेश

तत्त्वबोध० रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः फलं त्वौभयपक्षतुल्यं न यथाप्यादेश निषेधपक्षोपि भाष्यारूढ इ
ति स एवात्र स्वीकृतः किंच आदादेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषे
॥२९॥ः१ धपक्षयावाख्यानमेव लघु प्रत्यालना द्विपक्षस्य दूरादस्य इनेन वरमिति भाष्याया त
नपद्यते ति निषेधपक्षेन न रूपो होप्येवं स सत्वं गृहीतइति श्रेयानयं पक्षः इशानुरोधेना।
द्विर्वचनइ सा स्थले कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे द्वित्वे कर्त्तव्ये इति कृते तु द्वि
त्वे यथाप्राप्तमादेशः स्यादेवेति भावः द्वित्वनिमित्ते किं ढ्यूषतीस्यत्र द्वित्वात्परत्वादू
ठि कृते यरिंग्य णः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदादिभ्यूषती स निष्ठरूपं स्यात्तन्माभूदिति।
द्वित्वनिमित्त इत्युक्ते न हस्यूह द्वित्वनिमित्ते अचीति किं जेघ्रीयते देध्मीयते ईत्वमत्र प्राप्य ते
इह ईघ्राध्मोरिति ईकारः भूयं ड्यिक्ङितीत्यय इदेशाच्च निषिध्येत समा भूदिति ग्रोचः
अमिताकः अचीति किं द्वेधेत्यप्योमौ पञ्चमा इति। द्वितीया जेव विधिकस्येकार्थः। का
र्यितयायको द्वित्वनिमित्ताभावादिति अचः किम् अस्तु पुपत इह स्थापेक्ष्य इति ॥२९॥

नियत्संप्रसारणंनस्मिन्निति विहितेऽभ्यासे उवर्णोनश्रूयेतनच द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणे
नस्वापेरवयवत्वाविश्रूयाद्भ्यासेतदुत्तरखंडेचउकारश्रवणंस्यादेवेतिवाच्यंपरस्य सं
प्रसारणेकृतेपूर्वस्यत्रैवनसंप्रसारणमितिपूर्वस्ययणःसंप्रसारणनिषेधात् तस्मादेतत्
चकासुरित्यत्रअचआदेशस्यनिषेधप्रहसायणस्यादेवअनुसोद्वित्वनिमित्तत्वापि
अकारस्यानयावत्वात्नचद्विर्वचनेऽचीत्यस्यवैयर्थ्यं चकेइत्यादौसावकाशत्वात् नघा
चैकाज्ञाभावाच्छिन्निटिधसोरितोहद्वित्वनस्यादितिचेन्नैवं इहद्वित्वनिमित्तइष्टेनसान्तावा
समुदायघटकतयावायद्वित्वप्रयोजकंतत्स्थानुरोधेनतस्यसर्वस्यग्रहणात् एतत्सूत्रस्य
कुइत्यत्रवैकैयटेस्पष्टं तथाचउणौनेःसनिसनीवंतीतिटप्रत्येविभाषाणौरितिडि·त्वाविर
हेऽसत्कुन विषतीतिसिद्धं सनंतस्यद्वित्वविधानेपिसनोद्वित्वप्रयोजकत्वेनतस्मिन्परभू
तयोर्गुणवारेश्योर्द्वित्वकर्तव्येनिषेधात् अतएवाकृत्स्नज्ञावभाविनामात्रेणेहनिमि
त्तत्वमितिएवंचद्वित्वनिमित्तघटकतयासन्नुगागमोऽनुसे कारश्चद्वित्वनिमित्तमिति

तत्वबोध० स्थितं नन्वेवं कृधातोः सनिस्मिपूङ्रञ्ज्वशूंणां सनीति इटि कृते इस त्राष्ट्र निमित्तकस्य गुणस्य
द्विर्वचनेऽचीति निषेधेऽजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वप्रसंगात् रिरिषतीति न सिध्येत् रिस त्राष्ट्रस्य
॥३०॥: द्वित्वे तु पश्चादपि सिध्यतीति न घोपगुणनिषेधे रिस त्राष्ट्र एवडत्वम् इति चेद् त्राज्ञः गुणे रपरे ह्
ते रिस त्राष्ट्रस्यैव द्वित्वं द्वित्वनिमित्तस्य चेद् गुणस्य निषेधः इस त्राष्ट्र तु नेह निमित्तं कार्यित्वात्
न हि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते स्यंडिला ह्नुयिन रिब्रत इति ज्ञापकात् अन्यथा ज्ञीऊर्णोर्ऊ· त्वा
नकि तिचेति गुणनिषेधाद्व्ह यिन रीति रूपस्यासिद्धापत्तेः न च क्विति ङि· ति परे गुणनिषेधे
नेति व्याख्यायामुक्तदोषः ह्नुयिन रीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् नद्यौ पांछितं भिन्नं मिसत्र गुणनि ख्या
षेधेन स्यादिसाद्दिधेषस्य क्ङितिचेति सूत्र एवोपपादितत्वात् नन्वेवं कार्यिणो निमित्त्वा त°
न्नाश्रयणेन संततस्य कार्यित्वात् स्यानि परतः शास्त्रयोर्गुणवादच्चयोर्निषेधादृशतु न विषती
सुपिन स्यादिति वाच्यम् मत्वर्थीयेनेति ना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् ऊर्णो ते
हि तु त्राष्ट्र एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति न तु सन् अरिरिषतीत्यत्र तु रिस त्राष्ट्रः कार्यमा ॥३०॥:

मितिवैषम्यादिति उभयथान्वयीति मध्येपागात् देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत
इत्यर्थः तत्रोत्तरान्वयस्य कंठोक्तत्वात्तु गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलं निवर्तणसंप्रसुदात्तत्वात्पि
पठितेति विभित्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलं द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वात् नन्वे
काच इत्युक्ते स्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्वीकर्तव्यः तदेवमास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्ट
सिद्धे इति ग्रहीकृते एकाचः किमिति पिपठिषतीत्यादाविवयङ्लुक्यपीति निषेधः स्यादे
वेत्याशंक्याह स्मरंतिहीति भिन्नपेत्यादि चिपायधामतिहन्ति यातिवातिद्रातीत्या
दिनेन प्रत्यंजेघ्नीयित्यादौ नेगदेति एत्वं न ग्रापायधामेरितितेन विभक्तेः सनिविभरिष
तीत्यत्र सनीवंतर्धेतीट् विकल्पो न किंतु नित्यमेवेट् एकाच इति निषेधाप्रवृत्तेः अनुबं
धेननिर्दिष्टो द्विधा स्वरूपेण तत्संज्ञकत्वेन च स्वरूपेण यथा शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो
युडचीति शीङ्दीङ्नः दे दीतः नसित्वप्रत्यये च मेकमेनोदाहरणेङ्संज्ञकत्वेन यथा अ
नुदात्तङितः तेनस्पर्द्धीङादिभ्यः अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं न यास्पर्द्धीति शीङ्हायी।

तत्वबोधनी तिगोनैनयर्थं वेभिदीति रुधादिभ्यः इति श्नमन एकाच्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे तेनैवेभिदिता चेष्टे
दितेसादावित्येनेषु धनेन एतेन इति न च अपि पा ग्रहणं ज्ञापकमिदं ज्ञापकमितिशङ्क्यं एकदे
॥२९१॥ शानुमति द्वारा सर्वज्ञापनस्यापपदमिति डि. साद्ये दृष्टत्वात् अत एव तत्र गतिकारकोपपदानां
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिद्धमित्युक्तं अन्यार्थैः स्यातिहन्तिभ्यः इत्यादि
भिस्तिवादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च अपरस्पर इति सूत्रे सान्तस्य ग्रहणेन एकदेशानुमत्या लु
रि प्तेदवसमः कृतेइत्यादि पूर्वाचार्यश्लोकोज्ञापनइति तत्रैवावोचाम मनोरमायां त्वेकदेशा
नुमत्ति द्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य कारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्यु
क्तं तदयुक्तमिति न व्याः गतिकारकोपपदानामित्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा न च
तत ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति तवृत्तत इति न च मत्वर्थे लक्षणायां माना भावः
वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् नैवेदानीमनुदात्तपाठः परिदृष्टः आधु
निकानां वस इत्यादि पाठस्य वनार्षत्वान्मानमिति शङ्क्यं पाणिनिनापठितानां मे ॥२९१॥

४०२ नसाध्यंतद्धमहाविभाषाधिकाद्दिकल्पेनतकनइत्यासिद्धमेवतस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैवलुक् सूत्रकारस्या
ध्यंतद्धमभिमतमिष्याचष्टेद्विकमितिवार्त्तिककारस्तु कनएवलुगितिव्याख्यानमभिप्रेत्यतावतिथंग्रहण
मितिलुग्वावचनानर्थक्यंविभाषाग्रहणादितोहतन्मतेद्वितीयकंद्वितीयामित्येवरूपंनतुद्विकमिति
वाच्यं तावतिथंतिपूरणप्रत्ययांतग्रहणोपाधिकात्स्वार्थेविधायमानोग्रहीतरिनप्राप्नोतीति वचन
मिदमितिकैयटः सएषांग्रामणीः ग्रामणीर्नीयितेपुंसि श्रेयग्राम्याधिपेत्रिष्वित्यमरः करभइति
उष्ट्रबालकः द्वितीयेऽहनीति यद्यपीद्वितीयशब्दःकालवाचीनभवतितथाप्यर्थप्रकरणादिनावृत्ति
विषयेकालेवर्त्ततेइतिभावः ननुसाक्षात्कालवाचिभ्योमासादिभ्योनभवतीद्वितीयादिभ्यस्तुभवत्य
त्रकिंमानमितिचेत् अत्राहुः उत्तरसूत्रस्यसंज्ञापकर्षेणछ्रुवत्स्वभावाद्वातद्योत्यामिति चटकेभ्य
इतिकानिप्राप्ते वचनम् ननुसंज्ञाग्रहणात्कन् नभविष्यतीतिचेत् किंततः इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थंवच
नमंगीकार्यमेवअतइतिठनावित्येववक्तव्यंचेदिनः सिध्यतीत्याशंक्यनकार्यासप्तम्यांचजनेडोस्य
नावितिवचनात् श्रोत्रियन्पः छंदोऽधीयतेसःश्रोत्रियोभवति अत्रभाष्येछंदोऽधीतइत्यस्यवा ४०२

कशब्देनापियोगेद्वितीयायांयस्मादधिकंतदस्मिन्नधिकमितिचानिर्देशाद्यात्पंचमीसप्तम्योर्भ
वतः अधिकेद्रोणःखार्याः अधिकोद्रोणःखार्यामितितद्धितेतूक्तेनकर्मणोभिहितत्वात्प्रथमाअ
धिकाखारीद्रोणेनकर्मणोभिहितत्वादेवपंचमीसप्तम्योर्विहननशंकनीये अनुकाशमाहा
रद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वंसूत्रत्वाल्लिंगव्यत्ययइतिफलितोर्थः अन्वभिभ्यांकामितीतिक्रियाविशि
ष्टसाधनवाचिभ्यांस्वार्थेनिपात्यतेइत्यर्थः पार्श्वेनान्विच्छति आकर्षादिभ्यःकन्नित्यतःक
न्ननुवर्तते अन्वनुरितिर्वर्जेवस्थानात्पार्श्वमनृजुस्तस्माद्धर्म्यादुपायोपीहशीतोपार्श्वकःअयः
शूलदंडाजिनशब्दाः गौणाएवगृह्यंतेमुख्यार्थेभ्यस्तुप्रत्ययोनभवतिअनभिधानात् ताव
तिथंग्रहणमिति लुग्वातावतांपूरणंतावतिथं वतोरिथुक् षष्ठात्तस्यापत्यमित्यर्थेत्र
तस्येतिषष्ठ्यंतानांसामान्यनिर्देशस्तस्याऽत्रतावतिथमितिपूरणप्रत्ययान्तानांसामान्य
निर्देशः अनंतरएवाधिठक्ठञौनानुवर्तेतेअस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह कन्स्यादितिपूरण
प्रत्ययस्येतिनतुकनः लुग्वाग्रहणमनर्थकत्वप्रसंगात् पंचमंपंचमकमित्यादिरूपंहिते

वानुदात्तधात्वनामाधुनिकैकोरव्यात्परंस्वरयासंगृहीतत्वात् अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहि
ना भाष्ये एकग्रहणे कृते पि अनुदात्तपाठस्य परिमुष्टत्वात् सनित्वस्य क्रियेति पोऽदात्ताः न तु स्वेधा स्वय नु
इति निर्वीरणं न स्यात् एकग्रहणेति नन्वेकाच ग्रहणं यदुः नुगमा हसर्थेमि स्तुत्का पुनरेकाच्य
हणं सामर्थ्यादित्युक्तोपरस्य स्वाघातनिति चेद्वाजः एकाच ग्रहेन एकाज्ग्रहणं यदुः नुद्धः आहस
र्थमिति नार्थः किंतु वस्तुगसेकाज्ग्रहणं तत्वेकग्रहणं विनैव लभ्यत इ सदोषदर्शनवर्थेरितिय
स्तुतव्यावृत्तये ऽनिट्कारिकासु ग्रहणं न पर्युदासत्वको व्याघ्रभृतिनासम्एवप्राचा ऽनुस्वरतः अदू
ऽ·५ हर्षं नेर्णं स्तु न्तुष्टीयु न नु विद्धीमि भिः हदु हृत्स्मा चविनैकाचः स्वरं ताधात वोऽनिट् इति
स्वाद न पर्युदासः सहोपेक्षितः स्वतान तु गुणत्वात् तथाहि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन ह्रुइ
त्यादेः करइत्यादेरत्रस्तस्य यथा स्याद्नुपदेशग्रहीत्वान्नर्महिन्नेऽइत्यादो निषेधः प्रवर्तनेन तथेव
वधादेशोऽपि प्रवर्तमानः केन वार्यतां अदंत पर्युदाससामर्थ्यादिति चेन्न स्वत्रकारेण पर्युदस्त
त्वादिति भावः इणः षीध्वं इत्येकोरिति स्वविकोरपिपिपुन रिण्ग्रहणं कवर्गात्परैभ्यो न्द्रिदिस्येत

तत्त्वबोध०२० दर्शितेनेहन्नपञ्चीध्वंङ्ढमासरेषामिति विहितानामिस्तुक्तो नुड्दाबोलुङि॰ग्रदिड्मित्यस्त्रामा
त्रि:स्यात् लिङ्हङ्हनङ्हंट्त्वधत्वधत्वेषु लिङ्सीध्वंधुङ्सीध्वंनेत्सीध्वमित्यत्रातिमा त्रिपञ्चस्या
॥३८॥ ट्टितिबोधंङ्ढमात् किं वेविषीध्वं यद्यप्यर्थवत:षीध्वमित्यस्यग्रहणात् ढ्कषीढ्वमित्यादावेव
नेवन्नत्वत्रनथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा क्वचिन्न प्रवर्त्ततइतिज्ञापनार्थमिदमुक्तं तेनत्रनि
नस्मनग्रहणानीतिसिद्धं एवंचावमृवेसादिग्राम्प्रत्ययवदितिस्त्रेकृञ्ग्रहणादनुप्रयोगं
तेरनङ्॰नेतिरेघात्कर्तरीतिपरस्मैपदमेव भावकर्मणोस्तुस्यादेव एधांबमृवेईडांवभू
विष्कल्याञ्ये विधिलिए४ ३५ वेइतिचेत्सत्स्तुभावकर्मणोस्ताङि॰कृतेएधिइइठिचरूपविप्रतिपद्यते तथाहि उभयत्रापि
हेइतिहादेशकृते एधांमेहेईडांमेहेइतिकेचित् तासिसाहचर्यादिडो वहत्वेनस्वरीत्य
न्यतत्साहचर्यादिवसावेधांनुकएवरातिहत्वं तथा च कर्ममहोरेनङि॰मतिहेइत्यत्रैवम
वतिनत्वकेहयोपिएधामासे ईडामासे इसेवरूपमित्यपरे कृत्स्वितीति मूद्धापक्वत्रइ
स्तुक्तोलाघवमस्ति तथापिधातुद्वयस्येवलाभार्थंप्रसाहाराश्रयणंकेवलइतिमा ॥३८॥
तेनर ति

वः पररूपापवाद इति अपवाद इस्य यंग्घो नाम धातुर्वक्रियास्थः स्वयंघेन सह वि
रुध्यते तत्र हि अह इत्वा चरति अ ति प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यन्निकाच इस्युक्ते नाम अ ओ अ
तु तुः हित्वमतो गुणे अनञ्चादेरिति दीर्घः लत्वौ वृद्धिरिस्युक्तत्वात् हलादिः ओष्ठा
गेव परत्वादत आदेशिति दीर्घेकृते नु पररूपं ओकाप्य त्रेनास्ती निश्चित्सो पेयंव इति न आः
आ उ जादीनां एते आजादीनाम असिद्धमिति वार्तिकद्भूता प्रसारस्मातं नन्वत्र ठि सति ह
हिं रची ल्पनेन ऐधते स्यादि सिद्धावपि एंदिस्या दिन सिद्ध्येत् किंच अतो गुणे इति पररू
पं प्रहस्ला ऐधते स्यादु पिन सिद्धेत् यादित्वाट् एवृ ति सत्रम् अट् एवृ ति ऐ येन हि अस्व योऽह त५
सदिमत्र वृद्धिः स्यात् रूपश्च पंचमपः अनुआगे मालवयोरिस्प उ आगमस्य प्रसंत्वादतो रोरत्तु
ता दिति रोरुत्वे सति अ च परत्वाद्वृतिचेत् उपसर्गादिति धातावित्स्य प कृष्णा जादौ अ
ताविति व्याख्यानात् न चास्वपोस्ति सादावोकारस्यांत वृज्जावेनाट् त्वात् स्य रत्ना जादिघा
तु सत्वा त्रोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यं आदिस्तु वर्स्यगाकाररूपा दृष्टविपरेवृद्धि

तत्त्वबोध० शितिव्याख्यानात् एतेनाऽटश्चेत्सुक्षावटगता विसर्गाद्युटिग्रहणेन मित्वञ्ज्ञाप्तिप्रसंगः स्यादिति
नरूपि निरस्तं नचैवमप्यानन्तर्यान्नीदित्सादिनसिध्यति आटश्चेत्संस्पर्शे दृष्टि सादिदोषावकाङ्क्षा
३३ तयापरत्वादिह श्वेतायुत इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यं चकारोत्र पुनर्विधानार्थ इत्यस्य सुपगमा
दंतरंगत्वाच्च आटश्चेत्यस्यैव प्रवृत्तेः स्यादेतत् आडजादीनामिति सूत्रमनावश्यकं मास
त्प५ न्निति कथमदासिध्यतिप्स सोरूल्लोपे न आटश्चेतितत्र वृध्यप्रवृत्तेः सैव अंतरंगत्वात्स्यागे
वाडागमे हलो ते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् न प्रसोरूल्लोपस्याप्रसक्तेः नचवर्णादांगं बलीय इति
हेद्धः प्रागहल्लोप एव स्यादिति वाच्यं आश्रयत्वात् वर्णादांगमिति परिभाषा यावाच नित्यत्वा
वा तत्र हि प्रसोरूल्लोप इति न परकरणमेव लिंगयदि हेद्धः प्रागेवाहल्लोपः स्यात् नहि किं तेन
न परकरणेनेति यद्यपि वैदिकप्रक्रियायां मा न्वट आ वइसादौ हृदस्य पिहस्य पतइ स्पोडाग्या
मस्यवस्समाप्त्वाद्दीर्घमाटसूत्रं कर्तेनं म तथाप्याटविनैव अन्यासयेन आउपूर्वकत्वेन
वा तत्र कथंचित् रुमा अर्थायामिति स्थिनस्यगतिमाङः सलोप इति लिङः सलोपोनंतस्य ३३

त पा३

सनेन एधेयानामितिसीयुटः सलोपेऽत्रापुगुणः एधिषीध्वमिति इणः परत्वे पिड्लुंतादंगास
रत्वाभावादिणः षीध्वमिति ढत्वं न भवति आत्मनेभाषा नइस्यतोम इति अदभ्यस्तादिति
तिचानुवर्ततेतेनदाह जस्यात्स्यादिति आत्मनेपदेषु किं अदंतिसुन्वंति अनतः किं एधंतेक्ष
२४ वंते इष्टमिन्त्रएधेशंति विभाषेइति इटो विशिष्यग्रहणात् औवलोपदन्यायेनकौ सिवादि
न्त्रएधेशितिहप्रह्यनतइतिभावः जहदंतेरिति अदृंतेर्विनायोसादिमि विना इइ न्त्रभ्याच
पे ६ विना अभ्ये एकाचोऽजंतास्ते निहताः अनुदात्ता स्यः तथाचदातात्तभाता चतास्तोता इसा
दिषु इणन भवति ऊदंता भूलुग्रभनयः ऋदंताकृ तृधभनयः युमिश्रणादौ हतु हेतु
गतिरेषणयोरिसुभयोर्ग्रहणं नि रनुबंधपरिभाषया लुग्विकरणालुग्विकरणयोरि ग्रं ५
तिपरिभाषयावानच साह चर्याल्लुग्विकरणस्येवग्रहणमितिशंक्या तस्मानिसत्वान
लुग्विकरणे जनेत्रयुः स्वमेत्युप्रस्वरणे लुलुनोऽलुग्रहे लुप्रेत्रपिवगतिहयोः डीङ् विहायसागग
तौ पिधेन्त्रसेवायां हृङ्ः स भक्तोऽनुवरणेन न्वेतद्वित्रानामेकाचोऽनुदात्तत्वेक्रणुतः

तत्त्वबोध॰ ऊर्णुनवानित्यादि न सिध्येदेवं ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्तव्ये णेर्णो वार्त्तिकेन प्रसिद्धेः
अत एव ऊर्णोन्नुयेत इत्यत्र धातोरेकाच इति यङ् ऊर्णुनावेतत्रानेकाच्त्वेन प्रवृत्तस्याभा॰
॥३४॥ भावं पश्चसिध्यतीति कृञ्च भाष्ये वाच्यं तु मीर्णुवद्भावोयं प्रसिद्धप्रयोजनं आमप्रतिषे
धार्थमेकाच्त्वत्प्रयहादिति विभाषोर्णोः इटो विधानं हेतावियं पञ्चमी हेतुरिह फलं
एतच्च वैकल्पिकं पक्षे ङित्त्वप्रतिषेधः इड्विधिर्नित्य इत्यर्थः एवं चानुवद्भावेनैकाच्त्वात्
अमुकः वितीति निषेधप्रवृत्तेः ऊर्णुनवस्यादि सिध्यति एकाच उपदेश इत्यनेन बेधस्तु
न प्रवर्त्ततेनुवद्भावेनैकाच्त्वेप्यनुदात्तत्वाभावात् ऊर्णुधातोर्नुधातोश्चोदात्तत्वात् न
वि ४ घौ चोर्णोतेरोर्णवीदित्यादपि सिद्धं वसन्तिरा॰ लुङि घस्लभिमिति प्राचो ग्रंथस्यपाठमुपेत्याह
लंनेषु कार्दिक्रमेणाह त्रांलुङ् इति कानएकः चोनेषु पञ्चमु चरि च व च विचूसिचः षडू
उपचेषु पाकेषु पञ्चवक्ती करणेहावपिपच चिसनेनगहोजे मुक्तुमोन्द्रणोरिच्चिसनेन रिचि
वैरिकेरिचू वियोजन संपर्चनयोरितियोजादिकल्पग्रहाने वचित्सनेनवचू परिमा . ॥३४॥

भंजर स्त्रिमस्त्रर

षएवं ब्रूज्ञाव चिरपिवच्चियैजादिकोपिगृह्यते विचिरपृथक्‌भावे पिच्चत्तरणे छं तेषुसा

चेकः जोतेषुसजनिजिरमजेमुजयं पजपुजरुजरंग विजिरस्वंजसंजसजः पंचदश

मुजिसनेन मुजपालनाभ्यवहारयोः मुजोकौटिल्ये इति च गृह्यते युजिसनेन युजिर्योगे युज गे ३

समाधाविति च गृह्यते केचित्तु माद्यमूर्तिश्लोके नोपपच्च युजिसनेनत युजिरयोगे स्वस्वे

कदेशेच्चाखरणमित्याहुः तन्मतेषुजसमाधौसिद्‌ सजिसनेनतु सृजविसर्गे दिवादिश्वगृह्यते स्तुदादि ५

तेदांतेषुस्र्दस्तुदखिदछिदतुदनुदपद्यभिदविद्यतिविनदक्षुद्‌सद्‌खिद्यस्कंदहदः पंचदश तिद

खिदिसनेन खिददैन्ये खिद्यति खिदति खिनत्ति श्वगृह्यते विद्यतेति विद्‌सत्तायां विनति

ति ५ तिविद विचारणे धांतेषु कुधक्षुधशुधबंधयुधरुधराधव्यधशुधसाधसिध्याः एकादश

धितिसुधिरु आवरणे ग्रेनासुधकामेइतिदिवादिश्वगृह्यते नांतेषु मनन्यहनो द्वौ मनज्ञाने

दिवादिः पांतेषु आपक्षिपछुपतपतृपदृपलिपवपसृपस्वपयो दश क्षिपिसनेन क्षिपप्रेर णा५२

णेक्षिप्यतिः क्षिपति श्वगृह्यते छुपस्पर्शे नपिसनेन नतपसंतापे नतपऐश्वर्ये दिवादि तपदाहे

त२२

तिप२२ दप२२

तृप्४ पिदृष४

तस्यैवो० सपिणिजभावपंत्ते गृह्यते ति पूर्वस्रणो त्रप्पति तृप्यतो र्वैद्धुत्वेप्यनुदात्तस्य च ऋदुपधस्य समंधीत्र
पारः मांतेषु यमरमलभस्वयः मांतेषु गमनमयमरमश्वस्वारः ग्रांतेषु कुत्रदंश्चाहग्राम ग्रारि दिपूर २
तृप्तर ३ नूं लिङ्गविंस्न स्वत्रौं दत्त्रारवरु सहंसायां लिविस्स नेन लिङ्गत्रलोभो वे दिवादिः लिङ्गरण
॥३५॥ तोतुदादि क्वग्गृह्यते थांतेषु कृपत्विवं हिवइ यपुष्यपि वृविवंसुपूप्लिषप्या एकादशकाबिति
मौवादिकं तौदादिकौ गृह्येते विषित्सनेन विद्मामनाविति नौहोत्यादिक एव गृह्यतेन
तुदंडकस्थः त्रिपित्सनेनापि त्रिष्णु विद्योघएोरोक्षादिक एव न तुदंडकस्थ इति वोपदेवोदयः
सांतेषु घसवसती वौघत्ल गृदनेतुः सनोर्घस्लत्स नेरादेशस्यानुदात्तत्वेनापि सिद्धहांतेषु ६५
दहदिहदुहनहमिहरुहलिहवहौ षोडहिसनेन डहिरिति मौवादिकौ न गृह्यते किंतु ड हश्चपू
रेणाइतिग्रादादिकरेवेति प्रोच्यः इह मेनारमायां संग्रह श्लोकउक्तः कचछजादधनपाः भम
रणाः षसहाः क्रमात् कचकारणएदासंवृतोगघत्रा श्रखजाः स्मृताइति तत्र पूर्वार्द्धोपात्ताये
चतुर्दशवर्णास्तदंताधातवः कादिक्रमेणयेवर्णास्तत्तं रथ्याकावोधाः स्पर्धैः अतएवकांत ॥३५॥

उत्तरएर्द्धोपात्त तस्यान्य५

एकःचांताःषट्कंत एकं ञांताःपंचदशेसादिमारभ्यातमकाइत्येकस्यचइतिवक्ष्यमाण
इतिपंचदशानांसंख्याइत्याद्यमुपगमातत्पांतेषुद्वयोःरूपनानिर्देशस्यफलमाह तुद
दाविति तपद्रूपीमतभेदेनतुदादौस्थितोपिचुरादौतुनपिःसर्वमतेस्थितःद्वयोस्त्वक्ता
यमतेनेतिविवेकः अतएववक्ष्यति तपतेर्णन्तेमोहादवपिद्वितीयांतता विसन्नाहृपदे फ
उत्क्लेशेप्रथमःप्रथमांतःद्वितीयांतइत्येके इतिचतुदादौचुरादौतुनतपतेर्णोत्तप
दृपसंदीपनेइत्येकइतिच अन्यनिवृत्तयेइति निवर्त्तनीयान्तुमोषिदास्वेहनमोच्चन
याःपदस्थैर्येविधगत्यांषिधूशास्त्रेमांगल्येचबुधिरबोधनेइतिभौवादिकोमनुज्ञाव
बोधनेतानादिकःपुषपुष्टौभौवादिकःश्लैयादिकस्थाश्लिषदाहेभौवादिकःवसआच्छा
दनेआदादिकः एते अनुदात्तत्वरहितास्तेषुःकुधवेधनेक्र्यादिकोयमनुदात्तइत्या
निटरूपनानिर्द्देशेनसंग्राह्यास्तु त्रिविदागात्रप्रक्षरणेपदगतौषिदसंराद्धौबुधअव
गमने मनज्ञानेपुषपुष्टौ श्लिषआलिंगने वसनिवासे एतेअनिटःपुमित्यत्रण

तस्त्वेोध्रू मिश्रणयोः अयं सेट् अमीतयेति णिजशुद्धे ओविजी भयचलनयोः आकर्मषिणोऽस्ये
तेषां क्रमेणारादिकं तौदादिकं देवादिकानां ग्रहणं तये सानुबंधानि दृष्टाः सर्वेः विंदति
॥ ॥ रिति विद्लृ लाभे इश्इति अनिट्त्वेनेति शेषः भाष्यकारानुक्ताः इतना व्यक्तता नुक्ताः ननु
प्रसारख्यानाः इतिनाज्ञीहतविरोधः तनप्रव्याद्य मूसादिग्रधातुरोधात् शुष्कधेष्टो
केनन्नविशिष्टेनान्नमस्तादिसोत्रप्रयोगादतुंप्रतिपत्तुमसादिसर्वेलौकमव कि५
हाराव्रुपलक्षणतयेव भाष्यं नेयमिति भावः अकर्मकस्मति अत्र केचित् अभि
मवेछाधात्वर्थैः तथा च स्पर्द्धोऽधिक स्पसकर्मकता इष्यते ओकास्तमेरावमरावंती
येतिभट्टाहरिरष्यते च स्पर्द्धायामाङः इस्यत्र स्वयमेव कृष्णमधाएरमाक्रयते स्पर्द्धतङ्
स्पर्द्धे इति श्रीहर्षोपि पुत्रापुंक्त तत्तासस युगं तावत्रेता स्पर्द्धितुमर्हतीति सनोऽस्पस
कर्मत्वमाप्यमिसाङः तथैव अन्नत्रणसंविज्ञानोऽयं वक्रब्रीहिः तेन शरीरेणा
शेषः किंतु स्वयमेव स्पर्द्धस्पर्द्धइत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति द्वितीयस्येकाचः ॥ ॥

संवंधिरेफस्यैव न तु धाइति निषेधादिति बोध्यम् गाधृ ऋकारो नाग्लोपिशास्वृदितामि
ति निषेधार्थः अजगाधत् आस्पदं स्थापना अवस्थानं वा प्रतिष्ठा एकत्र स्थापनं संदर्भो
वा ग्रंथः नाथृ नाधृ उपतापायारोगः अनुदात्तत्वादिद्व सिद्धे नियमार्थं वा नित्किमित्याह
आशिष्येवेति अनत एकहलमध्ये एकत्रासहायवचनः एकयोर्हल्लोर्मध्य इत्यर्थे सत्
स्याचष्टे असंयुक्तेति इष्टानुरोधेन लिडिस्थावस्यादेशविशेषणमेव त्वस्यानिमि
गा६ त्तं च किमित्याह लिनिमित्तेति किति लिटीति च प्रादुपिगमहनेति सूत्रे ङ्कितीति
वर्तते तत्रापि प्रयोजनाभावात् ङितीत्येतत्रानुवर्तत इति भावः किति किम् ननंदतुः ना
दि किम् पपाच्चात् चकणतुः नचैवमपि वभ एतत्परिसूत्रे अभ्यासे चर्वेत्यस्यासि
एव३ द्धत्वादेत्वाभ्यासलोपौ स्तः इति वाच्यं फलभजग्रहणेन एत्वविधिज्ञापितत्र सूत्रस्यासि
द्धत्वज्ञापनात् एवं चादेशादिर्हवैरूप्यसंपादक एवगृह्यत इति भाष्यानमवरूपं क
नेनमेवेति हि किम् ददिशतुः तिमाद्वः संतोषः मदो गर्वः स्वनः आलस्यं नश्यतुदः दाशृ हिं

तत्त्वबोध० सापवादस्तान्तः स्त्रेऽवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः न चाच्छासदिदवादीनां योऽकार इ
त्यस्य संभवेपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्गुणिनिर्बन्धना षष्ठी न संभवतीत्याशंक्याह त्रि
वीहार्थे स्याच षष्ठेगुणनिष्ठेन भावितस्येति भावितत्वं च सामानाधिकरण्यं न घ्या
॥३१॥ स्था च स्वरांतु इ परंतु इत्यादौ गुणनिष्ठेन क्रियमाणो योऽकारस्तदवयवोऽकारः तुल्यविधे त्या
दौ तु गुणनिष्ठेन क्रियमाणो यत्र कारस्तस्यानिकस्याभावादङ्गस्यावयवोऽकार इत्यर्थोऽत्रा
स्यत्रानुपपत्तिः ददेदे इति अत्रास्तु अत्रास्तु एवमन्तु चवक्तुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः
२ स्वर्द स्वर्दामित्यमिति अत्रैकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः सकर्मक इति स्वद स्वाद स्वानिह
आस्वानुभवे सर्वेअकमेक इति अपांहि ल्याप्यनवारिधारास्वादः स्वांगधिः स्वदंते
तु षारे तिश्रीहर्षः न स्वदन्ते नेरो च तेइ स्पर्धेः धात्वादेः धातुग्रहणं किम् षट् षट् आदेः किम्
लषति उपधायां च मिपि धातोरित्यतः धातोरित्यनुवर्तते वीरुपधाया इत्यतः वीरिक
इति हलि चेत्यतो हलीति च न ददाह धातोरित्यादि धातोः किम् अकुतः कुरुः कुर्वौ कुर्वः ॥ ॥

तै २

ह्रस्वेत्रेकोदीर्घोमाभूत्तन्नचात्रेरेफस्यप्रातिपदिकोपधत्वेपियुपधत्वाभावादेवदीर्घोना
नेवेदितिधात्वोरिसनुवृत्तेनमिहनावश्यकमितिवाच्यंपदस्येत्यनुवृत्तेोनुकूर्दतेह्रस्वाद्या
सिद्धिप्रसंगात् वस्तुतस्तुपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिस्वीकारादच:परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वस्यनि
षेधमभ्युपगमेपिकार्यकालपक्षेत्रासिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषायाःप्रवृत्तेर्वहिरंगस्ययणोसिद्धत्वा
त् कुर्वौकुर्वेह्रस्वत्रोपधायांचेतिदीर्घोनभवेदितिधात्वनुग्रहणमनुवर्त्तनस्य नात्यंतावश्यकता
परस्येत्यननुवृत्तौकूर्दतेह्रस्वादोनुदीर्घःसिद्धास्येवसाज:रेफवकारयोःकिं पुष्पविकसनेपु
रेया ष्पतिहल्परयोःकिंचिरिणोति जिरिणोति [redacted] इक:किंप्रचर्तिनर्दति नुर्दं चे स्तेप
सूत्रेरेफवकारयोर्हल्परस्येकोदीर्घःस्यादितिमाख्यायांकूर्दतेगूर्दतेसाधितसिद्धस्येवेतिसूत्रमिदं
व्यर्थमितिचेत् अत्राज:हलिचेसूत्रेधात्वनुग्रहणमनुवर्त्तनीयमेव अन्यथादिवमिच्छतिदिव्या
ती सादावतिप्रसंगःस्यात् तथाचोपधायांचेतिसूत्राभावेऽपधान्यतयो:र्वो:परतोदी
र्घोनस्यात्किंतुरेफवान्तयोरेवधात्वोर्हलिचेतिसूत्रेणस्यादितिसेनसूत्रमावश्यकमेवेतिसूद्द

स्तदे

तत्वबोध० तइतिस्ववतीत्यर्थः ननु स्वर्दतिवस्स्वदे तिदंसादे य एवधातवः पगुतां षोपदेशान्पठित्वासत्व
विधौ गोरवात् मेवम् तथाहि सतिएयंताद्युंउं ष्ठ सिष्वदत् असस्बुदरिसादौ लिटि सुषुदे सिषेधे
॥३८॥: सादौ च आदेश प्रत्यययोरिति षत्वं न स्यादिणः परस्य सकारमात्रस्य षत्व विधौ तु सुपिसौ सु
पिसइत्यादावपिस्यादिति धातुगैषोपाणिनिना तालव्यदंसादिपाठवस्यो पदेशणअपि वा
स्यैवपठिताः सच पाठइहानीं परि भ्रष्टस्सा धादिषुसादिपाठस्य वहूनुपमानत्वादतोलेस्त
एमुखेनतानस्यवस्थापयति सेसिसादि दंतस्थवर्ण स्वदत्या चौतो अंतौ अव्यवहितपरोय
स्य सदंत्साजंतः दंसाजंतप्रत्यासे सघ्नदंसाजंतसः सम्प्रादियेषां धातूनां ते दंसान्तसाद्योऽजंत
सादयष्वेकाचः षोपदेशाबोध्याः तथाच साधादौ साऽजंतपगु मानः सकोसृपदेशौ न स्थि
तइत्यनुमेयमिति भावः दंते सार्थिकं चुखुदएकाचः किंसोसृत्यमेतं सस्विसूत्री चुराद
वदंतो अकारान्तत्वएस्यातिमाभिवारयितुमाह सेगिनि सेकृगतौ सृगतौ सगतौसृ न्
आच्छादने सृजवि सर्गे सृज आच्छादने स्वेष्टश्रं सं घातयोः एषोऽमे पूर्वेष्वेके षाविदसा ॥३८॥:

सोस्त्यते ३

तीतानिषेधार्थः व्रल्हन्तः व्रल्हन्तवान् इह ल्हादो निष्ठायामि४

यहादाह षंकेति षकगतौ श्रिश्विदाग्ना नयन्तरणे स्वद आस्वादने षंज परिष्वंगे श्रिष पत्त्यायां
श्मिङ् ईषद्धसने एते षोपदेशा इत्यन्वयः स्वाद आस्वादने इत्सादावतिव्याप्तिमाशंक्याह दंत्सः
केवलदंत्य इति तथा च आसिस्वद दित्सादो षत्वं नेति भावः ह्लादी सुखे च चाद स्मिकं ह्रोष्टेः ईका
रः श्वीदितो निष्ठायामित्युपधीह्रस्वः श्लाघायामिति अविद्यमानगुणसंबंधज्ञापनं श्लाघा
अतंतु रिति हल्मध्यस्य सत्वाभावादेवं न इट ईटि संयोगांतस्य लोप इत्यतो लोप इति रात्सस्य
स्ततः सस्येति चानुवर्त्तते तदाह हलोपः स्यादिति इटः किं अग्रहीषीत् ईटि किं मा अग्रातिष्टां अग्राति
षुः सिजलोप इति अत्र च वदंति सलोप इति वक्तव्ये सिजग्रहणं फलोत्र फलीस्यादिस्तत्रैव यं न५
सिज्विषयकमिति व्याख्यानार्थमतेनेह न सोमसुतस्तोता हि शशाम ह्रि शमाम धिचेतिस
वेनु वामनमते सिचोलोपः भाष्यमते तु सस्येति भेदो बाध्य इति वदव्रज अवादीत् अव्राजीत्
अतो हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः हलंत स्यादाहरणं अपाठीत् अधाक्षीत्
नदंत विधिनैव सिद्धे अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं हलो चइ सुलके त्वजंतास्य हलः स्थाने हि

ग१

रितिकदाचित्तत्वंक्येत अचइत्यत्रकपरिभाषायाअनुपस्थानादिम अन्यथाअेत्तीदिस
त्रस्मात्रत्वपाशीदिसादेनेटिपाणुक्तं नितिहलंतत्वादेवसिद्धेवद्धज्मोर्विशिष्य विधानान्ननिषे
धः किंतुहलंतलक्षणायाएवद्वेइ निषेधस्तस्मात्रनिदोषःसिद्धेचरितार्थत्वात् अनुमेवादिम
नसिनिश्च [illegible]

[redacted]

[illegible]

[redacted]

[illegible] यङ्कचिमुत्तकेषुहलंतलक्षणावृ
द्धिर्नैवप्राप्नुते हरहलंतनैति हकारस्यउपदेशेऽजनुनासिकइतिरेफस्यतुहलंतमितित्व
सेकमितसंज्ञायामिदित इतितुमस्यादितिभावः एतस्यवैयर्थ्यंचस्फुटं अक्षायांवाचीस
त्रस्फुटीभविष्यति चुष्ट्माताविष्णुपूर्वाःस्वयःयकाररहितोऽप्यमितितथाच प्रयुज्यते

मधुश्चुतंघृतमिवसुपूतमितिमंत्र अयंक्र्यादौ च पिपिधिषगसां अयमुदिरितिकेचित् तन्नु।
सिध्यतिबुध्ययोः श्यना निर्देशात् स्तिधितं बुधितमितिवृत्तिग्रंथ विरुद्धं उदित्त्वेनाप्युदितोवेतिल्का
यांइडुकस्मान्नित्रिश्याशयामितिन्नस्यात्तयस्यविभाषेतिनिषेधात् सिषेधेति आदेच्छस्येयोरितिष ५३
त्वम् उपसर्गात्सुनोतिसुवतीस्यादिषु पानिर्देशोयङ्लुक निवृत्त्यर्थस्तेनत्र अभिसोषवीति
अभिसोषोतीत्यादौ षत्वं नेति प्राच: स्यादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं न सुनोत्यादिषु ति नियमात्रेह।
षत्वप्राप्तिरितिमर्धः अतिषेधइतिमनोरमादौस्थितम् सेनयेति णिजंतोनामधातुः सेनयाऽभि
यातिअभिषेणयति सेधेति श्या निर्देशात् ञोवादि कस्यग्रहणं ननु सिध्यतेः परिसिध्यति गृह
दाराइत्यत्रेवनात्स्यात्ताछत्व्यमिसाह उपसर्गस्यादिति निमित्तादिति इणरूपात् कवर्गस्तु
नेहसंबध्यते असंभवात् नचनिःषुणोतिनिःषेधतिनिःषिंचतीत्यादौ ष्मव्धाने नइणः
परत्वाभावात्सषत्वं नस्यादिति वाच्यं षत्वविधौनुमविसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारात्
इणं नाडुपसर्गादितिमारभ्यानेनुस्यादेवात्राप्यानिःडुरःषत्वणत्वयोरिसुपसर्गत्वप्रतिषेधात

५५२

न१

तत्वबोध० त ङः सुनो तिङः सेधती सादेरु षपेत्वनैर्मेविलम्यतिमिदिक मूर्द्धन्यादेशेफलितमाह सस्यषःसा
पितिस्यादिवुप्राकू सितादिसत्रक्रमज्ञानस्यायेक्षितत्वात्तेनैवक्रमेणषत्वस्त्रैमाचेष्टसदिषुतेः गि
॥५७०॥: अप्रतेः किंवतिसीदतिय थार्थेप्रथमेसाहसदेरितिसूत्रे सोत्रस्यतिस्तन्तुस्तुभुइतिसूत्रेनिर्दिष्ट
स्यैरोधनार्थस्यन तु ष्टभिप्रतिवंधस्यस्यैति भावः एवंजस्तंभुइस्यउः विधायकसूत्रेपिसोत्रस्यैव
ग्रहणमितिबोध्यं एतच्चलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयालभ्यतेसो चोहिधातुनैकारोपा
धइतिप्रतिपदोक्तः इदितानुमिष्टभिर्लाक्षणिकस्तेनविस्तंभतेइत्यादौषत्वनस्यदःस्या
स्तंभेरितिसूत्रेतुमकारोपधग्रहणेनतत्भयोरपिग्रहणाङ्क्तंभतेइतिद्वयोरपिस्यपंतुस्तंभम
कारस्यानयस्यापिलाक्षणिकत्वेन अतत्यार्थेइति उत्तरसूत्रेचस्तंभेरेवानुवृत्तसर्थेइतिभावः ननु
सदिस्तंभोरितिसूत्रेतिपिएकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्काथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतिइत्यत
आह किंचेतिनानुवर्ततइति तथाचस्तंभेरिस्यत्रानुवृत्तयेयोगविभागआवश्यकइति कार
भावः अवाच्चचकारग्रिंसप्रयोजनइस्याङ्कः आलंवनमाश्रयणमस्यथायष्टिमवष्टम्य ॥५७०॥:

ति १

आस्ते तां मा भिसंष्टती सर्घः अविदूर्ये सामीप्यं तच्च प्रयोगोपाधिः अ वष्टब्धो गौः निसद्दासती
समीपे आस्ते इत्यर्थः एतयोः किम् अवस्तब्धो वृषलः शीतेन केचित्तु इह अविदूरग्रहणं
त्वार्थं च अविदूर्यमनतिदूरं ईषद्दूरमित्यर्थः तथा च अविदूरग्रहणादेव नञ्ञ पूर्वकत्वमुरूवा
दिति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनान्नञ्ञा वञ्च समस इति मनोरमायां ग्रहोक्ति नीती तोपयुज्यते इत्या
ऽः वेश्च विचलति सप्ताम्युक्तम् इत्यर्थः अट्कुप्वाङ् इति णत्वम् एवम् अवष्वणति व्यवष्वणति विष
वाण स्यादिषु भ्यासेने निषत्वं भोजने किम् विस्वनति वीणा परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जा
८.५ म्याग्रघः न्वयङ् स्तुम्नि सूत्रये न पाति ह ग्रहवास्विति श कंपवकारांतानाम् भ्याविनां यङ् लुङ् नास्ती
ति वस्समाणत्वात् षेहसेवायां परिषेचनेन षिन्नवंधने ज्ञाताः सितः षू शः एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा
सयः षूहः विषितः विषयः अस्य विशिष्टग्रहणं किम् विसिनोति षिवु तंतु संताने परिषीव्यति ष
हम् षेले परिषहते सुट् आगमः परिष्करोति ष्टुञ् स्तुती ष्वञ्जो उपसर्गात् सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः
परयोरेतयोः सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् प्राक् सितात् उपसर्गात्

षत्वम्॥ पूर्वस्यात् उक्त नियमान्नेति बोध्यम् स्यादेतत् निषिषेधेत्यादावभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेन न सिद्धं प्रभ्या
सात्परस्येद्

तत्त्वबोध० सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वं अड्व्यवायेऽपीति भ्वादिनिवारणार्थमपि शब्दस्योपादानम् तेषामि
ति पंचदशानामित्यर्थः अभ्यषुणोदित्यादीन्युदाहृतान्यभिस्यादिशुइ ह देवाक्ये आद्यं षत्वं वि
॥श्रीरा॥ धेयं द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह स्थाद्यपिषत्वमेषामेव चेति स्थादीनां दशानामे
वाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः तत्फलं तु षूत्रेरणे अभिसुसूषति अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य
न षत्वं द्वितीयस्य तु सोऽतिरेपातिरिति नियमान्न भवति अभिसिषासतीत्यत्र षणोऽभावात् स्था ७५
सात्परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किमाद्यवाक्येन अत्राहुः फलत्रयार्थमाद्यवाक्य
म् तथा हि अषोपदेशार्थे सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति अवर्णान्ताभ्यासार्थं
च अभ्यसनं गोत्र मिदो ऽधितष्ठौ षणि व्रतनिषसवार्थं च अभिषिषिक्षति षिचक्षरणे स्तौतिण्यो
रेवेति नियमात्प्रत्येते सति निवर्तितमपि षत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति सेधतेर्गतौ इत्या
पानिषेधार्थं कस्यार्थः स्मादड्डु किं न निषेधः नैतदुपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव विषेधिषीति
न चैवं सेधतेरुपानिषेधनादड्डु किंतु उपसर्गात् सुनोतीति षत्वं न भवेदिति वाच्यं देवादिकस्य ॥श्रीरा॥

घे१

र्थे तयाज्ञाया निर्दिष्टस्य चरितार्थत्वात् अन्यथा सेधतेरिति श्तिपा निर्दिष्टस्यैव षष्ठ्यापत्ते रिति दिक्
षिधू शास्त्रे मांगल्ये मंगलक्रिया स्वार्थे ण्यन्त स्वरतिसूति स्वृ शब्दोपतापयोः भ्वादिः ननु स्व
रतिसुधूञूदितो वेति सूत्रस्थता किमनेन सूतिसूयत्योः पृथक् ग्रहणेन नैमेवं तथाहि सतिनिर
नुबंधकपरिभाषया षू प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं न त्वादादिकदैवादिकयोरितयोः न चै स्वा० ४
वं षूङ् इति यङ्लुगंतं इति वाच्यम् लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया लुग्विक १९५
रणस्य सूतेरेव ग्रहणप्रसंगात् अस्यां च परिभाषायां सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेव ज्ञाप
कमित्याहुः धूञ् कंपने स्वादिः क्र्यादिश्च सानुबंधनिर्देशो धूविधूनने इत्यस्य निवृत्त्यर्थः
इत्सूसनि वेति सनीवन्तिवर्त्तमाने पुनर्वा ग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्प निवृत्त्यर्थं ञिषलयोः अध
इति किं धातोः असेत्सीदिति अस्तिसिचः इति इडागमः वदव्रजेति वृद्धिः तत्र झल्त्वे झलो
झलि संयोगांतस्य सेतोलोप इति रसोस्यसतः संस्येति चानुवर्त्तते तदा हसस्य लोपः
स्यादिति परस्य सध्यिकारात्वसतासत्तेः झलः झलिस स्येति निर्दिशतां त्रयाणामेकपद

तत्त्वबोधि० संबंधित्वे लोपोऽयं तेन सोमसुत्स्थानमित्यत्र न भवति झलः किं अनैषं शः लि किं असैसीत् असि
धीदिति नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः गुणः स्याद्व्रकारइतितेन नाग्लापीति निषेधे अचस्वास्तु अ
॥धरा॥ त्तप अतः किम् तुनोर् उपधायाः किं गणयति इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः स्या
त् अतो हलादेः इह सिचि वृद्धिरितिसूत्रमनुवर्त्तते नेटीति सूत्रात् इटि सूत्रेणेति विभाषेति स
तो विभाषाग्रहणं च तत्राहह द्वित्वाद्वृद्धावादाविसादि अतः किम् अदेवीत् हलादेः किं माभवा
नतीत् अठीत् लघोः किं अगर्हीत् अरक्षीत् इडादौ किं अयासीत् परस्मैपदेषु किं अ
यतिष्ट अयतिर्षताम् अचकासीदित्यत्र चकारस्य वृद्धिवारणाय येनना व्यवधानइतिमा
येन यद्येकवर्णमवधाने मवाश्रीयते तदा चरत्तीदित्यत्रापि प्रसज्येत भावाह्लेवोरिति आक्य
मकतुमिसाङ्कः तपरकरणं स्पष्टार्थं पवर्गीयादिरिति दंसो ध्यादित्वे तु नञ्चासदंसे त्वा
मीसत्लोपनिषेधक देदं तुः वेदिं वसादिनसिधेदितिमावः नेगदनद गदादीनां च तुणं
त्रापानिर्दिष्टः स्यसादीनामेकाद्धग्रा नोन्निपानिर्देशाश्च यङ्लुकनिवृत्त्यर्थः तेनप्रनिना ॥धरा॥

ऋनिजागरीति १

नदीतिअनिसासेति अतिऋंघनीतिऽसादीणत्वं नघुशष्देन घुसंज्ञकादाधादयः षडग्
ह्यंते रुदान्त्रअणिर्द्दाति दाणअणियच्छतीति दोअणियुनीति देङ् अणिदयते धेट् अणिधयति
उधात्र अणिदधाति माशष्देन मेङ् माङोरेवग्रहणं घुप्रकृतिमाङितिपरिवृत्ताभाष्यादौ
तेघाव्यसमानात्रेणोनः धातोरितिअत्रादेः षः सङसतोऽनुवर्त्तनाद्वाचादेरिस्य वनेह न्न
णतिणोपदेशान्नपर्युदासमुखेनाह णोपदेशास्त्विति नर्द्दशष्देन रू नृवस्पंद ने चुरादिः
यस्तु नटनृता [redacted] वितिघटादिः सनेह गृह्यते नाटीतितिदीर्घनिर्द्देशात् नाथ्नाधया
च्ञोदौ नदिसमर्द्धौ नक्कनाश्नानेनन्नयेन्नतीगात्रविक्षेपे एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्नाइत्सर्घः
ते४ नवर्गीति तेषां मेंतु पंच भ्यो भिन्ना णोपदेशाः उपसर्गादसमासेऽपुलेः संगइत्यतोऽनु
वर्त्तनात्समासएवस्यादित्यसमासग्रहणंकृतं तु तस्मिन्नसमासएवस्यादित्यपेक्षे हणंकृ
तं अणिनदतीति नेगदेतिणत्वमप्रधातुनकारस्यतु उपसर्गादसमासइतिणत्वं नभवत
उदिभिन्नेनप्रवधानात् तस्मात्नष्ठेष्देन कृतदीर्घीकारः परामन्नूपतेऽस्माहदीर्घनृता

तत्त्वबोध० दितिस्वरितेदंदश्यकस्य सर्पत्वात्तदाचिविधत्त तत्त्वं न संगच्छत इत्यत आह इदं दश्यक क्रियायामि
तिदंदश्यककर्तृकायामित्यर्थः आनन्तेति इहि वालुम तस्मान्नुदुहिहलइत्तेतु दूवदन्ते
॥४३॥ कदेश इति तत्क्रियायामित्यर्थः आदित्रिटुडवः उपदेशेऽजनुनासिक इत्यतोऽनुव
र्तनादाह उपदेशे इति उपदेशे किं त्रिकारीयति त्रिषष्टीतः क्तः सुप्तः द्वितोधुच्चून्नंद नी ४
धुः ट्वितः क्त्रिः कृत्रिमममक्लिदि परिदेवने अनुदात्तेत्सु पञ्चित्स्येह पाठः परस्मैपदार्थः क्रि
याफलस्य कर्तृगामित्वे पि परस्मैपदार्थः स्वरितेत्सु अयं न पठितः श्रुध श्रुधे अयं श्रौच
कर्मणि युजादौ मांगलिक एधतिस्तवर्गीयां तस्तदनुरोधेन कतिचित्तवर्गीयां ता पठि
ताः इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह अथेत्यादि चुक्कु इति परमपि पुणं वा
धित्वा निस्यचादसंयोगादिति किंत्वं सुधीवित्यादि सुध्मातोस्फहाहरणानि षट् दंता ।
अस्य षोऽकृत तमाचश्रेणिचि टिलोपः एवं षंकरोस्याचेष्टे वा षंकयतीति षैतीय
तीसन्नुतुषंडरा द्वात्स पचिर्त्रिवो भ्रमर एत त्क्वा तिकिं माष्यप्रसारर्थमितं तथाहि ध्वा ॥४३॥

योडपति २

त्वादेरिति सूत्रेण पदे ज्ञा इति वर्तते न च सुप्त्वात्तन्नानुमदेत्र्यण्ऽस्ति ष्टिवुष्ठक्कतीतुयकारएदी
लोपो व्योरिति यलोपः अनिकरवतीति ओषेविभाषे सत्र अकरवादावितिपर्युदासान्नैर्ले
त्वं नेति भावः असवर्णेवीति असवर्णे किं ऊरवतुः अचि किं उवाय उवोरवीत द्विर्वचा
नेचीति निषेधात्पूर्वं द्विर्वपश्चाऽऽकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् एवं इयेषेत्य
त्रेयङ् असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङ् कृते पश्चाद्गुणोऽत्र न स्थानिवदिति वोध्यं सन्निपा
पे६ तपरिभाषेति आमिसतीति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भावः अन्ये तु इज्जादेरिति सूत्र
त्रे गुरुमानिति निस्सयोगेमनुप नतन्त्र निसंयोगुरुमान् एधहा विस्यादि स्तत्रैव स्या
दिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः ऊरवतुरिति किंवा गुणाभावे अभ्यासस्यासवर्ण इति
उवङ् न भवति ननु इयेष उवोषेत्यत्रापि अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे कृते ऽचूपरत्वाभावादियङु
वङौ न स्तः इति इष्टरूपासिद्धिः किं तेनात्रासवर्णग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः वर्णादांगं ब
लीय इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतं तेन न भवती सत्रांतरंगमपियणं

तत्त्वबोध० वाधित्वा गुणो भवतीति तथा करोतेर्घञि कार इत्यत्र यणं वाधित्वा वृद्धिर्भवति नचैवं सिवेरौणा
दिकेन प्रत्यये स्योन इत्यत्र त्वोः शूडिति सूठि कृते लघूपधगुणं वाधित्वा यण् न स्यात् इति वा॰
॥४४७॥: च्यं समानाश्रय एव वर्णादांगस्य बलीयस्त्वादिति हेतुनिमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति अप्रा
सप्रहणेनेति पूर्वस्यां तत्वचेनेत्यर्थः पङ्केन्यवलत्रेणेति उपेयो गाग्न्युपेयो गविचारणप्रवर्ते र२४
त्स५ मानत्वेन स्वङ्क स्वस्थाने पिङ्क स्वप्रवर्त्तप्रतीघेः तथा चैकस्मिन् लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्र
तर्६ वर्त्तत इति नस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः अंगंबलीय इति ननु ऋत्वसवर्णे दीर्घयो निमित्तभे
दोत्समानाश्रयत्वाभावे कथमांगस्य बलीयस्त्वमिति चेत् सत्संइष्टत्वनुएधेन स्थानिन
मादाय कचित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् अतएवोडः ज्ञेष्ठ इत्यत्र माल्लिटि कवेङ्क वा
तेइत्यादौ शंसिद्धानि त्वंवङः आकसवर्णदीर्घप्रवृत्तोतत्रासिद्धेतिदिक् परत्वाच्चेति आपात
तोयं हेतुः ऋस्वस्यांगत्वेन वहिरंगत्वादन्तरंगं सवर्णदीर्घ इति परत्वोपन्यासस्यायु॰
क्तत्वात् तेरुवनीति इदित्वान्नुमलिति टिकं रखाञ्चकार आङ्शिचिंत्यस्मात् ववस्त्वुरि ॥४४४॥:

दि३

तिवारि॰ वारि॰ त्वाभ्यासलोपो न एखतिं ईखति इखांचकार ईंगति ईंगांचकार त्वगि कंपने इ॰
ति अयं ऊखी तिदंमकेगतौ पठितस्य गतिविशेषवृत्तिं बोधयितुं पठ्यते अत एवान्तिप्रयो
जनत्वात् कुक्षुपुस्तकेषु न पठितः सेवने चेति यं पूर्वेणाहृत्त हरणं स चेतेइत्यादौ सेवृतेइत्यभि
युक्तैर्मोरमानत्वात् स्वरितेत्सु षच समवाय इति वस्तन्ते लोकृ॰ रू॰ दित्वात् नागैलापीति
कस्वनृधिघ अलुलोचत् पाचिम्न कंकरणेपक्षिविस्तारवचन इति विगुरादौ अजगति अर्जे
नेश्राधान्येन तत्र पाजेनेत्तु प्रासंगिकम् अनुद्धिपक्षे विसादि उदुपि लादेशाविना मेषु प्रति विधेय
मिति वचनानुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः यद्वा हि हल्ग्रहणं
भाष्यादौ प्रसारणायतेनच अन्यादनुरिसत्रातिप्रसंगः अभ्यातेभ्यसने नत्र वर्णेपक्षस्य य
ति२ दिमुवंनहीष्मातेरेवेति नियमात्किह मिश्रमि सम्प्रत्र विस्तारः अजिमजी मर्कुनंजलंवि
नातें डुलादेः संतापविशेषः इहित्वात् भ्वीदिनोनि छ्यामिति निरे मेकमे भेकवान् एजृ भेज
भ्राजृ भ्राजे अद्दिक्कारणमनुदात्तेत्वमात्रफलं भ्राज भ्रासेत्यादिना चूड॰ पेरेणोउपधायाः

अप्रस्तंभीत् अप्रश्वत् अप्रश्वतां अप्रश्वन् अप्रश्वयीत् विभाषाघेट्श्व्योरिति चङि अप्रशि
श्वियत् अप्रश्वैः पूजायां अप्रयं एजादौ स्थिरितेत् ३ः

तत्त्वबोध० स्वस्य विकल्पितत्वात् अविभ्रजत् अवभ्राजत् परस्मैपदिन इति चवर्गीयांताः परस्मै
पदिनः पूजायां त्विति नांचेः पूजायामिति निषेधादिति भावः जसु तनुः स्तनु संसोत्रः अरेजे
॥४५॥ त् अजारीत् अस्तभत् इहपाठस्तु कनृंगे पिफले परस्मैपदार्थः दीर्घाभावादिति स्वा
भाविकह्रस्वस्यानिकः दीर्घाभावादित्यर्थः सुखमसुखार्थमिति ह्रस्वः ह्रस्वस्यानिका
दीर्घादाकारात्परस्याश्चित्तुकभवत्येवेति भावः युक्षमादयुक्षतीति अंतरंगत्वात् छे
घई चेति तु किल लघूपधाभावान्न गुणः न च वर्णादांगं बलीय इति वाच्यं आंगवर्णयोर्युगप
त्प्रवृत्तावेव आंगस्य बलीयस्त्वात् नं च पुच्छेति चकार छकारावुच्चार्येतां किमनेन तुक्
विधिनेति शंक्यं वक्ष्यमाणेषु रूपेषु चकारछकारयोरुच्चारणे गौरवात् छे च ह्रस्व
स्याविवक्षायेत्यादौ चरूपकत्वाच्च अजेर्व्यी इति छेदः तेन संवीतं संवीति रित्यादि
सिध्यति आर्धधातुकविषय इति तेन वीभाँन रूयं डिं वेवीयते इत्यादि सिध्यति परसप्त
म्यां तु हलादित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः यङ्लुक्तु तस्मान्न भवति लुक् यङो ॥४५॥

वो २

पहारे आर्द्धधातुकविषयत्वाभावात् आर्द्धधातुकाश्रिभक्तिरिति वीभावस्यैवासक्तेः एतच्च नलु
मतेतिसूत्रे कैयटस्पष्टं अघनयोः किं समाजः समुदोरजः पशुषु समजः उदजः विभ्रु
रिति एकेनैकाच्यङ्गियणतोपाजादेशाएवेति एतच्च न पदांतेतिसूत्रेएवास्माभिरुपपादितं
एकाच इति अजेरुदात्तत्वेपि वीभावोऽनुदात्तः अहुदत्तादि भिन्नाएकाचोजंताः सर्वेप्यनु
दात्ताः इत्यनुपगमात् ऋसम्बुकसूकरेण ऋह्रिहिंसायां इह निरनुबंधकग्रहणादेका
नुबंधस्य चानुबंधयोरुभयोर्ग्रहणं एवमग्रेपि भरणेउभेत्रअक्षरणयोः पण यो रिशुभयोः
ग्रहणं स्वरगतो हृञ्संभवतो वृञ्वरणे इह निरनुबंधकग्रहणे द्विरनुबंधयोरशुभयोर्ग्र
हणम् ऋसभरएषामनुदात्तत्वादेकाच उपदेशादिति प्रकृतसाश्रये निषेधे प्राप्ते वृञ्नोस्त
दात्तत्वात् श्रुकः किती निश्रसयाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोयमित्याह क्रादीनां चेतुर्णा
मिति इह स्तुद्रुवादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमज्ञापितेप्रतिनिषेधेपि प्रयोजनं
मितिवाधपितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तं इण्निषेध इति नेड्वशीति प्रकृमात्रत्राप्रापि

तत्त्वबोध०

तस्यैवाभावस्य नियमो ननु विभाषावलम्बनस्यापि अनंतरस्येति न्यायाद् अपि सन्निहित
स्यैव नियम उचितः तेन सिषेविध्व सिषेविध्वं सिषिविध्वे सिषिविध्वं स्यादुभयं भवति ना

॥४६॥

न्यमस्तीति तेन पेचिध्व वव्रुविध्वे इत्यादि सिद्धं न चैवं क्रादिनियमेनैव नेट् शिक्षतीति।
निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवान् इत्यादि सिद्धमेवेति वस्वेकाजाद्घसामिति
सूत्रविधानं किमर्थमिति वाच्यं तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् अन्यथाव
भूवानित्यत्रापि इडागमः स्यादिति नन्विह क्रादिसूत्रेऽपि एकस्यान्तर्हितनिषेधेति विप
रीतनियमः किं न स्यात् तथा च कर्ताकार्षीदित्यादौ विडागमः स्यादिति चेत् मै

पीं ८

वं सति तेनैव तन्मे श्रामन्तः परिगृहीतोरसादि निर्दिष्टो विरोधापत्तेः वभादिवित्ति आदि
ग्रहणेन सेध्वे वहि॰ हीनां ग्रहं नन्वत्र पुष्टि तुष्टि ध्वेत् तुष्ट्वे हेतुस्महे कृत्यादिस्यादेतत् अस्तु
प्रवृत्तस्याश्रयनिषेधस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न स भवति ... एतस्य व वर्धेसत्त्रा॥४६॥
प्राप्तनिषेधज्ञापकत्वात् महत्त्वप्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति घस्लोऽकित्वात् ना।

पित्रकृतस्याश्रयः हन्तग्रहणत्वात् नचैवमपि हन्तेर्नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यं तस्य विशे
षग्रहणात् यद्यपि विशेषग्रहणं हन्तेरपि नास्ति तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वादत्र इति
हन्तेरेव ग्रहणं सिद्धेत् विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् एवं च वसू विवेसाद्दो।
स्तुकः क्रितौ निरस्ता निषेधोऽनुवर्तिष्यति चेत् अत्राहुः वसू यात तं घजगत्मव वर्धितिना।
गम इति सूत्रेण वृद्धसिव वेधीति निपातनाज्ज्ञापकाद्धन्तस्य लेड्टः स्वीकार्यमतयाऽनुग्र
हणस्य घत विषयत्वाद्योगादिमादीनां चक्रितत्वेन नियमस्य सुस्थत्वादिति अत्र सास्व
त अत्रसत्वाङ्पदेऽत्राङ्सपक्षष्यते तत्राजं तस्य विशेषणमित्याह उपदेशेऽजंत इति धातु
रित्यन्वे पञ्चम्यन्ते न हयधन्तो स्थलसं भवति नित्यग्रहणमनित्ये विशेषणम् कृनित्यम्
निमित्तापेक्षायां सन्निधानाजासा वि ति विज्ञायते तासिश्च लिह पञ्चतिसंनिहितत्वाच्चानुवर्त्त ८३
ते न तूरुम इत्यस्मान्नैसमनुवर्त्तते नहाह तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति तासाविव तास्व
न्तरनि सत्तमता दनिः यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः अत्र इति कि मविभेदि

२१

तत्वबोध० घस्लोघिय उपदेशे इतिकिम् जहर्ष इहपरत्वान्नित्यत्वाच्च गुणेप्राप्ते चक्लृते ऋतंतत्वाभा
वादेतस्याप्रवृत्ताविट्प्रसज्येतेत्युपदेशग्रहणं इत्युक्तं थलीतिकिम् ययिवयायिम अनित्यमनिटः
॥४७॥: किंसस्वरिथसस्वर्थ नायंतासो नित्यमनिट्स्व रतिसंत्तीति विकल्पितेट्त्वात् इहतासीति
नेति चानुवृत्तेस्वेष्टसिद्धेः तास्वदिसेतश्रातीवापयुज्यते इतिकेचित् अन्येतुयस्यता॥
सोविद्यमानत्वंतस्मादेवपरस्यथल इटोनिषेध इत्येतन्नाश्रयितुं तेन उवविथजघसि तं४
थेत्यत्रननिषेध इत्याहुः उपदेशेत्वतः पपक्थ इथपठ उपदेशे किम् कर्षीचकर्षिथ
अकारवत इतिकिं भेत्ताबिभेदिथ तपरकरणं किं राद्धा रराधिथ तासौ किं जिघ्रत्वति
जग्रहिथ सनित्यग्रहोह्यन्यतिनित्यमनिट् क्रांतः चक्रमिथ उदित्वन्नक्तायांवेट् त यस्य त्वा ४
विभाषेति निषेधान्नेट् नित्यमनिटः किं अंक्ता अंजिता आनंजिथ किंच नित्यग्रहणा
नुवर्तनात् चक्रमिथ सोपि मिथ्यतिन हिक्रमिस्तासौ नित्यानिट्स्नुक्रमोरस्नात्मनेपदनिमि ॥४७॥:
त्तइतिपरस्मैपदेसेड्त्वात् अतोभारद्वाजस्य तपरकरणात् कृगृस्थ ऋतिपुदीर्घीतेषुना

यंनिषेधःप्रवर्त्ततेक्त्वान्तेषुकृत्सुधकारादिषुअचस्तास्वदित्येवसिद्धंकृ‍ः कृञोयद्यपिसेट्त
थापिवृङःथलेवंनास्त्यात्मनेपदित्वात् वृञस्तुह्रस्वःसिववर्थेतिनिपातनाच्च वरिथेभा ति २
षायामिटाभावः तस्मान्नियमोऽयमित्याह अचस्तास्वदेवेतिजहर्थददर्थ अन्यस्यस्यादेवे
म ४ ति एवंचभारद्वाजमतेस्यादन्यमतेनस्यादितिविकल्पःफलितःययिथययाथपपि
थ पपाथ पेचिथ पपक्थ इयजिथ इयष्ठ अकारवानिति कस्वाकारवानित्यर्थे इ
गितियस्तास्यनिट्समकृदंतःघस्लिनिस्सानिट्भवतीत्यर्थस्तुसुट्स्तुवामपिघस्लिभा सु ६
रद्वाजनियमादिट्स्यान्नचैवंक्रादिसूत्रेतेषांग्रहणंनिरर्थकंस्यादितिवाच्यंतस्यवन
स्य वमादिष्विण्निवृत्त्यर्थतयासफलत्वात् अन्यथाक्रादिनियमाच्चवृस्तुगमोऽङा
वीरःस्यादित्याशंक्याहनचेतियोगविभागेनेतिक्रादियोगप्राप्तिस्यतुननिवर्त्तकइति
भावःकुतइत्याकाङ्क्षायामाह अनंतरस्येतिनचैवमुपदेशेऽत्वतइत्यस्यैवबाधःस्या
दितिवाच्यम् अत्वतस्तुधातुषुकृदंतत्वादृग्नेनेनयद्यत्वतःघस्लिइण्निषेधस्तर्हिसर्वं

तत्त्वबोधकत्वादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् ननु तर्हि अवस्रास्त्वदित्यस्यैव बाधोऽस्तु न क्र्यादियोगाद्
यमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते यदि तु उपदेशेऽत्वत अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्य
मित्येकयोगः स्वीक्रियते तदाऽत्र नास्त्येव शंकालेशोऽपीति बोध्यं इति अमेनुवाच
॥४८८॥ तेन अचस्तास्वदिति सूत्रानन्तरमेव कृते भारद्वाजस्येति पठनीये द्वयोरनन्तरमस्या
रंभादिह तास्वत्थल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्स्यायं तासि नित्यानिटस्य लिट्यपि निषे
धमभारद्वाजमते कृकारान्तस्यैवेति आरभ्यते तेन सर्वेष्टसिद्धिः यद्वा क्र्यादिसूत्रे
स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेव द्रुस्रुश्रुवस्यापि बाधकमस्तु पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारंभसाम धा५
र्थ्यात् अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्य विधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाध्य
ते तथैतदर्थो हि सत्यारंभः अमुनैव बाधे सिद्धे कृसतं ष्वत्तुणं थलि भारद्वाजनिय
मप्राप्तिस्य वमादेरुक्तादिनियमप्राप्तिस्य चेटो निषेधार्थमिति मूले पुपानि
वहमिति विक्षिप्यव विक्षिप्य मेति क्रादिनियमान्नित्यामिट् सिद्धिवत्सिद्धिः क्रोगुणाह्व ॥४८८॥

त३

ढ्रीतिपरिभाषोयस्यानादाह इगंतेति परस्मैपदेषु इति इति किं अधूविट् अक्षोट्
सिद्धि किमेति विभाति गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् रवजमंधेकजेतिकेचित्सवंति
रजूकंपनेदीतोल्लात्मनेपदीगतः उत्रस्फूर्जोदितो घुचुस्फूर्जेषु इदित इति निष्ठा
स्फूर्गणः ४ नचार्धे उकारः स्फूर्जाणवान आकारस्तु आदित इति निष्ठायामिटो निषेधार्थो वि
भाषाभावादिकमन्यो रिति विकल्पार्थ अस्फूर्गणं स्फूर्जितमनेनेसादि उपधायां
चेति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थे इह दीर्घोपदेशः तेन कुर्छति मुर्छति इत्यपि भवती
तिकेचित् हलिच अजंतेयस्य पाणे मुक्तः हि णिवासमसोशितनुदादो अत
स्वर्वदीर्घग्रहणेन अचश्चेति परिभाषायस्यानादाह अजंतेतियादोवसयद्
ति गुयड इयि क्रितीत्यतोयीत्यनुवर्तते अंगाक्षिप्तप्रत्ययस्तेन विशिष्यते विशे
षणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिरिति परिभाषापस्यानादिति भावः नवि
ति रूपकारेऽक्तस्यमधूत्वे ऊः कस्तनुकं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घः स्यात् तुग्वि

तत्त्वबोध० धिस्तुत्रानिचित् सोमसुदित्यादौ चरितार्थः स्यपः पित्वमपि ग्रनुदात्तार्थे
तयाचरितार्थे मिसाजः सार्वधातुकयकारेत्त्वित्यनुयात् सुनुयात् कृजि
॥४९०॥: नेति ग्रर्धधातुकत्वाद्रैकत्रपारत्वचि न इति भावः लजलजिः लज्यात् लज्यात्
लजप्रकाशने इति कथादौ भर्त्सने चेति चाद्गर्जने तुजि पालने भाषार्थीयं
युजादौ गजगजिगंजातुमहिशगृह गजमदने मदनं मदः चित्तविकारः वजव च५
जवादिवादेवाभ्यासलोपो न ववजतुः ववजतुः ग्रादत्ताइति ग्राटुपलाघाया
मिसंताद्रसर्घः दोपधोपमिति तथा च षत्वणत्वसिद्धत्वान्नेड्इति ढि
त्वनिषेधे नढ्वर्णं विहाय दिग्गाशूस्याद्धित्वे पश्चादिकारस्य ष्टुत्वे च ढवे च८ ग्राढिढि
ग्रढिढदिसादि सिद्धमिति टोपधत्वेनुग्रदिद्दिषते ग्राटिट्टिदानस्यादिति मा षते८
वः नोपधइति ग्रस्मिन्सूपदे ग्रानिदिषते ग्रातिद्दीति बोधम हलादि
शेषे एटकारनिवृत्तेतेति त्रिमिनस्यापि कुचस्यानिवृत्त्वादिति न मा: मनोरमा ॥४९०॥:
ता१

यांतु पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् रकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हला
दिःशेषे अरिरिषते। आटिटृदिसादि सिध्यती सुकम निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय।
इति तु अनित्यमिति तदाशयः आनट्ट इति इह नन्द्रा इति निषेधो न तत्राद्वितीयस्य सतुवा।
तेनात् द्वितीयैकाच्च एव न दराणां निषेधात् घट्ट चलने अयं चुरादावपि स्फुट अयं कु
८५ टादावपि आनंटे इति तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् वटते इति सहायं विना चरतीत्यर्थः मङि
चङ्यद्यकृपागदयं वेष्टनेपीत्याङः मङि भ्वाया मिसयेपरस्मै पदेषु मङि यः सर्न्दरूपा
लंभस्तत्रस्यासरि भाषणमित्यमरः ञाकि अंशोड सुरपुरोहितः ञाडू विशरणमवयवविभा
गः ञाडु लडयोरैक्यान्न अणलते इति काकुपपः ञौहगर्वे असेत्याणादिपु ईरन्व्यसते नंदे
नदति त्रौटीयमोकुलामिनेमृष्यते इति क्विक्लपतरूः कटहपतत्वरा अयह्नीतडवम्
अवमीत् हयगतो अहयीत् शणहिंसायां अशणीत् श्वसप्रासने अश्वसी तेजा
गती अजागरीत् एपतेत्लुंदसिनोनयति ध्वनयती स्यादिना चङि निषिद्धे अनयीत्

द्रा तपे १

इत्युदाहरणंतुअष्ठिव अष्ठ्यीत् इड्डादेशोसिद्धीति इड्डादेशे किं इहभस्मीकरणे अधात्री
तत्वबोध० नकिर्खित् इटेकिरेति किटिगतोपविष्यते इहपागन्तु अर्थभेदात् जटफट जेटतुःफ ज२
टतुः इहवास्यादिवादेशाभ्यासलोपेन खट् अमधुषिलटिखटिकणिवञ्जिम्पःकृत्
॥५०॥: खट्वु एवटनतो प्रणटति णोपदेशापर्युदासेनादौतिसवृत्तिकनिर्देशान नट् अवत्रूपदनेइ
तिचौरादिकस्यैवग्रहणाद्यंणोपदेशा एवहरदीप्तौ हाटकसुवर्णसंज्ञायांचेति एवुत्वेवाङ्
लकादरिवुपामपि षट षत्वादुत्तताहाबसदाजरादकेव्याख्येयाः चिट सर्वधस्तुमडेसाणादि
कइन्नचेटिः कटिकारादित्तिङीषूचेटी विट् इगुपधलक्षणः कः विटः इत्यायेति छिद्वेकृते
णलिटिहिलोसमामायादेशः अभ्यासस्यासवर्णेडनीयड् इयङुरिति छिह्वेकृतेणरनेकाचइति
यणंवाधित्वात् अन्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घः ततोऽचिश्नुधात्रिनीयड् एकादेशस्यपूर्वांतत्वेना
अभ्यासग्रहणेनग्रहणात् अभ्यासस्यासवर्णेइत्यनेनेयंके केचित्तुवाणादांगवलीयइति
दीर्घंवाधित्वायण नंतेहसमानाश्रयत्वंनेतिवाच्यं अभ्यासान्तरस्येकारस्यसवर्णदीर्घयणो ॥५०॥

प्रतिस्यान्नित्वेनं तयोः समानाश्रयत्वात् अत एव ईयनुवर्त्तिसत्र इणोयणि नतो दीर्घ इङः कि
तो समासस्य दीर्घो विधीयते अघासूत्रमिदं निर्विषयं स्यात् अभ्यासार्थं वा दिसाङ्गः स्या
देतत् एलूर्घलोस्त्वभ्यासस्ययउङ् इर्हे मः तस्मिन्कृते अचः परिशिष्यमाणेति वृद्धिगुणयोः
स्थानिवत्त्वेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेत् मैवं असवर्णग्रहणसामर्थ्याद्दिवस्था
निवत्त्वस्याप्रवृत्तेः ननु नास्ति सामर्थ्यं इयर्त्तिः इत्यत्र सावकाशत्वादिति चेत् अत्रा
ङ्गः न हि एकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति अघाऽभ्यासस्यार्थो विति ब्रूयात् एवं चान्तरं
गत्वा सवर्णदीर्घे कृते तेन तो वृद्धिगुणयोः सतोरेलि आपप्रथल्लि एयइङ्गूपहेतु अयिवे
ति स्यादिसाङ्गं कापि न कार्या अभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्यैवेयङ्प्राप्तेरिति एता एव्यति।
अङ्कृतातासावीतिर्दीर्घः इयात् रोषीन् कुर्विवेकल्पमविवेकः गुरु तौ नन्दारणं हिंसनं च ३२
रोड्लोपत्त्व माद्यक्षित्त विग्रनः गणिवदनेकरेद्रोटवर्गी यत्प्रकरणादिह पाठसुभयचितः अन्त
सोदिपुत्रु पंचैतेन तिङ् विषयाः इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसंगाडुपन्यस्ताः तिङ्तं तिङ् सि

तत्वबोध० चावात्मनेपदेषु इकोझल् हलन्ताच्चेति वर्त्तते असंयोगाल्लिट् कित इत्यतः किदिति च तदाह
इक्समीपादित्यादि इकः किं पक्षीष्ट सनि किं त्वसंप्रसारणं स्यात् आत्मनेपदेषु किं अद्राक्षी
॥५१॥ त् किं त्वसति सृजिदृशोर्झल्यमकिति अम् स्यात् आत्मनेपदपरत्वं लिङ्सिचोरेव विशेषणं
ननु लिङः लिङःस्थानिकस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् नेष्टं कथं नेत्युच्यते च वकारान्तग्र
रणाद्धि स्थानाभावादस्य पूर्वं त्रपारत्नुताक्तः केचित्तु तिष्ठेदेष्ट इति पदं तिङ् चेष्टे वेपघुः केष्टगे
एलष्टचे योगविभागात्सूत्रे निराघौ चकारेणानुकृष्यते तदाह चात्कृपने गतो चेति योग
विभागसामर्थ्यादेवाघद्वयलाभे चकारेणर्षे इत्यनेनोपुनः पाठ इति रुन्नेपगिन्तस्कंपना
द्युर्लाभार्थे मितिभावः तृफलतरतेरकारस्य गुणत्राष्टेन भावितत्वात् फलभंजो वैरू
पसंपादकादेन्नगादित्वात् त्रपते स्त्विक हलमध्यस्थत्वाभावादेशाभ्रे विधिरयं नेरनुः नेरुः
फे त्लत फेलुः भेजतुः भेजुः अविशिष्ट असमानोद्देशत्वहलोरित्यस्य सये अवाशिष्टः तिस्रः चवाश्रका ॥५१॥
रत्वकारमकारानुका रुष्टाः यस्यैव ज भीहीर्होघाद्विलोषति कपस्यये अवकरस्ये केचि

ति१

तुरी लि॰ अंबकाशिनेत्राणि यस्येति विग्रहः अंसि गतेः अगिरमीड् इति सर्वधातुभ्योऽस्तु निस्मधिका
रेउदके वु मंत्रो चे निवस्माणलाघवात्वं तरेणापि अंभस्तु ह्रस्वः सिध्यतीति बोध्यं अंभस्तायंतस्मा
सो २ पसंगेभिः भोम्नः अंगैलोपश्चेति वाकार्दिपागादिनि सलोपः तवीत्वं चेति पूर्वसवर्णश्च इते:
षवापहृतेष्ववीज मिसर्थः रथिजमोरा चिरंरधयति परापिहाधि निसे नत्नुमावाध्यते अची
व्या ५ निकिरध्याज धातोः सनाद्यंताः सनादय इति सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विप्णिज्
यङौ तथा यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः २ धातुत्वादिति प्रत्ययविशिष्टस्यक्ष
नुत्वादिसर्थः सुप्तिङंतमिसनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वा
द्विशिष्टस्य धातुसंज्ञालाभाय सूत्रेऽस्मिन्नंतग्रहणं कृतं भूवादयो धातवः सस्मानंतरं स॰
नाद्यंताश्चेति न सूत्रितम् सनादयो धात्संज्ञा वेति निर्धारणलाभाप्तेः सनाद्यंता धातवः
सस्मानंतरं तु भूवादयश्चेति पठित्वा धातवः इसेनतत्तः अत्रास्मिन्तु वाक्यं आयादय आयेयङ्
णिङ् इत्यर्थः विवक्षायामिति परस्मैपदसप्तम्यां तु आर्द्धधातुके परेऽकालेयदंतमिसत्तुप

तत्त्वबोध०

दंडसमासेन न संगच्छेतेति भावः अस्मेतु गुरुस्त्वणंइसस्मात् क्विनिपञ्चादायप्रत्ययेगोपा
यतिरिसत्रिंशंप्रसत्र्येतद्विवत्तायामिस्तुकेतु आयप्रत्यये कृतेक्विन्वाधित्वा अप्रत्यया
दित्तप्रत्ययेदापिच गोपायाया धूपायेति सिध्यतीसाङ्कः कास्तत्सया अमंत्रेकिंरुद्रोनोना

॥पत्राः व अच्छंदसीतितुनोक्तं मंत्रभिन्नेछंदसिग्रामङ्घत्वात् यथापुत्रमामंत्रयामासप्रत्यया
न्तत्वादाम् यथैहस्तुनः श्रेयईत्तांचक्रे इजादेश्चसाम् इहचुलुं१ चकास्तरिड्डादिमत्रा
मोन्नआन्नोकास्मनेकाजितिवार्तिकं आरभ्यते प्रत्ययग्रहणमपनीयेति अमयाअद

ग्रो ५ वश्राच्चरतिश्रुति अस्पलिमिन्नउरिसाद्विसमासेन सिध्येदिति भावः अन्येतुभाष्यवा
र्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्स्तुत्याप्रत्ययांतादेकाचोप्याममवसेव अश्वाचर
तीसाचारक्विपिलिटिआंचुकारआंचक्रुरिसादीसाङ्कः अतोलोपः अनुदात्तोपदे
शेतिसत्राङपदेशाइत्युक्तेनेतदाह आर्धधातुकोपदेशोइत्सादित्युपदेशो क्विम् आ
चपयगतो आमः क्विपिवरष्टत्कलोपाद्दलिलोपः पूर्वं विप्रतिषेधेनेतिवार्तिकाल्लोपो ॥पत्राः

कोऽश्विति यलोपे कृते ल्लोपइति लोपो मा भूत् अत एव नेड् हृकस्य स्यपि तिड् इति तुक् आ ईंधा
तु के परे इति विं कथयति हेवो कर्त्तमाया । अच्चः परस्मिन्निति स्थानिवत्वं यथा स्यात् गो
पायामिति न च ह आयप्रत्ययस्य अदंतत्वात् अतो लोप करणे फलाभावाज्जारणार्थ
एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत् अत्राहुः गोपायतेर्नेड् सत्त्वे गोपायशब्दस्य धातुत्वात् अतो
ऽन्तोदात्तो भवति ततः शब्वकारैरेकादेशोऽप्येकादेश उदात्तेनोदात्त एव तकारएकारस्तु तस्य
अनुदात्तेत्‌ङितः उपदेशादिस्मनुदात्तस्तत्र उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवति स्वरितात्संहि
तायामनुदात्तानामिति नड्सस्य एकश्रुतिः आयप्रत्ययस्य अनदंतत्वे तु नेदमिष्टं सिध्य
तीति स्वुतावेवेति भट्टिस्तु व्यवहारेपि प्रायुक्त न चोपलेभेव णिजां पणायामिति वणिजां
व्यवहारमिस्पर्धः आयप्रत्यया इति आयप्रत्ययांतात्कारप्रत्ययेटाप् चकासेरिति इह अ
नुनासिकस्य क्विझलोरिति सुपधाया दीर्घो न कृतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थित
स्यागतिमुस्कत्यति कमु कान्तौ अस्यास्यिङः णादेशइति णेवे ति वक्ष्यामिति विकल्पः कमि

तत्त्वबोध० वृत्तस्वरितो भवति ततः शवकारैकारोकारेष्वेकादेश उदात्तेनानुदात्तस्य एवं तकारस्कारस्तुना
स्वतुस्तोनत ऽि स्व पदे ऽन्नादिस्त्वनुदात्तस्य तस्माददात्तादनुदात्तस्यापि स्वरितो भवति स्वरिता
।।पद्म।।ः संहितायामनुदात्तानामिति निघातस्य एकश्रुतिः अपृक्तस्यापृक्तनदन्तत्वेतु नेदमिदं सि
ध्यतीति सुनोतेर्विचि नहि स्तुम व्यवहारे पि अनुकूलः न चोपलभ्येतेति णो पणायामिति विक्जो
कांत्वा४ त्वानिष्ठायां तु यस्य विभाषेति निषेधः क्रान्तः अयामन्ता नामन्तेति सूत्रे पि णेरनिटीति वस्ता ते४
माणलोपस्य निषिद्धे गुणायादेशयोः सतोः कामयाञ्चक्रे इत्यादिरूपाणि सिद्धं स्येव तया
पिल्य पिलघुपूर्वादित्येवमर्थमयादेशवचनं अत्र न यस्य संगमयय नह्यत्र गुणायादेशौ ल
मेतेसाम कारया मास गंउयंतः मंडयंतः स्पृहवहि वर्मिसाधिगकि मंकि जिनंदि स्पृच्छा भासि४
कोदय सोणादिकान्कुच क्रोतः स्पृहीसालु च स्पृहयालुः श्रद्धालुः स्पृहिगृहिपत सोणादिकान्न
त्सपः कि ष्पः स्पृहयाष्पः त्तेनि ष्पिपुषीसो णादिका एवं कुलु चत्तनयित्नुः सोमष्टुदस्यौतिइत्नु
त्वात्४ चवीरुधः पाशेपिष्मवः रोगिभिः इः सिवेपवाद्यः ऐरनिटि लोरिनि तिरिनु एि चोर्मिहा ।।पद्म।।ः

हर गहीउ

णम् एवममत्राप्यविरोधम् अनिटइत्यनेनाधिकृतमार्धधातुकइत्येतद्विशेष्यतेयस्मिन्वि
धिरितितदादिविधिः अतोलोपइत्यस्माल्लोपइतिचानुवर्ततेतदाह अनिडादिविसादि रा
यपिवाप्रेइति ननुपरत्वादियङ्यणादिविधयोयथासंभवमत्रसंनुनामनेषुस्यानिव
त्वावानुरोधग्रहणेनग्रहणाल्लोपोभविष्यतीतिचेत् मेवंइयंकं इयङादेशोहीसल्लोपःप्रस
ज्येततिदोषःस्यात् एतत्वातोलोपइतिसूत्रेभाष्येस्थितंतच्चात्रकारकइत्यादौगुणवृद्ध्योःकृ
तयोरंतरंगत्वाद्यायादेशयोः कृतयोरंतस्यलोपःप्राप्नोतीति कथमियङादेशएवदोषस्त
कृइतिकृतंकथंवाणौदांगंवलीयइत्यस्यपियौवाधित्वाणिलोपोभविष्यतीतिभाष्या
शयात् एपल्लोपाविति णिलोपइयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनअल्लो
पस्तुवृद्धिदीर्घाभ्यामितिविवेकः णिलोपस्यनिरवकाशत्वेनवाणिकिस्याकिसंभवएवनास्ती
त्यतआह याकिरिसादि किंजंतमिति नत्रतिनुकेणिएनिषेधसादिति भावःवचनसामर्थ्या
दितिअयंभावःणेरित्येतावतिसूत्रेकृतेप्यार्धधातुकइत्यनुवृत्तसात्राऽर्धधातुकेपरतःप्रवर्तमा

लोणिलोपः इयङ्यणादिविधितः सन्परिस्रोपर्याः । ज्ञिच्चेवस्यादित्यनिटीत्यस्यैवेयर्थ्यप्रस
ङ्गेऽपततयाच्च अनिडाद्यार्द्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु ज्ञिजन्तमेवेति अयामिति णिलोपइ
त्यर्थः अल्लोपं तु अनुवचनमपेक्षितमेव तेन चिकीर्षिक इत्यत्र वृद्धिं चिकीर्ष्ट्वीदित्यत्र अकृत्सार्व
५४ तिदीर्घत्वबाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपः इत्ततो लोपो भवती सान्नः णौ चङ्युप उपधायाः किं
अचकांक्षत् तन्मवहस्त्वघुनि चङ्परङ्गे सेनावत्तेव णेरिति न लभ्यते । श्रिङ्गुस्तु वामपि चङ्परत्वाद
न आद् अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति अंगस्य योऽभ्यास इति अंगस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वो योऽभ्या
स इत्यर्थः अंगस्येति नावर्त्तत इति अस्मिंस्तु व्याख्याने चङ्परङ्गे सेनावर्तेव णेरिति लभ्य
ते श्रिङ्गस्तु परेषु अङ्गत्वासंभवाद् नोमाचष्ट चङ्परेणौ यदङ्गमिति चङ्परङ्गस्यैव व्या
ख्यानेन विनिह्नोयं अनग्लोपे किं अचकथत् सन्वतः अत्र लोपोऽभ्यासस्य सन्वतोऽभ्यास
स्येति मत्वा सिद्धित्यत्र इदं ग्रहणं चङनुवर्तते तदाह अभ्यासस्येत्यादि तपरकरणं किं पा
पचमतेः सन्पापचिष ते नेचसनियोऽभ्याससन्निमित्तइति विज्ञानात्तपरकरणाभावे पि ५४

२ स्यात्तिः नहिकार्यीति मित्तत्वे नोऽभ्री येतन्नहि द्विर्वचने चीति निषेधेन रिसन्नाश्वसद्दित्वा प्रहृता वरिरिषती २
१ नोक्तात्रिघसंगः अभ्यासस्येहयङू निमित्तत्वादितिवाच्यं तादृश्यावित्वत्वायामध्यीषिषतिप्रती षिषतीसादाव १
सादिन्नसिध्येत् नत्वेवंपिपक्षती सादावमाह्निः अभ्यासस्यस न्नपरत्वाभावात् नचयेननाव्यव
धानमायेनसत् प्रकृत्साव्यवहितेप्यभ्यासस्यत्वंस्यादेवेति वाच्यं प्रतीषिषती स्यादावभ्यासस्या
व्यवहितसमस्तत्वसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तेरितिचेत् अत्राहुः सनाक्षत्रुमाक्षिप्यसनिसतियोक्षा
कुः सत्त्वे नसादीयाभ्यासस्येति व्याख्यानात्रोक्तदोषः नचसनिपरे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परिस
ज्योक्तव्याख्याने किंमानमितिवाच्यं नपरकरणस्यैवतत्रमानत्वात् किंच अकारग्रहणमपित
त्रमानं अपघासनङ्से वब्रूयात्तावतान्यध्यीषिषती स्यादाविवप्रवृत्तिसिद्धेरिति दीर्घोलघोः
लघोरभ्यासस्येति नत्वक्तत्समुदायस्याभ्यासस्यलघुसंज्ञाऽऽस्ते नाहृस्वं लघ्विति सूत्रितत्वात्
नैषदोषः इमेहिनसमानाधिकरणेषष्ठ्यौ किंत्वधिकरणे तथाचाभ्यासावयवस्यलघोर्दीर्घइस
घः लघुनिच्चङूपरेऽनग्लोपइति सर्वमिहानुवर्तते तत्वप्राग्वदेवदेधाव्याख्येयं नदाहसन्च

तत्त्वबोध० ज्ञाव्विषय इति हलादेरिति प्रत्येकमिहोपतिष्ठते निष्प्रमाणत्वात् नहि मुनित्रयोक्तिं विना
हलादेरिति व्याख्यातुमुचितं नचैवमौरिदित् आहि उदिहात्दोदीर्घः स्यादिति शंक्यं अंगल
घोरुभयोरपि पिणि चेत्प्रति विशेष्यत्वेदीर्घस्य तत्राप्राप्तेः चङ्परे हि यदंगं उदिति नतदीयो भ्यासो
॥५५॥ नवाचङ् परणिच परं यल्लघु तत्परः एतेन आटिटदित्यादि र्नौ प्योदाहरणमेव हलादेरिति व्याख्या
नेप्रमाणमिति केषांचित् सैन्तापि प्रयुक्ता दीर्घात् प्रोप्येवोदाहरणसौष्टवस्याक्षतत्वात् लघोः किं
हणु हिंसायां अजिहणत् णास्त्रेऽस्मिन् कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यथोद्देशं संज्ञापरिभाष
मिति पक्षद्वयमस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् तथाच पूर्वोभ्यासइत्यस्य सन्वल्लघुनीत्यादिना सह
पक्षद्वयेपि एकवाक्यता समानैव तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता यथोद्देशपक्षेतु वा
वाक्य३ क्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेषः तत्रेदानीं कार्यकालपक्षमाश्रित्य माधवमतं तावदाह चेष्टसंज्ञायाम् इत्या
दिनाश्लोकद्वयेन अंगस्येति अयंभावः सन्वल्लघुनि दीर्घो लघोरिति सूत्रद्वये अंगस्येत्यनु
वर्तते अभ्यासस्येति चतेनांगस्यावयवत्वेन अभ्यासस्य संज्ञकः तस्येति फलितं वेइत्यत्र तु स्वार ॥५५॥

दी

ोऽइति विशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते तत्त्वरूढं तन्नद्योगादंगस्येति कर्मणि षष्ठी तेन यत्रा
गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति अचीकरत् अपीपचत् उक्तं चैत
त् अंगस्येति षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्य
त्वात् नांगं द्विरुच्यत इति एवं चाचकासत् आजीघपत् कर्णुनवदिसेव भवती
ति भावः अवयवः कश्चिदिति हलादिः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेस्तु द्वितीया
वयव इत्यर्थः अंगं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानावेका^
ह्वेवेति फलितो किंच अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यंगविशेषणं शक्तोपि सुलभमेकाचो द्वे
इत्यधिकारादिलाघवेनाहृतस्मादेकाच्चितिस्यादेतत् अजारीसाक्षखहलादिशेष
चुवादीन्यपि अनेकाचान् न स्युः न चेष्टापत्तिः दिद्रासति दिदरिद्रासति जिगणयिषति इत्या
सादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयते इति चेत् तर्हि

इहापि सण्वच्चितः अघीघिकारस्य तन्नस्येवाभ्यासे हि तत्वाद्धत्वादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्समभिव्रेसा
ह वस्तुतस्तु उर्णोर्दीर्घ इति स्यादिसपक्षसूत्रपातकारणं भवति इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्य
ते णौ कृतं स्थानिवद्भावस्यस्थानिवद्भावेन निषेधेन वा नुरूपश्च स्यादिवेसस्तम्यासेत्र वर्णाभा
वादिति भावः अघीपयता विति अर्धमात्र वस्यसंथेरिणाच्याप्तुगागमेत ततः श्लेष्म इ

दीर्घस्य सन्वदितीत्वस्य च प्रवृत्तो आतीघयदिसेवं भवतीति भावः अघीपया ज्ञायामि
त्यस्य तु चङ्परे णौ आर्त्तेपते इति भवति न तु तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति चुरादिषु
स्फुटीभविष्यतीत्युभयमिति दीर्घः सन्वच्चेति एतद्द्वयमित्यर्थः न स्यात्स्याच्च भवत्य
त्रैति चङ्परे णौ यदङ्गं घुनिर्व्याख्याने न स्यात् चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्या
त् एवं च अचीचकासत् अचीचकासत् इति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः ननु व्या
ख्या चङ्परे णौ यदङ्गं घिनि व्याख्याने येन नाव्यवधानं न्यायेन अपीपचदित्यादौ देवउभयं
भवति न त्वनेकवर्णव्यवाये अचचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्ये न लघुनि योभ्यास इत्यस्
याप्येकेन व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादचीचकासदित्यादौ सन्वदित्यस्य न स्यादिति चेत्

अनाक्षः अत्सम्रहस्वरे नीतापूर्वादित अत्र वचनेन तुल्यजातीयापेक्षेणसंयोगस्य संभव

धनेनपिङ्लस्यज्ञापितत्वांन्नाक्तंदोषम्पात्रं नएवदीर्घोलघोरितिसूत्रे लघोरितिसाधिक्यं माध

स्प ३ वेपिजाग्रत्यधानाविसमेवाह एकस्वदन्युघोषाइषा पक्षमेवाश्रित्रियत तथाच अलुधा

तोयर्तनोक्तं आगुणुनवदित्यत्रदीर्घोलघोरित्यभ्यासस्यदीर्घोनभवति चङ्परेणो

यदंगंतस्ययोऽभ्यासस्येतिसूत्राधीन अत्रत्वणा वयवस्याभ्यासानत्वंगस्यसाहितत्रा

स्याप्यायहोनास्तीतिगम्यते अतएवचकास्तावचीचकासदित्युदाजहार तथोचम

तभेदादित्यायेण पूर्वापरंप्रघविरोधःसमाधेयइति कातंत्रपरिशिष्टेचित्वदीर्घयोः

आजीजागरदित्युदाहृतं तन्मतद्वयेप्यसंभवाद्धपेक्षसंज्ञावस्थामेवविहृणोति णौरि

तिसन्निहितमिति हेतुगर्भेविशेषणंलघुनीसतत णौविशेषभवतिसन्निहित

त्वादित्यर्थः अंगमेवचेति तस्यचङ्परत्वस्यत्वादेरगुरुपचङेत्र आकांक्षाभावेपि

णाविनिरपेक्षयांत्वेजस्मितांकाल्बांदित्तिहेतुःस्पष्टएवेतिभावः केयटेनैवेति तथा

इत्यतेनप्रकारेणेत्यर्थः

चरणं कंहरस्तु मतं अपरं तु कैयटमतमिति विषयभागेन व्यवस्थाणेऽपेक्षाऽस्तीति भावः
तत्वबोधि॰ चङ्परङ्स्यावर्त्तं अग्लोपविशेषणं तथापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति शिड
सुधुपरंतोऽग्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्परङ्सेनावर्तते णाविति लभ्यत इ
तिबोध्यं अगितामिति पचिकमित्रापयिप्रभृतीनामित्यर्थः नहीत्यस्तु कान्तो
॥५१॥ लोपोणिचं प्रतीक्ष्यतइतिभावः रेफापरोत्पनुमिति अनुस्वारइत्यर्थः दध्वंतो
ति अगंतोऽनुनासिकान्तस्यैतस्य रास्य नुक् आगसस्यादिविति गतित्वात्र संभक्ति
चित्यर्थः मीम क्रू दि सफलं तुनाग्लोपीति निषेधः अमिमीमत् ष्ठिवु क्लमु ष्टी
वातिक्रामति आङि चमइति ष्ठिवु क्लम्वाचमामिति शुत्तिकारोक्तपाठे युक्त इति
भावः जिमिकेचिदिति तथा चेजमनमिति भोजने प्रयुज्यते वार्त्तिका उभयत्र वि
नाषेयं अनवस्थानादिति प्रमीः क्रमित्रसी चदिवादयेत्सम्पोनि स्प्रावेतरेषा
मघ्रातेः व्यारभातत्र्याप्नुमाताममदीतोपफणादेवेक्तो जमुचलनेप्यादिर्ज्वलादिः फ ॥५१॥

लौ २

एणादिरित्सविमनोरमायांपठ्यतेतत्रं भसादितिनव्याः अस्मत्तु अनवस्थानेदिवादिः इत्यादिः

त्र्यम्यादिः तत्रभ्वादेः भ्रम्यतिभ्रमति त्रमादेस्तु त्रपनिदीर्घः आम्यतीतित्रैरूप्यं क्लम्

ग्लानौत्रसी उद्वेगे त्रुटच्छेदने लषकांतौ क्रमः षिवुक्रमुचमामिस्पतोनुवर्तमानादाह

परस्मैपदेष्विति परस्मैपदे किं उपक्रमते पराक्रमते तत्तु क्रमोः अनात्मनेपदा

निमित्तइति आत्मनेपदनिमित्ताभावेइत्यर्थः अन्यतु द्विवचनस्थानेमत्स्यथेनाकत्वच

नेअनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थइत्याहुः उभयोरपिभावकर्मव्यतिहारादरूउनिमित्तं

क्रमेस्तु इतिसर्गादयोपीति मोधंतत्तु क्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थमिसोहाद्वेविधु

नि अनात्मनेपदेतिकिंउपसोष्मेतंजलेनउपकंस्पते आक्रंस्पते निमित्तइति किंसोनी

तिसंविता सह्वाचरतिस्वविज्ञायते इष्ठक्रयठूः आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नोतिरित्याहुः

लुङ्लिङाश्रयत्वाति लिटि लिहि हिंदूलिलिहिष्वे अधकश्यमिति इत्यनचौध्यमिति पंक्तिमा

नुरूपतायः क्रूपीशोष्ठतंदेचउंदःसेदनं लिङाडाश्रयउ-पेपीयतेदीपजनदीपीदीत्तेज

ति

तत्त्वबो०५० नौ प्राङ्भवि विवुधत्रवगमनेपूरीत्याप्यायने एतौ दिवादय: चिणो लुक् परस्य लुकस्मादिति।
तथा शब्दस्येति के श्रिसन्धेतनेनदार्थिकार्थक घनंतत्पाष्टपरस्त: चिणि विहिते चिण: परस्य
जायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक् श्लुलुप इति वचनात् शाब्देसेवेति स्पष्टत्वात् अयमिति ष
॥५७॥: वृषाक्षु: माध्यविरुद्धमिति यदि सापदे० स्यात दास्साय तिरिवायम पिपापदेष्टलदृए
पघु दस्यात तदकरणा नास्ति षापदे प्राड् इति भाव: शुक्रानाविति केचित् श्रवेति धात्व
तरमिसाकृ: तद्धि मनोरमायां दूषितं श्रवेति धातुतरवे विभाषा डि: रुह्मवोरिसत्रेलु
वं पत्ते घञो विधानं व्यर्थं स्यात् श्रवेस्येतस्माद् घञि त्राज्ञावपूर्वस्य सिद्धत्वात् तथा स्वं
तिष्ठणोती तिसूत्रेणाश्रवते रम्भोसो कारस्य त्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् न हि पदेन्त्रपि।
त्वव दितिरूपसिद्ध्यर्थं क्रियतेतत्र रूपं श्रवधानो: सम्पत इत्यनेन सिद्धमिति किं तद्या
दानेनेति मममेवेति यस्य हलइति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धो।
तित्वात् वर्णग्रहणे त्वघेवद्गुणे हे परिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्यत्यादाव पिलोप: स्या ॥५८॥

द्विविरिक लुरिमामितात्राद्विविभक्त्यात् हलोयमामिति क्षनुथकारस्य वा लोपः सू
त्रीईं दृश्यतिसुस्त्रीईसांचकार एभ्यःक्विपिलोपो बो ॥ रितियलोपेककोरितिका।
९८ लोपेजस्त्वचत्वयोःसूर्दंसयोगांतलोपःस्त्वेहनभवतिरात्संसेति नियमात स्त्रदंश्रादूरा।
इतिवक्ष्यते तस्मादिस्त्रदंड्वेवरूपं हयगतोजहायहयात् भिंघलीकरणमिति।
सोममभिषुणोतीत्यादौदर्शनात् सुरामाइति तस्यकरणेसंधनस्मादभिषवइसम
रोक्तेः अंतोत्यांतस्य यद्यप्येवकचनेनांतशब्देन वङ्गत्रीहिरंणचान्यपदार्थस्तसदेवि
शेषणेननदंतविधेः सिद्धत्वादंतग्रहणमनर्थकं अथवन्नीदिसत्रांतिव्याप्तिश्चसमी
पवाचिनांतशब्देनषष्ठीसमासपक्षेरपिरणिश्चवहप्रभृतिषुतिव्याप्तिः अंगस्यांतःसेत्राः
समीपत्वात् लृत्तंचतदंतश्चेतिसमीपवाचिनांतशब्देनकर्मधारयपक्षेत्वंतशब्दस्यविशेष
णत्वात्पूर्वनिपातःस्यादत आह लुप्तषष्ठीकमिति अंतशब्दःसमीपवाचीसंनिहितसाह
अंतःसमीपाविति अंतोवृद्धिःस्यादिति इहअंतशब्दस्य ॥ गौत्राद्युत्साहिकं स्वीकर्तीत्यम

न्यघाइयोजनाभावादिक्यपरिभाषानुपस्थानेप्यल्लोंत्स्यपरि भाषया अंतस्यस्यादितिभावः

तत्त्वबोध० यद्यपि अंतोत्रस्यसुजे [illegible] त्वांतस्यागमस्यांतःसिचिपरे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येननाप्राप्ति ५२

न्यायेनेटःसिध्यति तथाप्यंगस्यसिचिपरेअंतोवृद्धिरित्यर्थोपि उक्तदिशातत्र श्वास्वहली दि

सत्वातिप्रसंगःस्यात् न्यासकारणायस्त्वेतत्परिहाराक्तमिति तदनुरोधेन अंतशब्दस्यसमीपवा

॥५८॥ चित्वमंतशब्दस्यावृत्तिःस्वीकृतेतिबोध्यं अंतःसमीपइतिकिं अस्पर्दीत् अमीलीत्

न् ल्वांतस्यागमस्य किं अभ्युगमने अभ्युदनीत् अत्राकारसमीपे यो लकारः

सत्वांगस्यांतः यस्त्वंगस्यांतःसतुनाकारस्यसमीपः ननु ल्वंतस्यलुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपग

मेप्यंतशब्दस्यावयववाचित्वंस्वीकृत्य अंगस्यांतयवयस्यातः तत्समीपस्यातोवृद्धिः

रितिव्याख्याने त्वंतशब्दस्यावृत्तिर्नापेक्षितेति चेन्न हलंतसमीपस्येति स्वेच्छमेवारमा

यांसामीप्यषष्ठ्यर्थ इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनात्रापि शब्दस्यावृत्तिराश्रितेति अत्र ५८

एकेचित् अंतोल्त्वाते लोपिलुप्तसप्तमीकं अथवा अंतो इति व्यस्तमेवस्तु वयि

ल्लं १

डुंगरकं च तथा च शृंगस्यांतं यत्तत्रास्मिन् परे शृंगं च हितस्यान्तो वृद्धिरिति व्याख्यानं संभवा
न्नंतं शब्दाश्रयणेऽकेशः नचांगस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते ननु विशेषणत्वेन प
दांगाधिकारेत स्य च तदंतस्येति परिभाषया: परस्मिन् विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णेना
दितिवाच्यं अल्लोपोन इति सूत्रे अंगावयवोऽसर्वनामस्थानेसेवं भाष्यकारादिभि
विशेषणतयाव्याख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वेप्यंगस्य तन्नेति रिस्याकः नदीस्यादि
यद्यपि पुरस्तादपवादन्यायेन ङीसस्यापवादो नत्वविकल्पस्यापि तथापि वाधसा
मान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाधत इति पुरस्तादपवादन्यायोऽत्र न प्रवर्त्तत इति मा
३५ वः मीलसंकोच इति नेत्रसंकोचे तुप चुरयोगः तिलगतौ तिलस्नेहन इति चुरा
दौ दल विशरणे विदारणमवयवानां विभागः खेलं खेलति कं अश्वानां गतिवि
शेषः निशितात्संज्ञायां कन् त्सर छद्मनाकपटेन गतिः छद्मगतिः क्षर इत्युर्ने
हृष्टं कौटिल्यं पिशुनिरसेन ऽस्पस्तुरिसेनं ष्ठीवनासेकः शुक्रं रेतांसि

श्रुतनिर्दिष्टेपि दिस्वरपृषोदरादित्वात्संहितादीर्घ इकारस्याजः । सन्लिटोर्जेः । सन्लिटोर्निमि
तत्त्वबोध० त्तइति यद्यपि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति षष्ठ्यर्थचोद्यार्थमानमाश्रियते तदायेन नाम
व्याख्यानमायेन [illegible] प्रकृतिमवधानं सोभ्यमेव परं तु यरु. खुग्गता
त्सनिर्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं स्यात् नचैतन्माधवग्रंथसंमतमिति भावः । धिन्विकृ
॥६०॥ ण्व्योरच । अलोन्त्यस्येति वकारस्याकारे ह्रस्वाकारे णत्वतु ह्रस्वस्य योऽनुकृष्यते वाप
त्तव देवेनयोस्तनादित्वं स्वीकृतं तन्मते चकारं विना एवं इष्टलाभः । अतो लोप इति । त्व
युद्ध्यपुपरे ओऽदं तच्चनास्ति तथा प्यादेधातुकोपदेशात् तदस्यैव धिन्विकृण्व्यो
रेवेति श्रुतत्वाद्कारादेशो ह्रस्वतेचानुकृष्टह्रस्वपक्ष्वाकुप्रायमानत्वादिति भावः
लोपश्च । यङ्लुप्योऽकार इति । असंयोगपूर्वो यः अस्य इति प्रत्ययविशेषण-
७२ एनं न कृतं । अस्ताव अस्याम इत्यादावनिष्टभावे पि अस्युवहे इत्याहाबति
प्रसंगात् । एवमुक्तश्चेति । हेत्रेपि अस्याहीस्यात् दोषाभावादि अस्युहीस्यादिति ६०

प्रसंगः स्यादिस्य संयोगपूर्वत्वेनिष्ठत्वप्रयुक्तिविशेषणं न कृतमित्याकूतः अष्णुहीति परस्मैप
दंत्यत्वमपि लोकिङ्कत्वभं तथापि वेदाभिप्रायेण तस्य योगस्य साधुत्वबोधं आष्णुहीति पा
वक्षूचितः कवि अयमिति सुगोतीत्यादिरित्यर्थः स्वारोहि कुवीत्यर्थं धातुनं पठ्यते
किंतु कत्र हिंसायामिति तस्य च परस्मैपदे पुंसार्वधातुके कुणोतीत्यादीनि रूपाणि
तुल्यानीति फलितोर्थः अवरत्नये एकोनविंशतिरर्थाः कांतिः शोभादीप्तिस्तजड
स्वाम्यर्थः ६ स्याङ्गः ल त्रिरिष्टानाद्यः स्वामित्वं हिंसाहननं आदानं ग्रहणं न्यावश्चदानमेवार्थो
स्त्रिवतिवाच्य भागेवृद्धोगृहेवधे इत्येवमर्थानां विज्ञिष्य वोपदेवेन गणित्वात् निरस्ताः तथ
याः ज्वलाभान्नाभास्तुयोर्थाः स्वामी तु न्नोत्र अव्यक्तायां वाचि चेति षठित्वा इमा वा
पि तिष्ठधातोरर्था विति मन्यते क्लिकरानपताप इति दिवादौ क्लिश्नू विबाधने इति क्या
दौ दीर्घपंचार्थाः इय्यजति गुरोश्वहल इत्यसवसयेदापूंमनसः षामनीषा ज्ञांकं क्षादिः
मनीषामप्रिमिति विषं मनीषितं ज्ञातिपदिकाम्नातंर्थवक्तव्यमिष्टवद्भेतिपिषितंदंताके ताः

ईयार

इषकं इति तु परस्मैपदिषु रूप्यादयस्त्रयः इषगतौ दिवादिः इषइच्छायां तुदादिः इषआ
तत्त्वबो० ६ भीक्ष्ण्ये क्र्यादिः कासांचक्रइति कासृशब्दकुत्सायाम् भासृदीप्तौ अस्यरूढिवं भ्राजते
रिवतं० मात्र फलकं भ्राजभासेत्यादिनोपधाह्रस्वस्य वैकल्पितत्वात् एासकोटि०
त्ये लिलिनिमित्तादेशादित्वाभावादेत्वं नेसक्राउःक्रासि पंसुसुना वि तिपरस्मैपदिषु व
॥६३॥ स्तते असुगतसु उदित्नो वेति क्त्वायां वेट् असिलषत्यस्य स्वयस्य विभाषेति नेत्त्वग्रस्तः वेदहेत्त्वा ट
तृह्यायइति वेहतेरतिप्रत्यये वेहत्त्वादेशो निपातितः योट्रायुवतीत्यस्त्रेइतिभावः वेह
द्गर्भोपघातिनी अश्वसइति वाक्त्रापदस्य सुजपर्यायस्य स्वसुध्वस्तांतध्वंतेति निपातितस्य
च बा हशब्दस्य निर्विवादत्वादिति भावः दंतैर्ष्याद्वारीइति उभावपीत्सनुषज्यते अनुदा
त्तेत्वकृतमात्मनेपदमनित्यं तेन वो वाहरत्कं पुरुषा सत्तेनोजाताः सहस्रशः इति सिद्धं
न्वार्थासंगतिः धात्वनामनेकार्थत्वात् प्रस्रवणार्थकत्वे वाधकाभावादित्याकः कः
हकंपंतहिंस्रतत्क्षमपृहतिपंक्तितोजना इति अन्नाकः अनुदात्तेत्वलक्षणस्यतडोऽ ॥६३॥

नापृ३

निसत्वान्न दोष इति गाहू कुटिल्वादिस्वाङ्स्माथे उत्वमेकाच इति भषभावः घठोः कःसीति
कः कास्वरस्य षत्वं जघासे वि भाषेट इति वा मूर्ह्ह स्मः जगाहिषे जगाहिध्वे इट् भावे तु भषभावः
ढोढे लोपजघाढे ढ किं कटः इह पूर्व ढलोपो माभूत् कृते तु ढ्र्यहलोपुं रिस स्यत्वाश्रयात्
सिद्धत्वं भवतीति सिद्ध मिश्रमिसाक्रुः अगाढेति फलो फल्लीति सलोपः ढत्व धत्व ष्टुत्व ढ
लोपाः सिचूलोपा सूर्वे भषभावस्तु नत्र सिद्धत्वात् भषभावस्तु सिजलोपानंतरमपि न भ
र६ वतिसकापरत्वाभावात् न च कृते पि सलोप इस्य लक्षणे न सिच्परत्वाद्भषभावोऽ-
स्त्विति प्रकृत वर्णाश्रये प्रत्यय लक्षणा भावात् अगाघा गवेहितं गोहितं मिसत्रादेह्याः स्या वा५
दिति दिक् जगाहे इति किं स्वासरत्वात् पुगंतेति गुणे प्राप्ते अधपधेभ्य इति वा निकित्कि
त्वेगुणाभावः गाल्लङ्घुपधः गालइति धातोर्विद्धोपणानंदंतलोभः गाल इति किं अ
तिमइगतिकिं अगाढ अनिटः किं अहिष्ट वसस्माचि अजादावित्ति अगान्निषेस
योत्र विहिताः नदीतितु केषांचित्संतपस्तेकाशिकादावदृष्टत्वादितिसाक्रुः अभ्येतुलु।

स्१ नु१

ती प ते

तत्त्वबो ध० ग्वाऽहे सत इत्यात्मनेपदे ऽस्मिन्कर्षत्ति ऽग्नौ तिलभ्यते न हनुः क्स इति वार्त्तिकोक्त क्सप्रत्यय
स लोपो न भवति सहस्रा: अमाहृत्ता: इत्यत्र माकुः घुषिकांति करणे लुङि अघुषिद अ
घुषिघातो अइपधस्य पाठे तु अघोषीत् अघषीत् अनल्लोहिति नेटीति वृद्धिनिषेधः इरु
॥६६॥त मो वेत्व नाह्लीघलिट् तिउपसर्गेऽस्य मा सेपी इति निंष्पण्णं वानिंसनिंत्त निंदामिति
तुक्तां विषयं ण्वुल्न्तेचो प्राणितकः अनित्तकः प्राणितानाअनित्ताना अवत्तेनादि सह्नेण
मादस्त ने ऽमर स्तर्ईणमिसमस्यघार्ये: यरित्तुसह्नेणमना दस्सुक्ष्मेन नहिंस्स
देणमवद्गा पर्यायो नस्या ह्रिति भाव: कान्तिकान्ता ऽस्त्राडा तिम्रा दिक्ष्मा दिघार वासितंयो
कौ०कं०४ स्वाष्ट:वास त्वाष्ट्रध्वान्ति नी ति ध्वान्ते: ग्रा हिक्षमतो गुरोश्च हल इस प्रत्यये ड्रान्तायवादिगणो
निपातनान्नलोपः ग्रुन्तामान ऽ हमतो विल्वं तु न भवति अथवा ह्विप इस्तुक्ते: तुषद्देशे दिवोतो
तुङ्खापधः मूषलोयंसत्ताया कुनिमूषकः क्र्यादेतुङ्खापधोयं मूष अलंकारे अयंचु
गादावपि इषेत्ते गुरोश्च हल इस्य प्रत्यये ईषालांगलंदं: कषखष त्रिघेसयमण्णित्रिद्धं ॥६६॥

नी

नन्तु रोधादिक एव संकोचे माभावादि समिद्धे सोदाहरति शृधान्बृहिन्तादिस्मादि ती
षसह स्पर्धस्त्रायां घहमर्षणे लुनगार्भरूप रिवहिंसायां एषितारएष्टा सहिता सोढा
लोभितालोब्धानुवोधेति पुगंतेति गुणः अभ्यासस्या सवर्णाइ स्पुवङ् यगुसंयघेष्ठियु
रियर्षणं घस्लृ अदने अयमिति यद्ययं सार्वत्रिकः साजदालिर्यपिप्रयुज्येत तत
अलि प्रमतरसामिति विकल्पेनोरेत्स्वविधानं मर्घं भवेदितिभावः अत्रैवपाठइति
भ्वादौ परस्मैपदेपाठः स्पर्धः कसदीति इय स्पन्दः कांरद्रीतिसूत्रे मसपाई सःसीति
छेदः पादौ किंपस्मरः अविधातुकेइतिकिं वस्से आन्निषीति असीलिर्द्धिसर्घः एतं
च्चकतीरिप्रयोगमभिप्रेत्यालंक मेलिनुयम विषये प्रयोगो नेति वोध्यं पुषादिगुतादि
पुषधातुः भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ पठ्यते यदिपुषपुष्टाविति भ्वादिक धातुमारभ
पुषादि गणेगरोनतदापुताद्यिहलमनर्थकं भवेत् पुषस्तरव्युनादीनां पाठात् नापि
क्र्यादंतर्गणः तत्राहि पुषधातोरेवमुष्टियेस्वच्चमतपाड भावे हेतुचयहुरपादानेह

तिचत्वारएवेपठ्यंते यत्तिन्तुनएवजिघ्रतिना:सुप्तर्हिल्नायर्वत् लदितएवक्रियेरन्नुय
तत्त्वबोध० हे:स्वरितत्वपिलकारेणैवतन्निर्वाहादनेकानुबंधासंगगौरवन्नांकार्या अप्यभावात् ना
पिचुरादि:णिचामवश्यंनेनतेनोऽनंतरस्पञ्जेरसंभवात् अत:परिशेषात् स्वादयएव
गृह्यंतइस्माहमपन् विकरणप्रुषादेरिति केचित्तुस्वाद्युंतगेणएवप्रुषादिर्गृह्यते आख्या
॥हर:॥ नादित्साङ्क:चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्पइतिपक्षे चोरादिकप्रुषादेरपिपरस्मैपदं संभवती
तितेषामाम्नाय:नंदिग्रहिपचादिभ्यइति वसुषत्नुताद्युदितइति सर्वथापितुमुचितं ननुपु
षादयोद्युतादयश्च लृदितएवकुतोनात्मनेपदाइति चेत्स्वाङ्क:निरनुबंधेषुसानुबंधेषुचशपिक
२८ लकारोपागेविपरीतं गौरवंस्यात् नचअनुबंधांतरस्यप्रयोजनमात्मनेपदं तत्तुलदि
त्करणेपिसिध्यतीति अनेकानुबंधसंगगौरवदोषोनास्तीत्यपिशंक्यं आदितामीदि
तामूदितां चतेषुसत्वात् लकारेणतत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबंधसंगगौरवस्य
दुर्वारत्वादिति जर्ज चर्च झर्झ एषांपरिभाषणादिभि:सहपघासंरवमंनातिमारयाना ॥हर:॥

ड्ढविष्यति एतच्च काशिकायां स्पष्टं चैतु उत्प्रयोगानुरे धेनेस्त्त्रेनतेनासिकायाइतिनानुवर्त्तत इति व्याचष्टते प्रकृतेरितिशब्दस्येत्यर्थः आदेशोचेति प्रत्ययोत्तरंस्यान्निपोगेनयथासंख्यमिमावादेशौचस्तइत्यर्थः चिकिनमितिइतच प्रत्ययसन्नियोगेनाविकारदेशः चिपिटमितिपिटच् प्रत्ययसन्नियोगेनाविदत्यादेशः लिन्नस्येतिचिल् पिलइत्येतावादेशौभवतः लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषीइत्येतास्मिन्नर्थे चुलचेतिचात्प्रत्ययः चुल्लइतिक्लिन्नेप्रस्यचक्षुषीइतिप्रवौत्तएवाविग्रहः कपंतर्हि स्युः क्लिन्नाक्षोचिल्लुचुल्लपिल्लः क्लिन्नेऽक्ष्णिचापि अमीत्यमरइतिचेत् अत्राहुः पुरुषेबृत्त्यादितानांवयवैलक्षणाबोध्येतिअन्येत्वाहुः अस्यचक्षुषीइत्यत्र अस्येति नवक्तव्यं हि क्लिन्नेचक्षुताचिल्लोपिल्लः पुरुषेतुमर्थेऽचअर्शआदिषुस्वांगाधीनादिति उपाधिभ्याम् संज्ञाधिकारमदिशनिपातविषयमाशन्काह टंग स्पतेइत्याशयेनाह पर्वतस्येतिआसन्नंसमीपम् आरूनूस्य स्थानम् उपत्यकेति प्रत्ययस्यादितित्वंतुन भवतित्यर्थे ठकन स्थानेबेघइत्युक्तत्वात् कर्मणिघठोसप्तम्यंतात्कर्मशब्द दृटतइत्यर्थेअठन्नस्मात् कर्तठइति ठस्येक इतीहनभवतिअत्र गचैठस्यप्रत्ययत्वनांगसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् तारकितामिति एवंपुष्पितं फलितं पुलकितं रोमांचितंइत्याद्युदाहार्यं प्रमाणेद्वयसच प्रमाणेदेविकाया मानात्ययमांताद स्येति निर्दिष्टेपमेयेऽर्थेत्रयः प्रत्ययाः स्युः प्रमाणमिहपरिछेदकमात्रंतत्रमात्र वद्वयसच दघ्नचोतर्ध्वमानएवभवतः प्रथमश्चद्वितीयश्च उर्ध्वमानेमतौममेतिभाष्यात् उद्वा

मा
३९६ वास्यिते नयेन मीयते तत् दूर्ध्वमानं पूर्वादिते तिर्यङ्मानादौ द्वंद्वयसं ज्ञेत्रमित्यादि न प्रवृज्यते यथोत
द्वं सृनीनां प्राणणयात् अप्रतद्धिकांडाद्वेत्र भाक्ति रित्यत्र द्वयसचो लुगिति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम
प्रमाणे इति लुक्: एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणत्वेन येप्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति शमो द्
ष्टिर्वितास्तिरिति शमः प्रमाणः मस्येत्यादि विग्रहः एवं मात्रचो लुक इतइं रयोरसंभवात् शमादीनाम
नूर्ध्वमानत्वात् द्विगोर्नित्यमितीद्विगोरप्रमाणत्वात्तदंतविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्ते लुग्विधीयते
ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमित्यानिरर्थकमितिचेत् अत्राहुः अनुपदं शंसयेन द्वयमा
णो मात्रच् शमं मात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे लइत्यस्य प्रमाणे द्वयसादीतिपः पूर्वविधि
त्वाद्विषयत्वादेवं द्विगोरपि न लुप्येत इष्यच लुक् द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशमइतितथा चाधिक
संग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति अत्र केचित् द्विगोर्लइत्युक्तो पुनर्लग्रहणे नित्यार्थमाधिकसंग्रहार्थ
मिति व्याख्यातुं शक्य इति वैयर्थ्यान्नित्यग्रहणमित्याहुः शममात्रमित्यादि शमः स्यान्नवेत्या
दिविग्रहः पुरुषहस्तिभ्यामण्च २ एपन पस्य इति प्रकृतिभावः हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् अत्र
काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि व्याख्यातं च हरदत्तेन च यथापि प्रमाणे लो
द्विगो नित्य स्वनापमतुवादः पुरुषहास्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादत्र द्विपुरुष
द्वयसमित्यादौ प्रमाणे मइति लुगनभवतीति तथाप्य पूर्वोऽत्र लुग्विधीयत इति एतच्चासंगते ३९६

स्वादुंकाकारमित्यस्य घोषे चेतिदीर्घः स्यात् संपन्नंकारामित्यादि पुरस्य च षष्ठी
श्रीरामः त्वं स्यात् किं च षष्ठ्यां वाच्यायां यथा वचनादिति दृष्टांषि त्स्वादुंकारमिति स्यात्
गजेनात्र स्वादुमीति रूपं निपात्यतेऽनन्तरं सूत्रान्तं नत्वात्रे त्वरादीनां बाधे
निपातनमिह भावप्रत्ययमात्रविषयकं तेन स्वादुंकलेत्यपि सिध्यतीत्या
देनत उक्तदोषपरिहारायस्वादुमीत्यवसन्नमगी क्रियमाणं सत्वत्र
॥२५०॥ः मः स्वमुनिमतेपि स्वादुंकारमित्यादि रूपसिद्धिमिति त्वित्यनं मेवं तथा सत्युत्तर
सूत्रेषु सन्निहितत्वात्तमेवानुवर्त्तत इति किं स्यात् स्त्र्यादर्शबदमित्यादिषु पूर्व
पदस्यानुमागमः स्यादिति दिक् व्यर्थत्वादिति निःप्रयोजनत्वादित्यर्थः
तदेनार्थपदानि इत्यत्र स्वार्थे इत्यस्य इति हानूनासंबोधे विज्ञेषत्वे पिफलितार्थ
कथनपरतया कारमिति णमुलन्तस्य निःफलत्वमुक्तमनन्तिप्रयोजनत्वा
त्वादित्रस्तारस्तक मनोरमायां चतुःसंधेयः प्रियान्यायेति इह शिरोन्यायात्क त्वो ॥२५०॥

सतमस्यानुकरणं प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुङ्
नकृतः अग्रस्य वा भोयामिनिवत् अग्रेभोजमिति अग्रे वाक्ये येनेतिपियमाद्यु
स्तमवदन्त्वे वा यपदसमासाः नन्वग्रे प्रथमपूर्वेष्वाद्ये पूर्वकालत्वमुच्यतइ
तिकथमिवत्कारणमुत्तोस्यात्तामितिचेत्त्राहुः अग्रे भोक्तव्यं पूर्वं भुक्त्वा कृ
जतीतिहिवाक्यार्थस्तत्र अग्रेभ्रमन्तिमिभोक्तुं पश्चाद्यापूर्वमुच्यते चेद् पि अग्रे
भोभोक्तुं भ्रमः पूर्वं व्रजतीति व्रजनपेक्षया पूर्वत्वं तु क्त्वा णमुलन्यां वोसत
इत्सा प्राक्कैवनास्तीति नित्यमेवेति धीरिति अग्रेभुक्त्वेर्हेस्पवे लघ्वादिर्भवा
युभत इतिभावः स्वादुमिसर्थग्रहणं मारम्भानात यह स्वादर्थेच्चिन्तिमा
नत्वमिति ननु स्वादोहस्यैव स्वत्रमस्तिकमास्त्वत्र णमुल् स्वमुङ्वानुवर्तता
मह हि षदितिमुमभाविष्यति एवंच निपातनं विनापि मान्तत्वं सिध्यतीति म
हल्लाघवमितिचेत्तेयर्था द्व्रातस्य मुमुनस्माद नव्ययस्यैतिवस्वनात् ततश्च

सिद्धांतेतु आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात् स्वा
मान्यं विहितं ल्यबादि भवत्येवेति नास्य सर्वानुपपत्तिरिति दिक् पूर्वविषयदर्शनस
१७९ मानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यर्थोपायवाच्यमिति आगमपृष्ठे वादीष्ट इति गमे
रार्यन्तां णमुल्लिमित्येकस्वरांतिद्वत्सेनान्वकृते वारीधि इत्यर्थः एवमस्पायाद्यौ नियुक्त
प्राच्यां एप तज्जागर्ति चिरणपुल्नोर्वा वृद्धिरिति मतमनुमन्यस्तत्तद्रूपाणि भीयमिति
भावः नयदि अनन्तर इति पञ्चाद्यं तेनेन नञ्समासस्तद्वदस्यापि तिनाकान्ह
ति चेदिति हृदि तिनं वज्रस्येतिमापास्त मुल्सा भूत न क्त्वा तु समानकर्तृकयो
रिति सत्वान्तरलेष्यादेवेति किंचित् अव्ययकृत् पूर्वकालेयस्याप्नोति नत्रेति क्त्वाणमु
नात्क्वाप्यस्य प्राप्तिर्न भवतीति विभाषायां यद्यप्ययत्रादेशे आक्षेप एव चेन्ना
प्राप्तिप्रभोरङ्गेनमुक्तेरित्यादिप्रयोगानन्तयामात्र कार्ल्ल विशेषे वा वासरूप
ते प्रथमश्राष्क्साह च यथा प्रथमं भुंक्ते सोदोका लएव हि पत्नीयते अग्रे इति । १७९

रिता एतेन स्वरः संर्वका प्रवर्त्ततन्नात्वाति इनी सादिस्मा रस्थांत संज्ञोद्दैलज्ञिखरं
दश्पुनर्जेत्सनविपुजःस्सादौतुसमानकर्त्तृकेतानिर्द्दहार्थस्थितस्सेसादिया
यांसंभवमध्याहार्यग्रामीसनुणमुक्त्व नन्नुवासरूपन्यायेनक्त्वाप्रत्ययस्यासंभवि
ष्यतीतित्वयहणमितिमर्थीमितिचेन्नैव अकृन्यायस्वीकारेतुलङोस्त्वयोहस्वग्र
नैत नवेष्टापत्तिः विभाषाग्रेन्निवस्सगाएसत्रस्य विभाषाग्रहणस्वैयर्थ्यापसं
गात नवेष्वहिकाणमुक्ते विभाषाग्रहणेल्लङोदिसमासाप्राप्तविकल्पेतेयद्यपिवा
सरूपन्यायेनैवल्लङाः सिध्यतियाथिणमुलासहैवक्त्वाप्रत्ययापत्रविधीयतेतत्रवा
सरूपविधिर्नप्रवर्त्ततेइतिज्ञापनार्थभाषाग्रहणंतत्फलंतुग्रामीणंपणमुक्त्वेस
त्रल्लङोप्रवृत्तिःततश्चवचकारेणेवक्त्वाप्रत्ययोलभ्यतइतिनास्त्येवतस्सवैस
व्य किंचवासस्वविधिनैवक्त्वाडाद्येः स्वीकारेतुनयद्यकाकौग्रहस्सत्रक्त्वाप्र
सवतल्लङोविधिविधिप्रतिषिद्धमनामायाचयत्रपमुक्तेततः प्रवृत्तोग्रहणनस्यात्

॥रामजी॥ यमिह णेरयादेशः स्यादिति गण्यते सा ऐवा कथं स्यादिति चेत् मैवं ग्रासिध्वा
दृश्या भादिस्वत्र समाना श्रयत्न स्मिन्कर्त्तव्ये तद् सिद्ध्वादिति हिमास्मात् तेनात्वा ।
द्वकेवनास्ति क्त्वा स्वादे पाहिणेणेभ्यादेशा स्कल्यपि परत इति मा श्रयत्वात् विभा
॥१५८॥ षायः क्यप्राप्तिविभाषेयं अप्राप्ते इति यद्यपी ऽणिविपरतक्त्वीऽजीनां णावि
सात्वऽ तिङ्गीसा दिनूपुक्तिश्रावितिशाद्धे सिल्लितथा पितस्पनेक्त्यहणं लात्त लि
कत्वा दिति भावः श्राप्यति एतेनाप मंयोगिरधुवुधयातक्तीभुमिमवाप्यद्विःख
लुपास्यंत इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः अवाप्ये स्यावापथेतसंभवात् एतेन
न त्रींतं भी विएप्यन्तेति क्तेऽत्वनुभवंतः परस्माः ल्यपः स्यातिनः किल्वाद्ध्वि स्वपी
तिप्रसंसंप्रसारणं निभूतः क्ताप्रसयपुलेभः नहि धीपूर्वकाले ऽक्तुकेः नच हतद
किश्रवं स्पसो स्वपितिपश्चान्नुस्वप्य दृत्ता यदेव हम निता स्वन्चेत्रसमीलपातिथा
वक्त्काप्रसयप्युलेभत्वाहृमः प्रसक्तिरेव नास्तीतिप्रश्नः समाधत्ते मा रेनेसा । ॥१५८॥

गुणेनेट्त्वाभावप्रसंगोदाहरणं तु अवस्थापरीक्षायामेव नन्वपि कथं तर्हि निपात्य-
स्येति श्रीहर्षप्रयोगः दृष्टेस्तस्माद् वीर्याः प्यानः इति द्विविधा ह्यनेन स्याद्भ्वपि तत्र च षष्ठ इति इ-
ह्यर्थाय श्वीयां सत्वनाश्चोरन्तरस्यामिति प्राप्तस्य त्वस्याप्यभावो बोध्यः लघुपूर्व-
दिति लक्षः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः विभाषयेति नादिह
णौ कृते तस्यालोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वाल्लघुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्तीति न
चार्भस्यासामर्थ्यात् अनुगम इत्यादौ मित्वं चरितार्थत्वात् अचः परस्मिन् पूर्वविधौ
स्थानिवत्त्वमनिस्त निष्ठायां सेटीति लिङ्गात् यथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावात् स्मरयादे-
र्णौ भवत्येव निष्ठायां सेटी सम्मान्निरुत्तापकं त्वचः परस्मिन्निति सूत्र एवास्मा-
भिरुपपादितमिति नात्रोपपद्यते अणीरस्येति अमन्तत्वाद्वितीये मितां ह्रस्वः
अणेर्मित्स्येति भिर्द्यस्ति तांवर्मितो सस्मात्मित्त्वे लोपेयस्य हलि इति यलोपः ननु
स्य यलोपे कृते प्राप्ताभावान्मित्यत्वेनामिति लघुपूर्ववर्णात्परत्वाणेरितीति तत्र

त्रामिति सूत्रे वृत्तौ वक्ष्यमाणमित्यर्थः स्वाभ्यासस्य नित्यत्वे जिघृक्षितो वेति निर्देशः जाश्चेति जिघ्रो
॥रामजी॥ ऊरोतिपाठे हि कोधलोपः समासेनञ नञमिन्नून्नत्र सहस्वं अभ्यमिति पाठा
नु तस्य स्वं पूर्वपरंयस्य समासस्येति प्राचष्टे ऽभ्यस्येति प्रकृतेसेतिप्रपाठः स्वाप्रत्य
यगतअवकर्षस्य द्योतकः सनुकृगतिप्रादयनित्यांतेन नित्यं समस्यते पर्युदासि
॥१४७॥ निषेधस्यप्रतिषेधाश्रयणातु स्याद्रवात्र स्यादितिभावः स्वनुबंधासंगिकवत्व
विषयमुदाहरति कोसिचदिति कोन्त्रसिचदिति स्यिते तुः वदेतादीति सूत्रे
पमेकोदक्षः नस्यानादिवचेतिपरादिवत्त्वेन मासदाद्योरिति निषेधाभावादित्यः
परत्वेणत्वे प्राप्ते एकारेदासा सिद्धत्वेसति अकार एकस्वधौ दित्यः परत्वाभा ना
वात्र भवति प्रकृतं स्यायिकार्यमुदाहरति अधीत्यति विधायेति दधातेहिनप्र
८५४ दाप देषियोरिति न प्रावृत्त जनस्यनख नेसाद्वनाप्रस्थायपद्यतिस्पतीतिस्वं
नेपक्कम्पक्कमप्वक्कीतिदीर्घेन आष्टक्षप्रदीव्य च्वकारवकारयोरग्रहणे १४७

थित्वा रेफित्वेति कुथियुजामभावो रेफकथनयुद्धनिंदाहिंसासंनेषु इहरत्वोप
पधादिति विकल्पो न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् वंचित्वेति वंच प्रलंभने लु
चित्वेति लुंच अपनयने ऋतित्वेति ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणार्थः तस्याऽर्द्धधातुके
विषये ऋतीयङ् स्यावैकल्पिकत्वात्तदभावे किं त्वमनेन विकल्प्यते तृषि
मृषि कृषित्वेति पिपासायां मृष तितिक्षायां कृष तनूकरणे नोपधे त्वात्स्वपः
वसिनोवि सनुवर्त्तनान्नकारस्य ग्रहणं पूजार्थे अंचित्वेति उदितो वेति विक
ल्पत्वान्नोयमारंभः अंक्त्वेति नकारस्य इति किं त्वाभावान्नलोपान एवं
वेहनांचेः प्रत्याप्यामित्यनेन लोपाने ति पुरस्तादुक्तेरो गिन्नेसाहु नुजप्रेत्याः
नुहुत्स्मात्प्युकः कित्त्वादिति निषेधे प्राप्ते जग्ध्वेहदित्वा हिकः स्थेन्राणक्त्वन
मित्रं जरीत्वेति श्र्युतोवेतीटो वा दीर्घः ब्रश्चित्वेति इह नकारस्य इति किं त्वा निषेधा
द्रुहित्वेति संप्रसारणं धूत्वेति इडभावपक्षे ऋत्तो रिसह्वृ इत्यादावितितीगंतन

पस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं न तु तासां परस्परसंबंधः गुणानां च परार्थत्वादि
तिन्यायात् अनतरा वस्त्रा त्वा भुक्त्वा भुंजती साध्वी नियमेन प्रयुज्यत इति स्वरतिसू
४६ ती सादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह स्वरत्यादेरिति स्वि किं स्कांदि स्य्रोति श्रेणषणं।
योः इड् इहलंदे इति वार्त्तिकादिकारमात्रस्येत्संज्ञाने स्पाति हिनामि तिप पुंसत्त्वो उन
पुवर्त्तते इति स्क एकाच इति नेट् मरुमर मरुसुखने मरु स्कोदेगुध परिवेष्टने गुध
रोषे च क्रुथ निष्कर्षे क्लिश हिंसायां दिवादिः क्लिश विवाधने त्र्यादिः वदमत्ता।
याया स्विवस्त निवासे कि दिति अस्य मा द्विट् कि दस्तः कित् त्वा निवर्त्तत इ
तिभाव उदित्वेति यजादि त्वात्संप्रसारणं प्रक्रित्वा तिवसतिः क्षुधो रितीटय
जादित्वात्संप्रसारणं त्वा ग्रिवसी तिषः गृहीत्वेति ग्रहीजेतिस्संप्रसारणं ग्रहोलि
टीतिस्य दीर्घः नोपधात् थफां तात् ग्रहणं स्पष्टार्थं थफादि सुक्केपि धानो रेवत्काय
स्य विधानो द्विश्रोष्यस्तानिधनेन तदंतविधि नाथफांतादितिला [illegible] मात्रको ४६

दिकसमानकालेइहधात्वधिकारेपिसमानकर्तृत्वंक्रिययोरेवसंभवतीत्याश
येनाहधात्वर्थयोरितिनिर्द्धारणेषष्ठीवक्ष्कालोपस्यधात्वर्थस्यतस्मिन्विद्यमाना
दिस्यर्थः एवंचनिर्द्धारितविभक्तिरवपूर्वकालइत्यस्य॥ व्रजतीहित्वद्योतितेतिफ
लितंक्तास्याशितिस्यभावेत्रमयकृतइतिवचनात्भावोप्रिपघनादाविवनेहस्ति
ग्धावस्य॥ किंभुक्त्वाध्यायस्यःसचधातुनेवलब्धः क्त्वाप्रत्ययार्थेभूताक्रियाचक्रियां
तरंप्रतिविशेषणंधातुसंबंधेवेधिकारात्संसर्गश्चेदसामानाधिकरण्यमुत्तरका
लंत्वचात्रसंसर्गविशेषतास्यग्राहकाःकारणमुत्पादयः॥ अत्रसमानकर्तृकः
क्रिययोरितिमिदंत्वांशेनसामानाधिकरण्यमुपनिबद्धंवात्स्यायनआपाराध्यायस्यक
र्त्तन्यायतथापर्यवसानादिष्टंद्विवमितिनन्वमीषाब्राह्मणानांपूर्वमानयेत्सुके
मधुम्भोनानीयंतेनथेहापिवक्रियासमभिव्याहारेमध्यमक्रियावाचकात्क्त्वा
प्रत्ययोनस्यादितिचेदत्राहुः॥ यत्रव्यापारस्यतत्वात्क्रियाप्रधानंतांप्रतिक्त्वोक्ता

श्रीरामजी

तिसिद्धांतात्सुटिवासरूपन्यायोनास्तीतिवाच्यंक्त्वासुडादेरपवादेऽत्र स्ववाध्यं निसंकाथं
तइत्यतिहितस्यनिकृष्टोर्थः इहतु ल्युडोपवादत्केतिवैषम्यात् तनुवैषम्यादिषु कृत्याश्च
तिसूत्रेनेनसूत्राधिकारात्पूर्ववासरूपविधिर्नोवस्यमस्तीतिज्ञापितमितिचेत्किंततः ज्ञा
पकसिद्धंनसर्वत्रेतीष्टानुरोधेनतदभ्युपगमेवाधकाभावात् अलंद्वेतित्यपात्रेन
॥२४५॥ देयमितिफलितोर्थः उदीचांमाङोव्यतिहारे व्यतिक्रमः इतिनिर्देशेनानुबंधस्तत्रमनेजत
त्वमितिपरिगणनंज्ञापयतिनत्रु संज्ञायां देपोपदातिपर्युदासः सिध्यतिअयमिदं
तिसमासेनमूत्वंइतितत्रमाणात्नत्कोऽल्पपितुकन्यास्वित्वाद्याणिददातीत्यर्थः
परावरयोगेचपाप्यतिदक्षिणदेशस्यानांगंगामप्राप्यविंध्यः गंगाप्राप्तिविरहविशि
ष्टेस्यसंयोविंध्यइत्यर्थः अत्रविंध्यास्यगंगेतिगम्यते अतिक्रामेति दक्षिणदेशा
स्यानेमेवायमपिप्रयोगः अत्रहिगंगापाः पूर्वोविंध्यइतिगम्यतेहीत्रसे व्या
ख्यासस्यस्यभावमात्रार्थत्वेपिविशेष्यसंसर्गोभिप्रेतइतिनास्तिवैयर्थ्यमिति ॥२४५॥

चकारोक्तविप्रकारेण क्ङिति चेत्यत्रार्थः न त्वाविस्तुक्ते हि: क्ङितो निग्रहणं स्यादिति भावः त
न एकानुबंधपरिभाषैव क्ङितो माऽऽह तिस्तिहेरिति ह्रस्वः यमुवंद तिति तितुत्रे स्त्रसामान्य
ग्रहार्थप्रकारः अन्यथा एकानुबंधत्वाद स्येव ग्रहणं स्यान्न तु क्तिउइतितिनइनेसात्प्रिनु
त्रेति उनुबंधविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबंधपरिभाषाया अक्तिसंभवस्येवाभावात् एते
मवितुत्रेति सूत्रे एकानुबंधत्वाभिवेव ग्रहणं तन्नत्वपक्ति तन श्चादितोति रूपमस्यादितिग्र
काश्यपाभूरिति यद्यपीह परत्वात् स्फुकः क्तिनीसेवे एनषेधो न्याय्यस्तथापिवं तितपारि
स्नषेधार्थमावश्यकत्वात् फले विशेषाभावात् तिपुंत्रे सुपनस्तं दीर्घोनुनासिकस्येतित्र
नुनासिकस्य क्ङिप्रकरे रितिदीर्घस्यानुदात्तोपदेशस्यादिनानुनासिकलोपस्य च बाधित्विरि
तिवाध्यं यतिरिस्तो दोषमुत्र परमे स्फुरुक्रीडायां चनुपाचने तनु विस्तारे अल्पस्वल्वाः पू
र्वार्थेमिति तनुविकल्पार्थमेवास्मच्छलक्रदित्वात् नेनेतिरूपद्वयसिध्यर्थमि
तिचेन्मैवं वासरूपन्यायेनैव तत्सिद्धेः न चक्तस्तुनुमुनवलर्थेषु वासरूपविधिर्ने।

रामजी: त्कर्मणोः ईषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदैव प्रसंयोग्यत्वात् स्यात् न च कर्तृकर्मणोः
प्रसंयाथोस्त्वमेवास्तु तदुपपदत्वमिति वाच्यं ईषदादीनामेवोपपदत्वे खलः खि
त्वस्यैव प्रसक्तेः मुमर्थे हितत्वसुमन्वान प्रयस्य विधीयते तस्मात् कर्तृकर्मणोः
॥२४४॥ रिसुपदत्वमेव तदेतदाह ईषद्दुःसुषु चेति कर्तृकर्मणोः इभरुणोश्चोपपदयोर्यथासं
ख्यं प्राप्तं खीकृतस्य च कर्त्रान् कारणानामसंस्कारहस्ततया दिनिष्पत्तमन्या पिताश्चेवोक्त
तथा स्यात् निष्पन्नानुमादि तेन तत्सर्वेनाहत्वं यथासंख्यमस्तु तस्य भाष्यानुरोधादि
तिध्वनयन्नाह यथासंख्यं नेष्यत इति नन्तूपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावसाम्ये सिध्यति
भरुणोश्च वहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्यते नन्वीषदादीनां एकत्वकथमेतदेष्टव्यस्या
सिध्यतीति चेदत्राह [illegible] इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यमाव
स्या सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणोश्चेति भवतेः कर्मण्युदाहरति ईषदा
ढ्यंभवं भवता [illegible] इत्यादीनि [illegible] ॥२४४॥

गः पदमिति ननु पदमित्यस्य ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते करणाधिकरणयोः पुंसि
संज्ञायां घ इति घः स्यात्तदा पदमिति न नपुंसकं न स्यादनेन चेद्घो भवति तदा विशेषसिद्धिरिति एते
इति श्वा स्वनादयः स्वरितेत्सर्वे ईषड् सुषु दुःसु सामान्येनैकाव पियोगपत्तावलाद्विशेषण
स्य विषयविभागोऽलभ्यते इति कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्वितरेषु कृच्छ्रार्थे इति एतद्ग्रहणीयमिति खल् ईषत्कर
इत्यादिनो भवतीति न लोके निषेधानिषेधात्कर्त्तरि तृतीयादि कृच्छ्रार्थे इतरेषु कृच्छ्रा
र्थे इति एतद्ग्रहणीयमिति खलेङ् ईषत्कर इत्यादिनो भवतीति न लोके निषेध निषेधात्कर्त्तरि तृ
तीयादि कृच्छ्रेङ् ईषत्कर इत्यादि किं ईषत्कार्यं स्वल्पकार्यमित्यर्थः खलिति लकारः स्वरा
र्थः खित्करणं तत्र मुमर्थं निमिमीलियां खल्चेति मिनोतिर्दीङां ल्यपि च विभाषा
लीयतेरिति प्राप्नुर्निषिध्यते निलय इत्यादि एव उपसर्गस्य खल्लोपः ल्यपि ल्यपने
नैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्यादि एव उपसर्गा दैवा ति पदास्वतीति सुः पूजायां अतिरति
क्रमणे च अतिरपि कर्मप्रवचनीयत्वं कर्तृकर्मणोः चकारः संनियोगार्थः यदा कृ

स्तनो विप्रतिषेधेऽनेनेति इत्थमिति इध्मा निवृत्त्यंतेयेनेगोऽहित्ते यस्मादिति विग्रहः आकुणता
१४३ दिति णत्स्कुर्वे तस्मिन्नवहारमिसाकरः असतिस्थानेऽवहेऽपमदेत रत्नप्रांकारणाधिक
रणयोः पुंसि संज्ञायां घञ्ने स्यान्नद्यसापवादः अवहारे पादिह निकारस्तुद्धा धारावायदैपूर्वे
स्वेअप्रतिपत्तव कारेण अवहारमाह संजयाह तदसंज्ञामिति स्पष्टमेवं उदंकोह लषोसेसा
वसिद्धे उदकप्रतिषेधार्थमिदं उदंको दंचनइत्येतु पुंसि संज्ञायामिति घञ्ज्ञप्रयन्त्येहितः
उदंकेतु घञ्ञामिति सिद्धे घञ्जएवस्यान्नतुक्तुउ इति स्पष्टमेवं प्रतिषेधसामर्थ्याद्धे सापूर्वे
तेन हितद्धे घञ्जिरूपे वपोषालिन चत्वरो विशेषः येमि तिरुद्गत्तरपदप्रकृतिस्वरेणां
तोदात्तता घञ्जि पिप्पाथ्या दिस्वरेण तघैवेति जालमानाय इत्रा ज्वल इति किं सते सेणा
दनिणत्वस्येपेजालयुक्तः सिद्धः तेनजालैन्यायेन नियासनेइति प्रमितवृस्वनो
छित्वा करणमिति आखनऽप्साद चजोरितिकुत्वस्यप्रसन्त्या भोवादितिमाह १४३

नलोकेतिनिषेधात् एवंत्वघस्तनंहुतं मित्रमित्यादि असज्जेतज्ञ नरुसारवेरित्यत्र
तुरूतेरितितीः पानायाद्यते कारकमध्ये निषेधेति प्राबल्यविकल्पापत्तिरिति समाधान
संभवादिति चेन्नैवं नपुंसके भावे क्तप्रयोगे षष्ठ्याः पसंख्यानत्वात्कर्मणि द्वितीया
याग्रभावात्तत्प्राबल्यविकल्पमात्रसंभवात्किं मिदंप्रत्यासत्त्या तमाकर्तरि चेत द्वितीया
मा एपात्प्राप्येतत्प्राबल्यविकल्पे चैवं चेत्तत्र तस्यापित्तस्यर्ट्तन मित्यादितुन प्रत्यप्
वकचितु द्वितीयापि दृश्यते ओं तंदेवमनेकदुर्गं विषममितिकर्मणि चक्रतुरिकर्म
एवभयप्राप्तौ कर्मण्येतिति पमाद्युनेतिः तत्तीयात त्रहणेन प्रत्यप मात्रस्य कर्तुरिति
स्तुदृश्यादिभिन्नपुंसके भाव इति बोधं ऋतावबाह पूर्वतेतिलुडुव समनेनेसर्थः
नेहेति स्थानकर्तृत्वेपि स्वापनेन गुरुकर्त्ती किंत्वग्निर्वाद्य इत्यर्थः ज्ञारित्यहणं किं
मुत्र स्यपरिबंजनं सुखमानसाक्षात्ति रवकरणाधिकरणयेननाप्राप्तिकायेनघञो
पवादेयं गजपोत्स्त्रोडस्यांप्रसपरत्वाद्यधनेनाहि अजेवंभ्यां स्त्रीखलनः स्त्रियाः

रामजीः वेत्युक्त उद्दालकपुष्पभंजिकेत्यत्र सूत्रेऽव्याख्यानप्रामाण्यात्तु चूतसूत्रे न पूर्वविप्रति

नेव्याख्यानस्य बलपूर्वकत्वाग्रहार्थंत आक्षेप न मनु सत्यमावश्यपरिश्रुत्ये व्याख्याने चे

ति परिपाटीति पश्यन्तो वृत्तिपूर्वः ऽजादिभ्यः इतीन्स्तन्त्रकारादिभिस्तिङीप्सया क्तोऽपि

।।३।३।११४।। क्तोऽप्यः ल्युटः नपुंसके भावे क्तः ननु नयोरेकत्र सत्त्वे खलर्थाः इति लिंगत्रयसाधारण्येन भा

वकर्मणोः क्तसादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति

चेदत्राहुः भूतेऽस्मिन्धि क्तस्य निष्ठेति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावेऽर्थत्वयोरेव निष्ठेत्येव वि

हितः अत्र तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते एवं स्वविषये परत्वाद्बाधक

पावाधके ल्युडपि परत्वेऽपि बाधितेषां पुंविषयत्वं सिध्यति किंतु इह भावे क्त्वा कर्मके भस्मस्यासं

निधानात्सकर्मकेभ्योऽप्ययं भवतीत्याद्युक्तं गतं तिरस्कृत्वा न मनसा रथे इत्यादि दिदृक्षुणा

तनयाचनास्मत्र वाकेति नन्दवंतयोगे कर्मणि षष्ठी यास्मात् ल्युडादयः कृत्सु षष्ठी ।।३।३।११५।।

चनश्चेति इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वस्यैवेति भाव अधिकारस्यत्वात् रुत्वं संज्ञातेन कृ
दंतत्वाद्गस्यानिपदिकत्वं प्रयोजनाभावात् अक्रमस्य त्वं संज्ञा ग्राह्य धातुकस्या भावात् द्वितीय गमो
नग्रस्यस्त्रा विसर्गो हेतुकारस्य सपाभावाद्वाऊलकादिवरादिकः वासहृपविनाकर्मपता
नेरकारादीनि नामानि कृंएवतो ममपार्वतीत्यादिप्रयोगः साधुः रेवक्मकारलोप इति
तद्धितपरत्वाद्भावात् ग्रपसेपति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः रुदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वा
मिपूर्ववद्बोध्याः नसोमरघर त्वत्वाऊलका ह्लेनच्छोपिकात्मकः वासहृपादिद्यवत्तु
वाऊलकादेवमूतुव छेत्र शावः [illegible] नेतत्कोरः नमत्वर्थे नव इति विगृह्यगर्ही दित्वा
ब्रुप्रसपान तद्धितान्तमेव विस्पाकः इत्यजाधात्वर्थे निर्देशो प्रामस्यएवु लोपूर्वादीर्घं एवम
गोपिस्रजेरिति वाऊलकाद्गनेदी भावो न संज्ञापात्र अधिकारणएवतु लर्थी वसारंभः उ
हालकः पेल ध्मातकः नस्य पुष्पाणि भजंते [illegible] पायांसातत्या भजनं जिकाना

॥राम्जी॥ ऋन शायनमिसर्थः इकग्निति धानो निर्दिष्टो नुकरणं वृ ऊर्न मित्यनुवृत्तेः क्वचित्तु
पूर्न क्ङिद्ग्रः सूनत्तुजो वुगत्तु लिटोः पनिति रित्ति उपसर्गात्स्कन्नोतिसुवति स्पमिति ध्मा
यतेः संप्रसारणं चेत्यादिमिर्हनूणक्ष्कत्तेरिवा चिन्त्यपि सार्वधातुके परेह्वावादयः एवंभा
वकमेवा चिन्त्य पिसार्वधातुके के क्ङिच्चियकः विभाषा लीयते रितिपया नत्वा हिली ली
॥स्वराः ङोर्यकाः निर्देशो नन्तुग मनेलुक्ते पत्तु प्राच शिशनपः श्ति करणसामर्थ्या ह्यावादप
इस्तुकनत्र्पिवतिग्लायतिरिसादौ मिवादेरा प्रवृत्त्यस्य च भिन्नस्य च शित्वस्य च रिता
र्थत्वात्तवर्णे इति विसर्गानुकरणादिस्यर्थः ननु चरणाडङ्ग्वाः र्येमाणा इति तत्राहि
सत्पकारस्त्यादादेव स्यात्त्रनुकक्ककारइत्यादो यत्र हि संघातस्योच्चारणं तत्रत्तु
कार्यं विहवर्णमात्रं तत्रकम स्योच्चारणार्थत्वात्तक यंतं हि समुच्चपार्थप्रकारएवा
कारो न्यनिवृत्यर्थ इत्यादिवुयेगाम इति चेदः नाङः क्वचित्संघातारपिनभवति तेड्डेस्त
रंवाचषट्ट्कार इति स्वचनिर्देशान्त सर्वचकोरा प्रसारव्यापते नाघ्यप्रयो गा धिऊत्व ॥रक्ष्मी॥

हार्थः भित्तिरन्ये भिद्यतेऽनेति भित्तिः कुमंचस्थिंदेति देधीकरण एवायंमन्यत्रतु छिनत्ति छिद्रं

भेजति मज्जत्युच्चैर्ग्रस्माषित्वाङ्गिरादोपागः चितिपूजिच्चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेना

तोलयते स्कंलेनिहरस्ततः अतएव तुलायदारोहतिदंतवासस्सेति नेषधस्य दाहयुक्तोपवा

दस्तिएपाश्वेइति वक्ष्यमाणास्येत्सर्थः आसनेतिअस्मा मितिविग्रहः कृहलौएपदिति

एपप्रये त्वासपानचस्त्रीप्रसयेवास्वरूपविधिर्नेतिद्वन्द्वकंत्रअपवादस्यपुचः स्त्रीप्रकरण

स्याल्वेपित्तस्यप्रयस्य एपतत्सदभावात् घृष्टिवंदिविदिलोभार्थीगृह्यते कुनार्थस्पृतुसंवि

ति: इषीरितिचानि छार्थस्यपुचइ छापस्यपुचइ छार्थस्यविशेषेरखुत्सेवरेपप्रधातो

वेङ्लंएवुलस्यात्स्वयेपाकं चेङोगस्यसज्ञाकिंतदीनाम पवादः श्छादिकोनिर्छार्दवमनेप्र

वाहिकेति प्रवाहयति मुहुर्मुजः प्रवर्त्तयत्यपहरणी विचर्चिकेभिर्चर्गस्मयनेप्रत्सपोप

सर्गाभ्यां रोगश्वती तिः पामयपामा विचर्चिकेत्समतः पोरा निरितिपूरः पीडानुर्दहि

सायांलुके तेनेट्धात्वर्थे निर्दिश्यइतिक्रियानिर्देशइत्यर्थः आशिकाकरणपिकेतित्रा

॥८१ मजी॥ निभ्यः अयादेति परत्वाद्गृह्यते यं नाद्यस्य यादित्सकारान्तत्वान्नलोपः पयस्महलङि इति यल्लोपे ऽ
दाधेति रूपं बोध्यं हित्वा हलादिशेषेण तिदीर्घोकित इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः जागर्तेरिति शो
पस्तः सार्वधातुकं एकं नागुणो विधिर्विधिशित्तिगुणः गुरोश्च धातो रिस्तु वसा हलङि इति धातो श्वि
॥१४७६॥: प्रेपः णान्तत्वे विधेहल्लेनतो धातुर्लिमतेन त्वयंगुरु इति संभवति अजिषेयाहि गुरुः आशो म
त्वेष्या लभते तत्र यहेतु मतर्पनि नवु विपरीत मस्तु पुंवत्ति हल्लत इति नाचूश्चस्य स्पि धातो कुं
क्वीन्निसारेः सत्वा दिति चेन्नैव चेष्टायामनर्थानि ग्राह्यासायां भूमुर्वेति निर्दिष्टेन वि
परीत मस्य अस्य का प्राप्त सहिते ॥ निर्दिकथं तर्हि सुखानुगं घल्वव्धेरिति कुञ्चोर्ध्विति समस्य
षिः त्वादिः लभते सेवायाः चिन्त्यैषस्य नर्थका लक्षुप्तिब्बलीमनुपलब्धेरिति नाप्यक्षये॥
गाहृद्यज लक्षा कि अपि वोध्यः स्वतस्त्वि हमनोरमायां बोध्यः भिदेति एवमाद्योऽदन्ताः
समुदायावयवा एते प्रयुतेन त्र्यपेक्षति नामा भिदकसादयेन आदित्रिटिन्नु सूत्रे वेनि
दिशः ॥णि॥ विप्रिय प्रावल्य लोकस्य सिद्धार्थ विशेषणफक चिदलाक्षणिकस्य कार्यस्य असंग

तीसार्वधातुकयोर्नोरात्ता इति पर्यवसन्नोऽर्थः इत्वाभाव इति ... तिस्यतो निष्ठायामस्याभाव इ
त्यर्थः हन्तेरिति मकारस्येत्वं हिनोने स्तः गुणं इति बोध्यं कीर्तिरिति कीर्त्यां निष्पां संसृष्टे।
ति पुंस्त्विद्धाप्ते क्तिन् ... जेत्मदा तनत्वं च तं सुन्तेकीर्तिर्विजयते तोऽन्यदा तदि सेव पित्कारणं तद्
तरस्तु गर्थं यगत पार्श्वे तितया हि ... प्तिरिति भावः ईरतेः स्यामिति ... भरण्यसा
जीविका कुमारभृत्या कुच्छ्रे ... शित इति रघुः संज्ञायां किं मतिः धृतिः स्त्रामुतितथा
चमवहतः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तमितिमतो रजः कृष्णामुतोसादिवन्ते नमतिबुद्धी।
सादिसूत्रे घ्येयोः गादेवमनिमजासादिना साधुत्वमिति ... युक्तिः प्रयुक्ता क्रियेति य
दो भावकर्मणोः शंतादासार्वधातुके यक् रिङ् ... स्व तिरिङ्ङादेशः ... तुयगाभा
वे विशेषपरभोरिङरदे ... तेपडिं सति रूपं तुल्यं ... इयेमीव इति ... कारिकारके
पीत्यर्थः ... एवं ... नपा इति ... यकारनिवृत्तिरिति हत्वादि
... नास्ति ... धातु ... वाम्या स संज्ञा ल्वीकारस्तु इह च तत्र ... नावादि

कर्तिः इति चिनोतिरित्यौ तिमंतु द्विपाशु भयद्वसंगे परत्वा किं त्रि स्पर्थः प्रुपसी तिपरत्वा
॥श्र त्वात्करणाधिकरणयो ष्ठे तिस्नु टिप्राप्ते वृत्तनंष्का तिः ष्ठोत्रयंडारि तियज्ञः क्लि त्रिवचिस्व
पीतिसंप्रसारणेशुष्व प्रस्तेतिवत्वेद्धि ष्टिरिति रूपंप्रस्पते ऽनयेति विग्रहः एवंश्च प्रत्ते ऽन
॥२३९॥ पाद्ध्शिः सूयते ऽनया स्नातिः तेननत्वमिति कीर्त्तिःश्यापोरदाभ्यामिस्पते नन त्वलू रि नि ४
स्मादौ तुल्या स्त्रिप इत्यनेनेति विवेकः ल्वा स्त्र तिक्वादौ निष्ठायाः मित्यत्वेस्य पः श्नौरि
तिनिंश्चेतिः चरफलो रु त्वेवीर्द्धपधाया दीर्घः क्लित्वपीति स्त्रियामितिप्राप्ते वेन त्वि
याभावास्वरूपविधेरभावादिस्तु क्तं क्त्वज्ञेरपवाद इतिपुरस्तादपवादन्याये नस्याद्विप्रस्ता
तश्च पापसर्गा इति चेन्नैषिद्धियादि भ्य इति आगस्य क्लेपवादो न तु एवुलि त्योरितिभावः
एवुलि त्योस्तु परत्वादस्त्र वत एवकोन्यस्याप्यिकं कात्वं स्याप्प मितिभाष्यकारप्रयोगा
त्तस्थियैरितिघनिस्पतीमस्याभिस्यातइत्वं संगीतिरितिहमास्थ्येत्यादिस्त्राइसंय
तश्चीतिमंहषेनि स्त्रवादस्तुवर्ततनइस्पर्धिः एवंच क्लिन्नंतस्पाप्तकृदन्तत्वेआगेकातियू ॥२३९॥

ति मन्त्र हि नित्यमिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव मविषयत्वं निर्लीयते
एकयोग स्त्वेग स्त्वन्तुर्निर्दिष्टस इत्यधिकारा न्निहृत्यार्थं सा विवक्षा पास्यानं बंध सज्येत ततश्च म
यं विनापि क्ति रितिद्वयेनाः स्यादिति भावः ३ अमि मितिवपेर्यजादित्वात् किति संप्रसारणं वाच
निर्दृत्तमित्यर्थः यजां याचा भावे ऽकमेरिकार केचेति वर्त्तते अत एव यज्ञेन यज्ञमयजं
त देवा इत्यत्र इत्यत्र स्तन इति यक्षु इति वा चक्षु ते भयसम्प्रति रित्यादि किं त्वाप्प्यते लोपः अन्त र्धि
रिति अन्तः घ्रा इत्यादि ३ विधीति वार्त्तिका ऽ उपसर्गत्वं उपाधीपतेनेनेति एतेनो पसर्ग स्व
धर्ममादधानो सुपाधिः वाकलका कर्त्तरि कि रितिमाधवादियं थो नारजेन्द्र इति अनितं विधा
ता विध्वस्त ३ घिरित्यत्रापि कर्त्तरि मा भूत् किं किंतु विधाने इत्यस्यापि गुणधात्किदना नि रू
पसिद्धेः सिद्धं यासिन्न य अत्राप्यपवाद इतिय तुष्ट क्रियावंबंध्याचरणाएा श्राङ्कः मां मात्र किः
कारे ऽधिकार इति घञ्त्वप्रत्ययहृतत इति तद्वत्तिरप्यसात नहि तत्रखीत्व विशिष्टेन बोधः
किंतु पुंस्त्व विशिष्ट इति ध्येयं अज पौ स्त्वितितयारव वकारः चयः स्व कितो ऽवकारः

निरणः संग्रामः विद्यंते विशेषेण भेद्यंते इति विग्रहः वैरस्येदं व विश्ठमत्त्रगाथ्यंवालन्नरणं घा
॥१३०॥ सः इत्यमरः उपजापो भेत्र भेदः आरे निनाद निनद ध्वनि ध्वान रव स्वनः इत्यमरः क्वणोनि
क्वाणोनिक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणः प्रक्वणा
दयः इत्यमरः अनुपसर्गे सुप्युपदे नित्यमप्साज्ञा वा दोषम दवसंभ्यांव्हर्षेइति कृणोत्कंश
समरः संयुग इति हर्षमामृदिति ज्ञानीनेसर्गेः भजन संप्रहरः भावे घञ्नमन निवधोरिति ह
क्षि निषधः प्रपञ्च रचना च तेनेरंथोरिनेलंघ ति इति इत्यत्र भाव भी वो यष्यान्तदेनदाह
प्रथमं द्वितीयं वेत्यवाग्रहः किंतु गर्भग्रहणमित्यमेनेनशब्द घः तोदात्तइति स्वरेव धनः हे ५
इत्तोदात्तनयमे द्वारितइति भावः आगारैकोप्रघाप्रघणमलिंदाव हि द्वारप्रकोष्ठके ता ४
इत्यमरः संयोगो मत्तनहि क्रिया च वृद्धिकाप्रकाउमुद्यतन छनेप्त्रस्तवा चुकान्तम
नीत्यमरः पचितः अच्चमिति अतएवपाके निर्हारमिति गृह्यते ते न तु भक्तेनेति पतु
प्राचोक्तं भावाद विति त्रेति भाव त्रेमीयात हितेति भारत्मा तमिदंति स्यग्रहणादि १३०

भावंकर्मणोभ्यांख्रीस्वलना इत्युक्तेवत आह कित्ति विषयेतीत्ति तस्यामस्मिधेयाभ्यांस्तेपपदे य
त्वासमात भावादेः हक्कितत्तोग्रहिरुपात्तः शब्दादेस्तुकं इत्वत्तः तथाहियह समिमुंटेत्र
क्रोशेवन्निग्रो ऽप्रेलि तस्यांप्रोयइ अवेव षडिति विधेविमाषा प्रेवाणिनाभिसादियरो मु
वोकहानिह समस्यानंतरम् आड इत्थुवो रित्यस्ततथामुन इत्तमिसेवक्रत्पेगतेः आद्यादनोकिं
प्रकरणोगोः प्रत्यस्त इत्यादौः परिभावइति चक्रगदरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेत्यमरः
परत्वात्कित्तवउवेप्राप्नोति तथा चपूर्वविप्रतिषेधोयंफलितः एवं चवासरूपन्यायोत्रनाश
कितेः ऽ नयनादत्वादिति भावः वर्षमिति हृषभो वर्षणादितिभाष्यप्रयोगात् इत्नुउपि
उ क्रे ४ धर्षणाद्वृदोरसस्चेनयोः समाहारे सोत्रपुस्त्वमृदोरित्ययन्नकारः किंत्
रः निर भोम्लोरित्यपवादत्वात् चविधानाज्ञापकदीर्घी तस्य उदाहरणानि लवः
पवइति निश्चयप्रत्ययः पः शाभ्रिरन्यत्र यइति विवेकः हस्तादानेचेत्पूर्वकात्पिवेनोतोर्ध
गृहान्हतः वश्चित्तस्यो रितिघञि आनेव वञ्चेव स्तनवशः रणंतिग्राहक वेन्स स्मिन्न

॥२३४॥ सम्प्रदायो ऽरिति पुत्र आप्तः श्वालुरा अत्र गुरोः प्रग्रहस्य स्लोकरेत्र स्वप्रज्ञाप्तः कुंचिरकारखेष्ये तेन
गुणञ्च समानिहारः सैष्याः समवस्था न्यायतो ऽङ्गीर्माप्याकुलकात्स्त्रीकार्या अमि विधौ किं
संराव: वासरूपेणाघ्नः कृष्णन भवति पुनर्भावग्रह णात्तनच कार ऽभिन्नकारकनिवृत्तये।
भावग्रहणमिति विवाच्यम पूर्वस्त्वत्र खङ्गा कि स्वाभाव्यादेवेनुणो ऽप्राप्ते: लुप्ताद्यनुसभावे ग्राह्य।
घ्यन्ते सरावणमिति तत्र वाकुलकाद्वेल भ्यते सर्वस्माकरः आलिनुणः अनेने नुणेनणात्तु
बंधो विशेषणार्थे इति इष्वमितं सांराणमिति समन्ताद्ध्वस्य स्पर्धः संग्राहो मितिविधिर्यात्तकः
पूर्ववसंगतिकरणं अत्र स्तम्भितत्वादादिवृद्धिः स्वभावन भवेदमाणि नुणतं नपुंसकं अ
कोत्रोगृह हस्त स्पशाने ऽयमारंभः अवग्रहपरस्मिति द्विदविशेषस्मर्थः नियहो निरोधः बे
लिसायां लिसायां किं देवदत्तस्य ग्रहः कुरुक्षेत्रे मिनि वेग्राह स्पर्धः पात्रग्रह्याहणेति मि
क्षापात्रोपादाने न पात्रं गृह्णीत्वेतियावत् हनोत्रप पदे ह ओमा वादेोघ स्पान्निव
राकान्ये नियहवह स्तादिनाक मेणपत् नत्र स्त्रीत्वविशिष्टेक मेणिपरत्वान्किना ॥२३४॥

र्थः संघेचानेजारेच्चाधुस्वैश्यरा स्तेषां भावश्रेणतरा घर्यस्त कर्मेति स्तनपरस्मार्थकारा
धरभावेनसूकरैः श्रेरतेनदेवंम्रसुदाहरणं यदानु भिन्नुवत ष्टथकरथगेवाव तिष्टंतेतदेहः
पिभवसेवघ चक्रमेव्यतिक्रमेव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः परस्परकरणमिति यावत् तत्र
वर्त्तमानम्धातोरित्यर्थः भावेणजिति कर्त्तृवर्जिते कारकेन भवसन विधानात्हिसाडः भा
वादाविति शेषः चोक्तं यत्तड पेक्षमाकरर विरोधात् णच स्त्री अनेन णजिति चकारोत्र विग्रहो
षणार्थ इति ध्वनितं स्त्रियां किं व्यतिपाको वर्त्तते एतेन घञ्भ्यामतिप्राप्तस्य निषेधो ना
दिहक्षिरेवणच नस्त त्क्षितत्वा भावस्य नस्तक्षि तत्वादभावः तङ्कह णेनगतिकारक पूर्वस्ये
तिपरिभाषयासोपसर्गधातोणजं न त्वा नतो भिन्न सप्पुक्ता दिहक्षिरुपसर्गेसात्रयेनाद
हरति व्यावक्रोश इति कुतः आकानस्यारे नत स्त्रियां किं त्रितिश्रकरण एवायं णविधेयः ए
वं च स्त्रियामतिनकर्त्तव्यमिति लाघवमिति चेत् मेवं स्वरूपमित्यधिकारेवासरूपविधि
निषेधापत्तेः स्यात्तेतु व्यावक्रुष्टिरिति स्त्रियां किं त्रापि त्रपवादविषयेप्यत्र चोरीर हरणम्

परिगणनादिति चेदाह । अन एव वा निकर्षे प्रयोगादो हेष्वति सृणाजे घोन्निरितिस्च इति
हृदये रावितस्परा ह्वेन इति नी भ्रषापण इत्यस्मादेवायत्तयइ इ समिन्ग्र धिकरणे लुप्टोपवा
॥ स्रुहा ॥ दोयं घञ्ञ कंदोषप्रस्थ विषयणास्यैवणाप्रान्न वचनं केचित्तु प्रस्तार पंक्ति रिति प्रयोगानु
रोधेनाचक्षवा चिनिनानुवर्त्यं तित्रदियाह । भावे दोघञ्जस्यानुग्रहहहृह इति आत्रस्यायेपवा
दः परिभाः अन्यादिति । कौ अनं घृतेपणानाम्नाकरणं मध्ये म । परावनु अत्र वाचक्षुः द्विः प
रियहणमिह व्मर्थैस कृत्यवकतु राक्यंतथा हि यद्येनियोद्यूते इणे णनुपासर्येनावज्ञेषे इत्य
नुवर्त्तनाहिएणानुपात्यय इत्यत्रनुपरावित्यनुवर्त्तनाच्चेष्टं सिध्यतीति ननु पूर्वसूत्रेऽप्यनुपात्य
यः पर्यायार्थक एवव्याख्यातः तथा च तत्तत्तु इत्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चे
दाह । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनात्राभिविधौ विकल्पायापरमपि प्रत्यभिविधेभाव
स्तु णिनिति इनुणं वाधित्वास्यमेव घञ्ञ भवतीति आकायमिति आचीयंते ऽस्मिन्निष्टकाद
स्याकायं तत्राधिकरणे घञ्ञ त्रग्निस्थ लविशेषः चिन्वीत्मचयनैनिष्पाद्ये दितिस्कस ॥ स्वह ॥

नv

बद्धिरस्त्विति वाच्यं तारपक्षे इमितां कृ स्वरूपकृस्यापतेः जमीजर चिति जघातो रोगो मित्वात त्नु कि
न्तु सत्तिति तस्य परत्रिमितत्वाभावेन किं त्रुयुपधेति कौस्तुभस्य निषेधेन वास्यान्निवत्वाभावा
त्स्मारइति रूपं सिध्यतीति भावः एतेन दीर्घतेयेदाराः जयंतेनेनेतिजारइत्यस्य एणंतास्यामेवा
करणे घञ्जस्त्क किं मनेनवचनेनेति केषांचिड् क्तिः पुरस्तादोरविसपवाद विषयेजत
सर्गस्य घञोऽलंभत्वात स्वअधिकारात्पूर्वं वासरूपविधेरनंगीकारादपवादोप्य चकरणा
धिकरणयोरितिल्युटा वाधा रिहड् लंभ इत्यस्य देतान उपेसे नियुः समीप मेसेत्यर्थः त्र
पादाने इति पुरस्तादपवादन्यायेन इउ श्रेवतस्माच्च एव गप्त्वाद त्वात् स्त्रियां क्तिन्स्यादिति तत्
साधनाद्यायमारंभः घञ्जेतु मणमजयो विषयइति वचनात् स्त्रियां घञ्जनस्यादिति स्त्रि
यांग्रहणं तत्रपध्यायेति यास्त्वयमध्यपयति तस्याभिं रूपद्वयं पुंयोगे तु ङीषेव ग्रस्रुणामाम
स्त्रपादिकइत्युक्तं करणेकःइति हेत्र वरणोइ स्तस्माद्धि स्पर्ध्यः वाग्रारइति पसर्गस्य
घत्रीतिदीर्घः नत्वपदत्तिण्णस बगामिनोग्रारणाइति क यंउयोगावाधुवर्णे सर्ध्या

यांतस्यकर्तृकरणेकृतावज्ञमलमितिसमासः। अत्र सूर्पसंख्ययानंकुलादिरपिपरिच्छि
१३५ त्तिः सूर्पादित्वं तु अर्थकं न तु नाशं निष्पावगतादित्वं गुणाद्यं यद्यपि तु मिश्रभोः पूर्वत्वा शिति
घञ्लभ्यतेतथापिसर्वग्रहणवलादनेनापिभवितुमर्हतीतिभावः। अप्रसयसमुखा
दाहरणमाह द्वौ काराविति क्विद्दिप्रक्रमेणघञ् भूम्न्यादिनाविहितानांघ्रामादिरादिः
कारः इह अकृत्साश्रयणेवापवादो न त्वर्थाश्रयः सर्वे म इति पंचमीनिर्देशो न तथै
वावगमात् तेनायं घञ् कृत्साश्रयोऽपि न क्तिनोऽपवादो न भवति एकानि तिलो विभ्रतिः वसूर्व
कायप्रत्ययेः क्रमेणिमाक्वाक्तिन्नकार्द्वीकृतोदाप्रक्लिन्नइत्यर्थः तुन्देतनतन्हृच्चेष्यितुमुक्ता
अजपोरपवाद इति तयोरपिकृत्साश्रयत्वादप्रच्चाद्यापच्चादयोः समानविषयित्वे
चिसामान्यविहितं क्तिन्न त्वर्थाश्रय इति दिक् दारजाराविति अकर्तरि कारके इत्यधिकार
हृदोरविलस्याद्यजपवादत्वाच्चकर्तरिनणर्थमिदं वच ॥ नेणिलुक्त्वेति चाद्यन्तलोपे
हिसतिघञाश्रयाद्वृद्धिर्नस्यानणिलोपस्यस्थानिवद्भावेनमवधानान्तरणिच्चेत्तिमित्ते १३५

क्रूरायां पातुर्न दोषः ह्रस्वश्च घेयम् रक्षंच रोगी चिरप्रवासी परान्नभोगी यपवस्सथ आयीयजीवृ
त्तिस्तन्मरणं तस्य विश्रामः इति दिक् विश्रयोगाः साधवएवेति बोध्याः अवोदः इति न्दीक्ले
दने अवपूर्वः घञि नलोपो निपात्यते एधः इति इंधेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते नधा
न्तु लोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते ओद्म इति उन्देरौणादिके मन् प्रत्यये नलोपो गुणश्च श्रथेरि
ति पूर्वस्य हिमार्थस्य चाहञि निपातः इति बोध्यं आरिशाक्षमिति सर्वात्मः नासंज्ञायाह
रास्यागेहूतोऽकस्मान्न मारस्याजक्तिः परिच्छित्ते संज्ञोत्सस्या मित्यर्थः कस्य पुनः परि
च्छित्तिरिति चेत्तत्र स्वस्यार्थस्येत्युक्ते आरम्भाय हणम्ह दि निरासार्थं तेन परिमाणं अह
णं न संख्याव्यत्रुह्यते सर्वेभ्यः किं अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनाचमेवच अवाधोना
तेषंतं कुल निचायः इति निचीयते राशी क्रियते निचायः अत्र राशेरेकत्वेन समुदा
यिनां परिच्छित्तिरर्थात् जायते एरजित्या चिंडान्नेघञ् निष्पूयते नो भ्रंसैः तुषा
द्युपनयतेनयतं कुला दिः सनिष्पावः ऋदोरविसप प्रान्नेघञ् सलैर्ल्लतिकिरणोत्रि

न्तु विशेषणं न तत्समपदमिति ध्वनयन्नाह स्थिरे कर्त्तुरिति अ॰ ई चीरिशुसारपश्मा पागेत्रमानं
व्याधात्वादित्युक्तः स्थिरार्थमिदं वक्तव्यं नं तेन विसारो मः स्यङ्स्पत्त्रविविधंसरती सर्थः संगह्य
॥२५४॥ न्ति अतीसारइ तित पसर्गस्यघञीति दीर्घः सारवत्समिति अत्रापि सधातुरंतर्भावितण्य
र्थः सारयतिवेष्टयतीत्यर्थानुरोधात्वलवानेव हि वेष्टने सिद्धावस्थापनरइति पिवतीत्यादौ
नु साध्यस्व पत्रोधात्वर्थइति भावः आवमेनेति नोदात्तेति स्वेत्रनाचमेरिसुक्तत्वादिति भावः
नत्रैवस्वदेऽनाचमिकमिवमीनामिति वार्त्तिकात्रिप्ति निषेधोनेसाहकामो चामइतिष्य
मे रुदानोपदेशत्वाद्यत्र हुद्धेर्ऽइतिमेसातयरितुर्युपान्विश्रामयेत्सादाविवणिचित्रिप्ति
माघ्रिस्यणिजंतादेरचक्रियतेतदारूपं सिद्धतिनचाणिमपिह वृद्धिनिषेधः शंक्यः नो
दात्तेस्त्रकृतोस्खुमस्यापि च निषेधाभावात्नचैवमपिमितांह्रस्वइतिह्रस्वः स्या
दितिवाच्यंवेस्तनुहृस्यमवस्यते विभाषाश्रयेण निष्ठा सामान्यसिद्धेः परंतुणिजंतक
स्मनायामर्थोनिष्ठत इति भावः वस्कन स्कनिष्टतत्रेषणाद्धातोः घा रुते र्थेणिजनिवि ॥२५४॥

ख्यानविस्तरस्त्वियं मनोरमायामनुसंधेयः वष्टीति कर्मपकांतोकुंतिरिछेत्विवसुधातुरपी
छार्थिकः ड्राकधषश्चयमण्यक्रियार्थोपपदार्थे आरंभः भोक्तुं ग्रास्नोति धः ज्ञोतिजानाति
इसेत्वहिभुजार्थोविषयतया संबंधं तानमुलणंस्वगम्यते ग्लायपति भोक्तुम्मिस्पत्र भोक्त
षिषयिली ग्रक्तिगम्यते भोक्तुं घरेत्तड्स्पत्रु भोक्तु महेत्तीतियोग्यता आरभते भोक्तुमि
सत्रभोक्तुं मिस्पत्रभोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेर्बाध्यवस्था लभत इत्यत्राप्रसा स्वा
भो ४ तंप्रस्तिभोक्तुमिसार्दोस्तु सभव मात्रंपर्याप्तो भोक्तुं इति भोक्तुं समर्थ इति वपलक्षणा
थमिति तिनस्यफलमाह अनेहा इति कालो रिष्टोप्यनेहापीत्यमरः तेनेहेनेति अनुवा
देन भवतीत्यर्थः यागाध्यायानिनीयत्वमित्यर्थः उपलक्षणार्थमिति तिनस्यफलमाहतुमर्था
च्चेभाववचनादिति चतुर्थी एवं लोपवाद इति अव्ययकृतो भाव इति भावे विहितत्वात्तुमु
नः प्राप्तिरेवनास्तीतिभावः पदस्जनपद्यते सा वितिक्रि रस्य कार्य विवक्षात्र बोध्या पद्य
तेगच्छतेयेनेति फलितोर्थः रुस्थिरे संनैरिति भ्वादेर्बहुहिं त्वा देश्वयहणं प्रत्यपार्थसक

रामजी: जरा॥ इह मिहार्थीजयः ताश्चम्नृस्वंतुन क्रियायामिति तुं जंड इति प्रयोग स्तक्षारयतीसा
माहारेणासमर्थनीय क्रियायोयोयां किं भावतत्कोयपनिष्पत्तिरंकः अस्यपत्रधावनइति कि
क्रियानत्वसोऽंकः पातनार्थीवनंतुरंकः पतनेहेतुर्भवतिनतूदेत्त्वमिति टिकं समानक
॥ २८३ ॥: र्तृकेषुत्र क्रियार्थेतिभोक्तुमिच्छतीसत्रभोजनविषयिणीच्छेतिप्रतीयतेनतुभोजनार्थेच्छे
तिच्यतः पूर्वैरिणाचीमिरितिभावः स्त्रस्यसमानमृष्टस्कतावच्चनच्छाह एककर्तृके ति
यस्याभवेपुत्रस्यपाठितुमिच्छतीतिप्रयोगः स्यात हेत्वदत्तं भुंजानमिच्छतीतिक्कार्यिका।
अत्रकाशिकायामुक्तं इच्छन् करोतीत्यत्रानमिधानान्नेति अत्रनिकर्षमाहउक्तविः
षयेइच्छन् कर्तुमितिप्रयोगोभावेपिइच्छन्करोतीत्यगच्छतीत्यादौतुमुन एवलाविति स्त
त्रेणस्यादेतन्न तत्त्विंसंकरोतीत्यर्थे तुमुनः प्राप्तेरेवाभावात् तस्यभावार्थकत्वात् इह
चल्लटाकर्तृत्वितीतेः किंचइच्छन्कर्तुमितिप्रयोगेनेष्यतेइतिरिक्तंवचः कर्तुमिच्छन्इति
प्रयोगस्यसकलसंमतत्वात् परानुपूर्व्यायाश्चाहरपात्रंपात्रस्याहन्ते साद्रा विवक्षाया तत्त ॥ २८३ ॥

भयेषु गिरितिमप्रसयस्तं नियोगेन वैकल्पिकः शुकप्रस्कंदस्तस्मादिति प्रस्कंदनः अपादाने ल्यु
ट्प्रस्रस्तस्मादिति प्रस्रस्तपचाद्यच् मुख्यस्तस्मादिति मूर्खः मुहेः खो मूर्खः स्खलस्तस्मादिति
खलति निश्चे श्रि रइति श्रागुर्कंताभ्यामिती निताभ्यामिमन्तुक्तो हु सन्निहितापादानस्यैव
परामर्शादपादानादन्यत्वे सर्थः स्यादिति भावः ततो सावितितनोतेः क्तीरिक्तः अनुदात्तोप
देशेत्यनुनासिकलोपः असोनततो भवति विस्त ततो भवती सर्थे तनोतेस्त नत्तमिति गम
नादिना निष्पन्नं पतद्दर्भिहृतेः कर्मणि मनिन् अश्यतेव्कर्मा मार्गे इत्समर तुमुण्वुलौ क्रिया
अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्यां अनेद्यो धातुः तुमुण्वुलौ स्तः कृत्वा विज्ञेयाविपि स्यम
यस्तो भाव इति वचनाच्च वोतुमुनण्वुलन्तक्रिया क्रियायामिति सप्तमी निर्दिष्टेन जनका
चकस्य यातेरित्यत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्युपपदत्वमिति कृष्णंमिति कृष्णकर्मकं
यश्च विष्णुहन्तुं निमित्तप्रयोजनकं यानमित्यर्थः कृष्णंदर्शक इति कृष्णकर्मकं भविष्य
द्दर्शनकर्तृकदर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः क्रियायां किंमिति हरिभेद्रस्य

माहकेचित्स्वविहिता अयं नित्यं पकलजिहितः शाकुशंकेरपिभवति शंकुलेतिप्रयोगस्तन्नि
तरं किंच फिउ फिउप्रत्यययोरुभयोरपि नविहितौ अतौ हस्येतस्य फिउः स्यात् फिउ इति नयोः किंत्वं
॥३।२॥ चकल्पनेनयाबंड इत्यत्र सत्वाभावश्चेत्स्यादिसंज्ञा स्यादिति अनादिसंज्ञा स्वेवननुसर्वावि
त्याज्ञः हृषेकलजितिप्रत्ययं दृष्ट्वा शंकिः प्रत्ययान्तस्य जेनेन संकुलेतिसिद्धं इत्यगमाविसा
रिण्यः फिउ फिउादिप्रत्ययाः गत्यं नैकार्थाधिक्यादितिश्चेत् फिउ इत्यादेस्तु एव प्रतिषेधादि
कार्यानुरोधादनुबंधकक्कारादिकं विद्यात् अनुबंधमित्यत्रोपः सर्गस्य घञीति दीर्घः ए
तेड एणादिपुरुषस्य एणाशितमसिस्थीः भ नोपिषहस्य तेन नन्ववं वृत्तेमा नयहरणं चोणादये
वज्जलमित्यत्र नानुवर्त्सितां एन चोतस्य संवत्तन्यतां आविशेषेण कालत्रयेपिप्रत्यय
लोभादिति चेत्स्याज्ञः वाज्जत्यन वर्तमानेन नंवतिभूतभविष्यतोस्तु कंचिदेवेति विवे
कः पर्त्वानायेस्मिन्निति गम्यादयः इति गमिष्यतीति गमीयामं आगमिष्यती सागामी
गमेरिनिः आङि॥ णिन्याऊ पूर्वस्यतु णिन्वाङ पधाहृद्धिः भी मा नी भइ इति भियो हेति ॥३।२॥

सुचितमिति दिक् । यद्विशान्वोक्तं लाघ्याहार्खरिमो निर्दिनिसूत्रितत्वात् तूष्णीरथः सदान
त्वइत्साद्वावाधकंद्रानद्दीनामत्र नच स्त्रियां कि त्रिसधिकारस्यं वार्त्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न
तृणादि सूत्रस्य भितिवाच्यमेवमपि त्वरित्ते पाणस्यानुचितत्वात् न ह्यसौ वार्त्तिके ऽस्तीति
दिक् । एवं संस्तानेस्तायते ऽर्द्ध इत्यपि प्राचोदाहरणममाकं संस्तायते ऽर्द्ध इत्येव सूत्रस्यग्रा
करे पंचपाद्याद्वपाद्यां वा ऽस्ति आज इत्यनुवर्त्तमाने मनेरुन्द्रेसेव सूत्रितत्वात् इति दिक्
इति चतुर्थपादेशाचः ॥ आद्याः उणादयो बहुलं वर्त्तमाने लभिस्ते वर्त्तमानग्रहणं पुवः
संज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्त्यं तदाहरणाद् इति अत्राह सूत्रे धातोः प्रत्ययः कृदतिङि
त्यनुवर्त्तितेन कृत्वा पाद विहितानामष्टाध्यायी बहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसं
ज्ञाकृत्संज्ञा च सिद्धा तिन यथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे धातोः परे कर्त्तरि कृदिति कर्त्रर्
थेभवन्ति तेणादिप्रत्ययांतस्य कृदन्तत्वेनाप्रातिपदिक संज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिरित्यादि
सर्वमपीष्टं सिद्धमिति अपरिपूर्णानामुणादीनां परिपूर्णणाय बहुलग्रहणं तस्य फल

॥रामजी॥ पाग:वपूंषितस्मैवपुषोचपुष्टरमित्यादिमंत्रेषुआद्यक्षरात्तदायात्अनुकूलमथवेदमाथवस्थि
तं इत्यादिपदोहित्नीयपादेक्षमाश्चतनीयपादेपिस्तनिधरपिपक्षिणश्चमिहिभ्योणोस्तु
चितिप्राचापगितिनत्रहृषिहृदोकेषामपिवृत्तिकृतंग्रंथेनपगितोदृःषयंत्रेःहृदपिस्तुरि
॥२३॥ तिप्रयोगोपिश्चाकृरेन्कहश:स्तानिदूषिषुमदिम्मइतिहिपंचपादीपाव:घुषिगांधिमंक्रि
जनिनमिम्यइतिरहृपादामधिकंपगितिमिसन्यदेतत्तयदपिस्तुवक्तिस्यहियहिमजन्मआ
ज्यइतिपगित्वादराप्पजराघ्यइतिप्राचोक्तंतदपिनक्षजगृहणस्यआक्यानोरूत्वाचइत्या
दयस्तृतीयपादेप्रमादाः यदपिकरसृजागम्यःक्किनकीविःगीर्विःस्तविरितिप्राचोक्तंत
दपिलिपिप्रमपुत्रमेवकृविहेपेभ्योनिगरणेसत्यान्ने इतिप्राचोग्रंथविरहस्वनामुक्ति
रपिमूलायुक्तेवामुक्तानृपस्त्रृजागम्य:क्किनितिहिपाव:उणादिवृत्तिरुक्तोमाधवादीनां
चसंमतो जीविःपशुःगीर्विहिंस्वःस्तीर्विःअध्वर्युरितितद्ग्रंथेषूपपादितंस्त इत्यस्यदीर्घ ॥२३॥
तत्वएवरूतईरुतोरितिइत्वेलभ्यतेनमुक्तस्वातत्रेःपिनस्माद्यथाकरमेवहियहीव

तिमंगलंतत्रसाधकमिति यत्मंगलः स्मात्त्रायमाणाश्वस्यविल्वमस्तके स्त्रियां ग्राम्या
मघः पुष्यीमिसिध्मुल्कवसास्तुवरोचनायामथेवघ्निल्कीवत्रिवकोरेत्रिखितिमेदिनी
इत्युणादिषु पंचमः पादः ५ उणादिप्रत्ययाः संतियादेनारत्नात्रयंतेषां चिं त्वेचन
क्तनज्ञानेदस्वामिभिः कृतं १ प्राचात्तुकनिपपानामेवोणादीनामुयत्मासः कृतोननुस
वैषांसोपुपन्नासोऽनेक मध्यहूकमनपाकृतः किंतु विशिष्ठेतिस्पष्टं तत्रापि केचित्तु मादा
मनोरमायांदाउँजात्लेवकांक्षित्वमादानदर्शयामः मजोस्थिरिति शिवप्रकरणे वृद
तिसहः वहर्षवत्युपन्नस्य परोब्रजेः परंजइतिएवस्तेनैवषः प शिज्ञाडिसमयं हिश्चाचो
यंपस्तद्यास्मायातसौत्रेणपंचपादक्तणादिस्त्वेश्वदंपग्रतइत्युक्तंतद्रमयमपिश्रामा
दिकं किंच वीनिश्चि चदीर्घो हिइत्रकम्पपरो ब्रजेतिसूत्रस्यप्यागत अस्मित्रंत्रेणपंच
पादीधनतिंमूवल्लिड्वपितयियतिपजेरु सङ्गितपरितंतदनाकरंतघाहिजनेरु
शिश्रविष्ट्वयिपजिंननिघनितपिंमोनितएते रिंच्चचरोशेवित्वेतिसर्वसंमतः

रणारोवृषाजियइतिस्यात्तथाकः अक इति किं हिंसति वर्चिस्वपीत्यादिनाकिन्नः सं
प्रसारणे सत्या कुवः अकुव इति स्यादिति वाच्यं संप्रसिस्यः सुविति प्रत्याहारो गृह्यते
नतु सप्तमी वकुञ्श्च नंकविमर्त्सेवग्रहणात् आरभ्यसामर्थ्यादिति कर्तरिपूर्व त्य॰पु॰४
लैव सिद्धत्वादिह कर्तरीत्युक्तादिति न समवधार्यते अनिर्दिष्टार्थः प्रत्ययाः स्वार्थे धातोः स्वा
र्थाभाव एव ननन्वेवं घञर्थे कविधानमिति स्यात् तेन गताथैता इति चेत्र वार्तिकं हि ह
स्तत्र कृतेऽस्य वृत्तेः किंच षष्ठीति सूत्रेण पाणिकं समासे प्रसक्ते उपपदमतिङिति
त ५ नसमासप्राप्तिमिदं अेस्य वस्तुतः तेनास्वपदं विग्रहस्याहत्यारवूनाम्नुस्यानामिति
ननन्वेवं घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमिति वार्तिके स्थाग्रहणंव्य
र्थमिति चेदत्राहुः अकर्तरि कारके विधानात्तत्र स्थाग्रहणमिति तिष्ठत्यस्मिन्निति इ
ति स्याद्दूसमासके परे आतो लोपः इति आलोपः उदस्थास्तंभोरिति पूर्वः परसवर्ण स
स्याः दौदस्यचेत्तत्र नामकगत्रारकस्य वर्तत इति पुंसकं पगितत्तडपेक्ष

मितिमनोरमापामुक्तंमाष्पादो सर्वत्र पुलिंगसेवक्तदाहतत्वान्नत्सुः कर्तृीरिमनिजमा
वेक्तः कियैप्रादितोमतइसमरकोत्राभावेकुसर्ड सत्वविधानात्भावेनणकविंज्ञा
॥२८७॥ स्यइतिनपुंसकास्यकविधानेकास्यपर्पुदासात्स्वेतिनणकविंत्र्यइस्तत्रचकारःइद्यु
स्यचितनग्रणम्नकत्रविंत्रनणकवितत्तेभ्योऽन्यत्रइतिविग्रहः अवांवकुव
सयांतसेतितेनभूमिस्थितंगोस्थानमित्यादेनेतिभावः प्राचांतुस्वस्पस्तसेति
व्याख्यातव्यंसतः सस्येतिव्याख्यातेतदाकरविरोधेनकप्रत्संपातस्तत्सध्नाहसव्या
सेमयंद्वष्टः त्रिष्टः द्वयोस्तिष्ठतीत्यादिविग्रहः एवमंवष्टः ग्रावष्टः गोष्टः भूमिष्ठः
कृ ४ सव्यष्टः अपष्टः कुष्टः शेषष्टः अंगुष्टः मंजिष्टः परमेष्टः बर्हिष्टः दिविष्टः अग्नि
ष्टः ॰॰॰मितिपरिमज्जापदतुरोरिसत्वपंचमंथेषष्ठीतिभावः तुंदपरिमजइति
अत्रपरिमजेजात्वादितिवैकल्पिकीवृद्धिर्व्यवस्थितविभाष ॰ पानेलेकेस्मा ॥२८८॥
देवेसमेमत्तविसुजादिभ्यइतिमादेन्मएषाच्चतुर्थीमत्तविसुजादिसि।

रामः लिंगविशिष्टपरिभाषयाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन मद्रचरी सत्रट्च नदीषु तीताय इ॰
सत्रदिषसख्योरिति ख्यच्च नेति दिक्कुरुचरइति कुरुचरी बोधमनं क्रियमाणं सम्नाम
मानं वाक्ये गमयतीति नास्तस्पिक र च्यग्रहणे कुरुचरइति भवत्येव हस्तिस्त्व
॥२५॥ कयोरिति त्रम्प्रत्वनुसंवेरंताकर्मेज पिताद्रामिधातोः ग्रभिन्नपपदे धातुमात्रात्संहा
याम चूस्यात् पुनर्धातुग्रहणमिति त्रस इति धातुग्रहणन्नामिसंज्ञाया मिसस्याद्का प्र:
नांभवः संबद्धः कञोहेतुताच्छील्ये तस्य वकारः श्राद्धकुर गुंकरइस्त्रो मयूरस
नोपरत्वाद् एवस्यात् धातुग्रहणे कृते तु तस्या मर्यादइजे भवति तदाहस्त्रंकरणनामि १५
त्यादित्रन धिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शीयतिपार्श्वभ्यामिसादिना कुरु
चरइति कुरुषु देशेषु चरति अरतीत्यर्थः भिक्षासेनाग्रन धिकरणार्थमारम्भः
भिक्षां चरति तत्र चरणापूर्वके ग्रर्जने वर्तते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः सेना जै२
चरइति सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः पच्यादिश्रितिष्टच विधानं तत्पदमिति ॥२५॥

च्यर्थमित्यर्थः प्रेदागामादाय्यहरणेषुविशेषादाह दारूप्ादिति पथिस्त्रइति पंथानंप्रक्षेत्रे
एाजानातीत्यर्थःआदन्यस्मिन्निति प्रजाइष्टमात्रोपपदेऽस्यसूत्रचरितार्थत्वाडुपसर्गे ति
रेसतिआतोनुपसर्गेइसनेनापिनभवतीतिभावःगोसंख्यऽतिगाःसंच्रष्टेइति विग्रहः
चर्ष्टिडःसमान्तरखमाप्त्रकथनइत्यस्तुसंपूर्वस्यप्रयोगोनास्तीतिन्यासकारःसार्वधातुक
मात्रविषयोसौधातुरितिचमनोरमादौस्थितंगापोष्टक इहगामादाय्यहणेषुविशेषेपि
गायतेर्ग्रहणं नतुगाङ्गतौगाःस्तुताविस्सनयोःअनभिधानात् सामगःसामगी
तिएतेनटकःकित्वमालोपाथीरित्वंचुर्डीवर्थमितिध्वनितंप्रत्ययाधिकारादकःप्र
त्ययत्वेनप्रत्ययःपरश्चेतिधानोंपरत्वस्यादिसाध्यंतोटकिताविरास्पात्राद्दृखिवना
तीतिबोधंसामसंगायइतिकर्मण्यणिसत्यातोयुगितियुक् पिबतेतितुम्विकर रि 3
णाहुगिविकरणयोरितिपरिभाषालभ्यार्थकथनंनञ्पपदपरिगणनंतुवाचनिक।
मेवहीरपेतिहीरंपिबतिआतोनुपसर्गेकःराजीतिघटग्रहणेनैवासिद्धेघटीग्रहणं

श्रीरामः

चेतिमेदिनी रथः स्यात्संदने कायेच्चरणे वेतसेपि च इति विश्वः काष्ठादारुहरिद्रायां कोलमा
नप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दिशि च क्षं [illegible] गे धृष्टि कृ गतौ एभ्यः स्थन् कोष्ठः उक्तं हि कुसूलः येयोः
गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्ते च इति मेदिनी अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननि
वृत्तिषु इत्यमरः शोध्यः प्रत्ययस्तु स्मृ गतौ स्मार्तः सगतो मार्थी वणिक् समूहे सादपि संघातमात्रके
॥७१॥ इति मेदिनी विश्वप्रकाशे जहृत जहये हानौ त्रयादि न्नपृष्टि वादे हृ... खरणे जहृयाऽसुरवि
शेषाइति वेदभाष्ये वरूथः स्यात्तनुत्राणे रथगोपनयेन्नपनो रिजिहेमचंद्रः पात्रपापा नेतृपथ वन
तरणयोः तुदव्यथने व्यच परिभाषणे रिचिर विरेचने विचिर पृथग्भावे च तक्तौ तुत्थो गता
वंजने तुत्थानी लान्जन लंयां रूपी इति विश्वः तुत्थमंजनभेदे स्यान्नीली सूक्ष्मेलयोः स्त्रियां
सिकथो मक्तपुलाकेनामधूच्छिष्टेन पुंसकमिति मेदिनी गत्ते चैः स्व गतौ घयवा च स्केो निर्हरथं सन्न
ना मिति मंत्रेनि र्हथो हिंसेति मेदभाष्यं निरुणीथ इत्यउः स्वग्रे नि पूर्वः पापानेगो पूर्वः स्युमास्यतो
त्वंगाउः गतौ गत्त्व पूर्वधातो र्ड्स्व त्वंनि र्गणो यस्य पुमानर्थ रात्रे सादाय द्विमात्रके इति मेदि ॥७१॥

वेदभाष्येनुपरिमापरितोगांता ॥ अजि: परि पूर्वस्यक्वनुत्तु त्रिपादिनामन्त्रसय: अकारलोप: आ
युदात्तत्वंच निपात्यते ॥ इस्युक्तमुज्वलदत्तस्कपरिज्वेति प ॥ ज्वाजुइजिसोत्रोधातु: परिपूर्व: यण
देशः परिज्वा चे इड इस्य हत्तश्चद्दिरे धातुपेसंमातरिश्वातिसन्नम्या अ कुकः इह भवत्वविषये संत्र
सारणं न भवति शाकपुंवेतिसत्त्वे श्रभिव्यक्त परत्वे मकुकुरवान्वकोसे व्यत्तत्राद्यस्यत्तरंह्लसस्यगृहणात्वे
नमातरिश्वनेसेवरुद्रुस्त्वेइरोतिप्राद्द आद्यर्थे स्तेनान्ते म्योमियपादं ह्लीनक नि:जयोक्ताव्याद्यमपाद्या
नुइति त्रयेस्त्रन पञ्चते इस्युणादिवृत्तम: पाद: ॥ ॥ कुहमा नुद्यत्र करेणहृत्त हरीणकरेणुरि
भांयांनित्यमरः करेणु गजियोषायां स्त्रियां पुंसिमतंगजेइ इतिमेदिनीगंधद्रुम इतिकलायन्त्रेति
वोधंकलायत्त सनत्वक इत्यमरः हरेणुर्नो मती भिस्त्र्वरेणुका कुलयो वितोरितिमेदि ना
विश्वप्रकाशे हनिकु षिहनिहिंसागत्यो: कुषनिकर्षणे ग्रज्ञापणेरमक्री डायांक्तस्याथेष्वेकु
ह्रेरोगेषुष्क रेस्त्रीइतिमेदिनीकुष्टं रोगेसुगंधिचेति विश्व: नीपिनीपेमघवा नंस्तुतासइतिमंत्रेना
पत्राष्टसंमातेरदनस्त्ववाजलक्का त्वाशेष्ये: सोत्रेइतिवेदभाष्यंपरत्वे: पुमानवयवेसंदर्नेवेतसेपि

मानोमहधन्वानोइतिच अथास्त्रियांधनुश्चापोधन्वन्वशरासनकोदंडकार्मुकमितिविश्वामरः
धन्वानुमहदेशेनान्तरीक्षेचापेपुरेपिचेतिमेदिनीसमम्पूर्वाचापमवायेन्नमस्याष्टौनमित
७० हाकस्यागेकनिनिन्नातोलोपः धनुर्वनुवरकिमिगतिक्षेप्याः उससेचनेपूर्वहुषोस्मिहदीनोमुहवे
चिसमुचीवंधनेवकारस्यादीर्घोवकारस्यधकारःधनुर्वनेनदनाःधुमेनाधकोमस्के:सकारस्यत्र
कारस्तजफेनजाःमाउ:मानेत्राध्वेच पामहापेनकनीशब्दभवे धुरोष्मिगतिक्षेप्याःकनिव
स्यांनानानीयातितिभावःकेचितुनिखर्वीकुसअसुत्राशनांसद्वंतोदात्तनिपातनमादस्ता
चौरवयस्तमिसुपेहितं वेति इकारलोपःनिपा तेपूर्वेतिसोदेसुपधादीर्घःहनह
तिनियमात्पूर्वलोपूषणइसादोदीर्घःलोरोषधिदृगकयोरितियादवःमहेतिमहं
नामस्तकोस्त्रिपामिसमरःमकेतिनकारांतेयंयादवोप्यसुपरास्तेनभयासंर्ह्मू
सपिमजैत्कीमजयासहेतिहित्वप्रेकाज्ञात अधेमाजुपुमानस्यैपितृदेवनरेपिचेति
मेदिनीपरिजायतेश्सादिजवस्णपादीहस्यनुरोधेनोक्तपरिज्ञानसुखंरथमितिमंत्रस्य ॥१७॥

पाल्संतइतिवनस्पसपंतानतयेतित्रोपञ्चस्वइतिइत्स्वोन्यकरस्वेयोस्त्रिक्षितिमेदिनीशेवयक्करान्ते
वनस्पसपांतानिपाल्संतेअंतोमदानार्थीमितिइत्यरञ्जीभ्यामिस्पनेनअग्रांदकरान्तत्वसिद्धेरिति
भावः॥१७॥स्त्रीशेवालिंगान्स्तिःदशपारीवृमिरीसाहयो॥ सनिनेतिऊलदत्तस्कयजदेवपूः
जादेशुक्तास्यहकारोयक्रापजमानइत्याहवेदिकनिघंटोमहत्रामसुपक्रशृण्पभितः॥
कोयकंपुरूरणंयदंमहांतमिमिवेदभाष्येलिहग्रास्वादोलिहंतिप्रनयेतिजिक्काजिज्ञये
अनयामंजेव्हारसनेसुक्ददन्तःश्रीवेतिनिगरणमिभएअग्रगह्णव्याग्नेमीडुःहिंसावैधंमीवेतिवेद
ग्रमीवेतिहित्वाग्रमरोगेइत्यस्माद्गः॥ दंवेसुकंग्रमीवहावास्तोष्पतेइत्यादिमंत्रास्तत्रानु
कूलाः॥ विशेषेणगृनिगरणेगृहिंसायांदविदारणेगर्भः॥ अहंकारःसर्वोरुद्रः॥क निसुपुमिश्च
ऐत्वषसेचनेतहसूवस्त्रनकरणोराजदंतोविगिसर्थ्यः॥ भ्रगिगमनेद्वितुरुद्रोदौयु
वास्यानरुणेप्रेष्टेनिसर्वलवणलिनीतिमेदिनीहृष्टकर्तोमहेडइतइतिचनत्तानुवाद
किस्त्वष्टारथकारस्थकाष्टतक्षिसमरःरजाइत्यपेचंडेपस्त्रविपइत्यपीरितिचस॥

॥ह०१११॥ न्मानीसमरस्तु श्वकारांतन्कारांतो भयसाधारणः युधियुजिरू येर्गरू चरीप्रौ तिजनितूनने
एभ्यामक्तक्वर्गः श्वांतारे पुरस्कंमनु कांचनेलोहेऽनविघ्नमेदन्योतिगमंतो हणंहंतेः हन्तहिं
सागरेसरस्यान्सकरूषातोहिं रप्देऽप्यहिमं तुषारमलयोः भवयोः स्यान्नपुंसकं श्रोतस्ले वाच्यलिं
गः तिमिरेदिनी भियः निभी भये विभेसप्रसादिति विग्रहः भी मागंगेयघारयोः भौ मोऽन्नवेतसे
घोरेरुदंभोमधममपांउवेतिमेदिनी धर्मः घस्त्रदृसाः श्री मत्यसदनेघर्मः स्यादानपेक्षी
भेपुनमस्वेरंमसोरपिशी भजभ्यत्तुभेदयोरितिचैव मेदिनीद्वयेः प्रथपुरल्यानीघ्रत्वानदीषु
पृथिवीपृथ्वीपृथ्वीधरा सर्वसहारसेतरा इत्यादिवः ग्रंप्रपुपिन्ना भूत्वा न्दवान्मेकण
निमीलने खरकांगुदायां विरस्येव पुंसे ग्रंप्रपुजातिभेदेचतुरस्रेचकुमानयमितिमेदिनीकि
एवंवाजाघसीधक पुडनि स्वद्यतेऽस्मनाधिभेः कांस्यते इतिस्वद्धा विस्नापयति विषायांस्त्रीजा
निस्यान्नपुंसकं नानाप्युभ्यांगुसिदेवभेदेर्विविमिमेदिनीक्रूरण रूणणनोत्राऊरूस्वभेपक्वातोके
न्नस्पर्शीयां रगेस्वच्छोऽहाकसपोड्डाखिवाकसप्रहंतंत्र पादेग्रक्करेवाची सहिकर्तारीतिनि ॥ह०॥

ङोषणे एभ्यो मनस्या तसच क्तिन् अन्यादिकं पूर्ववत् उन्मंन गारमिति त्वेकत्तुमिति मंत्रे ज
मास्तपंक्वाय जमाम्ना इति वेदभाष्यं व्यापिवा ऊ लंकान्तकास्व त्वेतुमा तुमानसी हैमवती
हरिद्रा कांतिकां जिति वितिमेदिनी स्पर्शेरंगभूमिरितिस्त्वंतं तु रिंस्व त्रिमः सर्वनाम्नायाणे पवित्तः युष्म
तेजसियेनाइति मेदिनी युष्मं वलामिति वेदभाष्ये इषियुधि इषुध्म तिहिंसादानेषु इष्णतादा वि
तिकेच्चित इष्मः युध संहारे जिन्दं धीदी प्तेरस्मु उपस्कं योत्रपेउ गतोभून्नकंपने भुड्ड प्राएणभवि
मोच्चनेयुधम इतियुष्माधनुषि संयुगेइति मेदिनी इस्मत्स्वक यजमानेस्पाद पि चोरे ऊतान्तो नेइ
तिचविष्णुस्यामोहारित्र उन्नेलो नृपामास्पाकृ रिवा नित्रोए समरः उपमेव्विटेस्त्रयागास्वारिदेक्षुइ
दारके पिके च हंसल हरिता अंशुमिस्पाच हति त्रिषु मरीचे संधकालवाएं स्त्रीवं स्द्वा गारिकोषे षे
अवस्त तं मनायांच प्रियांगावपिगुणे लोयमुनायां त्रियामा यां चस्मात्रि इति कोषेषधे नीलि
कायामिति मेदिनी इमीमिति इरिततो त्रयोणे डस्त्रिपामी भीमरुः स्त्रीवेसमरः वाऊ लंका उन्मा
ऊननस्त्रसषदपि जन्म रुहवी ज जन्मनी ति निर्हृत्यामान नितंत्योप्यस्तिसत्तुनां तः जनुजननजा

समरः राजयद्भेमवरोगणाभितिमाघः यत्नमणापिपरिहाराणिभायपार्वतिरघुः अत्रन
॥६८॥ कारयकारयोर्भेदायहेत्जस्भस्हसनयोरस्तुज्वत्वरत्तेनोपन्पस्तंतत्रतस्यचर्मान्त
नीयद्वित्वात अनएव अस्तीभ्यांभेनोसिकाभंकर्णोभ्याह्वुक्तुकादृधिःयत्नंसर्वस्मा
दितिमंत्रेयत्नमशृष्ट्स्पातस्यादित्वंजस्ककीउनस्समाणदूस्तादिमंत्रेनुजस्कन्नूष्ट्स्पच
वर्गान्तीयादित्व ह्वेदमाप्पमान्चखुःनेमेःकीत्लेऽवधोगमेश्रिःकारकेनवेपिचेदिति
मेदिनीनेमस्त्वस्वप्राकारगर्त्तयोःअवधोकैनवेचेतिहैमइंड जहातेःजहाक्तसागेजि
ह्मइतिमखसयस्यसन्त्वात्द्विर्वेसमतइत्वजिह्मस्तकुरिलं तं देवांनगरडुमेइतिमे
दिनीअवतेःअवस्टणादौत्रोंप्रश्नगीक्तेनोरावेइतिविश्वःअसेरचयसुअदनेत्र्मेनोमन्त
धातोराकारस्थयामःस्वरेसंवसथेहृंदेरः सूदिसूर्वके इतिविश्वःत्राष्टांदिपूर्वकोग्राम
शशेभहृदेया मेग्गुणग्राम इतियथादिपूर्वोहृदमापिपामइत्सम रःसपूर्वोयपुङ्गःनइनं
सम्पूर्वःसंयुगेस्त्का इतिअविसिविअवरहे णादौषिवुतंतुसंतानेषिरवंधनेमुष ॥६८॥

लघिष्ठोपलेऽपारपत्नेः पारतीरकर्मसमाप्तेोन्चुरादिः पारयतीति णिलोपः कुत्स्त्वं अथः अथ्यश्चा।
स्थाने मियः त्रिमीमयेपुष्पसित्रसहेपणे त्रसिंक्रान्ह गतौ ष्ठ त्रस्कतौ ष्ठ त्रश्रभिषवे ऽक्षराना
दृनयोः स्तगतौ ध्वन्त्यक्षारणे क्लिदृयेऽनुष्टुत्रष्टेभादीन्नौयाश्रापैलवाणातिगंधनयोः पदगतोनी
त्रुपायणे सोमसक्काहिनदीधितौ ष्ठ नेरकुवेस्वापितद्वेसमीरणे वसुप्रभेदे कंदूरेनीरे सोमल
तौषधा विनितमेदिनी हो मद्इतिदेवनाहन्त्रोनहरिः श्रोहेः पः धर्मोस्त्रीपुण्य आचारे स्वभावोप
मयोः क्रतौ त्वहिंसोपनिषन्न्यायेन धनुर्यमे सो मयेपद्इति च धर्मः पुण्येयमेन्याये स्वभावा
चारयोः क्रतौ इतिविश्वः स्त्रोमयपहे ऽक्रतुले ऽस्त्री सोमवल्कलं जांबुके नराणकेऽतसि
जेइतिमेदिनी नामः कोधेकचोदीप्नोऽइति च यामक्क पुंसि ग्रहरे संयमेपि च कीर्तित इति वा
मधेनपुंसि हरे कामदेवे पयोधरे ... नुश्रतीपस्मे षुनार्यां स्त्रियामथवा मीभंगास्तीवद
वारासम्नाकरभोश्चेतिपद्मो ऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिं संख्यांतरे वुजेनानागेऽइति च मेदि
नायत्त्रपूजायामितित्रयमंतस्थादिः मन्निन्नुष्पसंयमुनकारांतः न्नाश्वः श्रोषप्रवयस्मात्वे

॥हृ९॥:

वाच्येरणत्सैः स्यात्स्तुद्रु गेश्चात्रिगती तिधातोर्हृदिः शार्ङ्गः पक्षी शार्ङ्गः धनुरितित्रुशृंगस्य
विकार इति त्रोधं मुद्रियोः मुद्गहर्षेणे निगरलो श्चात्मपायघ्ना संरम्भगाक्रूरा इत्येतोस्त्रः मुञ्जः
सस्यभेदः गंगेरितुनि विद्रोषः श्लेष नरुकुभकरणे स्रग्धेनो भन्त्रभरणे कारंलोमधकी
न्नासिकारं उदुदलाटके इतिमेदिनी वस्त्रोप्सनराविद्दोसमहामुखरो गयो रितिविश्वमे
दिनी मक्कलकानतमवननंतरलयो रितिमनो पितरं शाव दुदिनीस्तवा क्वकाष्ठा दिकेस्त
वे इति मेदिनी महदभृहिंसायांह विदारेण भसभस्सेनदीप्तोः प्रोरनसूवसरेपूनोरुद्र
तत्त्वियांभयानेच भयपर्वतयोरपि भसतूलीमा स्वरेयोना वितिमेदिनी उः वेत्त्रेव
सलाभिक इति मंत्रव्याख्यायां भसफुइतिदेदनाम्पजाघमापत्रो संप्रयोजयंतिभसही
याहिस्वयरस्त्रेभ सत्रु घन मितिव्याख्यानारः हूणोतेः हुष्पत्रिषेपणेः शिलापदप्रस्त
रेयोः स्त्रिया मितिमेदिनी सजिसजितयोर्हानो तत्रु विस्तारेयजदेव पूर्वैजादोसादिस्यादि ॥हृ९॥:
च्छेदेम्रिस्वा हि लोपः एतेः इ एगनो त्रसमादिस्तरम्त्रुटि गणः एनदसेनेः सगनोलघेः

वाङ्कलङ्कादग्रस्य दिग्ध्रस्मादपि गन्त्र अंगं गात्रे उपाये च प्रतीके चाऽप्रधानके अंगो देशविशे
षः स्यादंग संबोधनेऽव्ययमिति विश्वः अंगं गात्रे प्रतीके पाये अपुंभूम्नि नीवृति त्रिल्की
वैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वंगवदिति चादिति मेदिनी छाया छूछो छेदने पूङ् पवने रख भेदने छाय
नेय इत्सर्थमिति छागाः पूयते मुखमनेनेति पूगः पूग क्रमुके वृन्दे इति मेदिनी खड्गो ३५
गंडक शृंगासिपात निस्त्रिंशे गंडकेऽपि चेति त्रिकाण्डतरंगिणी खड्गं मंडकशृंगासिषु भेदेषु
गंडके इति मेदिनी भ्रमत्तु भ्रमन्न धारण पोषणयोः क्लिदिसनुवर्त्तनात् क्रिक्ष हरणमिहस्य
स्तार्थे भंगो धूम्याट विडुंग्याः मक्त भृते भंगराजे पुंसि भृंगं तु त्वचीति मेदिनी प्रलेणोतेः प्र
हिंसायाम स्मान्न धातोः स्वत्वे त्वश सयसस्तु कित्वन् श्रृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडा
नुयंत्रके विषाणे स्योत्कर्षयोः भ्वाद्य शृंगाः स्यात्कूर्चशीर्षके स्त्री विषयास्व सिमीन भेद
योऽस्त्रियमौषधाविति मेदिनी शृंगं विषाणमात्र स्मातं श्रृंगे लाञ्जेज लयंत्रके मीनौषधि
सुवर्लानां भेदे शृंगः गीप्र तुम्नते इत्यपुंस लिनीके द्राः गणन्नकुनौ प्रमाणतेः इकुनौ

।

॥६६॥

दृसा तंत्रणालानालचलने अस्मात् वन्नि णलानिणलामिभिः इति निपातना त्वद्वीत्वमिति न्या

सः ज्ञालादुत्कं धत्रणखायांग्रहणो हैकरेत्रयोः नाकूपेड इति मेदिनी यतेरंगस्त्व पलशानोपाहि

णीसुपलेन्नएं पतंगः शालेभेत्रणलिझभेदपक्षि स्पर्येयोः अक्षीवसूते इति मेदिनी सलेपा

रदामतर्थः तरस्मात्स्सवननरणयोः नन्नक्षेदनेन रंगम्भिः नरंगा कुरणादीनामुत्फाः

लेवस्व भ्रमायोरिति विश्वः लवंगदेवकुसुमेश्रा कृतिगणोयं विडाद्विम्पः विडश्लो कोऽम

दस्रोदेक्र विकेयेएमो वाचाकिनस्यात् विडंग श्रोबधिरो षस्तुन्वलेदतः विडंगः कृमि

मघघ्ने विडंगोम्नागरेस्ववदिति विश्वः विडंगस्त्रिषभिह्ने स्यात् क्लिमिघ्ने पुंनपुंसकमिति

मेदिनी मर्दंगः मटहेघोषेड इति च कुरंगोमगविशेषः वाकुलकात् त्वचेति कुरंग्रा

हेद्दस्माद्रंगश्च तस्यकि त्वेन गुणभावहस्वसेसरह्नमोः स्रगानो ह नूवरणे सारंगः पुंसि

हरणे चातके च मतंगजे त्रवले त्रिषिति मेदिनी वाकुलकात् घनयेत्रय्ख नारंगः पि

प्पलीरसेयमजन्मशालिनि विटे नामरंगंगदुमेपिचे ति मेदिनी गमयश्मत्सगानो अदमसहणे ॥६६॥

मालभ्रितिकेषांचित्साध्वेतुच्छेक्ष्मलत्वात्पिङ्गुडिः स्यादित्युक्तं तत्र इति रभसात् एकेस्मिन्व

लक्तादयः एतत्रयं कुलालवरूढकर्मारनिषादच्छेकाल मित्रामित्रेभ्यष्ठकृदसीतिचं कालान्त्स्वा

र्थेत्र एवं विद धनाव्वात्ति किंनंतराशब्देन च समहाविस्तृ मितिवोध्यं तमिविद्वानमुक्तं म्हाय्यं।

विष्णप्रवेशाने विडम्बकोंशे मृणहिंसायां कुलसंस्त्यानेकपच्चलने निर्दिष्टनन्त्रलोपः पल

गतेपवि विस्तारेत मालशित्वके खडुंता पिंछेव रूपण्डुमे इति मेदिनी विश्णा त्विंडुवारु:

एपामुञ्जयिन्यांतुयोपितिनपहरु भिदोः पुंसिह्ष्णुलेप्ववभिधेयवदित्तिमेदिनी विडालो

नेत्रपिंडे स्यात्स्वषदंशकके पुमानितिच मेदिनी अत्रतु विडालो मार्जारो वृषदंशकः आखुभु

गित्यमरः मृणालं वलयं देल्कीवंपुनपुंसकयोर्विस इति मेदिनी कुलालः कुकुंभेकुंभकारे

स्त्रीभेदनंतरेह इतिच मेदिनी कुलालो धूकपक्षिलिककुंभेकुंभकारेचेतिहेमचन्द्रः कपा

लो स्त्रीशिरे स्याबिस्पात्र घटादेः शकलेवुजे इतिमेदिनी विष्णप्रकारेण पंचाली पुत्तिका

गीसाः स्त्रियां पुंभूम्नि नीवृन्नीतिमेदिनी वाडुलकार नृपतेरपिकालनज्ञादेच वपदेरे

॥६५॥

अर्वाकुत्सितः अतएवकांसंस्ववतस्कंधेवा ऐऽवमरन्नारयोः कुत्सितेहृस्वमित्रीकाव्ये
रहसिनस्त्रियामितिमेदिनीगुरुः अमर्केरोशृंगुडोगोलेक्षुपाकयोरितिमरः गुडास्कहीतव के
गायस्पगुडाकेशः शिवः जराध्वोरित्वातपुरः स्याफोलकेहस्तिसन्नाहेक्षुविचारयोः गुडा
स्फस्वोचकथितागुडकांचयोपित्तोतिमेदिनीगुडाकानिद्रातस्याईशः इतिवाजितेंद्रियत्वा
दितिभावः स्याच्चशगातिनिवृत्तेचेतयाच्चनेमज्जुषगुडोलचासिद्धेवालेचकाकीरस्फिंवं
सप्तयोजनः चिरस्थरंवाधित्वापके आद्धृदानोप्ययमिरोके स्यात्लंभाजनभेदेपिस्था
लीस्यातपादलेस्ववयोरितिमेदिनीच्चावालोपकृक्तुस्यात्स्मैतिविग्रहः मातुलीयाःस्मृतः
स्फूर्द्विमलेकापकेनध्वनेइतिमेदिनीपतिक्चिवडिपलगमौच्चडिकोपेपपंस्यात्स्मिन्नधर्मेलितिपा
तालेलपधावृद्धिः अधोभुवनपातालवलिसद्मरसातलमित्यमरः पातालं नागलोके
स्याद्विवरेवाडवानले इतिमेदिनीच्चमालइतिइत्वानुमि अडपमात्वाभावान्नवृद्धिः माघ
वेनेतुपतिचंडिभामामालत्रिनिनितपक्ष्वापातालेनइदवाजलकान्तवृद्धिमुक्तावृद्धध्ये ॥६५॥

तुपांशुलायांस्त्री । त्रिषु हस्तादिव र्कि ते गमं तिसंप्रयोगं यां तिग्रन्ने ति ग्रं ३ प्राणपवयवः
षड्ः यथा दिसंघा जेन स्त्री स्या तु गोषतो पुमान् २ ॥ ३ ॥ स्तनायमस्मा द्वा त्रिषु ३ ः तालमारि
रपसंघा नेवर्त्तिने २ सा अयेन मंतानर माहतालवमा दिरिस्य ये ३ तिग ३ ः स्यात् तुंभिस्वा
डि निचिकवी स्क पालेषु हम्य मषण वुदुदेवं ड्रोमा तिंन ली हंसयम किंकर देस्येयाः हुंमी
कासायनादे स्पा हिंस्वा कोपनयोषिता ः षड् ः ग्रौढ क्षिपस्त्री स्या दितिमेदिनी इतिफ ३ ः गतो
फंकः प्रज्ञा दिच्चाद ए फांकमुदं कमारिभ्यः किं तमुण ष्टा त्रा पकरणे या ः कुणु भिति कुणु
भिस्व ष्टाये एणा नुस्वारमेव । लिस्वं तित्त तुष मा दक नमेव मन्मत्रापि बोध्यं कस्य किं त्वात्र
गुणः श्वनुना सिक स्य क्विलनो रितिदीर्घ स्त्र नलग वा नि ः वाकलकात्तसंज्ञा पूर्वक विधे रनि
सत्वा देसाकः कुणुमगना लयेमानमे दे देवजलानुगे कुंभी कमं ३ लौ जारा दसतिक्ली पुत्ते
पुमान् विवरे तुननाइति मेदिनी गमते जारजः कुंभी मंजो भर्त्तरि गेलनकल्पसमः कांम मि
निकमु कांतो अनु ः ना सिकस्य निदीर्घः कां ३ म्बा दंड वा एा विवर्गाव्वसरवारि पुसमरः

॥६५॥:

बोस्त्री मंडलं त्रिषु विति च मंजेः मंजूषा दौ मलो मल्ली पापविट्‌ किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत् इति मेदिनी चुपेः चुपमंदायां गतौ चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे च चपला विद्युत्सुश्यामली पिप्पलीषु च नपुंसके कुंभीधुस्तापत्र्यवत्तरले च चल इति मेदिनी शाकिरम्याः शाकं शाकोश्रा मत्रपत्रमेश्चाकलं स्वं भेरो हिताादीनां त्वचि चत्वोशाकत्नु शाकलीमत्स्यः मत्स्यात् शाकला निति भाष्यः शाकलं त्वचिस्वं उत्पाद्मा गरा स्कानि वल्कले इति मेदिनी छोगु कं छोद्दे दने वागलं नीलवस्त्रे नापुंसेस्त्री मृद्दारके इति मेदिनी त्रंगंतामः अमितिषसाहार‌ः दम्भूप त्रपेरमक्षे आयासवनत्रवदारणे मन् ज्ञानेवन संभक्तौ अमगत्या रिपुषणे दानेगम्भरा तौ च रणेदानेपणो व्यवहारे स्कातो च कांत्रिकायां तु निमलवक्रामाः स्फुरत्स्फुतक्रमंनमग्र स्याहरस्कान्स्त्रीस्कृतः अष्टाध्याय्यां तस्य विषयाभावाद्वंद्रूइति वा कुलां खुंदइति नेः संज्ञादंकोः स्त्री लघुरेपिस्या दिसमरः रेफा मप कपर्लीच विधवायां चयोविनि खुरोस्त्री शाकले नैरेतु विकारमाशिमंदयोः मंडः पंचांगुले मकटे शाकभेदेस्त्री वंतुमस्कानिवंस्त्रा ॥६५॥:

ॐ लकार्द्ववङ्कटि कल्हाराकुरुक्लो इति त्रिमेक ज्ञागतिग्रासनयोः कुल्हारः इ अस्मात् कल्लध्रसये गुणेनेत्या
द्रां क्वाहवङ्कल्लाकादिति कोमलं मण्डलं मण्डवाकुलकादन्यपत्रापिवोः धः तद्वथाकुल्हारं स्लेष
णो दंसांतोयं वोपदेवमते कुत्लालंबं पातो गुणः कोमलः कोड्लोवादेशाविशेषः इन्दे कोसलेड
ति स्तडेतु दंसांतर एव सांप्रदायकः संबं धंवं धोड्गं च संवलकरांव लोड स्त्री संवलवत्कुलमा
ऐसेचमत्सरेइ इति मेदिनी कदितिश्चकादनेनलोपः गौरादित्वात् ङीषि कदली मंदोलितकर्पू
रकदलीदलसंकृष्यादिष्वमापभमापन्नानाकर्षन्ती इवाध्वगानिति कानूर्णीधरः अजारे
राकृतिगणत्वाद्वापि कदलमस्त्रद्लो एएंपाकदली कंदली पुनः रंभाः मृगे च कदलीपता
कामृगभेदयोः कदली चिंचिकायां च इति मेदिनी कुत्त्रादतिसो त्रोधातुः कुंदलः शिवहि
ते त्रिषु लुके मधुचस्युकृतेवापिपर्याप्तौ च नपुंसकइ इति मेदिनी कमुकं तो कमलं सलिले
नाम्ने जलजे व्योम्नि भेषजे मृगभेदे तु कमलः कमलाश्रीवरस्त्रियोरिति विश्वमेदिन्यौ म
ड्भूषायां मंडलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके इति मेदिनी को गमंडलं मितिसमरः ड्वि

श्रीरामः रक्तितः त्रपेः त्रपत्रीक्रोत्रोत्वृष्णुसेच्चने पललगतौ सगतौ नलवनतरलायाः षड्ड्रुद्मावरखसीत्क
जघनजाइरसमरः त्वृपसस्करगोप्रेड्डुइतिहेमचंद्रः पलिंगितेलचूर्णे च पक्केमांसे नपुंस
कंनारीहृसेइतिमेदिनी कलत्रसयस्यकित्वादहवाङ्कलकादिति सेरलः पूतिकाष्ठे नाग्ना
॥शूः॥ः क॰४ दारुण्वयोः स्त्रिविति मेदिनी सरला विरलायंते घनायंते कलिंदुमाः नत्रामीनच पुन्नागोऽस्मि
नसंसारकाननेइतिहस्तभियुक्तप्रयोगः कमेः कलमकांतो नेत्रस्माद्वृषादित्वे नकलप्रसयो
वाङ्कलकादिस्तुषज्यतेइति वुकस्कंवलोनगराजेस्यात्सास्त्राआवारयोरपिक्तमावस्तुत्तर
संगेमसलिलेतु नपुंसकरतिमेदिनी मुसलंस्यात् योयेत्वपुनपुंसकयोः स्त्रियंतालमूल
मारक्तुयंसीगरहगोधिकयोरपीति मेदिनी मूर्द्धन्यमध्योपधय मितिविश्वस्तेनमुनाखंउने
इतिधातोर्हंसांते षमूर्द्धन्यांते मुचवोपदेवादिभिः पठितत्वात् उज्वलदत्तादयस्तु तालव्य
मध्यममपाठुः तेनस्वमुसलोपिचेति विश्वकोशे मुशलोपिचेति पाठांतरं लंगेःलशि
गतावस्मात्कलप्रत्ययेवाङ्कलकादिस्तुषज्यनेह्ड्डिरितिभावः एकमयेपिमुडागमोवा ॥शू॥ः

शस्यमाहहरिरिदिति हरिद्दिक्षु स्त्रियां पुंसि हर्यश्ववर्णविशेषयोः अग्निनां स्यात्तु रोचेति मेदिनी कृ
ष्णस्येति एकेन गतं रोहितादिरस्य पिशुनस्यास्य च सुषेति पुष्पदं तत्प्रयोगो मारख्यातः रोहितं मत्पाल
ताभेदे स्त्री नार्कं इति मेदिनी: तडि: तडुत्काघातेन तडूते तडित् सौदामिनी विद्युदित्यमरः वाङ्गलका
दिति यद्यपि नेदुम्भिस्फोत्सनेनैव ड उभावस्य सिद्धत्वाद्दिदुत्रेने सेतद्युक्तं तथापि नेसेतद्यु
क्तं तथापि नेस्वरमनादावितिपरिगणनाद् कुलमपहृत्य माण्णिस्यड्डभावो पि साधितः स्यात्पुंसि
गोपतौ श्लाकृष्टेव पविरेतत्तीयप्रकृतावपीति मेदिनी कंभः कमस्कांतौ कूमवः कश्यपे पुंसि माउ
भेदे नपुंसकं इति मेदिनी त्रुरुइति जिद्दृवयोहानो जरुः कवितेनेपंउकंकं वीसादमिधेयवदितिवि
श्वमेदिन्योजरुवः कांचनेजीरवे इति वैजयन्ती रमेः रमकीडप्यां श्राम्यः श्रामउपश्रामेः श्रींखानिधौ
लेटस्यापाया स्थिकं वौ नम्नी लिमरः अम्बः कं वीनयो बितल्ला भास्थनिदृधि भिन्नरवे इति मेदिनी
कवेः कं गेग ल्ने सन्निधाने ध्वातोमरवेइ तिविश्वमेदिन्योः कलः तपश्री एने फलत्रिक इति
त्रिफला त्रिफलावसेतिविश्वः त्रफलानृष्टसमानार्थस्त्रफलाशृङ्गइति क्लिशो:इतिस्तेर

पभोगहृष्टाइतिभारविप्रयोगंङ्कस्वांतत्वेसाधकत्वेनोदाजङ्कुसत्त्वइक्रोङ्कस्वाद्युङ्कसुत्तरपदाधि
कारस्थङ्कत्वविधायकसत्रेणगतार्थकत्वात् दिधिमितिकेचित्तदक्षातेरित्वंभुकचान्नपास
॥हत्रा॥ नेदधाससोरिति पूरिसाजः पुनर्भूरिति पुनर्भूः दधिभूह्टाद्धिरित्समरः द्विरूढाद्धिरित्समरः
द्विरूढाद्धिवान्द्विवाहितेत्सर्थः अन्वलरोक्तपाम्माहकेचिदिति [illegible]
ति एतच्चकैयटमाधवादिग्रंथविरुद्धम् तत्तएवहभूः द्वीपयेचक्रयोरितिभांतेमेदिनीमङ्गो:
५६ मङ्गःप्राएसागेगृनिगरएोग्रभ्यांरुतिः कारस्तकारस्येत्संज्ञापस्त्राणार्थः महदितिब्रह्मादि
त्वादेणिमारुतोपिमरुतनराष्ट्राणमुसत्रोसि तथान्वविक्रमादित्सकोशः मरुतस्पर्शनप्राणा:
समीरोमारुतोमरुदितिकोयंवातिसदादि एपासमरत्त इतिकाविरजानश्लोकेऽनुपपत्तिमत्वा
दहिएासवनइतिपाठंकेचत्कल्पयंस्तत्पहश्वानइतिवर्णविवेकः मरुदितियवादिर्यंतेन
स्यासरस्पमस्सकपरस्सनेभवत्वंन मरुवान्नगामुरितिगमुत्त्वी स्वर्लोलनमयोरितिमेदि
नीहृषेःहृषतुरोचदतेरिचटेवर्णएवरएग्वोः हृसहृजन्मसएमगतोसहृजन्मनिविम्रवेको ॥हत्रा॥

ग्रस्त्रा ष्ठ्वः तिमेजरेवमकपोलोपइ निरेफादिकं पदं बिल्वाद्देधा मारभ्यानारक्ष्व श्राष्ठ्वेति माष्ठ्मा
नेतुर्भ्रंसस्वाधेत्नसमदेइस्पलोपस्येति द्वितीयस्येवरेफस्यलोपाहदूरितिमराद्याद्दित्वात्कुप्रत्ययेद
ह्रुमितिसनेदहुणेनारहुरोगीस्पादिसमरः इत्यंचत्वारिहूपाणिनतीगात्र।विद्रुपेपक्षपत्रश्लक्ष्णकुसायां
अ्रदन्तेत्रा दिवं धनैत्र तिम्प्रष्टेराःकुरिसत्र्रं द्रियहणंनकृतंवेचित्स्मार्थमितादःलक्षादानेकफ
पूर्वेदुषाम्रधारणपोषणयो। कर्कपूर्वः षोनकर्मणि दिधिपूर्वःपतत्वं च अंदूवुभवनमिति अंदूः स्त्रि
यांस्यान्निगडेप्रभेदेमूषणस्यचेतिमेदिनीअंदुकोहस्तिनिगडे इत्यमरः सत्राभ्यांकन्नके एणोतक
सःकेचित्तुअत्र मगतोअ्रसदकक अंदूदुडि रितिमान्च खुः हमीयंथेतितुदादिरयमहभत्तीहम्म
सद्भेकितेसर्थः कायकइत्समेकैयदमतानुरोधेनास्यरूपाणिदृढ्नूवरिसुजंमाधवायस्कदृष्ठा
ष्टेउपपदेभुवःकुप्रत्ययःकुउपपदस्मदन्वादेशेणनिपात्सनेयवान्त्हद्वार्थकदृढ्रत्रिति नांतमव्ययमु-
पपदन्नहृन्नूतामरुसर्पःकपिर्वेतिव्याःस्मायहन्त्करेतियणिवषीमत्तनृपमस्यसाकूः कूस्वाणीति
अत एव विक्रमादिसेनोनांकंतमस्याःजंबोः फलरसेसम्नदीभूयप्रवर्त्ततेतिकेचित्तुपरिणतजंबुफलो

॥हरा॥

दिनीस्वर्णुः कीटान्नरेनन्तोस्वजूः रीपादकें येतुग्मिति च मज्ञोः मजूमुद्धे अस्मादूः स्याध्य
पराएदैगुणएध्वमजूः स्त्री मुद्धौ धावके पिचेति मे दिनी वहोघम्बवहः ज्ञामएवधूः स्त्र पान
वेदा स्त्री भार्या रक्षंऽगनारस्तु चेति विश्वा रक्षा महिला च वधूरिति त्रिकांडशेषः कृषे श्वा
कथ त्रि इति दंडकी हिंसार्थे अस्मादूस्या भ्युभ्वा न्नादे रूः कतुं ग्रामनुपाम पासाभ्वेच स्त्रीकेसम
रः एतत्क सिक सगतो पदगतो जूगतोः कासूः विक्लवा चिस्यातया प्रज्ञाया पुधी स्त्रिया
मिति मे दिनी कासूः रुणाया पुंशे रुजिकुद्वौ विकलवा स्विस्यादिति हेमचन्द्रः अएणउश्व
अएणद्रक कज्ञा शब्देः अस्मादूस्यात्सश्च णित् उश्वात्तादेतुः नमिलवेः लविश्ववस्ससने
नलंवतेजलेइस्सलावू केशः श्रृ हिंसायाम् वेडश्च चतूः ज्ञवनतरणयोः नदूरिति वेदुः
वस्मन्नादविति पुंस्त्रिएनत्ववाजः न्का नू श्रीयते श्लाजः के चितु दत्ता वयजो दु चे
निपठीत्वा धातोर्दुगागमभाजस्ते धा तु धातोर्गुलोडलन्ते मः दुगागमात्सूर्वे यत्वात्तेतदू
पिमवती सेवं च कार वलेन व्याख्याय वार्गुणः साधनीयः दरिद्रातेः दरिद्रजगीनोइ ॥हरा॥

पिङ्गजापतौ इति मेदिनी गलुनीको किलं भं गं गंधर्वे त्रिपुरो मेघ एण इति च मेदिनी गालुनी किरणे
सूर्ये इति विश्वः आयः किः चाय पूजा निशामनयोः अस्मानुधातोः किरात् इक्षाम्ब केतुनी हव्यना क
रियहीत्सानेपुलक्ष्मणी इति मेदिनी आघ्रोतेः आलक्ष्यातो अतुः उर्ये मिति अभि च पिता
थिस्य अप्रमत्तान आतएव याग विशेषस्य वाचकस्य अग्निष्टोमयामन्त्राहस्सा भिल विना प्रज्ञा
पकइत्य व पर्याय माङ्कुः वसेः वसा निवासे क्वमः उक्तं च करणे क्तो निः कि त्वा नु एण भाविप
णादि पः क्रतु पहिमुनौ पुंसीति मेदिनी एधिश्च वह्नो एधतुः एध वृद्धौ वहजाप एषो चि त्वादंनोदा
नः स्रोनं य वहतं क्रूष्ठ एषावहतुः पथिके वृष भे वृषमा मिति मेदिनी जीवकृपाण धारणे स्नातक
त्रैवातकः पुमान्सामेकृपु कापुरुषेनो स्त्रिया मिति मेदिनी क्रोष्टि च मिल ष विशेषणे च पु
अदने तनु विस्तारे धन धान्ये रभसको ह्रस्व माह कर्षूः पुंः शीत्यादिक ष्टू पुमान्करीषा
ग्नौ स्त्रियां कुल्यारस्मानयो रिति मेदिनी च मः सेना विशेषे च सेना मात्रे च पो षितीति मे
दिनी स्त्रियां मृत्तिका तनुसानूरि त्यमरः सनूर्वीनि जि वि इति स्त्रियां स्त्रवयो विक्षेत्सइ इति मे

तिं सूत्रकंचुलिके इति मेदिनी विस्मयकाराः । तितनि षिस्त्रवंधनेत तु विस्तारे गम्भगतो
मर्त्यो परि राम मे पत्रेसे च ने अवस्का लारोहतु धान्य धारणपोषणयोः कुक्त्राको मे तु
॥हं०॥: नील्लो कुमारके इति मेदिनी स्तत्राणिकटितन वहूल मरः सेतुरालो स्त्रियां पुमानह
समरः [illegible] मं रधिवे मे मस्क इति च धातु नी इंद्रियेषु
चत्वारश्च त्यानि महाभूत तन्तु गुणे बुमनः श्रीलादौ प्लेष्मादौ विकारो बीजे रिकेतस्य चेति मेदि
नी प्लेष्मादि रसा कादिः महाभूतानि तन्तु गुणः इंद्रियाण्यपरस्मविकृतिः धात्वर्थ्यो निपुण धा
तव इत्यमरः यं किंचित्पापानिना अस्मात्तु नस्य च कित् किंत्वात् घुमास्थेति ना त्वम ग्रंतै घ्मतुः
त्रुगनौ तु निष्ठ रुते संतोरा ताथी तु क्रियते त्रुनुनाय इंयस्तुजेनीना सिसादि त्रुतु वे
धोदिष तु च अर्ते वेमा सिव पुना नि इति मेदिनी क्रतु सुकृत मे पि वेल मरः कमिमनि
क्रमकातो मन इज्ञा ने ऊनी धाइ भी वे गे ेश्मादीप्तौ पापाने हिंगतौ कमि ग्रह लंज पंचा
धंग्र र्ति हत्यास्यादि नाकु ष्ठ सये तु कि सिद्ध त्वात् तसेतुरं निमंतुः पुंस पराधे पि मनुष्ये ॥हं०॥:

ल्प्रतिष्ठायां गुध परिवेष्टने गुह संवरणे मुह वैचित्ये कवेः कवेरोकपोतस्य। श्वित्र कंऊपा
रापतन विहंगयारितिमेदिनीकपोतः पारावतः पक्षि मात्रे पीतित्रिकांडशेषः ग्रस्य ग्रोलन्वा क्वित्वंशा
मादिक यत्क पोतः पदमग्नोक्ति रोमातिदेककपोत इष्विनो यदिष्टं निमादो स्वभेत्रसय
स्वरेण मध्यमादानस्य चपगमानत्वादिसाक्षः भातेभादी नो भवानि निसर्वे नामस्याशेय
मकविकमहक्षुजीवनेचाकन्दी नोक गोरः कविनः पूर्वस्थ कगोरता धिपल्लाहनहुविरिः
हिमाघः चकोरः पक्षि भेदः किमोरमन हिंसायाम सहमर्षेले किन्नोरोमस्यमावकेने लप
वदनेक देशेकटेवर्षावरणयोः पटगतोकपोल इति केचतुस्त्रेकदिं पवित्वाकडिम
३७ देकंकोष्मकालः चंडालिका तुकंडोलवीणा चंडालवल्लकी समुरः पटोल इति पटोलंत
स्वहृतो पक्षेजो स्तंनानुयोपितातिमेदिनी वल्लरूष्टवाङ्कलकादतो प्यालचक्षकेन्नोलः पुंसि
हर्षेस्यान्महत्स्रा भिषुवारि लइति मेदिनी स्पंदः स्पदूत्रश्वलेसिंदूरस्तरुभेदे स्यात्

श्रीरामः रुजापामपिद्रिसंघातेतुद्रितोऽनेकुकुञ्जादाने भूसञ्जायाम् कुट कौटिल्ये कलिल इतिम-
रोगहनश्च कलिलं गहनं समे इत्यमरः महिलेति महिला फलिनी स्त्रियो रिति मेदि
नी प्रियंगुः फलिनी फली इत्यमरः ए षोऽप्सरेति तथाच्चद मरन्ती काव्येन्द्रयो याः परमहेला
रतो भूपारदारिक इति परस्य महेला स्त्री अयच परमात्तकः शहेला श्रीउभत्रन त इत्य
॥५९॥ र्थेः कमेः कमुकान्तो ऽस्मादिलच्च पच्चान्ता देशः कपिला रेणुकायां वरिष्ठायां गो विशेष
योः पुंडरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिंग कमनः जनके वासुदेवे च मुनिभेदे च उकुरे इ
ति मेदिनी रेणुके हल्लोलाविशेषः हरेणुरेणुका कुन्ती कपिला भस्मगंधिनी इत्यमरात
गुपादिभ्यः गुरूरस्तु ऐ निजनिज्ञाने गुहसंवरणे मिथिलादय श्वमथोविलोडने अकार
स्यत्वं निपातनात यथागतौ पतिप्लत्गतौ क ग्रहकुञ्जी वनेकुञ्चिगड सेच्चनेगुडिर
स्त्रायांस्त्राभ्रदने कुटिक्षतौरिदित्वात तुमिश्रा नेभ्याहवा ज्ञलकादिति कुंबेः कुवित्रा
कुणदने अन्मे षामे स्वयंकुंवती निकुबेरः कुबेरस्त्र्यंबकसखः यक्षः शङ्करादेः इत्यमरन्ते मू ॥५९॥

छिदिरः पावकेऽसौ करवाले परश्वधे मुहिरः कामिसूर्खयोरिति च मेदिनी मुहिरः कामिमू
र्खयोरिति सुदर्शकेऽश्विंस्वारु इत्यमरः । रु धिरेण्गा रक्तेऽपुंसि क्लीवं तु कुंकुमा रुजो रितिमे
दि वधिरः श्रोत्रवैः कल्ये यरोहितः । स्रुषिरं विवरं विलं विदु इत्यमरः । अपेभोऽपव्यो जनेत्र
जिर अजरुः गतेभोक्षे पानुच्चगतेनाशगतिनिवृत्तो स्फायी च्छेौ स्वदहिंसायां । अजरमितिद्रा
शपादीवृत्तेऽतु न म्रूपूर्वस्य उजोर्यमिति त्रीवलिलोपो निपातस्य दुःसुनं ततद्पिग्रहाद्यम् । अपांभु
इतम अजिरयुयत्नमी सुमितिसादौनजीर्यमिति स्या जिरइत्यस्यानुगुणत्वात् । अंगणमिति शंभा
गेऽनुटिप्रनादेत्रपनकारस्यबाकुलनकाम्ः त्वमिसिंके अंनतुदंतमेवेद्गुनिता जिरभाग
एककायेविषयेदंदुरेहनिस्तइतिमेदिनी विप्रिपुरोनाहिमेनसाल्लंतु भेदैः जरे लिषितिति
चविम्बकेन्द्रुस्य माह शिशिरंस्यादिति खदिरोदन्ट भेदः खदिरशोकाकमेदं स्लीनाम्चंद्र
दंतधावनेतिमेदिनी शिशिर इति ओरतेत्र स्मिन्नराजवलानि निवेशः शिविरखंडइत्यम
रः सत्तिकलिवलगतोकःतसंस्त्वमाने चनप्राएम्ने मह पूजायामस्मत्हिकस्याऽथेत्याडि

॥५८॥

पत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः अविज्ञवरहृणादौ महत्यूढायां अविषह्य
तिराजासमुद्रव्यमहिषो महाभन्तुरीयंच महिषो विवक्षितवर्तमानीमहिषूमन्त्वेनादित्वा
न्नीबूराजपत्नीःकृ हेःकृ दूर्वीजजन्मा निशेहिंषामृगभेदः स्यादिहिषंचतत्रणमत मितिसंसा
रावर्तः वेदभाष्य मितिनिइंडाहृहतस्यतविषीइइंडस्यात्रतविमोविरम्सिनइत्यादिमंत्रेष्विति
भावः वैदिकानिर्दिष्टो जोजःयाजइत्यादिषुवलनामस्तुतविषीइत्यादृस्यपा० व्हेवहमूलमि
तिवोधमतं तविषःशोभनाकारेभेत्साक्षिमवस्तायंयोःताविषीदेवकन्यायांपुंसिस्वर्गेमहो
दधोनाविषीचेडूकंन्यायानास्वर्गीवुधिकांचनइतिमेदिनी नन्निमथ्यभयसंचलनयोः
किलेःकिलश्चस्तुकीडनयोः ग्रस्य दिषचहमातोःवुगागमश्च किल्विषंपापरोगयोः अप
राधेपीतिमेदिनीइषिमोदेइषइच्छायांमदीहर्षेमुदहर्षेसित्वदैन्येछिदिरूहंधीकरणेमि
दिविदारणेमदिस्कसादोचदृि कात्दैतिमन्नाङीमावेमिहसेचनेमुहवेचित्तेमुज्ञेमो ॥५७॥

हणेरुचदीप्तौरुधिरुग्रावरणेवधवंधनेपुषपरेणवंणेइषरोसिरितिअहारस्सन्ये

तिनक्ष मितबंधं इहि ज्वा दिषु माघे वर्गश्च तुर्थी न त्वयमिति निष्कमुति मंकुर इतिमक्ति मं
उवे ग्रस्मा उरच् नलोप पक्षे वा कलनूत् दितिधातो रूप धाया: पदेरुकार इति भाव: मकुरो पि
चेती विश्व: मकुर: स्यान्मकरवदर्पयोर्वकुल दुमेकुलालदंडे इतिमेदिनी धातो दिक्वचना
मितिके चित्तु लेटु गागामपक्षे निपात्सनेन सायुक्त: आमजाले चेति माम जाले निपात्तं तस्मि
कुदयपक्षे महीह षिक कर्बुर इति कर्बुरस्त हिलेहे न्निकर्बुर: पाप रक्षसो: कर्बुर: क्रूरमहंतास्य
शावलेपुनरस्य वदितिमेदिनी वंधूरवंधुराविति वधबंधने कुब्बार इति कुक ग्मादाने कुकुर:
कुकुरो भ्रतः इति चिहर चंद्र: कुकुर: सारमेयेनाद्धंघि पर्सेन पुंसके इतिमेदिनी भ्रतसात
तगमने चातुर: वायु तिगंधनेयो: गुरागम: वागुराम्न गवंधिनी इत्यादि रविझेय: अमेजमु
हे परेोमसे अमसीयरिणामिम सह मसहभ्चा भोव ग्याखी हिभेदयो: मसूरीपापरिगोस्य
दुपाधानेपुन: पुमानितिमेदिनी शावहे: मसु इतिकृता ग्मा कारलोप: आप्सुरनुदस्तत् स्मिन्नुपप
दे आसोगम्यमानायां अस्रूरनवाप्त्वा विसमाङ्गानो रुरन्समानश्वशुरो दयितयोः पितापति

गर्दभे ऽश्वस्य वा प्रसुरण वा सिताशाङ्गोरिति मेदिनी हेमचन्द्रौ च कुरङ्ग इति चाङ्कुरः संगृह्नते रूढ इति
मेदिनी अङ्कुरो रोह क्षिरे लोम्नि पानीये ऽभिनवोद्भिदीति रत्नकोशे इति करस्थस्य योगीति भावः
अङ्कुरो ऽङ्कुर एवेति वा विश्वप्रकाशः मथे: मथ भय संचलनयोः अस्मात् ऽस्त्व किस्त्रीष्वाताः
॥५७॥ संप्रसारणं च वदत्वा पाद्याच्च मथेः संप्रसारणं धकिच्चेति सत्त्वं पठित्वा धकारं मत्वा देशा वि
करो ऽनन्निकइत्युदाहृतं माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं तेन न्वेन युक्तं त्वमेषां
विकरणत्वात् सिञ्चिन्त्य विधा विधुरेणा विदस्मा इत्यादिं न त्वेषु थकार प्रयोगस्य निर्वाहार्थं वादत्वा
त्ययदपि माधवेनोक्तं विदिमिदिच्छिदिरित्यस्य धे: संप्रसारणं चेति वचनात् कुरुविथा
तं रूपमिति तदपि स्ववीयः कुरु ज्विधायके सूत्रे मथे रूपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् त
स्मादिहधः किञ्चेति दन्त्यपादी पातञ्जपेऽस्य एवकथं नहि विकरइति प्रयोगस्य नि
र्वाहः इति चेत् करो विगतः इति प्रादिसमासे नेत्सव धे हि समासान्ता इति सत्त्वे हु ति पद
मंजर्यामुक्तत्वेनोक्तत्वात् इह मथे: किंधे सेवास्तामग्रहि अनेसत्वेन संप्रसारणं स्यादेवं ॥५७॥

त्वागरे त्वणो स्त्रसं रव्यापाद् भेदयोः पादो भेदे स्त्वपापे चस्थाना वपि चहन्त्रपने इत्ति विश्व: पीयुरिति।
पीयुः कालेरवौ घोरे इति मेदिनी क्लि मिविक्लेषद इति नीलंगु: क्लि भिजातेो स्पाद्ङ्गं भरणी प्रसत्न
योरिति विश्वः नीलंगु: स्यात्क्लि मोपुंसि भं भरा लांतुयो षिनी तिमेदिनी काशस्पावांतरमि
तिनीलंगुह् पिनीलांगु रिति विश्वः धानोरपीति के चितुनीलनू ष्ठेउपपदे गमे ष्टिलोपाउप
पदस्यमुमदीर्घश्च पान्हिकोनिपासतेइत्याहसिंगु चिनपुंसक मिति वस्तुचि: मगद्धादय
श्चमगयुः पुंसिंगि मायो माधेश्च परस्मे ष्टिनी तिमेदी मगयुर्द्वालणि स्मातो गामायुमाधः।
योरपीति विश्वः देवयुवोच्यलिंगः स्याद्दामिंकि लोकयात्रि के त्राकृतिगणइ तितैनपीत्व
श्रतिं शंभे श्रस्मात्कुः पीलुर्गजेदुमेकांडे परमाणुप्रसूनयो रिति विश्वः माह्हास्त पीलुप्राहुस्स
हृदेश्चायश्च सिंहगजितु स्तेहुव सिंहि रिसाग्निसम वजकुः पडिगतो श्रस्मात्कुः धातो
हृद्दिग्ध पाडुः क ठिमरेंकंनु रिसा द्विवो धंमंदिमदिक्त सा दौवामरत्नाश्च वि स्नोउनेचतेयात्व
नेपंकइति सोत्रो धातुः त्र कि लन्हृण वात्तुरवि रितिवाक्रंपने श्रस्पामि नि विग्रहस्वाष्टुरो

द्रेक्सलागरुरूपपीति त्रिकांडशेषः लघुरगुरौ मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् लक्ष्मी वंशुी घ्रेक्लस्पाग
रुणिश्च ष्टकान्नं मोषधौ स्त्रियामिति मेदिनी न्दपभेदइति एतेन ग्लेर्वेल्यधातोर्गमनार्थमर्थ
॥५६॥ क्विन्नुकास्तामत्रारघुमात्मासंभवमिति कालिदासवचनं व्याख्यातं वक्रुरिति वक्रुस्त्रा
दिसंख्यासुविपुले त्वभिधेयवदिति मेदिनी क्रमरिति सक्रियनीली वेपुमान्नरुरित्यमरः
तैः खुयते ग्लाव्हाद्युनेइस्रूरुः कर्मणिप्रसयः उरुर्महदिति कर्त्तरिष्ठसयः म्लिषेः म्लिषक्ष्वा
लिंगने क्वस्मात्तुप्रसयः कर्ष्यांगादेरुत्वउच्यते इति संहितायानकार्यं म्लिष्यति लगति क्षा
त्रियते इति पाश्वत आटूः परः स्वनु श्ववदीरणे पशु हिंसायांपरशुरिति परशुः परशुनास्तहेति
विश्वः हरिमितनु गजे न्नसाक्षरिमितयोरुपपादयोः कुः स्यात्तस्य च डित्वं हारिद्रुहेरुहइतिदा
रुहरिद्राइत्येके शानदुर्नदीभेदः शतद्रुस्तु शतद्रुः स्यादित्यमरः तद्यानिति ह्रुमांमइतिगः
स्वरुः शंभुः स्वन श्ववदारणे न्नाकि शंकायां कामइत्यादि स्वरुः पतिंवराकंन्मेसपिवोध्यं
स्वरुं दंतिहरेदंप्र्येहयेम्बिन्तु वाच्यवदिति विश्वत्रिकांडशेषो ग्रांकते अस्मादिम्निं एकुंन्की ॥५६॥

सिद्धत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य न संमतमिति रक्षितः ॥ प्रतिकूले ऽर्जुं दृष्टिरोगेऽर्जुं ऽर्जुनेत्र
सक्कू शिरोदेत्राः ह्रिङ्गः पश्चिरादेत्राः कर्मेस्कृ गागमः श्रमरोरिगेगसादौ वा ऽस्यध्कृ गागमः
पश्चिनत्रानेसोत्रो धातुरस्य दीर्घः बाधलोऽने ऽस्य हृग्देत्राः एभ्योपि कुप्रस्ययः स्यादिसर्वः
ऽविद्योषेणेति चादिगणे बितिपठितसुहृत्स्पर्षमव्ययमिति धरणिः कंतुः कंदर्प्पः इः
केतुर्मकराकर इतित्रिकांडशेषः पांसुरितिपाठे पांसिनाम्ने चुरादिदंतस्यात् स्त्रीपुंसयो
रितिमुकुटः अमरेण हौ परौ हयोः भुजबाहू इतिपरे हौ भुजबाहू हौ हयोः स्त्रीपुंसयोरिति त
दृष्टेः ऽकारांतोप्ययं ऽत एव बाहोऽभुजयोः पूर्मानिति दामोदरः बाहा भुजे पुमान्मान
मेदाऽपूष्वायुर्वितिमेदिनी आकारांतोप्ययम् प्रथिम दिप्रथप्रख्याने मद मर्दने अर्लुपाके
प्रथते इतिपृथुः पृथुः स्यान्महति त्रिषु त्वकपत्र्यां कृष्णजीरके पृथुमान नयोनृपांतरे इति
मेदिनी आदितंनुरो क्यते ऽक बिनत्वादिति मृडुकोमलः ऽमृदुः सृजेः प्रयात्मे चजमदस्नोपि
नाकिनीतिविमिंवः लंघि लघि गतौ नौ व हिमहिहस्ते लघुरिति एकाम्पांस्त्रीलघुः क्लीबे ऽग

रामश्री: त्रिविक्रमः करालिको शास्थमाहवधुरिस्यादिवभुवैश्वानरे मलपात्रे गरुडध्वजे विष्णौ लेन्कु
लेपुंसि पिंगले त्वभिधेयवदिति मेदिनी कोशः चास्मनोपीति भः कुश्वेति कंकवेधाक्वस
यन्निर्दन्ता तइ सेके अक्षेत्रितिक्रन्ति संस्पर्शने च कारेरा मकृत संतरमुच्चया हिंसेन्मष्टभि।
॥५५॥ दिपृपालन पूरणयोः भिदिः स्वविदारणे श्म धताडने गरधक्त्तभि कांत्तायां भिधः पागस्मेषु
स्वोरेति कुप्रत्यय परतः उदोष्ठ्य पूर्वस्येत्युत्वे परत्वं पुरुः प्राज्ञे भिधेयवदिति पुंसि स्यात्
देवलोके च नृपभेदे परागयोरिति मेदिनी विभक्त्र नांकेसादिषु विष्वकोशः इहस्त्रवे
धः पिहंषिमपक्षे तिप शिखाहपुर्दर्भः सर्या भिनत्ति रहवेपिहपनइ तिकेचित् कुश्रो
स्वेरेकु कन्त्रकरोगरत्र शेश्रा ममांकुः स्पाडकारांतादेश स्व अरएस्पर कुम्हदेपांतरे
मेकि पुमानकुभस्त्रि नीवृत्तानीति मेदिनी अपपुष्पागतिनिष्ठ मोषागति निवृत्तो सुरवामे
सादिएनेच्छमासाहवृवरेधेनो जंबाजिक कनातुसधास्यिनस्पूला भिस्तुमसंस्मात ॥५५॥
अपष्ठुपुंसि वाले च वामे स्यादन्यलिंगक इति मेदिनी एषां त्रयाणां मगधादिपारेन ३

इत्यादेरण्ङ्ख भवंति इह एकाचि पिष्टी विषय भेदान्निष्ठा ते मुमागमेहि फलेखः यवषष्ठा या
म्रादेस्य चतुष्टय विधौ तुपाद्या दिमः स्थानषष्ठी सा पिधातेया विधौ व्यंजनेस्तु पसंज्ञि ॥ यत्तेइति
विवेकः अनागमकानामागमकाग्रादेज्ञाइतिपक्षेतु स्थानेषष्ठी वेतिबोध्यं फलवसा
रेडभिधेयवन्नदी भेदेमलह्याम्स्त्री मेदिनी नाकुवल्मीक इतिवामलूरश्मना कुण्वस्वल्मी
कं पुंनपुंसक मि समरः मधिविति मधुप्रियेन्द्रे देसेच मद्यपुष्परसे मधु इतिहस्वर्चंद्रः मक
रंदस्समद्यपुष्पमाक्षिकस्तापिप्याचवकः मोर्द्धिचौदितुसुप्ताव्यासत्तानपुंसकयोर्मधुइतिशा
श्वतः वलसंवरणेइतिसंसोप्याद्यादिः वनाक्रुस्याच्छगरेतुसितुंदेवाडभिधेयवदिति मेदिनीयत्तु
उज्ज्वलदत्तेन वलेगुकिचेति क्षेत्रोद्धपाठिः त्वाबलजाणानाह सुपन्यसंज्ञत्यकरुणविरोधाडपेक्ष्य
तयंनाभावाद तिबल्लावीगडहेइ त्यादौदं तो ह्यपाबस्यनिर्विवादत्वात् कृषः किन् क्षेत्रात न्तुकर
णे अत्मात्प्रत्ययः आदिश्च उपदेशत्वा इत्पात्वसन्मत इत्यभ्यासस्येत्वं अतोलोपः चेस्ताका
रलोपः योवेच याप्राप्य रेणानुकुर्जभ्या न ग्रसणि अस्मात्कृष्णस्य ये धातोर्हिंखं चमवनी

मत्तुमहत्तुमान त्र्यम्बेषामपि तत्रूपतेइत्यतिहृशिश्रहणात्साहिकेदीर्घः हनुमानस्त्रीहेनवधातो
तिविधकः अङ्कादित्वात् बांधवः बंधुः बंधूकपुष्पेस्याद् धनुत्राणरिबांधवेश्तेत्यिम्बः मन्तुरादिराजो
मंत्र स्पदेः संपूर्णस्य वर्णांते दैः अंशीलोदनेइन्नो। इति मानतिहिंसादानेषुस्कंदेः स्कंदिरूशातिर्जू
५४ यणाये कंडरीति स्कंदस्मिन् जनितापइतिमुसत्संयोगस्थानामिति केचित् अभ्ये चु
स्कंदतिज्ञोपयतीति कंडुलोहादिपात्रमित्यादः ऋतएवस्त्री वेवरी र्यश्लोशिनाकंडुनी स्व
दिनौ स्त्रियामित्यमरः कंडुवीनीइति पूर्वेण न्वयाह पुमानइत्यर्थः सृजेः सृजविसर्गे सृ
जतीतिस्रजुः स्त्रियां त्रामागमसकारस्यश्चुत्वेन स्रजः जः श्चेन जः सृजेरजुम् चेतिसुवचम् मि
तिनमाः सृजुर्वेण्यागुणोयो भिदि तिमेदिनी कृते साह्यं न विपर्ययः कृती छुदेने नकुं शितिकृस
तेनैनेतितनकुः सत्वेवश्वनेयंत्राविक्रेषः नकुटीसत्वलात्चुर्रितिहारावलीनावं चेः अंशु चुगते
मंकुसुनौ मगेपुंसइतिमेदिनी फलिपादिफलनिष्पतौ परतोरएपतः नमुत्रस्व त्वेन्न्ने
मनङ्गानेजनी बाहुमीचेएभ्यः कृत्तुः स्यात् एषां चयथ्याक्रमं स्तुमागमः पटिनाकिधतः ५४

स्त्रीकुद्दालीहिल्संतालनताराराजिकयोरपिनपुंसकमकार्येस्यात्पुल्लिंगोरसमान्स्वेवित्रिषुतत्का
रूपंमध्योक्षमत्सरेपिखरेपिचेतिमेदिनीवरत्नीतिरुद्रःद्विजसुतःस्मृतःइतिमंसावाक्तःन
टवदुरितितस्यचारात्अभिद्येनिपद्यापिफलिपाटीतिस्त्वंचपाचदनुवर्तीनइतिनासंग्रःये
नमयोर्दीक्षसेस्पृपिश्नतीपुनेनध्याव्यभिमाप्पेस्येवोचिनपिवतम्यंमध्विस्वादोमधक्षाहस्पा
हरुद्रातस्त्वनाद्दनातवोतोयुएवचनादितिस्त्वेहरदत्तेनाप्यभिव्याप्येतिस्पष्टमतिधा
नाद्येतिभावमहस्त्वंस्तिहिंसायांस्तृरुंशेदापनापयोःलिहउपतापेस्त्रपूर्वतूनुकायांमुसुदेप
रोवसनिवासेहन्नहिंसागत्योःक्रिदूत्राद्रीभावेवधर्वधूर्नेमनज्ञानेशाहरितित्रिनकोपेग्रारे
वक्रेचहतिहेमचंद्रःस्वरुवक्रमितित्रिकांडशेषःस्वरुःभूवक्समरःत्रपुसीसमिति तनुक्वगिति
हस्थूत्रपतेल्लुकुनेड्तन्वान्त्रपुवारंगंसीसकयोःस्त्रियुःइतिमेदिनीत्रसस्यतिस्पिवंतिशारीरमि
सस्पवःआणाःहनुरितिहन्तुःसुमानस्परोगंफाशितिवरकचिकोन्तःस्त्रीलिंगोप्ययंहनुहट्ट
विलासिन्यांनस्वारंमेगदेस्त्रियांद्वयोःकपोलावयवेइतिमेदिनीकोशःअतिपायिने

श्रीरामः रोपकाः चरुरिति अन्नवस्त्राच्चि तांतरू आपक्वचेओदन इत्यिका हिकाः नरुव्रुश्रूर्व विश्वकर्मणेप्यवमु
कं भगवा दिस्योयदि निस्त्रैकेयटस्वाहस्थाली वाची चरुम्राष्ट्रः स्यात्स्यादोदने भाक्त इति
तनुः कोपत्व चिखुसात् विबलेप बिरलेक्रश्चाद इति मेदिनी धनुपुमान् प्रियालद्रोराशिभेदे
५२ चूरासने इति नानार्थे मेदिनी विम्बश्रकामामुदाहरति धःनुषाचे स्यादि धनुषासार्धं धनुं विडरिस
धः स्यात्तनुषासार्धमिसन्नः सार्धमिति स्वनुषज्यते मुकुंवेष्मजानिजो यसुराससस्यानन्ताम
नुभवन्नपिराकः क्षिसुरे राम्मजुमा प्रसुरप्तसंस्त्रायकमिति श्रीहर्षः श्लोकश्चाषः धनुर्वेदावि
मुहोपिनिर्गुणः किं कामे व्रती तिधन्वंतरिः इह पूर्वेश्च धनुरिति उकारांतः सकारांतो वा वो
धः नत्वसकारांतधनुः शब्दो नपुंसकरवेति मुख्यं कुच अथवा स्त्रियां धनुश्चापा विद्धमेरेमत्यात
स्या पिपुंस्त्वात् किं नर इति तुरंग वदनो मायुरिसमरः मीना ति मिनोती स्या स्वनु नेह वा।
उत्सकान् मयुसत्वरगवदनो महेडापि मयुरिख्यातेइति विश्वः मृक्त इति तानी येमगुः भोप्पम
सूपप्रा है अस्माद्व्रसयः स्याच्चि दिति कटेवर्षादौ वटवेष्टने कटतिरस नाभिति कटुः कटुः ५२

इति भ्रम्णायु नथायुषेति द्विरूपकोशः वायुनाजगदायुनाइ त्तिवल्लीविवेकः प्रस्तुसाध्वइति रि
क्तहृसनि हृविदारेणम्पणः दानेजननजननेचरणतोचटमेदनेदार्विति काष्टदाविधनं त्वेषइस्सम
रः चाद्वितिचटुचाटु शिः यंवाक्यमितिहरचंद्रः चाटुनेस प्रियोक्तिः स्यादितिरत्नमालाकोशः न
रिवुंस्त्वेकरचवक्रचाटूनेषोह्यो पिवदसेः तिमाघेतु नपुंसकमपिरविर्ति चाटुचाकन्कंस
वमममासामितिकिंजरयोः रभृहिंसायांइण्गतौ भ्याम्प्यांप्रगुणः स्यात्तस्येति किंशारुर्नासस्यपूर्वकि
विशिवकंकपक्षिणीतिमेदिनीकोशः त्रोरसव लःतहलवनन्तरणयोः त्ररपेतिछेदः केथिम्कु
इतिप्रश्निप्रवयेरपिसवर्णदीर्घेत्रोनयोस्त्वा रिसुकुगतः वित्यस्मादपिभुणरस्सलइतिव्या
ख्यायायाइयतिगृयतिवाव्यात्रुः शाकविशेषोघटीचसाडः कृश्चर्यालुगंतनितिकाभ्रमत्रीभ्रम
भरणेभ्रमः शरणत्यागेनहीः व्सभेतहस वननतरणयोः चरगतौ भ्रयं भरणेपिसरु ब्रुमगोतातनु
विस्तारे धंत धान्ये कुप्रिन्न स्नेहे पलेषु मस्त्नाप्पुषोभः त्वरोहेरपुंसीतिमेदिनी भर भैरकिनेक २४
योरितिहेमचंद्रः वायुरपिजगरेत्वायुर्वाहृसह्तु भो विस्समरःतहरितितरं तिनरकमनेना

येषु वैदिकनिर्घंटोपठितः अतएवत्वामग्नेप्यममायुमायं वेपमानस्तोकेः नयनेमानआयावि
सादिषु मंत्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् अर्वाचीनास्तु छंदसी एव इति स्तुतं वज्रल्लक्ष्य च ना
ना पायापि प्रवर्तित इति स्वीकृत्स आयुक्तो वितकालीना उत्पमरलंथे आयुश्चात्स्मुकारांतमा
५२ चख्युः ननु एतेषि ग्रंथेषु सप्रसयेसकारांतो वक्ष्यमाण आयुः पुं स्त्री लोकवेदयोर्निर्विवा
द एव जादाआयुरस्मिन्निति विग्रहे गध्रुह स्वाजुटायुषमितिरामायण प्रयोगेण्य दित्रिलोकीगणा
ना परमात स्यासमास्तिथ्यीश्दिर्नायुषः स्यादितिपाहपंप्रयोगगच्छसंगच्छतेतथा च आयुक्तो
वितकालीनेसत्र आयुः पुं स्त्री सकारांत इसेवव्याख्यायते ना किमुकारांतास्युपगमेनेतिचे
दत्राहः सकारांत आयुः पुं स्त्री नपुंसक इति न स्यपुल्लिंगतानेसाङ्गुयेनतयोक्तमिति अत्रेतु
छंदसी एव इति स्तुतंसमाधायं अकृस्मभावेमावृधीश्याजटायुमामितिमहद्दिप्रयोगः तटीविंध्य
स्याद्विरम नन्तनटायो रक्षप्यमञ्ज इति विंध्यवर्णने दोक्तप्रयोगच्छन्नगच्छेतेस्याहः वस्तुतस्तु ज
टायातिप्राप्नोतीति जटायुः मृगयादित्वात्कुः आयातसायुः एवं च जटायुषा जटायुं च विद्यादयं ५२

स्यान्नपुंसकं खपानं पायुर्नेत्यमरः पातिरक्षतीति विग्रहे रुङ्के कोपि तथा च मंत्रः भुवस्तस्य स्वगतवाः
पायुरग्ने शृतिः स्वनवान्मायावितिन स्पृह त्वं अग्ने राजायुरित्यमरः पुंल्लिंगसाहचर्यान्मायुः पुं
सि मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः गोमायूर्वा जंबुकः चर्वितं मिनोतीति क्षिपतीति गोमायुः शृगालः
इत्युज्ज्वलदत्तः वाक्कानस्कमायुः त्राहः पसम्मुर्मायुमरूतागो मायुरेकः इत्यादौ वेदभाष्यका
रादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात्स्वदंतेरो च तेहृति स्वाडः विड्गम्भ नि घ्नोयं एवं साधुरपि ग्रा
मुत्रायुमिति विलत्वं नामावमात्रे क्लीवं न द्विरिसद्धमपरत्वं तु लिंगं अयवत्रीशंख रितमिसुपक
ल्म क्लीवे स्त्री इत्यद्युरात्स्वर्थास्त्रिवेषां भेद्धगामियदित्यमरः व्रीहौ पुंसेवत्र एणादयो वङ्कलमिति
नि वङ्कलवच्च नादन्यस्मादप्युक्तभवति रहस्यो योगः हीत्वा चन्द्र रहति स्वजति इत्निराङ्कः वसुनिः
वासिवसत्यस्मिन्सर्वे भिनिसर्वत्रासौ वसतीति वासुः वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः वसुदेवस्या
पत्यमित्यस्मिन्नर्थे इञ् अंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति सा एकृते वासुदेवइतिभुत्यसंततरमिति दि
कृन्तं दसीणः उणनुवर्त्तते एतिगच्छतीत्यायुः मा न आयावितिआयुरायुष्टमनुष्यपयी॥

संमुखमित्यर्थः इति तत्रैव रुद्रः इति भावः ॥ अतिसुधूर्धूः इति धूविधूनने इति कुटादिः खरूह
तेनिरनुबंधकत्वात् एन त्वपवगाउ ॥ कुटेति ङित्वाद्गुणनिषेधश्च ॥ उ ॥ तदाह धुक्त्रमितिपुर्वः पू
॥५२॥ उ ॥ भूत्रौ रूभयोर्ग्रहणमविशेषानकारणाइत्यन्तु ॥ वृत्तिराध्येनाज्यमितिकर्त्तास्वेचर्षिइत्वः स्यादि
दिनि करणे कर्त्तास्वेदित्यर्थः काशिकानुसारेण यथासंख्यं मा: चर्चित्कृषे करणे इति कर्तो
रिकृदिति सूत्रस्य [illegible] केयदंयास्त्रयथासंख्यनेतिगम्यत इति शाकटायनस्य मे स्थितम्
श्रयोत्पादयः कृवौ पाकुह कुनक्रसेवागतिगंधनयोः पापानेपास्कैर्णजि अभिमवेतु
मित्रकृतेपयोसदंश्वा स्वादनेसाधकसंसिद्धे अग्रउ ॥ स्पोत्रो विश्वकर्मणिणिनाकारुस्त्रिषु
कारकशिल्पिनो रितिमेदिनीकोशः कारुः शिल्पिन्कारके इतिधरणिकोशस्तदेतदभिप्रे
साह कारु रित्यादि ॥ अयोग रूढिः ॥ द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः ॥ अतएव द्वितीये
भाल्वंचप्रतिकारकान्वयोभवत्येव तथा च भट्टिः ॥ राघवस्य ततथाकार्यकारुर्वानरपुंगवः
सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत् इति पिबत्स्नेनतैलादिकमिति प्रायुर्द ॥५२॥

घः संज्ञेतिफलितं तस्य संज्ञायामित्येव सिद्धं किमर्थं तद्ग्रहणेन अनाकः यावद्रूपमभाविन्यः सं-
ज्ञाः प्रतिभूः न्यायस्तस्य स सेवन स्मिन् कृएप्रदानेन निवर्तितइत्सुभयोर्भेदइति चूंसु खंभावय
तीतिचूंभुरिसर्थीः सुपगमेनाह अंत भीचिंतिते तिचूं भवति सुखस्वरूपो भवतीति चूं भुरि स
मेचूं भवत्स्मादिति तिभुसति स्तत्र पादानेनु प्रसयोर्भा तूनत्विंसेति साधवः धः कामि रि
कमिलीतिनापपदं भावा म[illegible] सनंतरमेव धः शुनितिवक्तव्ये [illegible] मग्रहणान्त्वारवा[illegible]
देसाशयेनाह कर्म[illegible] इतिअत एव धायतेर्नीयतेइति धात्री स्तनदायिनीति मा वक्तेद
मामेट मितिहो [illegible] ध्व लोपाः दंष्ट्रेति बिल्वे पिंडी [illegible] हनभवति अनिसः पितांडी
क्षिसुकोत्वात् अमे त्वजादिपा गादापमाक्रः नधीइति नहोधइतिध त्वं लघत्त [illegible] धः चात्र
सूत्रेदन्तेतिस्को पिनो निर्देशो ज्ञापकः क्वचिद क्सिस पिदं [illegible] नलोपो भवतीति नेनदं ज्ञानेस्स
स्मात् ल्युरिद [illegible] नादं नाइतिसिद्धम् नचसन्निधानात् [illegible] नेव लोपः स्यादिति वाच्यं [illegible] नादं तेद
ष्ट्रेतिनिर्देशात् तच्चैतत्कारणमित्सादियतेनहलत्स्रूक रयोरभिधेयत्वमुपपद्यते त्वं च निरा

उतिम् इति दीर्घः संप्रसारणाभावश्च संप्रसारणाद्यन्निरुक्तवचि [illegible] स्वापिस्यमिहिंस्याव
पीस्यादिनाश्रयतिहरिरुञ्जरितिप्राचानुभूयं सेन्नामिति कर्मण्यपाहस्तुणि क्विपि खुरा हुत स्तत्रा
५० कार्मिरिकृद्विजिसूत्रविरोधः स्पष्ट एव वाजुलकं तु उणादिकगतिः ह्वेञ्चोनिक्तोनोपिदिद्वित्वे अभ्या
ससंज्ञे हलादिलोपे भाव्यस्यास संप्रसारणं कृते एव ह्रस्वः जेरतएकमतवष्टमिति क्वेसनेसा हुत्वं काया माहर्हर्हिणय
हणादिन्ति दिहक [illegible] स्वाप्यो रिसंभ्यासस्य संप्रसारणं जुगादितिगमः क्वाविति मलो ये तु
कृत्तत्रवंद्वे चेति द्वित्वे [illegible] दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्यो न भवति दीर्घश्रुत्या [illegible] चष्टेतिपरि
भाषो पस्थापनाद जंतस्य जुहोतेरेव संभवतीत्याचार्येणाह जुहोतेर्दीर्घश्चेति जुहोतीति जुहूः
जूः स्थेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते धी रिति ध्यायतीति धीः हल इति दीर्घः नतु ध्यायति पु
रुषोनत्तु धीः एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वे तंमनत्वात्क [illegible] हि भवदुकार्यः संगच्छत इति च
त् [illegible] स्त्राहहरन्तः कर्णस्य कर्णे [illegible] विवक्षायां क्विविति भुवः संज्ञाधनिके स्यादितेनया
मेयारंतरेयस्ति इत्यतिनजनेतिभावः एतच्च हस्त्रिय हलनुद्रस्या लभ्यते न न्वेवं शति भूः इ ५०

सेदिनेमिरित्यादि एवं स्थिते ण्यादि तितन परकारके पिनष्टि तीरिति ध्वनयन्नाह ञमइं ताहृदंता
श्रितिवज्जिवनुमिति न लोके तिपष्ठी निषेधात्कृतीयाकेक्किनोः स्थाने तिवाद्ययोन लिमृदित्स
तिदेशेन स्वरूपावधेनैव कार्यातिदेशान झांदसस्तुरुय्योपातोक्कचित् श्रुतिपुस्तके च दर्शनात् उपन्य
स्तः ऊर्गिमरित्रिग महन्नजने सुपक्ष्या लोपः अग्निरिति अभ्यासात्वेति कुत्वं दधिरिति अनोलो
पः नेमिरिति एत्वाभ्यासलोपौ सासहीत्यादि यङ्लोपे लोपेलोपः अभ्यासदीर्घः नीगभावश्चेति
नीगं चीत्यादिनानी[illegible]गमस्याभाव इत्यर्थः तलगिति ङ् स्वा वृगुणः नजिङ् इकारस्चारणा
र्थः कुवलयीति [illegible] भीस्मीखुकभीरुकाइस्समरः ईश्वर इति नेट् वरीडेभावः पेश्वर इश्मि ती ५
पिसृगन्मेकस्वर इति किंसगतो भ्राजभासेत्यादिसूत्र शुश्रूषादीषु येक्किप भ्राजदाज्ञो ध्रुवीहिं
सायांद्युतदीप्तौ ऊर्ज्जबलप्राणनयोः हृपालनपूरणयोः जुगतौ सोत्रः आवपूर्वः श्रमस्कन्तो विभ्राड्
तिवृत्येति षत्वं नश्वजश्वेधूरिति राल्लोप इति च लोपः वेक्तिपधाया इति दीर्घः अर्गिति चोः कुः
रात्सस्येति नियमान्नसंयोगान्तलोपः धूरिति नेश्चय [illegible] पूर्वसेतुत्वं वौरिति दीर्घः वाक्यपा

दिग्भ्रवयवेऽसमानस्थानत्वादिस्वात्कुरुत्स्यायेमित्येभः क्वाह्वं दसिक्यइतिक्यश्च क्युडं सामान्यग्र
४९ हणेऽकृत्रणेत धातो प्रवृंदसि विषयेऽनच्छीलादिषुऊ प्रत्ययो भवतीति का मिका कृत्यः क्य इति भा
ष्यमानात्कर्तुदपागायिग्रहस्येतितेनुरप्रत्येपैचांगिरसोनक्षत्रसर्पमरपयविः यमस्यप्रोनो
ऽस्कुनेनुरणुभिसादिसिद्धंतुरणत्वरायं सपरभूजायां मुरणधारणपायणायो रिसेनैकं
न्वादिषुपठिताः [illegible] स्यंसनः प्रणायनायवाक्या निगृहीतिश्चन स्तयवइति भट्टपादाः म
गध्यादिषु जस्तयप्रांश्च इष्टंमइ मिहरदत्तः स्तुनेयुरिति सुतजाः शाक्या चितं दत्ताः न छंदस्यपु
त्रस्येति निषेधात्क्वचिच्चेतिई त्वम स्यत्सावितिदीर्घवन भवति अद्दृक्षवोरविति बदादि
निदकारो मुखसुखस्यार्थेन त्वयं नकारस्तेन नासरत्वाभावाद् ह्रस्वनेन दीर्घोपि गृह्यतेतस्तुरि
जेगुरिः इत्येवणान्तरणयोरिसस्यगृनिगरलोइ स्मस्यचबहुलं छंदसीतिस्तूयमितिप्रांचः ब
स्कितस्तात्राद्रिसादिष्वक्रूतिविशेषणमुदाहरणप्रपंचमात्रं किं किनोटिडुसैतावन्मात्रमे
वविवक्षितं तथाच वार्त्तिकं किन्नाकुर्वंगप्रहणं सिसदादिभ्योऽधीनादितिञ्ज्ञाहृतंच भाष्य ४९

त्स्मात्प्रेहइत्यत्र ॥ यावचनाद्यः ॥ सुखेककर्तृत्वेखशायुंक्तात्प्रियतमा एवपुर्गुस्मस्त्तरस्थितिडरयाडरयाचि
तमंमगतनाइस्तिइहजगुरितिच्छेदः ॥ इत्वरः ॥ इत्वरीइतिइणःश्नौनोक्तस्वस्वपितीतिनुक् किंत्वाज्ञ
णाभावः ॥ टित्वात्स्त्रियांस्त्रित्वंपाठः प्रजागरूकः ॥ जागुरितिपंचम्यंततस्मात्प्रजागर्तेः शितिः
जागरूकइति सिद्धरूपमेवतुननिपातितं उत्तरसूत्रेऊकस्यानुवृत्तिप्रसंगात् यजजपदशांयङः
कइतियजेर्यङि हित्वादिदीर्घोकितइस अभ्यासादीर्घः अतोलोपोयस्यहलइतियलोपः यायजू
कइत्यादिजपदहदशोरन्यादिनानुकः वावदूकइत्यत्र उल्कादयश्चेसत्रवृत्तेमाधवस्त्वा
हकुर्वीदिगएवायं इतिपाठादेवयङंतादेरूकप्रत्ययःसनाशंसभिक्ष उःइतिप्रत्ययेग्रहणा
तदंतग्रहणंसूत्रदादेःप्रत्ययसंभक्ताविति धातोस्तेनेहग्रहणंगमीदिप्सु विजिगीषु इत्यस्यपाठा
तत्राशंसेसादः ॥ शास्तुइच्छायामितिस्पष्टंग्रहणेनतुशंसिस्तुत्वाविति आङस्तहानिर्देशात् विं
दुरिच्छुः ॥ विदज्ञानेइत्यस्यैवग्रहणमनेनतरेषांएवमिभेरपिइच्छार्थस्यैवग्रहणंनत्वियगतौइ
च्छार्थमीस्यागइस्वनयोः अनभिधानान्निपातनाद्वेतिभावः ॥ विन्दुरित्युत्तपवर्गीयादिः ॥ वि

दस्ती निश्शङ्कः चिक्षा जग्ध्नि स्वेवायः विपूर्वैः व्यथ भय संचलनयोः नञ्पूर्वैः निपातनान्नञो धा
तुना समासे नलोपे ततः अव्यथः अमगरलादिषु निपूर्वैः प्रस्रवति षूङ् प्रेरणे अस्मादिनिः षूङ् प्राणि
४८ गर्भविमोचने षूङः ञा णिप्रसवे इ स्मो नञ्हे ते समनुवधत्वात् जित् इ ष्वीस्वे वप्रशुप गिलापूर्वस्तु
त्रेसक्तुमुचिनं एवं हि पः युक्तिवम किंमकारस्वमास्ति निसर्ग चंस्स हि स्य ह इ सायंग हग्रह
रो मतगतौ त्र यम [illegible] विति तेन णेरथादे न रूपसिद्धिरिति भावः येषु वं णि चिरुपधा गु
ण इह्वीसान्नामत [illegible] ह ञिताइति तन प्रवा लोपस्य स्था निव त्वं द भाव इति भावः नञ्पूर्व इति
नञ्छत्व समासे पि निपातना दिति वो धं रु धा नञ्पूर्वैः अत्रालुः धेट्स्तन नेदं रूपं नञ्पूर्वस्य
तस्य प्रयोगा भावादिति व्याख्यातुः कथं स्तपालुः स्पर्शवु रितिकं पांस्पर्श चलादाती तिविध्य
हेमस्यायादिवात् कुः दाधेट्स्तमुदात्मदादे ञेत्रयाः णामेवयहस्णं मुदाएण्डीयो रिसाहमं गुरुह
तिम्वजो रिति कुत्वम न्त्र अभिधानस्वभावात् जेः कर्मकर्तर्येवेत्साकुः विदिभिदिविदे दृ ना
थैस्सैवयहणं नतु ला भाष्यस्यमास्व्यानात् विक्रमिति कर्मकर्त्तरि ज्ञस्य यद्दनिवृत्तिः नेत ४८

कर्मकान्न भविष्यतीत्युक्तत्वात् ज्ञापनार्थमेव तदित्यनूयेनाहत्वार्धमाभूदित्यादिपरस्परशमि
८५ तिनिंदादिस्त्रेहि॰ न छीत्वादिसुवा सरूपविधिनात् जार्थेनेति ज्ञापितमिहत्तुनाछीलिकेभुप
व: रस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भांकुथ्य क्रोधेत्परोषमडीभूषायां भूष अलंकारे नयः अ
यपयनयतयगतावितिपठितस्य नयतेर्नायं निर्देशः अनुदात्तेत्वादेवयुचः सिद्धत्वात्किंतुने
तिष्टथ्यवपदमितिम त्वाह यकारान्तादिति क्नूयितम्क्ष्मायिते इति क्नूयी शब्दे उंदे क्ष्मायी विधू
नने स्त्सूद्ध्रीपस्स्त्र हृषेर्दीपीदीप्तोर्दी हृ मोमेज्यादोना छीलिकोक्तिति परस्परमिति शेषः
स्मायिकमितिन केवलं स्य प्लुतभाष्यमवलंमयुक्तयोरेवसमावेशः इति मंतव्यः किंतु आपि
कल्वएव भाष्यस्य तात्पर्यं तेनगमेर्लिषयतपदे सुक स्विषयेन त्रपिंतागामुकः तथावोक
लसेतिधिनु एवं विषये युज पिविक्स्योक्किस्य नइस्यादि सिध्यतीतिभावः जल्पजपजल्प
मक्तायां वाचि भिक्ष भिक्षायां लाभे अलाभे च कुट्ट छेदने लुंठस्तेये चोरादिकाविमौ अत्र
मात्वस्तु जल्पेः चलनक्नाद्धाद्यौ दितिभिदेर नुदात्तप्त्वेनियुजि प्रा भिकुट्टलुंठ्योनेष्टः

नेतरेभ्यः। निंदादीनां खुलेव सिद्धेः नहि लित्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोस्ति भयथाप्याद्युदात्तत्वा
त्। अस्तु यतिस्तु खुलि लितीति प्रसयात्स्वर्वेनुदात्तः। चुन्नि चुन्नि निसादिसुदात्तेइति विशेषस्त
ती ति॰ त्राः। हृएवुलितितिजादयोनेदं एवुलिविषयकमेव ज्ञापकम्। किंतु सामान्यतः प्रत्ययमात्रवि
४७ षयकमित्यर्थः। दे विकुंर्वोः दीप्यते हेतुमण्यंतस्म दिवकूजने इति चुरादिण्यंतस्य च ग्रहणं
चलनशब्दार्थेभ्यचल कंपने चुपमंदायां गतौ। कपिचलेन्यादि पाच्छने चुरादि रुच्छे चलने इ
सादियुद्धोरित्यनादेशः अनुदात्तेतश्च हलादेः ननु सर्वेप्यनुदात्तेतः हलंतएवतदंतविधित्वा
सामर्थ्यादिहलादेरिवग्रहीष्यते नत्विकमादिग्रहणे नेति चेत्स्रम्राकुः। अप्रादिग्रहणाभावेह
लंतादित्यर्थः स्यात्तथाहि सिस्सेधिते स्यादावतिप्रसंगः स्यात्। जुगुप्सते इत्यादिचनसि
ध्येत्। अस्ति चेहानुदात्तेत्त्वं गुपादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबंधकस्य समुदायविशेषणत्वा
दितिदिक्। ऋतुचंक्रम्यक्रमिइ मीयउं तेक्रमुपादविक्षेपेदमहम्मः मीमेगतौ पूर्वेलोति
अनुदात्तेतश्चेत्यस्यनेन इह पदिग्रहणं सकर्मार्थमितिक्रोतो [illegible] भाष्येतु अनभिधानादेवसि ४७

दितामिति नलोपो वाव्यधो गित्वि न शास्त्रभावात् वस्तु शितिने म्रुञ्ञीतिनेभूपमिस्त्र ष्टभो ऽइति द्रष्टा
ग्राह्यर्थः ग्रामिनीनेरेतस्येतिग्र वनक्ता: विधनेरेति वत्तसिलादितिपुंवज्ञावेनग्रामितरेशिता
र्यं न चव गिरवा सुपगमस्य फलाभावाद्भस्व विकल्प एव भवतीति वाच्यं पाद्दि कद्भस्वेन उगित्क
रणस्य चरितार्थत्वाद्भस्वाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्वारित्वादिस्यद्रुः संसृष्टचारसंपर्कीति सृष्टची सं
पर्कैस्तुंजोरिति कुत्वं तु गः परिदेवीति देवृ देवने ण्वादिः एपंत स्पर्दीव्यंते स्कनेहंस्य हृएनाशालोकत्वात्
अएपेतेः साहचर्याच्च अभ्यापद्यातीति अभ्याहूः पूर्वविहंते हंस्यकुत्वे नघः हन्तेस्ते चिणाल्लोशिति नस्य
तः अनउपधायाइति वृद्धिः वेकषः कषः कष हिंसार्थः लस श्लेषणक्रीडनयोः कच्छ्रणलाघा
यां स्वंचु विष्वाले सयपेचलषः लषकांतोऽष्टलयरपलपमस्तायां वाच्चियमाख्यीति मथे विलोड
हि ३ नेनिं दंसदृहसत्वे विनाशेति विपूर्वस्य नेत्राएंपेतस्य भाविनाणिल्लापिन निर्देशः अकारस्त्वागंतु
कः केचित्तु विनाशीति एपंतमेव पठंति पारिवादीति तु वदे एंपेनस्य पाणे निर्विवाद एवमस्यति कं
म्वादियगंतः निदादीनाम् अस्तयां नाम्नां समाहारद्वंद्वे सौत्वं पुंस्त्वं स्यादेतत्रभूयते रेव वुन्न विधेयो

श्रीरामः

मीवड्हस्तु एत्वमूपाकिपर्यलगैतोमरीहर्षेत्रयो विशस्मूर्वाः पशुं नेतत्रउदः पच्चपत मरड्इसेववक्तुमेष
सेकमुत्सूर्वसमावः उपसर्गातरनिवृत्सयं स्तेन ह्रसदस्न ह्मु रित्यादि न भवती स्याद्धः ह्रौं दी र्घोष्ट पथ चे२
वेस्वपूपरतज्ञा यांव्हस्तुवत्तीने वृध वृंद्धो षहमर्षरगे चरगंतोङ्स्यादी। नित्रा। दित्राष्ट्र्याह्यस्क निरएकशिलुः
॥४६॥ प्रजनिस्तुः उसति स्तुः उसति स्तूस हिलूचच्चेरस्तुः खरदूषणावि ति भहिः का लिदासोप्याह एलाना
मुसति स्वद्दति किं चितुपत इति स्थितेदांतस्त्वेप वित्वापदगना विदस्मात्स्नसयमाह उ
न्मदिस्तुः रोचिस्तुः अपत्रपिस्तुः अपत्रापिष्णुः पारयिष्णवइति अपामनेतिएमध्येनेतदिति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः इत्वं नेति घुमास्थेत्यादिना गित्वादिति क्ङिति चेत्यत्र
गकारं प्रश्लिष्यगानितिकिंति ङःनीति व्याख्यानादितिभावः गकारप्रश्लेषादिति नचैवं ग
कारचर्त्वस्यासिद्धत्वाद्वसिचेस्तु लंस्यादितिचेत्तस्य संसोत्रोऽयं निर्देशः नघ्या चूवार्तिकंगस्तोगि
त्वान्नस्यईकारः ठ्ठिजेरोरीत्वच्कसनाल्तस्तुत्याभावस्त्रिंष्णुस्माथीः स्तु कोऽस्मिन् त्वंकथेरितेरि
तिदंक्षादक्षनेव्रप्रवेत्यादिना षत्वेषदोः कः सी ति कत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं अनि ॥४६॥

विषयकर्मैव स्कन्नेऽस्मर्थ इतिव्याख्यायां सुरां सुनोतीसांदोऽमावक्तेयितुं वाक्यत्वात् अत्राङ्गः

संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रसयार्थं तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति एवं चाप्रधाने कर्त्तरि ल

टः ह्रगत्वगम्यचाविसनेनापि न भवतीति संयोगसामर्थ्यादिति हरदत्तः यःसुत्वन्न भवति सादि

नामेकवचनानां यजमानपरत्वसंभवेपि बहुवचनांतानां तु न संभवति एकस्मिन्प्रयोगे ए

कस्यैव यजमानत्वा दिसापूर्वकस्य यागविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति सर्वे सु

न्वंतः इत्यादि सत्रयागे हि बहवो यजमाना स्त एवं बहुविजां कर्म सोमाभिषवं च न कुर्वंतीति सुन्व

न्तः सादि बहुवचनांतस्यापि यजमानपरत्वसंभवतीति भावः अत्र हि सूत्रे साप्रयोगकेः स्त्रीत्वादीनां

त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टैरित्यभिसंबध्यते एकत्वादि भूतधात्वर्थो निर्दिश्यते किंरूपमभिव्या

प्येति भाजनाः सिद्धा विद्युत्तोजीति वक्ष्यमाणमिति शेषः कर्त्ताकदाचिन्निति न लोकाव्ययेति षष्ठीनि

षेधः अलंकृञ् कृञिति उकञ् करणे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु कृञ् हिंसायामित्यस्य प्रसिद्धा

ऽप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् निराकृञ् पूर्वोपि कृञ् स एव ग्राह्य पूर्वोजनीडाऽ

४५ उः यंसोऽन्नानन्तः परः सार्वधातुकत्वाद्यः नकारः स्वरार्थः एवुलादिवत्स्वतंत्रोऽयं न तु ग्रन्त्रादिवत् लादि
षु स्तत्र्याहिसति चेन्नवाच्यं स्यात्सवते भजंते इति तिङोऽपि यथा सु रिति न च वा सरूपन्यायेन नि वी
हलादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् किं च लादेशत्वे लः कर्मणि चेति भावक
र्मणोर्विहितः स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत इष्यते तु कर्तर्येवेत्येवं च नेन्नः इङ् धातोः शिति
शपो लुक् स्वानंत्र्ये बोधम् ग्रन्न केचित् शानन्नो लादेशत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याकु
लाद्विंसन् परत्वान्नित्यत्वाद्धसापवमानमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेत् नैवम् न लोकेति
सूत्रेत् निनिषेधसाहारनिर्देशः इत्युक्तत्वात् नाह्रीत्यपि च नयहिं संस्पष्टार्थं चानशो लादेशा
भावेन आत्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदिभ्योऽपि विधानमिति ध्वनयन्नुदाहरति निघ्नन् इ
ति गमहनेत्युपधालोपः इङ् धात्वर्थः इङ् आत्मनेपदित्वात् चानशानसिद्धमिति धारयतेरपि कर्तृ
गामिनि क्रियाफलेन सिद्धमिति लः सार्वधातुकानुदात्तत्वं च शानशोऽनीत्यमारंभः सुनोतेर्यज्ञसं २३
योगे सुनोतेः शत्रप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिः एवंतन्न चिह सुभोयज्ञे इत्येवास्त्र यज्ञ ४५

विभाषेयं नो प्रयुज्यते अन्यथा महत्त्वानिसादावपि क्लृप्तत्वनुडभ्यां मनुविति मनुप एव दानत्वस्यादिति
दिक्कृल्लडिति यद्वा विप्रथमांतं प्रकृतं तत्रथापि धातोरित्याधिकारस्य च संपत्तासारं प्रथमांतं षष्ट्या वि
परिणम्यत इति भावः नच वर्त्तमाने लडित्यत्रैवोक्तरीत्या विपरिणामो हि इति शंकाम् अप्रसयविधे
एवस्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति गुप्तिज् किद्भ्यः सन् इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतात् प्रथमासामानाधि
करण्येपीति उपलक्षणमिदं अप्रथमांतेन सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः तेन कुर्वतोऽपत्यं कौ
र्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणा भक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्धातियोरपि सिद्धान्ति
अन्यथा कुर्वतोपसर्ग मिसादोनहितसमासोनस्यातां लक्षणं चिह्नं पचनक्रियाकर्तृत्वनिर्देशः अर्हेय
त्विति अर्हप्रतियत्ने चुरादिः अर्हुनार्थो न च अन्नत्रयणं लक्षणं चिह्नं पचक्रियाकेमजनस्य ततः
फलं न प्रकरणमिति तद्धेत्वपेक्षया उः आत्मनेपदिभ्यामसरस्य लटः शानचौ इत्यर्थः हरिमिति हरिद
र्शनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः विशेष्यानि च वा द्वे वसिष्ठे वसोः गित्करणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र
क्वसोरपि समासग्रहणं यत्तत्सामर्थ्यात् शेकानुबंधग्रहणेन अनुबंधस्येतिनदपि प्रवर्तते प्र

श्रीराधाजी: पितृणाल्लस्यानन्चोस्त्वद्दृष्टा स्यानित्यपिसामान्याधिकरएयं पक्षत्वेतिशत्रवादीति ज्ञित्वेनसार्वधातुकत्वा
दितिभाव:पचंत्तमितितत्रतुरुगिस्यानुमुखि क्विशस्तनुकूलत्वत्तुर्नीमानमायाराश्रयमित्सर्थ: आ
नेमुक्त्रत्तोयेयइतिपूर्वसूत्रादनुवृत्तंतपंचम्यंतमप्यतइतिपदंषष्ठ्याविपरिएाम्यते आनइति
॥४४॥ सप्तमीवलात्तन्नचन्नतइतिपंचमीवलात्अानइतिसप्तमीवलात् नचन्नतइतिपंचमीवला
त्अानइतिसप्तम्यंतं पदंषष्ठ्याविपरिएाम्यतामितिशंक्यंपंचम्या:पूर्वसूत्रेचरितार्थत्वात्सप्त
म्याश्चाचरितार्थत्वात्दितदाह अंगस्यातइतिआचात्वदंतांगस्येतिमाख्यातंतत्रयुक्तंपच्चमा
नइत्यादावडुपदेन्नातल:सार्वधातुकमनुदात्तमितिनिघातश्च:परस्यासिद्धिश्चसंगात् अदंतांग
स्येतिपक्षेहि अंगमनोमुकूसचांगमेवनतमवदधात्तद्वयंन मकारंतुमवधादेवअ कारमात्र
मेकेतुतद्वयवत्वान्नास्तिमवधानमित्सदोष:ननुस्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवदितिपरिभा
षयामुकेऽविद्यमानवत्वेनमवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तमितिचेत् अथाकुः:हल:स्वर
प्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवन्नामत्रेसाकारात्परेदमनच्चात्रहल:स्वरप्राप्तिरस्तीतिव्यक्ततेप ॥४४॥

घोः ऊसि भत्वात्संप्रसारणं प्रथमैकवचने तु अधूषिवान् ऊषिवान् नेयिवान् नाइडिति वलादित्विवला
दिलक्षणएवेट् नेमूव श्लिकृतीतिएतन्निषेधः क्रादिनियमात्पुनःप्राप्तः वस्वेकाजाद्घसामितिसू
त्रेणकृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानांघसेश्चवसोरट्स्यान्नान्येषामितिनियच्छताद्गतिविद्धेनि
स्त्वात् द्वित्वेकृतेनेकाच्त्वात् न च सवर्णदीर्घे कृते एकाच्त्वं दीर्घइणः किती स भास स्मदी
र्घेकृतेन तस्मिन् सवर्णदीर्घो भाव इति परत्वात् यणादेश एव बलादिलक्षणइट् इड्डतिप्रसू
यतेनापूर्वोविधीयते तेन संप्रसारणविषये न भवति अत एवोदाहरन्ति उपेयुष इति सति त्वि
हितस्य यणादेशे उपेयुष इति स्यादिति भावः अविवक्षितमिति मा स्म भवानमेवान्त्रारणं ईयिवा
नितिइणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं वाधित्वा अंगत्वादिणो यणिति यणलव तिवसो रिडागमे हि परत्वाजा
दिक्षस्य यस मत्वात् वचेरिति वचपरिभाषणइत्यस्मात् ब्रुवोवच्चेर्वाकत्तेरित्यनुभावकर्मणोः
एतच्च निपातनात् लध्व मृजु स्मिवा निसादिइट् पक्षे गमहन् नेत्युपधालोपः लटः शतृसामाना
धिकरण्येऽप्रथमासमानाधिकरणे नियतेऽप्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात् सामानाधिकरण्ये पदलिंगं तथा

श्रीरामजी: रुदादयुते कृते द्वित्वे नायमेकाच् इणनिमित्तश्चान्तो लोपो वा सति तस्मिन् भवतीत्यनेका
जर्थमकृह णंजहिवानिति लिट्युत्तरस्यामित्यदे ध्यैत्त्वादेशः द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घु
सियहणं अत्र आदेश रमुः द्वित्वात्पूर्वं परत्वात् यसि नेसाहे लीत्सुपधालोपः स्यात्तस्मिंश्च कृते
॥४४॥ अनच्कत्वात् नचास्यो द्वित्वे कृते द्विर्वचनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः द्वित्वनिमित्त
स्याचोऽभावात् ततश्च नायं कृतद्विर्वचन एकाज् भवतीति घुसियहणं तत्सामर्थ्यमिलुपरत्वा
दुपधालोपमित्यागमो वाधनेकृते त्वित्यागमेगमहने सुपधालोपस्तस्य चाच्निमित्तत्वेन स्था
निवत्वात् द्विर्वचनेऽचीति निषेधे प्रवृत्ते उपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं पश्चादुपधालोपः आसि
वसीघसीत्यत्र चेत्रिषु त्वचेत्संहिता अभ्यासे च र्वेस अभ्यासस्य कारस्य जश्त्वमिति निषिद्धमिति
बहु विशरणादौ लिटि धातोरिति द्वित्वे अत एकहल्मध्ये स्येत्वाभ्यासलोपौ स्त स्वेति
पिवसोरिति संप्रसारणे वलादित्वाभावात् नेट् दृसदिरवते रिति निषत्वे पुंसि नुनिषेदिवान् अ
धपुसुपइति वसत निवासे अधिपूर्वः वचिस्वपीति संप्रसारणे द्वित्व हलादिःशेषसवलादि ॥४३॥

तत्वाऽऽन्तरसूत्रे भाष्यव्याहृतत्वाच्च भाष्यवार्त्तिकयोरपि क्वसुकानचोः शब्दं दस्युभयं यद्येतिच्चना
त् सार्वधातुकत्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्वादेव गुणाभावात् निस्तादौ न लोपादीनां किं कार्य
णामन्यथा सिद्धिमात्रं क्वचित्तोतिवाच्यं तिस्ति रा ण इत्यादौ मूलं सूत्रं तामिति प्राप्तस्य गुणस्य बाधना
र्थं कित्करणमिति सिद्धान्तत्वात् अत एव कित्करणसामर्थ्याज्ज्ञायाम् अपि क्वसुकानचोरस्त
इति केषांचिदुक्तेरज्ञानात् तथेति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः कुर्वयास्त्विति गत्ता नुग
तिकृयेति भावः वेत्त्वब्विति सविभक्तिको निर्देशस्तथा च मारकस्यास्य निवर्त्तेरिति निसत्वात्
द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट् स्यादित्यत आह कृते द्विर्वचने नानामेकाचामिति कृते
पि द्वित्वे एकाच एव ये अत्र विशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः नेड्वशि कृति तीति निषेधं वाधित्वा क्रादि
नियमात् सर्वत्रप्राप्तस्येटो नियमोऽयमित्याह नान्येषामिति न्वादिवानिति गदन्त इत्येद्वित्वं
हलादिः शेषः मासदीर्घस्य वसौ दीर्घेषु कृतेषु कृते द्वित्वेप्ययमेकाज्भवति इड्भवति ग्रा
दिवानिति कुस्ठतामिति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत्कृते त्वयमप्येकाच्चेद्दिवानिति

क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी ॥ इडुदित्तीषसहे ति वेट् क्त्वा इत्यस्य विभाषेति नेट् हूरी ग्लित इत्यादि ग्री
न समाधेरहृ पालने नेह मूषुसहने हत्वा क्त्वा क्त्ता ने हुषीष्वीति सेवनयोः सुयजोर्ङ्वनिप् सुनोते
४२ रिति षुत्वं त्वं मिथ्येयवि पीह सुगतो षु प्रसवैश्वर्ययोरिति निरनुबंधकयोरेव ग्रहणं न्माप्यंत
चाप्यनतभिधानाड् भयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधा
र्थ यकारस्य स्वरार्थस्तु गर्भस्थय इत्यादिक्व निपिहृतेत्वत्र वाचिरुपीति संप्रसारणस्यादिति
उ॰ निकुक्तः अत्र निति नकारः स्वरार्थः जरत्वनिति ककारस्य गुणे रपरो ऽकारः उगिदचां मि
ति नुम संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः छंदसि ड्विति सूत्रस्यार्थमाह भूत सामान्य इति लि ५
न च छंदसि लुङ् लङ् लिट इत्यनेन गतार्था इति वाच्यं धातुसम्बन्धाधिकारे हि सविधिः इ
दं तु धातुसंबंधं विनापि भवतीति विशेषात् अत्र मान्यचबुः कानचः किल्करणं तिसिर
ण इत्यत्र इड् बुद्धृतामिति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेधविषये आरभ्यमाणेन्द्र कारणह इत्यत्र तु ४२
अ संयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धं किंत्वमिति चित्तिमुनिमत इति सूत्रकृता छंदसीति प्रकां

प्रपंचयति आदिकर्मणि आरब्धातं प्रकृतः कटमिति कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः प्र
कृत आदिकर्मण्येवोतनार्थः क्तेनोक्तत्वात्कर्तरि प्रयोगमाकर्मण्येवेत्युक्तत्वात् द्वितीयाप्र
कृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः नदीस्नइति नद्यां स्नातो नदीस्नाने कु
शलइत्यर्थः गतइति अनुदात्तोपदेशइति मलोपः आप्तइति अपूर्वे आप्लृ आप्नोआ
श्रिरयी हस्त्वेन तितृष्टे नविकृतेति भावः ग्लानइति ग्लैहर्षक्षये अकर्मकोयं
आदेच इत्यात्वसंयोगादेरात इति नत्वं शोषमिति श्रिशुषीशोषणे [illegible] कर्मणि कर्म
त्वं अर्थितइति [illegible] स्पितिनिइत्वं उपोषितइति वसतिक्षुधोरिडिति इट् वसी तिष
त्वं अनुजीर्णइति जॄषू वयोहानौ ऋत इद्धातोः हलिचेति दीर्घः नत्वं णत्वं मुकुंदः
सेति आस्यते अस्मिन्निति आसितं आसनमित्यर्थः यायत अस्मिन्निति यानं मार्गः
भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तं भोजनमित्यर्थः क्त अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त
रि षष्ठी [illegible] इति आदितश्चेति नेट् [illegible] इति श्वीदित इति नेट् न लोपः [illegible] मिति

राम: योगांतलोपे पूर्वस्य जश्त्वे न सिद्धमिष्टमिति अवदत्तमित्यादि आदिकर्मणि सितस्य दत्तस्यैव र-
विशेषणं नेतरेषाम संभवात् दांतुं प्रक्रांतमारब्धमिति प्रदत्तस्यार्थः इष्यते इति नादेशा वाध
नार्थं निपातनमित्यत्र तद्स्यार्थः अभेत्तुं अवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाश्रयणे ह्यवदत्तं विदत्त
॥४१॥ मित्यादि सिद्ध्यति उपसर्गत्वाश्रयणे तु पूर्वोक्तिमवदत्तं वीतमित्यादौ तिना पूर्वमिदं वचनमित्याङः
दसि इकः काश इत्यत इक इत्युपसर्गस्य घञीत्यत उपसर्गस्येति ढ्लोपे पूर्वस्य सतो दीर्घं चानु इति ५
वर्तते अलुगुत्तरपदे इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य सप्तमीति विशेषणं यस्मिन् विधिरिति त
दा विधिस्तदे तदादि त्वस्य कलमभिप्रेत्य व्याचष्टे इगंतोपसर्गस्येत्यादिना ननु च तस्यासिद्धत्वाद्
देशान्तकारो नास्तीत्यत आह आभाक्षं सिद्धमिति अनेनेति तु त्वप्रति हल्त्ववारितमिति भावः धी
तमिति दधातेर्हिरित्यत्र उकविकरणस्य निर्देशात् धेट्पान इति भ्वादेर्हि न भवतीति नापि द-
नदादे धोरिति दह इत्युपादानादिति भावः उच्चारणार्थ इति इदितो नुमस्यादिति भावः
धनुमिति कृषस्तत्प्यो रिलनेनकरेकरी स्नेनेन पाक्षिको धलोपः इदानीं मत्यान् ॥४१॥

दितिदातइत्तिदापलवनेअदावितिनिषेधान्नघुत्वंइहसर्वेपका:सपपादाइसाहतांतोवे॰
सादिनां॥दीर्घापातिरिति विदत्तमिसादावुपसर्गीसेत्सर्थः इत्तीत्यत्रदोपक्कोदौसस्यय ६४
अरेषूः सतकारात्तत्कारादिद्वैतिमित्र्याद्युपके इयंदोषानां सइत्ताझ्ये नोक्तेदोषपरिह
रति॥तकारादिवितिं॥निष्टानत्वमिति रदाभ्यामिसनेन सन्निपाते विभादिनिमित्तीकृ
सविहितेयेयंतात्हाद्रेषूः सतकारविद्या तकनत्वाविधे निर्मितंन भवतीतिभावः दि४
अचउपसर्गात: तकारःकारस्वच्चारस्यार्थः अचइसावदोतेनत्रैकंपंचम्यंतमुपस
र्गंविशिनष्टि अपरंषष्ठ्यंतस्यानिसत्वाइमयेति व्याचष्टे अजंतादिसादिनायहान्नव
इसनाहृतंपच्चम्यंतमेवास्तुकिंतुद्वितकारस्कोयमाद्रेषुरस्तेनानेकालत्वात्सर्वस्यादे
भेवतिएकतकारेद्युलोसस्येतिवाधित्वाअदेः परस्येत्सादेरेवस्यादचइति पंचमीनि
र्देशात्र यद्दोह्यपेमभीसु नरस्त्वेपि द्वितकारकत्स्वेति सर्वादेशः स्यादितिचेत्
अवाङः पंचम्यंतस्याच्च इसनुवृत्तेरच: परस्यपकारस्येव भविष्यतितत्रांसस्यसं॰

द्विभावेसदाम्पामि तिनिम्बंद्यनिष्पत्तिदोऽवृषंकनेषांतकर्मणिमामानेमाडः मानेमेडः श्रणि
४३ दानेषाम तिनिवृत्तो क्षिपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः नहि क्षिपं विनानुपपन्नमुलमः यत्तुप
मादकृतोमर्क क्षिपा निर्देशो गवडः लुडः निवृत्त्यर्थः दादत्तः सामानइ तितन्नयङः लुकिहंता
मांसदादितः सासितइति नत्रोनिकि तीतिवचनोस्तुयसगः किंवदादृश्योरिति विधीय न्या ४
मान श्नोरश्नुः अनेकाल त्वात्सर्वस्येति निर्दिष्टं तथा वहतेर्यङः लुङः नसवधादेशाव।
त्ताभासस्यवर्जितेनिदादत्तइतित्वदुदाहृतमस्पंकथमुत्सिसम्भवेलभतेसाङः श्नोला
त्रेणानन्तकरणे हृदनेदधातोर्हि क्षिपा निर्देशो धेर्निवृत्त्यर्थः इतोसङ्गहतेर्यङः लुकिन
दाधितः अत्रापि ध्रासादकृत्ता क्षिपा निर्देशात्स्यङः लुकः निवृत्त्यर्थत्वात् दीधिनइति घुमास्थ
नीत्वमुदाहृतं तत्पूर्वविदेवहेयं रोदेत्ताः इहादेन्नः यांतेएवनतु तद्धांतः जग्धेकृत्ते साहंता।
यास्तात्मत्वेपिध्राक्रियायांदो दितिप्राचः तथा नाङः तांतेदीर्घत्वारंभेदाशादंनेदोषा नि
ष्टानत्वंधांतेदोधत्वारम्भःस्यात्रिदोषत्वान्नथांतोग्रासइतितद नुसारेणाहृदयस्या ४०

यन्नेदिवादिष्वनुदात्तेदिश्च द्रह्य द्रुह्य दस्तुतपस्तः ये सत्त्वावाधने इदः अपवारणेत्र पिर्मित्सायां मारणा।
तोषणे निद्रा मनेषिस्तुकः तृप्त तृषरोषेतीदसहेति विकल्पितेने कृत्वाद्यस्य विभाषेति नि षे
धे प्राप्ते विकल्पो विधीयते अमगसादिषु अमरोगेडु मिच्चौरादिकस्तन गत्यर्थेनेण एकाचइस
षि कारादिसाङ्गः आनन्दति अनुनासिकस्येति दीर्घः तृप्तिस्ते इति स्त्वरा संयमेन्वरत्वेस्तू
र्णनिष्ठानत्वम् आदितश्चेति निषेधे प्राप्ते विकल्पः एवं च आदित्वस्य फलमात्मनेपदमा
त्रेत्त्वाए धसादिवज्रस्यानुबंधत्वेपि सिध्यसे देसासायेनाह फलमंदमिति तिसं युष्टतिसंपू
र्णानुयुषे विहितस्य नेडू निशाप्ते विकल्पोयं अविद्याष्टनेपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव आ
स्वानइति आप्नः पूर्वान्तस्त्वनेमनोभिधाने प्यस्थेभ्यो विकल्पः परत्वात् आस्वान्तं मनः आस्वनि
तं मनइतिशेषः हृषुलालीकेड दिवा त्रिश्यामनिट् हृषतुष्टे सेट्भयोरपि इहलक्षितुमय
त्रविभाषेयमपप्राप्तमिति ओदित्त्वान्त्रिष्ठानत्वमप्याप्नइति ओदीदितो निष्ठायामिनोड भावेप्यलो
पःनलेव्यवस्थांतरमाह सोपसर्गस्यनेत्यादिबंधः कूपः प्रज्ञात्रइतिक्षादीसुषेईदित्वा।

॥२०॥मत्रीः॥ देवनिर्दिष्टात्कान्तमूर्वीनस्फुलस्थादिति निषेधो न भवति सामीप्य इत्येव तु नोक्तं नातिदूरस्यासंग्र
हार्थं तेन तद्देवनयनमाचेष्टेनातिदूरमासन्नं चेति एवं च सामीप्य इति शब्दारम्भोनमुपल
क्षणं तथा निषेधमिस्याङ्गः ईतोः त्रध्यायन इति अभवनम् हसस्तु इति वक्तव्यवचनात्क
तv मैणिन्मुषूणि नुष्के ति निपात्यं इति लोपः लोपे हि प्रसयलक्षणेन गुणः स्यादि
॥७॥२६॥ ति भावः प्रतम्भापसो इति भ्रमापाक इत्यदादेः पञ्चम्यां चुरादावपि घटादावपि पञ्च
ते भित्वाघिमध्ये पाक इति भ्वोरेत्तस्याविकृतात्वस्य पहश्रहणं निपातनसामर्थ्या
त्वल्कृत्वणश्चाति पदेत्क परिभावाना श्रीयतेभभावो निपात्यं इति प्यङः संप्रसार
णाभिति निष्पत्तिं नमेत्वसंप्रसारणं न चिहितं प्रयये नेरापिभ तमेव यथास्यादिति ग्र
ञविभाषा भवपूर्वस्येति विभाषानुवर्तनेसम्यक्भवस्थितातेन स्त्रीरहविषये
वस्त्रभावेनिसम्प्रसनस्य त्रत्रभवनी सात्रायेनाह स्त्रीरहविषयः पाक इति नम्रमनु
इति ग्राहकादिप्रत्ययितमिति ऐणमितं फलः वादांतनाणमुदस्तुन्यपत्यामे पूर्वीग्राबा ॥२७॥

रभोवोन्नसास्यरिड्. ठय्यगतइ सन्नत्वस्यपिलघुपूर्वादित्यपादेनोण न स्यात् अ यरिट्ठसापसंपारि
हृष्टोकन्येतस्वगुरुत्वेपानमलक्षणः ध्वऽः स्यात् अतोऽसिद्धत्वान्निवृत्तयेहलोप्या निपात्यत इति भा
ष्यादौ स्थितम् ॥ अन्तएव तु लोपइतिसूत्रे अणः किं द्वढ इति प्राञ्चो बाचोऽस्यस्य ग्रामादिक्ताम
भि लेसत्वढोदृढ इतिप्रसुदाहृतमसभौतिक्तानमितिति हलोपेप्रयोजनमपि वृद्धिमापरिवृ
ढथ्यसादि सिद्धिरिति प्राग्वदेवबोध्यम् ॥ कान्तु गहनयोः क्षु ॥ क्षुब्धः स्वं तत्कारणं चलक्ष्यमाणं सू
ते कथं तर्हिं शार्थः कष्टो मोह इति ॥ ऽः खोहत्वरिसंघः ॥ घु शिघ्रघुषिरशाप्रार्थ इति भ्वादिः घुषिरविज्ञा श
न इत्यस्य घुणादित्वयोरपि स्यामामनेनग्रहणम् ननु विज्ञा इत्यर्थान् घुषेर्घुणादिणिच्या भावं तत्र व ति न ५
चाव्यवधानान् घुषेः परानिष्ठानास्तीति कथमिपि षेधप्रसंगः किंच विज्ञाष्टने ति एणिषेधाभा
वा लिच्छुपधागुणे निष्ठायां सेटि णिलोपे च घोषितं वाक्यमिति अपिस्यादितिचेत् अत्राहुः
एवं तर्हि विज्ञाष्टत्वनिषेध एव ज्ञापकः विज्ञाष्टनार्थ घुणादिणिजन्तित्यस्य इतिनास्युक्तो बइति ।
दिक् ॥ अभेः ॥ विज्ञेयेण दूरं विदूरं ततोऽन्यद् विदूरं तस्य भाव आविदूर्यं तत्र लक्षणादित्वात्स्व अस्मा

श्रीरामः सय सीयतेतत्कांटमित्याङ्कः वेदभाष्येइतितद्धि नवनीतं भवतिघृतं देवानां फांटं मनुष्याणा
मितिमतपुष्पप्रभृति मारमायामित्यर्थः अमत्रविविनिमं च्यादेस्वाच्चत्वेविस्पर्थः ध्रुवि
णासीमिध्याप्राग न्नेमुसुहिसायां अनयोरादितद्धयस्य विभाषेतिसूत्राभ्यामिट्प्राप्ति
३८ षेधेसिद्धेप्यनयोर्वैयासाण्वानिट्त्वंनान्यत्रेति नियमार्थमित्याह अविनयेएवेतिविरुद्धं
यातोविया नत्र विनीतस्तस्यभावोवैयासं ननुभृषेर्विभाषाभावादिकर्मणोरितिविकं
ल्पेडाप्रेनित्यार्थंकस्मान्न भवतीत्यात्तंकायामाह नास्तीति अनभिधानादितिभावः अत्र
प्रमाणमाह अतएवेतिमाधवस्त्विति एवंच आदित्वस्य फलत्वात्हरदेनोक्तंय त्विसं
तदेवचिंत्यमितिभावः दृढः स्थूलवलमस्यास्तीतिवलः अर्शआदिभ्योऽच्चूतदाहवल
वतीतिस्थूलोमांसलः स्वचनिर्वलोपिवलवांस्तद्वतोपिदृढइतिफलितोर्थः तस्मिन्नितक्त
स्येसप्तः हस्येति ननुहेमृढ मितिढत्वढेढेलोपेनैवसिद्धमितितस्यढत्वंहस्यलोपश्चनिपा
सतामितिचे न्नेम्नुमतग्राहिस इद्धलोपस्यासिद्धत्वेन दृढिमेस्तत्वं कृतेहलादेर्लघोरिति ॥३८॥
२१

६९३

नवइतितत्वितमितित्विरीङो गत्यर्थे कर्मे क्तेनीतिकः कुष्टमितिकुषनाश्काकानेसेटश्च
ब्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वंगुधितमितिगुधपरिवेष्टने दिवादिःसप्रसारणमिति वविस्वपीत्य
नेन [illegible] प्रतइतेतुग्नाम्विंगतिसृङ्ग्रोः हलइतिदीर्घः श्रोदितश्चेति निष्ठातस्य नः स्तइ
तियस्य विभाषेतिनेट् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि ततइतिअनुदात्तोपदेशेतिनलोपः स
निविदत्वादिति ननिवृत्तिदरिद्रातेर्भ्यः सनोवाइडवाच्य इत्यविचनात् कं तसादिनामिति
श्वीदितइति निष्ठायांन इट् कार्यकृतीत्युदन्नेनत्री हिंसाग्रंथनयोः रत्नोगात्रविक्षेपइसे
नेषामितित्काकरणेन यस्यविभाषेसस्मा निसत्वरूपनापतितइतिशिक्षमिसर्थः
लुधवदृह्यचल्लेनेऊषस्तोष्यारितिधत्वंस्वन ध्वनइष्टेइडभावे अनुनासिकस्य क्विंच्च
लोरितिदीर्घः लगेसंगेस्नीहवृत्रप्रसके [illegible] तिषसेष्ठत्वम रेभस्याद्दफरागतोदीर्घः
षुत्वंवाटमितिवाहप्रपत्रेइडभावेढत्वधत्वष्टुत्वढलोपौः अनायासइच्छेन गतसाधः
नद्यातस्ताह अनापासस्साधस्इ निरूढणंमोपधजातमनुस्वारकेम्भदिपसद्योऽभिषु

तिस्तु निष्ठान्वानुक्तत्वादिति भावः ग्रुपित इति एरनेकाच इति यण् आदिकर्मणीड् इति गृ
ह्येषु रणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठान प्राप्नोतीति वचनमादिकर्मणि नस्यक
॥३१॥ः तौरि विधानार्थं चेत्पाक्तः चादिति अन्यथा क्तक्तवत्वोर्नित्यं प्रत्यायेन भावकर्मणोर्नेस्यादिति भावः
प्र४ प्रस्वेदित इति प्र ञ्वद आदिकर्मण्येतन्नार्थं स्वेदित मिसादि भावे भ्वादि स्वे तित्रि ञिविदा स्नेहनमो
हनयोरिति पठितः स्विन्नतोस्विति [illegible] विदाग्रा अपकरणे इति दिवादिषु पठितस्य स्विदितः इस्वे
त्रिविद्६ वेति किन्त्व निषेधाभावादिति भावः न्नवदेतिदेवा [illegible] दिको पितृ दीपिता चपम् हरदत्तग्रंथवि
रोधादिति भावः अन्नहस्तत्ताः ञिमिदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते न तु [illegible] दाग्र ति५
मकेरूहेड इति भ्वादिरपि मिदना साहचर्यादिसाहतद्विल समन्भ्वादिष्वपि मिदेः पयुमानस्ता
न तस्माद्विशेषाङ्गभेयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह दिवादी भ्वादी चेति स्विदादीनामादितश्चे
ति इण्निषेधात्सेट् निष्ठान सम्भवतीत्यादिकर्मणि निष्ठादाहृता [illegible] विस्पष्टमिति
मृषधातोः सिन्नि[illegible]य [illegible] इति सत्वेपि सत्त्वस्य नितिकायहणमेव ज्ञापयत्यनेकार्था धा ॥३१॥ः

त्तमर्से पिसिद्यतीत्यानुषये न त्वमान्चहे अघस्मर्गवासहारे तिसच्च स्वहारो दातृग्रहीत्रोस्संवंधी
भवतीत्युक्तमर्से पिप्रयोगो न विसच्चकेन्तणायांन्तु धातोस्तत्न मसो इति निर्देशो लिंगम् स्फायः
स्फी स्फायी ह्वौकघं न हिंस्फीति कामइ इति स्फीतम् आचष्टे इति संपत्ता दृच्चः अद्वीत्राप णिलोपो
यस्येति निरुक्तं षइति विकल्पिते वादिति भावः उषित इति यजादित्वात्संप्रसारणं न्यात्र
वशीतिषः वसतीति आपा निर्देशः स्पष्टार्थवसे सेड्त्वान्ग्रवित मभे वइत्क्षुधित इति एवं
च तस्यालमेषा क्षुधितस्येति प्रियोगो निर्वाध एवेति क्षुधिधातो भीवे किं पितारक्का दित्वा दि
तजिति धातुह्र सिशुयङन्तत्रादर्जमिस मानन्मायतयाक्षुधिताद्वै उपपोक्तम इति वाकथं
चित्रियं ग्रंथेः उदित्वात्क्त्वा यां विकल्पे निष्ठायां पस्य विभाषेति निषेधे वचन मनुसृवि प्रा पे ४
तइति ग्रंथेः प्रज्ञाया मितिन लोपनिषेधः अक इति आने दिता मितिन लोपः क्षुभातीषस
हेति क्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे प्राप्ते वचनम् पूऊक्षुक्तः किनीति निषेधप्राप्ते वचन
मपूऊः क्काचनकासेटि सनेनैव सिद्धेः क्कायहणमिहत्वर्थमित्यत आह उत्तरार्थमिति क्कोवे

विद ज्ञाने ३ दु. १ विद सत्तायामित्यस्य ३ विद विचारणे ३

एम: स्वकुटुम्बसंकल्पयोरिति यद्यपि अकुल्म इति वं कुल्मेति पचाद्यच्या सिद्धं तथापि तत्कुल्मसंकुल्म

ति २ इतिप्रयोगानिह सर्थवचनं तु देरदाभ्यां संयोगादेरात इति निष्ठेयाभेदौ स्यमाज्ञापेन मयत्र विभा

षेयं वित्तस्त्विति तिनत्वस्य मनाभ्यं वित्तस्क विदितो निष्ठा विद्यते विन्नः ख्यते वित्तो वित्तश्च भोगे वित्तश्च

॥३६॥ विंदते रिति उक्तः उन्न इति श्रनिदिता मिति नः लोपः नश्चाप्यस्य विंनायं रभाश्रकण्ठने हृपालनपूर

णयोस्तु कीनोह सत्तुत्रुरायेयो: मदी हर्षे पूर्तं इति स्तुकः किनी तिङ् रा निषे धत्व लोपा वि थिं स्मास्य

तिराहन्नोप इति मर्त्तडिति त्रा दित त्रा तिने टू मत्त इति प्ली दित इति ने टू विते ज्ञानार्थकाद्विदेरिट

मा वंसत्तार्थक विदे विचारणार्थक विदेश्च भोगाश्रमयये इति निसं भवती त्साहूये नाह विंदते रि

ति विद्ल लाभ इत्यस्यपसर्थः भुज्यते इति भोगः अती यत इति प्रत्ययः इत्यिक ममसाधनावेता वित्ति

श्चाचष्टे भोगे वृती ते चार्थे इति भित्तं शाकलं विंदेः रुकेरदा भ्यामिति श्राप्तनत्वसाभावनि

पास्ते भित्तं शाकलखंडे वे समर: भिन्नमन्य दिति विदीत्मिभि त्यर्थः रूप एतमा धमर्स्य अधमंडः

स्वपदं रूप एतमस्य संधमर्स्त तस्य भाव रूमाधमर्ण्यं तेन व्यवहार वित्तौ बोलस्यतेनत्रवृत्त ॥३६॥

त

सान्त्वमिति यच्छा प्रयुज्यते स्कंधे यिसात्व निमेधार्थं कृ श्रादिषु न मन ःश्राद्धपागहत्क्वारं निमित्ती क्तं सापि
श्रृटं क्रुथ्याडि·तिएतं त्वमवसेवेति दिक् परिस्कंदः श्च्यनिपात्यते अथवा निष्ठातकारस्य खोपड् इति
क्रात्रि कादूनइति क्षुब्धः ष्ठ उत्सूत्रकृत्तीया इत्यर्थः धृतमिति विजिगीषया हितत्वाद्धा: पालन इति
गम्यते विजिगीषा निर्वासो वा तेवाल निगंधनयोः निःपूर्वाद्दस्मान्निष्ठातस्य नत्वं एत्त्वं वा तत्र क्षेवत्र २४
क्तानेति एवं च वाते नहेतुना निर्वाणोदीपइत्यत्र निषेधो नेसाकः वात इति गमधीदक मेवेतिकि नि ५
तेस्कि: नितरां वातो गत इत्यर्थः क्षुब्ध इति क्षुभ शोषणे ताम इति हिंसायेयादेव इत्साचेंदतीम:
पो ५ प्रक्षीन इति स्वे ध्येयुग्ध संघातयोः आखेकृते संगादेरिसस्या सिद्धत्वात् सूर्वे स्मप्रसारणे पूर्वस्त्रपे
च कृते हलइति दीर्घः पश्चाद्ध रात्वा दंतत्वयोर्विरहात्र नत्वं संस्का न इत्यत्रक्रम वसेव ह्रीवादि
षिति ह्रीवमेदेकृशातनु स्वेत्याघव क्रावुसूर्वः एम: क: ननु कृच्छ्र विकसन इस स्याडल्लाघघ्न
स पचाय्य चिइनराम्यामिगुपधलक्षणे कर्मयेफुल्लादयः सिध्यंतिन त्विंतत्त्वेणेस्यन ग्राहस्त्वं वि
तिनिवृत्यर्थमित्सुपलक्षणं फुल्लवानि तिरूपस्य निष्ठाघजनादिसाफ दातस्य सिध्यर्थमिति वाच्य

इतिदीर्घः। ग्रहीण इति घुमास्थेतीत्वं स्त्र न इति घूङ् प्राणिप्रसवे दून इति दूङ् परितापे ओदितश्चेति
यदितौ इ इट् स्यान्न हि धातोः परो निष्ठातकारो न संभवतीति नत्वार्थः पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः। न
२ च श्वीदितश्चेत्यागमसामर्थ्याद्विस्मव्यवधाने नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शंक्यं लक्ष्यानुरो
धेन इडभावकल्पनाया एवन्याय्यत्वात्। ओ लस्जी सपिडागमे सवर्णदीर्घश्च्विकोदृश्यपूर्वात्खेन ग्र
॥रूपा॥ ६० हण दिव्यवधानं नास्त्येवेति इं सिद्धं तेनस्याक्षुः संपूर्णा न इति इत्यपेत्यादि स्यादेव इत्यत्वे संयोगादेरा २
त इति निष्ठातस्य नः। वस्य विभाषायसे सार्द्धधातुकोपस्य या षष्ठी यस्मादार्द्धधातुकस्येत्यर्थः सम
क्त इति ओंचुग तिपूजनयोः समर्थः नत्वस्यासिद्धत्वात् ऋलि परतः कुत्वं दक्क मितिवत्तमि
सर्थः व्यक्तमित्येतत्तु ओंजू व्यक्ती स्यस्य नत्वं चेः तेनात्र नत्वाभावः वृक्ण इति ओव्रश्चू छेदने ग्र
हिज्येति संप्रसारणं न त्वस्यासिद्धत्वात् स्कोरिति सलोपः चोः कुरिति कुत्वं च क दित्वेन वेट् क्त्वा
यस्य विभाषेति निषेधात्याः इडभावः नुद्विद इति देन विनाम्भे पुर्वैर्लक्षिदे चास्यापि वर्णत्वे न ग्रहणाद्
कारैकदेशो रेफो निकसमिद्र कुधादि तिनस्य णत्वं णत्वस्यामश्रुतिप्राच्यं संज्ञाक्र वर्ण्याज्ञस्य ॥रूपा॥

सनेनतत्कालेविवक्षिष्यतेनानिष्टातेनचरितंमुदितमित्यत्रनतत्कालस्येदामवहितत्वमतएतदाहपरस्यनि
ष्टात्वस्येतिवहिरंगत्वेनेतिनिष्टात्वकारणं वहिर्भूततत्र्हितन्निमित्तस्यमाश्रित्यागस्यादेश्चोविधीयमा
द्रा ३ नत्वात् तद्धिवहिरंगमितिभावः एड इतिद्राकु त्सायांगतोरत्ना नः ह्लानइतिग्लेम्लेहर्षक्षयेएक विंशते
रितित्र्यादिषुयादयोद्वाविंशतिः पद्यंतेतत्रपूर्वंविहायत्वादयोज्ञेयाः जीनइतिसिद्धत्वान्निसत्वान्त्वग्रहिमे
ति संप्रसारणेकृतेसंयोगादेरातइस्यप्राप्तिः भूनइतिगपुरीषोत्सर्गेविनष्टइतिधातूनामनेकार्थत्वा
सूत्रपवनइत्यस्यविनाशेवृत्तिः सिनोतेरितिषिञ्बंधनेग्रासरूपंकर्मयासकर्मकर्तृत्वस्य सि
नोतेस्तन्तः परस्यनिष्टातस्यनःस्यादित्यर्थः सिनोग्रासइतिपिंडीक्रियमाणोग्रासोयदादध्यादिनांज
नवग्राह्यंभवेत्तदनुकूलोभवतितदाकर्मणएवकर्तृत्वमितिबोध्यं ग्रासेतिकिमितिग्रासकर्मकर्तृकस्ये
तिकिमर्थमित्यर्थः कर्मकर्तृकेतिकिमितिग्रासकर्मकस्यसेवाल्पकर्तृपदंकिमर्थमित्यर्थः कर्म
पदंविहायग्रासकर्तृकस्यमुक्तोहुयासेनकंचःसितइत्यत्राप्यस्यादितिबोध्यं भुग्नइतिभुजोकौ
टिल्येनत्वस्यासिद्धत्वान्कुत्वेपरत्वात्कुत्वं उद्भूनइतिप्रश्नस्यतेर्यजादित्वात्संप्रसारणेपूर्वरूपेचहल

एमनी॥: भूतत्कालं विनापियद्यासादिसेवमर्थं वक्तात्तस्क प्रकृतसूत्रस्यस्य अपिग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचा
रार्थत्वात्वार्तिकमनेनैवगतार्थं विभावितं चेदं मिको गुणवृद्धी निसूत्रे ऊनेकुंश्रुक्त म्यगमेरप्येवंदोष
णोक्तम् इतिविदतम्भाष्यकारेण एवं च कृतसूत्रेभ्योपि द्रष्टव्यमिति वार्तिकमपिगतार्थं ध्वंसोध्वक्तक्तवतू
॥३घा॥: निष्ठानतुक्तक्तवत्वो: सिद्धयोर्निष्ठेतिसंज्ञासिद्धि: सिद्धायां निष्ठसंज्ञायांक्तक्तवतो र्विधानमित्यन्यो
न्याश्रयइतिचेन्नाभावि: भाविनी संज्ञात्र विज्ञायते सभूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवतीत्या
श्रयणे सामर्थ्यात्क्तक्तवत्वो विधानमेतदिति नास्तुक्तदोषइति एपदेथभावकर्मणी इति यद्यपि
यजस्रात्गिरस्य [illegible] दौकरणादावपि बाहुलकात् एतद्भवति तथापि तयोरेवेति क्वचनाद्भावक
र्मणो: एवसारूडपत्ते: इतितिम एवेह विवक्षितइतिभाव: क्तियो: क्लियेक्तिनिवासमासो: द्वयोरपिग्र
हणं क्तिनः कामइति अंतर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येव क्त: एतच्च क्तिगतसमनेदिमिमि
तिमंत्रव्याख्यायां माधवग्रंथे स्पष्टं भावेतु क्तितंकामेनेसाधुदाहरणीयं इतिनिषेधसूत्रं स्मारयति धातु
क: किन्नीतिक्तुतइतितिकुष्टुतुष्टेतुनइतिणुक्तोचूनइतिद्रू· संभक्तोष्ट म्यवरणेर अभ्याइहरदाम्यामि २४

कनिवेश्वयघास्यात्तत्सह निर्दिशेमनिनव निर्मोमाभूत्तानवान्त्रणादयइति सोपपदत्वत्सपश्येवनिय
मेन निवर्त्तनान्निष्टाभवेस वपारंदृष्ट्वा निति एवंस्थितेविष्वद्द ष्वनयनावयमेवस्पादो विष्वपन्त्रप
तिविष्वद्दष्वानितानिनयनानियेषांते विष्वद्दष्वनयनाइत्येवक्तनिं तत्सपल रावित्येहे चिन्त्यतिः
प्रसयंमन्तरनिवृत्तसंथस्त्व मितितोन्वचवृत्तिकारादिभिर्मासमात त्वात् कालांतरनिवृत्तस्थीमिदमितिके
नि.द्र.४ रप्यभियुक्तैरुक्तत्वादि तिक्वराजनियुधिष्वलत्र: सहेत्वइत्सपिस्तुत्त्वयं द्वयो: क्वनि विति वत्तनि
यमार्थ मितिन्यायंवस्तत तस्ता द्वन्द्वेयहरोन निर्वाहस्पागतिक त्वादियं व्रिस्त्वी विधान्त्रेप्सपिसुवच
नै प्राचांसंध्यारहहउदासीनाएवेतिराष्ट्रकोसककमेसिघ्यंतमंडरपामितिवाजित्राल्लानुमंडेरसमर:
पुमनुजेतिइहजनि:सकमेक: अनुरो द्विदिशेष्टजननवृत्तित्वात् अन्येष्वपिदृश्यतेसप्तम्याजन्ने
म३ रित्युक्तं सप्तम्यां यिदृश्यतइत्साह अजः द्विजइति जायतत्वसजः द्विजातो द्विजः जन्मनाजा
यतेशूद्र:कर्मणाजायते द्विज इत्यभियुक्तोक्ते: पंचम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यतइत्साह
ब्राह्मणजइतिक्षिपराइइति यत्तुक्तं तात्पत्त ध्वनिषकरणे अन्यष्वपिदृश्यतेइत्युपसंख्यानं नतत्

ना२

रामत्री: तिष्ठन्ति एव सुत्वरसस्य प्रे पितत्त्वमूतत्कालस्य किं पि नियतत्वात्सोमं सुत्वान्सोमसुत् चेः अग्निं चि-
तवान् अग्निचायइत्युच्यते न भवति सुनोतेः सोम एवोपपदे नियतत्वात् चिनोतेः स्वाग्नावेवोपपदे
नियतत्वात् सोमं सुत्वान् सुरां सुत इष्टकाभिर्वा निष्टकाश्चिदिति न भवति किंतु सुराभावः
३२ इष्टकाचायनस्यैवान भवति सोमस्य सुनोतेर्नावेव धातो नियतत्वात् तत्र अग्नेस्तु चिनोतेर्नावेव निय-
तत्वात् सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं भृतवान् अग्निभृदिति किं पुन भवति किंतु सोमक्रयः अग्नि-
५६ भिभारस्यैवेन भवति भृतएव किंपो नियतत्वात् सोमं सुनोति सोमस्पतिवेस्यैर्वैकिं पुनर्भव-
ति तथा अग्निं चिनोति चोपपतिविस्य घैकिंव भावः किंत्वलोवकर्मएणपारव्यायं नूनचिदि-
ति समुदायोयं आहवनीयधारणार्थे इष्टका निर्मितस्य विशेषेण निरूढः कर्मणीति कुत्सित ल४
ग्रहणमिति एतत्सूत्रवार्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्यात् लभ्यते यत्कर्मकिं पयासम्बध्यमानं
कर्तुः कुत्सा मावहति तत्रे स्पष्टः सोमा दयश्चविक्रीयमाणान्नात्स्वेप्रतिषेधात्कुत्सावहाः
कुत्सितग्रहणात् धान्यविक्रायः हेतोः कुनिपत् अन्ये मोपि हत्रप्तेइति सिद्धे नियमार्थमिदं ३२

कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् वृत्रं घातीति प्रयोगाभावः सोपपदभ्रमसंयोगो नियमेन व्यावर्त्तं सि
द्धेनिष्टानुभवस्येष्टत्वं हतवानिति भाष्यकारस्य उक्तेः कालनियमो व्याख्यायातं तस्यायमाशयः
धातुकालो नेहस्त्रेष्टुतो किंतु प्रकरणलक्ष्यानुरोधेन घन्यभ्रमाणेन व्यवस्थितो ह्यस्तयोरेतोपरिधोन्या
य्यानत्रूपपदत्रसंयोः सुस्पष्टस्यापिनत्वात् एवं भाष्ये पठ्यते न भाष्येण सह विरोधात् इतिमत
मुपेक्ष्यमेवेति केचित् स्थितं तथाविहहरदत्तेनोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये श्लेष्टद्वि
तमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदस्य हणं ब्रह्मादिकर्मिस्य विधेयं सुकर्मेः त्रि
विध इति धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति भावः क्विबेवेति भूते क्विबेवेति प्रत्ययान्तरसम्बंधः
निवृत्तिफलकः कालनियमादिसर्थः कर्मण्येवेति सुकर्मादिषु कर्मण्येवेति धात्वंतरसम्बं
धनिवृत्तिफलको पपदनियमादिसर्थः भूतेएवेतीति भूत एव क्विबिति कालांतरसम्बंध
निवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमादिसर्थः ब्रह्मादिष्वेवेतीति ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विबित्युपपदांतरस
मबंधनिवृत्तिफलकः धातुनियमाभावादिसर्थः सोमे सुञ इति इह पिच तुर्विधो नियमः

षत्वात्तु चतुर्विधस्याप्युदाहरणं तत्र ब्रह्मादिषु हंतेरिति प्रकृतिनियमं भूत इत्यस्याश्रयणा
३२ द्वर्त्तमानकाले भविष्यत्काले च उपपदांतरेपि भवसे व पुरुषं हंति हनिष्यति वा पुरुष
हा रिहयोगविचक्षणः अरीन् हंतीत्यरिहा स चासौ योगश्चारिहयोगस्तत्र विच
क्षण इत्यर्थः प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे क्विप्प्रयोगाभावः
ब्रह्मादिषु हंतेरेवेत्युपपदनियमे पि भूत इत्यस्याश्रयणाद्वर्त्तमानभविष्यत्का
लयोरधीत्वंतरादपि भवसे व वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति उपपदनियमा
फलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति क्विप्प्रयोगाभावः भूत एव क्विबिति प्रत्ययनियमे पि
ब्रह्मादिष्विवानुक्तेः उपपदांतरे वर्त्तमानभविष्यत्कालयोर्हंतेः क्विप् न भवसे व पुरुषं हंति
हनिष्यति वा पुरुषहा आदिहेतद्भागवत् प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हंति ब्रह्महे
साद्विप्रयोगाभावः भूत एव क्विबिति वे कालानियमे पि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः उपपदांतरे भूते
पि प्रत्ययांतरं भवसे व पितरं हतवान् पितृव्यघाती इह कर्मणि हन इति भूते णिनिः ३२

भावना । करणमिति कर्मणि हनः पितृव्यघातीति अत्र काशिका कुत्सितग्रहणं कर्त
व्यमिह मा भूत् चौरं हतवानिति यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि ग्राहकशक्तिस्वाभाव्यादिदं लभ्य
त इत्याशयः चतुर्विध इति अयमाशयः इह सूत्रे भूतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादयः तद्रूपाः ततोऽनंत
रं क्विबित्यादि इति ततः परिशेषाद्भूत इति क्विप् तु सर्वतो निर्देष्टव्यः विधेयत्वात् तदेवं चेनञ च ४
क्तिः ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विबिति एवं स्थिते यत्र एवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्या
येन नियमोऽत्र भवन्ननन्तरे भवति ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदनन्तरानिर्दिष्टत्वा
दुपपदान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे त्वनन्त
रत्वाविशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमः धात्वन्तरनिवृत्तिफलकः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एव क्वि
वेवेत्यवधारणे तु क्विप् हन्तेः सोऽनन्तर्येऽविशिष्टेऽपि प्राधान्यात्कालान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफ
लकः प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफ
लकः कालनियमः सोऽयं ब्रह्मसूपपदस्य कालनियमानां विवेकः अगृह्यमाणविशे

मावाभ्यात्स्वमोर्नपुंसकादिसमो लुकू नै चैवं गामम्न इ स्यादाव पिसुपो धातुप्रातिपदिकयोरि
३१ ति लुक् स्यादिति वाच्यं अग्रमे विधिस्तामर्ष्यादिवत्तद्बाधादिस्यात्कः अमूइस्यसयस्त्कमध्येऽपवादा
इति न्यायेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकमेव बाधते न तु स्वमोर्नपुंसकादिति लुकमि
ति भाष्यादौ स्थितं स्यादेतत् नपुंसकस्य झलचः इत्यत्र नुमः अस्ति द्विरिव नास्ति कथम् अपवादेनाम
बाधादिसुतिः संगच्छते अग्रकुत् द्विवदिति स्त्वे अत्र ग्रहणस्य समीपवाचित्वेन खिसलन्त्यस्य
ति झल्वकृते पदवास्यु मिति आख्यात त्वात् सर्वं जनमेजयइ स्यत्र स्वजः सिद्धे पिद्धत्व
यथा खिसलन्त्यस्येति पुनर्ज्झ स्वोनुसंस्थस्वीक्रियते तथाप्यपि भवेदिस्यस्य नुमः प्राप्ति व५
रिति भेत धातोरित्यधिकारात् तस्य विशेषणमिदं न तेर्येविद्यमानाद्धातोरित्यर्थः
करणे स्वरितत्वादितिरेवानुवर्त्तते न रवत्रित्याह णिनिः स्यादिति सोमे नखलता विशेष
णयागं स्तवानिस्यर्थः अग्निष्टोमेनेति अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो योयागः स लक्ष
णया अग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः उक्तं च काशिकायां अग्निष्टोमः फलेन ३१

रेवानुवर्त्तते नतु स्वरः एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकर्षणं नोत्तरत्रेति नेह न प्रवर्त्तते इति पं॰ द्वि॰
त्मानमिति एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं परिकल्प्य विशिष्टरूपेण च कर्तृत्वं मंदो भ्राम
आत्ममानेकिं मद्दर्शनाय मानी देवदत्तो य इह स्यकालिमन्यमानि स्त्रियाः पुंवदिति भाषितपुंस्काद्
वादिस्त्वा परत्वादेङ्ह्रस्वः यत्वं च उक्तं प्रमानिनी ति भाष्यः पुंवद्भावविप्रत्ययसामर्थ्यात्
उभे साक्षिमेव मानिन् रूपाभावस्पष्टत्वात् दिवा मन्येति अधिकरणाद्वा किं प्रधानस्याप्यस्य
इति स्वभावात्कर्मत्वं स्वरकाच्चः अमघहरामिहानुवर्त्तते तच्च एकेन अमिति धीयते परे
ण्यस्ये द्विरेफ्यमेन दाह स्वादुस्वरिति एवं च न विभक्तौ तु स्मा इति निषिधान्मकारस्यैते
संज्ञा अतएव परफ्रभवति ओनाम्नोरिति सहचर्यात्स्थानेवाम गच्छते इत्युक्तत्वा
देतत्राकारः स्वभवतीत्यादाय्येनोदाहरति गामन्यइतिनंरमन्यइति हन्तेरीसादिनायुक्तः भाष्य
कारेति अपमन्नाव: यथाप्रस्तुदयः शाखाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तते शीगसेक्रेतितथा स्वस्त्रीत्व
हः पासेस्य स्वलिंगत्क्लीवः सन्नकुलेवर्त्तते तत्स्वस्वानपुंसकइति ह्रस्वः सुमन्तुन अपवादेन

ष्टपादानामयमानुपूर्व्यः सुप्यजाताविति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा
साधुकारिणि णिनिः आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति सावश्यके णिनिस्तत्र मे पर्यवस्यति
३० नत्वेहरितिसूत्रस्य मापारोस्तीति ननु ब्रह्मवादे नो वदतीत्यत्र ब्रह्मवाद्यस्य पिजातिवा
चकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेदत्राहुः न वा सुप्यजातावित्यत्र
प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहरण
तु गुणपरत्वेति न काप्यनुपपत्तिरिति मनः वक्तृत्वग्रहणानुरक्तेरिति मनङ्गानङ्गातिदेवादिक
स्येव ग्रहणेन न तु मनुष्यवैवोधने इति तानादिकस्यातेन अन्तरस्त्रैरवशि रूपनेव भवतीन
नुपपत्तिस्तदाह मन्यतेरिति आत्ममाने मननं मानः भावे ल्युट् आत्मनो मान इति क
र्मणि षष्ठ्या समासः स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितकर्तारं स्वपदार्थस्तदाह
स्वकर्मक इत्यादिना दितिन नु वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिरिति किमर्थमस्य कार
इति चेदत्राहुः चकारेणाविच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते तेन करणे यज इत्यादौ णिनि ३०

त्मानेसुवग्रहणंकिमर्थमनुपसर्गाइत्येवंतन्नभूतइदंसुपसात्रेपयास्यात्उदासारिणः अ
सारिणः प्रतिसत्र स्यायमानुगयः सत्त्वंद्विषेतित्सद्वेसुपस्थाइत्यतः सुपीत्यनुवर्त्तते तत्र उ
पसर्गेतरत्परंउपसर्गेपीतिष्टथयुक्तेः तदिहानुवर्त्तमानंअर्थाधिकाराउपसर्गेतरपरमेवस्या
दितिनिष्कर्षेतुमाभूदितीहसुपग्रहणंउपसर्गेपीसंज्ञस्याप्यनुवृत्त्यानिर्वाहात्सर्वस्यापिसुप्या
त्रेउपपदेणिनिः नत्वनुपसर्गएवेतिसिद्धांतः एतच्चभाष्येकौस्तुभेस्पष्टंअसिद्धभेत्रुतिएवंचपा
णिनीयानुसारिणीमितिप्रक्रियाकारकप्रयोगोनिर्वाधएव अमरस्यत्वप्रायुक्तलिंगविशेषवि
धिर्व्यापीविशेषयद्युवाधितइतिदिकसाधुकारिणीतिएतच्चज्ञापकसिद्धंग्रंथेकेरितिसूत्रेहि
तच्छीलाद्यर्थकसाधकारिणःस्यातेनच्चतान्छी ल्यंविनापिणिनेःसत्त्वंसम्यगुक्तंतेनब्रह्माणि
वदइतिइदंतुवाचनिकमेव अताच्छील्यार्थमितिएतच्चकैयटहरदत्तादिग्रंथेस्पष्टं यत्तु
भट्टवार्तिकेब्रह्मवादिशब्दस्यतच्छील्यतद्धर्मसाधुकारिपरतयाव्याख्यानंकृतंग्रंथेकेरित्य
धिकारेतुब्रह्मणिवदेणिनिविधायकंवचनंनास्त्येवेतिकथमिदंसंगच्छेतेतिचेदत्राकः भ

श्रीराम:

सुपिस्य:क्विं चेतिसूत्रोभ्यांकक्विंपोत्त्राहृत्रामीत्यादिघञुग्रहणसामर्थ्यात्त् द्विधातुमात्रा
न्नेवात्रुअस्येयहेत्वादिष्वुकृत्त्रश्यघावाधन्तेतघ्वा॥तिष्ठनेक्कुक्विपावपिवाधेतेति स्युःक्वेति
श्रीरस्त्र इति भावः॥ नन्वेवत्रामिघ्नोनोरिंसस्यानंतरस्यः क्वेचेतिसूत्रस्अतो चक्कोरणोञ्चित्समु
२९ च्चितेसवर्णेदीर्घेणत्रांस्याद्र्ति भविष्यत्तिरएवंचोत्सर्गापवादयोस्समानदेशत्वानपासंस्त्वेपु
किरपितभेनेईत्वलाभार्थनयतनीयमितिमहत्लाघवमितिचेत्रत्राकः॥ अत्रांस्याद्र
सत्रत्रघ्नाकावत्रस्मका॥ विति स्त्रेशेणत्तरपदमंतोदांतस्यात् कृञहणेगतिकारकपूर्वस्यापी
तित्रांस्यात्रुष्ट्स्याऽजंतत्वात् क्विंवंतेन नञ्समासस्तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःसिध्यतीतिउक्ष्मे
जीतिउखंभोक्तुंशीलमस्य आमंत्रमितेतिमत्रिगुणंपरिभाषेणचुरादिराङ् पूर्वः इदित्वान्नु
म् नाह्वीलस्यक्विस्निन्त्वात्तन् अतएवनलोके तनसत्रनिषेधात् ब्राह्मणेमित्यत्र कर्मणि
षष्ठीनक्कतौ उपसर्गभिन्नएवेतिसत्स्त्रद्विषेतिसूत्रेचेत्पसर्गेपीलुक्त्वाउपसर्गभिन्नस्यचसुपा
लाभा प्यस्मिन्सूत्रेपुनःसुपग्रहणंकृतमितिभावः॥ नाम्नाविरोधादित्यंत्रभाष्येसुवेतिः॥ २९

णस्यकच्चसंस्थाइति किंपिलुन्नेघुमास्यति इत्वंनस्यान्निवज्ञावस्मानलिधाविति निषेधार्थः
प्रसयलक्षणसूत्रंतु प्रसयस्यासाधारणंयत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षोऽत्रयत्तु
कैयटेनोक्तं इत्वमेवकारादाविति विचनात् भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्यात्प्रत्ययल
क्षणेनइत्वंनेतितन्न अन्तरेणेडित्यादिसिद्धयेप्रत्ययप्राधान्येनश्लिवं यद्यपिप्रत्ययलक्षणसूत्रमि ५४
तिसूत्रम् निषेधस्यतत्राप्यवकारादितिवचनंस्वीकारस्तुधावेतिनसिद्ध्येदिसपरिनिषेधेणप्रा
प्तंनस्वीकारइतिबोध्यम् तन्ननियमार्थमिति निष्कर्षपक्षेतुयथोक्तमित्यत्रसूरिरस्वरसः
प्रमितंभवेदित्यदिवस्त्राङ्गः ग्रासरदिति तत्र उ. नियमार्थमिदम् अजादेश्चेदित्वंस्यात्
प्रत्ययनाम्नेति तल्लुग्ग्रहणमास्थितत्रयम् इतिमञ्चैवमपिहलादेःपित्सार्वधातुकेतद्ग्रह तिष
णाविधानादत्रेणेडित्यादितुनियमपक्षेणसिद्धति तत्रविधार्थमितिपक्षेपित्वीकार्यमिति
वाच्यम् अतोहल्ङ्यादिरिति सूत्राद्धल्ग्रहणमनुवर्त्तनं तद्ग्रहणहानीस्यत्रानिष्टवारणायनाभ्य
स्तस्याचीतिसूत्रादचीतिनस्यनुवर्त्यएवस्वाप्नामानात् एतच्चबहुधाहितार्थंच्चारम्भात्तस्यादेतत्

।१२

त्तिदीर्घः नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधः अन्यत्र तु लोपेन भाव्यमिति संबुद्ध्यंतमुदाहृत्य तं मित्र
२९ त्रीरिति लुप्तेपि किं प्रत्ययलक्षणन्यायेन हल्ङ्यादि किं त्वसयपरत्वमस्ति वस्तो अ
येनास्ति प्रत्ययलक्षणमिसेनान्तवर्णस्याधात्मएवं वेसुक्तत्वादिति भावः आ आत्मसंज्ञत्वा
सुत्रनुशिष्टौ आउः आसङ्ख्यायामात्मनेपदीआसङ्ख्यादिनासिद्धेक्वावेवोपधायाः
त्वनियमार्थमिदंस्याद्यभावात् नचवृणसङ्दउ हलोरिति इत्वस्याशिरसीतिवाच्यमत
त्राउ साहचर्यादस्मैपरस्मैपदिन एव आसेर्ग्रहणात् यद्यपि सन्निशिषीति सूत्रे पृथग्
योगकरणादत्रैनुउ आरस्तमारतेतिपरद्वये प्वउ त्तिसिद्धान्तस्तथाप्युक्तरार्थतयाप
रस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्पाकरस्यष्टतयापरस्मैपदेदृश्यः आसिस्तस्मात्स्यादितिनिष्क १४
र्षः तथाचआस्ते: ... स त्वप्रसक्ति खनास्तीसाक्तः वस्तनस्त आशिषिलिङ् लोटेपिङ्
पापीआः थैथेत्विसादिनिर्देशोनैवसिद्धमितिनेदंपूर्ववार्त्तिकं नतत्र्व इत्यंवाच्यमित्यस्य
इत्वंमारभ्यमिसर्थः आशिषीत्यादावुक्तनिर्देशादिति दिक् सुप्ताविति अओस्सुपीति य २९

निर्दिष्टेनह्रस्वेनापि तन्मतेन नीरूपप्रत्ययविषयेंश्चेदं तेन कर्मण्यणि णत्वं न भवति ग्रामनायः
रूपकस्य सामान्यविषयत्वादग्रग्रामाद्द्वापपदात् येणत्वं तेनाग्रणी रित्यपि सिद्धमित्याहुः
अदोनन्ने विदूस्सा दिति जनसनखन क्रम गमो विड् इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते पूर्वसूत्रं वि
हनो यन्मसंनत्र हि छंदसि सहः इति ततः छंदसीत्यनुवर्तनान्न कामदुघे तिधेनु रितिलोपः
कामं दोग्धीति विग्रहः अन्येभ्योपि दृश्यंते इह विजुपे छंदसी सनो विप्रत्ययः आत्मानमा
त्मस्त्वात्मनि नादस्य पश्चानुबंधितेन दाहमनिन क्वनि विस्पादि सुत्रोमे तिसुष्टुमणतीति वि
ग्रहः प्रातः एतीति प्रातरित्वा इएः क्वनिपि तुक्स्वस्य पितीति तुक् अवा वेति अनुनासिक
स्यात्वं अवावेत्रां दीर्घन लोपोराद्देरिति तृषरिष हिंसायां मत्ऋपथ्यागुणः जस्त्वं चर्त्वं वाहः
ऊठिति वाहादस्या ऊठ् स्यादिति विग्रहः पृष्ठौ तु वहा ऊठिति वहः स्कंधः अन्येष्वपि दृश्यत इति
पूर्वपदांतस्य दीर्घ इति हरदत्तः श्वेतः अनितेरिति वर्तते अंतोनपदापेक्षो गत्वस्यतेन नित्
रेफहयात्र्यमनिचारादनवाह पदांतस्यपीति हेयाणत्वनभाएनेकिपत्वमनुनासिकस्य

२२ रणगेहेच्चापरद्रस्येव कर्त्तृत्वस्य च यत्त्वाधारस्य च सुवर्णेन्न पयपदेशतिकल्पितं भवतीति मंत्रस्त्रगिस्ता
द्यपि सिद्धमिति निवृत्तान स्त्र कार्त्यग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वस्त्रत्रएवाकं नचेह कर्त्तृप्रत्ययार्थत्व
एवरूपकमिति रंकयम मंत्रस्त्रगिसादेः क्रियामिति सिद्धेः न चाक्षिपिक कुत्वेन स्यादिति
वाच्यं क्विक्षसयोय स्मादितिवर्ज्जाहिवलारेवक्त्व संभवादितिरि
क स्त्रगित तमेवं मपत्रपतिन्ननाः स एवायं परयतिज्ञान विषयो भवतीति कुसस्ताक मे
कर्त्तरिप्रस्याः हृदार्थानुगुण त्वात स त्तपक विशरणादेवत्र इति द्विपासाहचर्यात्क्त्वेन
रारादि क्रियग्रहण नतु वातिस्यपसौ युजियोगयुन समाधौ द्वयोरपि ग्रहणं विदज्ञाने विदः
विचारणे विदस्नायांश्रयाणामपि ग्रहणं विन्दलाभइत्यस्य तु न ग्रहणं विदेरूपकारस्य।
विवक्षितत्वात्तद्धकस्येदिति पूर्वपरादिनिषत्वनुनभवतिद्वेरसीस्त्वनुवृत्तेः नयत्त्वमाद्यः
मनःसुपेनधुसदान्मधपनेति त्र्यादिनियादिविषदइत्यत्र तुसुषामाद्रित्कात्सत्वमिति मा
धवादयः उपनिषदिति सदिरयने रिषिषः मत्यामाम्पामिति सरणंयामपीरि २२

वित्वसिद्धये इडागमे कृते प्पागामा अनुदात्ताद् इति सानुबन्धकत्वात् न च कुसो केसुषा वीरयत्र
तिस्वरस्यैः सस्य ग्रहणं तस्मात् त्वकारानुबंधाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात् न षत्वणत्वे पार
सिद्धत्वे नेष्टु इति रूपाभावाद्धोतिवाच्यम् कृतेपि इकारे तदनुबंधकस्येति परिभाषया अस्तं
कृत्वाद् ईस्तु च एव ग्रहणं स्यात्र त्वेज सस्कारो चारणसामर्थ्याद् स्यापि ग्रहणमिति चेत् हं
तैवं रत्न कज्जयमस्कृतं त्रि ट्रिकोनेव कारानुबंधकसामर्थ्याद् स्यापि ग्रहणमस्त्विति किमकार
रेणेति चिंत्यमेतत् न चेदृत्ताघ्वाभावाद् इकारेस्य ल वकार एवमस्त्विति तुल्यं च एकमात्रो
ऽस्वः वंजनं स्वर्दमात्रकोमतिसर्वसंमतत्वात् यतु हस्तेनाकं पत्वणत्वयोः सामर्थ्याद
स्य ग्रहणमिति तिन्द्रापातनः तकजे पस्य पास्तु सुकृत्स्य सुजत्र क्रियात्नाद्यवेना त्वणत्वयोः क
रणस्या वृत्तियासामर्थ्यो योगादि तिदिग्वन्निदुत्ताम इति ननुस्यतेः सकर्मकत्वात्कर्मण्यु
पपदः सं वप्राप्नते इति चेदस्त्र पान्वः पूर्वसत्र वात्सकंत्तरीस्यनुवृत्ते तेसा चानुवृत्तिः कर्ते रिकार
स्येनैव कर्तरीरक्किनः सिद्धत्वात् धा यस्तती कर्मत्व वचया थोक कर्मण्युपपदे स्यकः कर्तोक

पातसंज्ञत्वेन चांतस्य सत्त्वस्य पयत्वात् न च क्षुनि सति च पपदस्य तिङिति निस समासोऽलभ्येत क्षुदित्तु
वेति वाच्यम् क्षुभ्यपि गतिसमासस्य संभवात्तस्यापि नित्यसमासत्वात् न च क्षुभ्नप्रसंगे विशेषः
क्षुभितिहेतिस्वरेण क्षुनितत्रसेन क्षुनितत्रसेन क्षुनत्वप्रसंगस्यानेनन्यभ्ये भोपच्छेडीपस्त्वात्स्यत्वाना
॥२६॥ पिस्वरे विशेषः क्षुभितिस्वरेण क्षुनिनित्स्वरेणकारान्तोदात्तत्वा विशेषात् न चैवात्तरार्थं स्वा विसु
कोमिति वाच्यम् केवलेभ्य एरर्थेत्व हि नंत्रैव ब्रूयात् तदेतदुक्तं मिहक्षुदीपनेति भाष्यमतो वि
ति भाष्यवार्त्तिक स्वरसेन क्षुदिष्ट इति केवलेपरार्थेत्वं लभ्यते अतएव क्षिरेधा इतिकि मत
मयुक्तमिति कैयटः कर्त्तरि भुवः अत्र चांतो विदितिश्रेच्छाविसन्तु वर्त्तते अन्यथा आद्योभविष्णुर
डीभावुक इतिस्यादिति भावः कर्त्तृग्रहणं करणात्तुहति भ्रमनिरासार्थं चेति प्राञ्चः वक्ताल्प
मर्थमेव ग्रस्व ए तत्वादेव अनुवर्त्तेत्व सिद्धे आरंभापि उपयोगेने तिस्पष्टीकरिष्यमाणत्वा
च खकारो नु मर्थः चकारस्त्वनुक्तिसमुच्चयार्थः अकारस्त्वद्यार्थः सादेनात विष्णु चइका
रेस्मात्स्वरवत्त्व त्रिपवोच्यतां एवं चकारोऽपि न कर्त्तव्यः अव्ययस्वरेणैवा निमत्त सिद्धि स्वरा ॥२६॥

युक्तं तथापीह तस्य पाणुरोधेन माभूत् व्यभिसात्रुयेनाह तिलकालक इत्यादि नानुबंधक
त्मसारूप्यमिति तिटगणे: सारूप्याद्यसरूपविधिः प्रवृत्ते राह वाङ्गलक्तादितिभूणको हा
लच्छाको किं विशेषेणम्हाभिलेनं हतो तिहलाधान यद्यपीह वृत्तिरस्ति अन्नुक्तस्य कार्य
त्वानुपपत्तेस्तथापि वृत्तिग्रहणसामर्थ्यात्स्वक षविदह्नायते तेन स्वविवेलेनैवंहवृत्तौ चाक्तिः
सामृह्यानेकपारम्पर्यनिकं भ्रिरःपारयति प्रविश्यानश्नितिक पाटपागानतेरनु अन्नटतः पचा
द्यन्वकवंचोल्लेइसत्रेयोगविभागात्कोः कवादेस्याड् तिहरदतः आद्युदात्तं नगायर्ये विः
तिन्नमनततश्चवविषये भिसर्थः आद्युदात्तकरणमिति लिंगविशिष्टपरिभाषया आद्युदात्ते
प्युपपदे यदारवुनतदापि स्विस [illegible] नव्ययसोतिक्रस्वनरानदेवरूपं आद्युदात्तकुर्वं सनेने
तिनन्विहरवुनोऽभावेपिकरणाधिकरणायोपहेति [illegible] लुटा भवितव्यमिति सतेऽ
हृप्रतिषेधसामर्थ्यादिति तथाहि आद्युदात्तकरणमिति रूपे ल्युट् खुनोस्तिलनैव खा
निमुमस्त्वेसप्तानामिति वाच्यं अन्नयसोतिपर्युदासात्कुयोरिदिह्नाच्चेतिनि।

भ१

मात्मंभवेति दिक् संज्ञायां भृतः विश्वंभरः केशे २ जितरत्ना विश्वंभरा स्थिरा अन्तरः
तुंसुखेरधिकरणेषु कर्मणि णो दुईपतङ्गः सुङ्ग इति खले वसुखेन गम्यते इति सुगमः पथाः
दुर्गमः रसा वितिज्ञा शेषस्य पुष्टि लिंगता नरहरः दृष्टा शिरका शुंदा विधनं स्वेध इत्यम
२५ २४ विधानार्थी मिर च्त्रणस्तु कर्मण्युपपदे स्यैव सिद्धः च स्तोऽर्द्ध स्यैव सिद्धिरंतरयहरणं। त्यैष
स्पर्शार्थ अन्यथा हिटः अस्यय संभाव्येऽनदावर्हतीति देवीं घाटः गोधा का लदावी
घाटस्तेब न स्पतीनो कुमारघ्नी षियो णिनिः एतयोः कर्मण्युपपदयोः हन्तेर्णि
निः स्यात् सुप्यजातौ विस्तादिभिः सिद्धेः नाछ्वी स्यावत्रूपका धमरण्ये विरहोपि णिम्या।
पीशिरसः शीर्षभावार्थवचने लक्षणवतीति सद्भेलक्षणाशेषः श्रीत्राद्य जनतश्रुति
भावः जायाघ्न इति जायामरणसूचकं पाणिरेखा विशेषादिकं यस्यास्ति स तांहंती
तिगोरेणोमवहारः एवं च पतिघ्नी सत्रापि वो धम अमनुष्य भिन्नके नू किं र्थे वर्त्त मनुष्य२
मानाद्धंतेः कर्मण्युपपदे टक् पदघ्न मनुष्य ज्ञोघ्नस्तुधारस्तुः पित्तघ्न चारीनाहेतिशा २५

तिसुमित्कृते संयोगांतलोपः वाचियमो ऽव्रते निपात्यते इति न्निचैवमवस्वच्छत्सुप्रत्ययोप्येवं
निपात्यतामिति वाच्यमव्रतार्थमपि असंगात यदितु निपातनमेव नादेवव्रते विषयता
माश्रीयते तत्रैव बाधनग्रहणं क्रियते वा । चं यमाव्रतं पुरंदरश्चेति तत्तदाइदृश्वाचिय
मोव्रत इति सूत्रं पूः सर्वयोरित्यत्र पुरिदारेनिसंज्ञायां ग्रहणकमकंतु पूः सर्वयोःर्दवि
दारणे अयमेव गृह्यते न तु दृ भये दृह आदरसेताविति सिद्धः प्रदत्यः सर्वार्थमिति सं
ज्ञायां तु संज्ञायां भृतृवृजीति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः आशितंभवतीति यावता आद
नेनआशितिघ्नादिनोजिनेनाभवति सएवमुच्यते इह वासरूपविधिना ल्युट् पि आशितंभ
वनः भावे आशितंभवं न स्वल्यटु बाधनत एव सरूपत्वादिसांऽकः न चान्क स्युदल्यमु
न्स्वल्यर्थेवासरूपविधिनेति ल्युटो निषेधः शंकाः यत्र हि घञादेर्बाधकस्तेनकस्युट्
द्यसमासात्तत्रनिस्संबाधः नन्वविकल्पेनेति सार्धः इह तु ल्युटोपवादस्वच्चतत्र
वासरूपन्यायो निर्बाध एव एतच्च आशितंभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्यापि

तंघटीखारीखरी ष्विति ऊयादिसक्ता वात् गाहमप्युदाजहार वातंघमवातंधयप्रति
तत्पुरुषो घ्याद्दीनत्रूपंनेइतिसूत्रे तेऽपिकिंतु उरःकेलनत्नुकूः नसेवत्तचक्षुरस्यापिस
त्वम्यत्तवात उपपदत्वं स्यात् ततञ्चरुजिवाहिभांसृहयया संरचसस्यादितिचेद्यावाङ्ः
त्रालीमुक्षोरितिवल्लाघवाडत्कूलयोरितिवक्तव्ये इति अस्तोच्चारणत्रोपपदंर
वं चोदीतिपंचम्याः स्थानेसप्तमी रुद्रतिवहोरितितुपंचम्याः स्थानेषष्ठीतिसत्वयुघा
संरव्यसत्रेकैयटेस्पष्टं किंच रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणोसुपतिश्रुतेतेनकूलंविरोध्य
तेनोच्यते असत्ववाचित्वेनासंभवात् ततदेतदाहत्वस्वीन्याभिसात्हिना विधंतुदइति
अरुर्द्विषदजंतस्यप्तुकारास्सरोमुम न्तमस्काराङः स्वमीन्तुसोहिकेयो विधंतुदइस
नूः असंतुदइति अरुंतुदनुम्मम स्योगस्यारः उर्णाद्विषामीभित्ररुरितिच अस्र
यप्सस्याइति पाठ्याधेति पदपादेत्र्यः ग्नप्निपरत्वेदरवं नामरजदारगुप्ताः यद्यपीह
पं सूर्यम पिनपश्यपतीति किंपुनः परपुरुषमिति तेनसस्यापि सूर्यदर्शनेनप्रया

गोन विरुध्यते यदानुसर्पणाभावदर्शनमात्रं स्तैरेतत् खडादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्
लुक्न भवत्येव निपातनादिति भासकारादयः प्रियंवदः खच् खच्करणं मुमर्थं चकार
२४ कः खचि ङित्करणं स्वशंत विशेषणार्थं इति वृत्तिः खङ्क खइ सुमुमा नेरजेः खश् जनमेज
यः इत्यत्रापि स्यादिति तदाप्ययः एकत्र वध्य हरो ... ङुं वध्रुकस्पनग्रहणमिति खश्
नम विषयतीत्यादि नाम तिड्यस्यायुक्तं खमाकः खश् ... ते एयां तरकरणमुत्तरार्थं
म द्विषत्तपः पइल्ल ... खशि लोपो य ... स्यानो नुम् ... मा भूदिति तीन क्विवमुत्तरस्त्रेवाक्रियता
मि नित्येत्यस्य इह करणम् ... नो पि ... ङित्वतीति ज्ञापनार्थं तेन गमेः सुपीति ना
पूर्ववार्तिकं ... ज्ञापकसिद्धमेव ... संज्ञार्थमिति संज्ञायां ... मानगमेष्व
नित्यस्येरोद सिद्धमिति भावः विहंगम इति विहायसाऽऽकाशेन गच्छतीति विग्रहः पू
र्ववार्तिकेनैक ... एवं च डि इति एथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि डिद्विज्ञवत्वात्
येनोदाहरति भुजंगमः भुजगाः इति इह गमेः सुपीति खच् डिपंतपइति ... २४

दीर्घः स्वेकृते मुम्ब्रूर सर्व्वे तथा हि ग्रंतः स्वाशः समीपपरः ग्रूघा सा वंतास्मे ति विग्रहः निपा
तनाद्वितीयेवरुण समपरस्मिन् पात समीपः रिक्ष्य न मध्यस्मे ति सूत्रेण विहितो यो ऽच्यूतं दतस्य
मुमिति व्याख्यायते एवं च जनमेजय इत्यादौ खतो ऽकस्वेपि मुमसिद्ध्ये अथ समं खित्ती ति
२२ क्रस्वः प्रवर्त्तनीयं कर्ईजनहादृति शर्ई नं शार्ईः ग्र भक्कुस्तायां घञ् तेजहती ति नुमाषाः
शार्ई ग्रपा न ग्रा हं सा जयं ति नु स्वतो ऽजहती सा नु काया माह ग्रं तमो वि त एषो इति य
या स स्व वा रयि नुमाह ग्रे त्रे ति घेटः रित्वादि ति ग्र वय चे च्चौ रत्तार्थला दि ति भावः स्वच्
प्रसयां तारे व घेटो ऽड्गे विष्टे नान्यत इति विरुमानस्ही रस्वा मिहर दत्तादयः तेन पाघ्राध्मा
धेदृशि त्रिग्र स्यचे ग्रातो ऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये दो वधयाक र्म्मोगोधयती ति गोधा ग्र
ग्रसंशदाय एव करणं नासिकं धमः इति पाद्ये ति धमादेशः नाडीमुष्टया ग्रस्य घा संस्वं
नेति एतेन वैहै व सूव नाम्ये वृतो ऽन्चास्य तंयतु यथासंख्य मिति सूत्रे नाडी मुष्टयोरिसुदा
हृतं भाष्येतत्रा प्तिमात्रा नि शायेरणे स्वके ता प्रकोस्तकमेतु मत भेदेन न तं बोधमिति सिद्धा २२

न्युक्तद्विवक्तव्यंतुपरस्मात्कृतविषयविज्ञेयमाख्याभेदात्स्फलितंविकल्पमाश्रित्स
प्रक्रियायाय्ज्वेतिप्राचोक्तमितिस्थितस्पगतिःसमर्थनीयाकर्मणिणन्नेभ्रतिर्वैत
नंकर्मानुवृत्तोपुनःकर्मग्रहणात्स्वरूपपरतेसाहकर्मग्रहणदितिस्तंवकरिरिसादिइ
नोनिरुक्तत्वात् कुड्जरपरस्यकृतिस्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वंकुत्सितंभवतिरिति एवंच
गिरिस्तकनकाचलःकतिनसंतिचान्तसभुजाःकिटिस्कधरणीधरःकतिनसंतिभू
दारकाःमहत्तमलवानिलःकतिनसंतिमहानिलाःप्रभुस्तुविबुधाश्रयःकतिनसं
तिकुत्सिंभराइतिकर्मणिचिस्रुयोगःयामादिकाएवमनेःस्वतूलकृतंपद एजेरेएप ति५
स्यनिर्देशेनतुप्रकृतस्यैकानिर्देशःस्वम्नाःशिरक्रणाल्लिंगात्ततद्विसावधातुकस्य
सोनिरार्थ्येयथास्यादितिनचपुरुस्पत्ताप्रिसस्ससतिवाविशेषणात्तिनचोत्तरार्थोवि
धूमितिवाच्यं इहार्थेत्वेसमूवनितिकेवलेतराथस्यास्याम्भवाततदेतदाहलपता
हेजोरिति अस्तविपत वर्मग्रहणेनतदंतविधेःसिद्धावर्यंतग्रहणंशुनिधयस्सा॥

हरदत्ता दिसिसोकं माधवस्तु सृष्टिरण मितिग्राह पुंयोगेऽीषति यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्ववत्त
द्वैराट एव भवति तेन किं करणत्री ला किंकरी सूपपन्न भवती नितन्न्नाद्दतीमं परत्वाद
।।२२१।। न्ते बाधितत्वात पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् तिभावः इंतेतु पस्तातरमप्युक्तमथ
वापत्वादिषु पाठः करिष्यत इति दिवाविते तस्मिन सूत्रे किमादिग्रहणमपनीया
चादिषु वा केपत हकं पुक न इति पठनं मेवातिकमपीत्यमेवनेयमिति तस्मान्न्यायः
अस्मिन्पक्षे कर्मण्यपरणवाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादि विवक्षायां परत्वात्तदे
न बाध्यते तेन पुंयोगं विनापि किंकरी स्यादेव पुंयोग विवक्षायां मं वा दे ष किं यत्त
दक्षयन्वे तित्र किं यां विकल्पो मा किं स्वाकर विरुद्धत्वात्कर्मण्यपरणापि पक्षे प्रसंगा
त्त पुंस्केवन न्यूजना वेदिषादिवाचि मेदिनिटः स्यादितिवाच्यं सूत्रे किमादिग्रहणस्यापन
नयनं स्पष्टहरदत्तादिभिरुक्तत्वात् अथवा सूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति प्रोद्धिवादे
नप्रक्रियाग्रंथः प्रवृत्त इति स्वीक्रियते तेन घाचहेत्वाविवक्षायां किंयत्तदितिवार्त्तिके ।।२२१।।

सा० १
त्रि २

ऽ॰ तिनिःस्वसमाँर्थिसंहचरीस्वत्रतुस्वरूपेतिवैकल्पिकसमासः॥हुश्चोहेतुहेतुस्थलौकिकः
नंतुमव्ययोजकोहेतुश्चेत्यतिष्ठ म॰ केवलेहश्नितदसंभवात्॥ध्यास्येषितिनतुवाच्येष्वकर्तरि
कृदस्यपवाधापत्तेरितिभावः हेत्वादिषुक्रमेणोदाहर ॰ति यन्नःस्करीसादिएषु किंकुर्वे
कारः इत्यसिद्धत्वात्॥ घनुबंधकोपिकरोतिरेवग्राह्यतेनतुकृञ्रहिंसायामितिहेतुः कर
ां श्रानुलोम्यमारध्याचित्तानुकूल्तोनरीश्वाविना नतु भ्रात ॰ त्रुष्टेननञ्समासिकृतेपाष्टश्व
होस्मेत्रेखांगतत्राप्ताहरदास्यतंनत्यहरांव्यर्थीमितिचदश्वाङः खरेस्तु विशेषवित्त्रिनञ्समासेहि
श्रव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकृदात्तःस्यादंतंरंतस्याष्ट्सापपरवेवुगतिकारकोपपदात्
कृदितिकृत्तापरप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वमितिदिवाकरइतिदिवादिवसंकरोतीतिविग्रहः
दिवाभूतारात्रिरित्यादि विवदिवान्राह्येति विषेनाकिमव्ययत्वात् मूलानुकूलान्वयिकानिचि
उदाहरणान्तराणि करएवकारात्मन्तादिवादरगुकारस्करोतीतिकारकरः ॰ श्रादिकरः नांदी॰
करः किंकरः बलिकरः नाकिकरः चित्रकरः क्षेत्रकरः जंघाकरः वजरइतिवार्तिकमितिकेयर

तत्त्वबोध० इति पुंसि संज्ञायामित्यनेन पुंवद्भावाद्रस्य इति ण्यादिनुष्ठेयः भावादिलोपादयः टिलोपे नैव तत्प
तीत्यादिरूपसिद्धेः पुंवद्भावं वयं हरिणं दारयतीति सिध्यर्थं तेति मित्वं दीर्घत्वं वास्माभिरुक्तं रदे
परं दारदः घस्मागोधसल्लतस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि दरदयतीति इह पुंवद्भावाभावे टि ^ तामाचष्टे दारदा
॥२५६॥ लोपे सति दरदयतीति स्यात् अधयतीति रक्तेनाहल्लादेरिति रिभावः अपि स्याद्दिति वृद्धो २८३
सत्यां टिलोपे ऽनग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति सम्मत इतीत्वं वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तुम्नपञ्चय
दि६ न्नओजदइति इह टिलोपे सति णिचसहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासे ऽकारो ऽल्पमस्य
तस्याह उः पुयण्जी त्यादि वभाविनि त्वसयोत्तरपदयोश्चास्य ने न अन्तरंगत्वादिति न च
वार्णादांगबलीयइति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यं व्याश्रयत्वात् भाष्यस्येति वृत्ति
कारोहि अक्षसेकाजितिस्तेत्रेयानूक्षिष्टइत्यादयः उदाहृताः ते च प्रस्याद्यादेशे विक्षूय
कस्यापिय स्थिरेत्यादिनास्त्वस्य सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धवत्त्वेन प्रस्यादावकारो
च्चारणसामर्थ्यादाभोष्यप्रवृत्तिर्भवंविनैव साधिता स्त्वन्वान् त्वजिष्ठ इत्यादावपिटि ॥२५६॥

उरस्युपुरस्तात् मुंड मिश्र श्लक्ष्ण इति कविक्रियासामान्ये प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे व्रता-
दिति पयोव्रतयति अन्नस्यात्तीत्यर्थः शूद्रान्नं व्रतयति वर्जयतीत्यर्थः वस्त्रादिति वस्त्रंस-
माच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजित्यर्थः संवस्त्रयतीति वस्त्रेणाच्छादनं करो-
तीत्यर्थः अदन्तत्वमिति अयमेव निपातोऽदन्तत्वे सत्यादिलोपस्य ज्ञापकः यदि पूर्वे लो-
पो भवेत् तदाऽल्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन तत्र्याचार्यप्रट इति सिद्धमनीसा
१६ दिष्वपुरादिष्वेवोपपादितं कृतयतीति कार्त्स्न्येन करोतीत्यर्थः पविन्नुयुक्ता इति एकस्य १६
नेकरणे लाघवमिति भावः सापत्न्यो परीति विष्वक्सामर्थ्यादिति भावः अन्यस्य तु र-
मणीयं पटुमाचष्टे ऽऽसेव नतु पटयतीति वृत्तिः सापत्नमेव वदन्नयति मा एवक-
मित्यादिना अयं भावः द्वितीयान्तादिविधीयमानस्त्विचः पदविधित्वात्सापेक्षेभ्यो न भवे-
किंतु पदसंस्करणादिना मा एवकस्यैतिङ्ख्यापयतेन देवं मुंडयतीति वृत्तिः स्यात् ननु मा
एवकादिसियोगे णिजंतस्य समानार्थं न हितिल्वात्सविशेषणानां वृत्तिरभावाच्चेतिचे

तत्वबोध ० धादेकवचनमिसाहकर्मभ्यामिति वर्त्तनायां चरण इति सूत्रे वृणीतीति संपन्नाहृत्ते एपीसश्रंधे
नियुवंवाधिलाऽस्मादेवनि पातनात्मिन्चरते स्का संपदादिवात्त भावे क्विविति भावः
कैचित्तुवर्गिश्रिष्ठा वर्जयन्ते रिकू क्षिपा वितिइकिरूपं लक्षणया वार्घेला भङ्ससाङः श्र
॥२५५॥ दैवेरकर्मण इसनुवर्त्तनइत्याह एभ्यः कर्मभ्य इतिसुखादिभ्यः कर्तृइतिष्टयकपदं तु
नषष्टीकं विदचेतनाख्यान निवासेचिति चौरादिकायुच्विवेदनाश्रेष्ठा ज्ञानवाचीतदपे
क्षमेकर्तरिवेकर्त्ता चसुखादिभिरन्वेति नदेतदाह वेदनाकर्तुरेवेति परस्यसुखमिति
इहयन्निदंसुखंतद्भिन्नोवेदनाकर्त्तेतिवाक्यमेवसुखादयःसुखदुःखतृप्रकृच्छ्रादयःनमो
वरिवःचित्रङःक्यजितिक्षनमीत्वांघेङिःकरणंतुतङ्चे विस्मापयतइसनइति नधान्च
महिःततश्चित्रीयमाणेसाविनित्त्रसोमायाम्याश्चित्रीयमाणःविस्मयमुत्पादयन्निस
र्थःपुच्छभाण्ड करणेइसनुवर्तस्यापिक्रियाविशेषणएवणिङ्ःतेनेव विशेषंदर्शयति पुच्छा
दिसादिनाङःकारोत्ररोगरनिरीतिणिङःणिचोःसामान्यग्रहणार्थःनिसात्मनेपदार्थश्च ॥२५५॥

त्तुवक्तव्यमेतन्निर्देशेनेमिति वालकादूहितः कहस्यवधीरेस्यापि संभवति अवधी
रैसपिअयोगह्यप्रमाणान्नुनिन्नपूर्विरोधाभावात् अपरात्ववधीरेति विशिष्टस्यैवधातुअ
स्वेतदाऽवधारयित्वेनिसाध्यधीरेस्यस्पधातुत्वेनुअवधीयेत्यस्य साधुत्वमितितनसे
ति न्योदिशिष्टस्यस्पर्धः तस्यापीति क्यषः ककारस्येस्पर्धः एतेननः कोक्यस्यविभाषेति
स्तुहयेक्यषोपि ग्रहसंवदतः परात्ताः लोहितीयतीतिक्यङ्. सतिनङः वस्यात् क्य
ङ्माननिनोक्षेतिपुंवद्भावः कष्टाय क्रमणे क्यङः वानुवर्ततेस्वरितत्वात्तन्नतु क्यषक
ष्टायेति निर्देशाद्देवचतुर्थ्यन्तंलभ्यते क्रमणमुत्साहः इतिसर्गतायनेविति क्रमेण
त्मनेपदविधायकेसूत्रे सर्गे उत्साह इति सर्वैर्व्याख्यानत्वात् काष्टं कृच्छ्रं गहनयोः
कष्टशब्दभावः नचङः एवकर्तुमुत्साहः संभवतीतिनत्साधनंपापमिहसंगृह्यत इत्या
ह पापंकर्तुमिति द्वितीयान्तेभ्य इति चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तं
कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांमिश्रनेनसामानाधिकरण्यात्कर्मण इतिपंचमीप्रसक्तं सर्वं

तत्त्वबोधिन्यां

गमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् तथा च ग्रस्तुरपुरि सदैवेवस्मात् एवं चायमेवाडागमस्यापि
परेऽपनिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया न्ययाङ्कृतो ज्ञापक इति स्थितं अन एवास्य पदान्ताद्
न्यत्र च पदान्तात् किं कोऽस्येति माभूत् अस्य सुदाहृतं तत्रैकारीयदिति उमाङोऽप्येवनिपरस्त्रूपं प्रशाकं ग्रा
ऊगमस्याडि परे उदाहरणमाह ऊढीयादिति यत्रापि स्वेनापदान्तत्वात्प्रियदिति घकरूति
स्तदा न्याडः परत्वाद्राभावप्रसिद्ध्यादाडागमस्याडि परत्वनिषेधार्थं स्यात् तथा चु ज्ञाप

॥२५४॥

कस्य विशेषविषयत्वमाडागमस्यैव निषेध इति भावः च प्रश्नं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोऽपि
विशेषविषयत्वेऽनुरूपं तदस्याह चकारश्चेनेति षष्ठी स्थिनेमि निमाष्यकारोऽप्युक्तार्थेन
मानाभूतमिति भावः स्यादेतत् अवधीरयती तारावृव उपहस्यऽघकारणामस्ति वान
वाध्याडेवापदे वेना वहुस्यात् आगमाडागमं वकारहित्वं च रुबाच्यडि आवृ वधीरदित्यु
दाहृतं तत्र संगच्छतेन हितायेत्तु इतीवधराम वक्षायमंक्त्री क्रियाप्रियामभित्तुरमा मे
मेहीति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छते निचेत् अत्राहुः नायं धातुष्काराद्योपठितः किं ॥२५४॥

गो १ त

संग्रामते मत्ररैणो चङ्गीसुपधाङ्गस्वः स्यात् णिजंतं नियौनात्तु वंध्वाकरणेत्र अनुदात्तत्वत्वेए त्व १
च २ स्यात्मनेपदस्याश्रह स्याणिञ्श्रितिकार्यगामिनि क्रियाफल एवात्मनेपदं स्यात्तत्तु परगा-
मिनीति विवेकं सामर्थ्यादिति केवलस्य ग्रामश्रुष्टस्य युङ्क्ष्वयोगाभावात् इति भावः क्रि
यायोगाभावाङ्उपसर्गेनैस मिप्रेत्याह समानाकारमिति पूर्वपदमिति तत्त्वसमासए ए ४
प्रेखोलयित्वा २ वत्वं भवतीति तेन प्रेंदोलयित्वाङ्स्यादौ ओप्रेस्यादीनां न ष्टघङ्करणं अनपघाते षां क्वाप्रस
यांते नसमासे सति ल्यप्स्यादिति भावः ष्टघङ्करणस्य फलमाह तेनेति सुमिमनायिषा
ति उन्मिमनायिषतीत्यादौ मनः शष्टस्य द्विर्वचनमपि वा फलमिति बोध्यं अवगल्भ
तेति आचारे ऽवगल्भेति क्विबिधेश्च वेत्स ष्टघकरणात् गल्भ इति शाष्टस्यागदा
किंतस्याजास्रमिसत आह तेनेति तस्यामिति माहेयीसोर मेयीमोरु स्वामा ता च वृषंणि
णीसमरः केंसाय्यादिति कर्वजनाङ्स्याश्रुष्टत्वंडि ओंगस्यादि तत्तेतस्य पदांता दिति परत्व
पंचाशनं न चानर्थकायस्तु स्तनयहीते मश्इति वाच्यं डित्रिष्ठ भित्रिषु रित्यादावप्युसानर्थकत्वादा

ग्रौ २ च २

एणादिकेनञसंयेसेणानञ्चाइः सिध्यतीतिभावः कश्चेति कोऽत्रसमाचकइतीनेत्युवंकोऽत्रनु-
रिसत्राप्पतत्प्रदेशितिदीर्घवाधित्वात्प्रतेलोपएवस्यादितिचेदत्राहुः एपद्भोपावितिव

चनेनक्मायमानोतोयोलोपः सत्तुसन्निहितमेवान्तस्त्रोऽर्धेतिदीर्घवाधते ऽनंतरस्येतिन्याया-
यात् ननुक्रमव्यवहितमपित्यजनगाद्धिरितिदीर्घमितिमाधवात्र्यायान्नानेनतत्कुंघस्यविरोधइ
तित्रनाकस्मेवेतित्रनेकाचत्वाभावादिसर्घः अत्रैतुभाष्यसस्यपयग्रहणमनीयेत्सकुक्त ५५
त्वात् अस्यांनतयारवामांसेसादिरूपंस्युरमेवेत्याहुः भवनादिश्चा युवीसेतत्राच्चष्टे
मेवसर्घइति भत्राहीछमंरपंकितदुमनस सुमनसत्रन्मनस इत्यादयो भवनादयः
कृदिवसादिभाष्यकारीयं तदस्युदाहरणंत्वाचेष्टयेत्रात्रा विसादिना आतिपदिकमिति
नत्वयंधातुः ग्रसेत्वे सोएणादिकं मनत्रसंयांततयानिष्पादितत्वादेवंचवक्ष्यमाणं।
ज्ञापकंसंगच्छतइतिभावः अनुवंधइतिसंज्ञामेतिमइइकाराङित्रोऽकोरोऽनुवंध ८
इत्यर्थः नघाचात्रप्रतेगुणइतिपररूपंज्ञेयं यदित्तुमकारादकोऽस्त्वनुवंधः स्पष्टमहित्वम ॥२५३॥

न ३ ते १

गस्येति विशेषणसंनिधानात् तदंतलाभः ऊलोपइत्यतो दीर्घग्रहणांत्रोपधायाह्रस्वत्वेपधस्य
ह्रस्वस्यचानुवर्त्ततेतदाह अनुनासिकांतस्योपधायादिर्कलादौ विति एतत्सूत्रपक्षिन्विति स्वदादाद्वा पि २
त्वहणइति परिभाषयालभ्यते झलादौ क्ङिति शांतोदांत इत्युदाहरणं ऊ ति ऊ यड लुक् एता
सिवं शांतः दांतः पयान्ततीति अंतरंगत्वाद्दीर्घः ततो न गुण इ साजः इत्यत्र विस्पै नेनत्रावे
वेतिनियमात् दीर्घाभावे गुणे सति पंथ नती सिवरूपमिस्यन्ये पियषामिन्नादीनां शावुपधादी
र्घः क्रियंते परमदंडी नीत्यादौ तेषामेवदंफि नह इहत्रादीनाभिनहक्वितिनियमात्तदुपधादीनां
त: एतेषांतु श्रोपरे सुपंथानी सादौ उपधादीर्घत्वनावपिस्तोत्सर्वनामस्थाने इस्वत्वेच्यते इत्य
हष्कितिनियमाप्रवृत्तेरन्यथापंथानौ पंथान इति न सिध्येत् तथाच पक्षी नती सार्हे वसा क्षि
सपरे देवतातिमाधव इति अपदांतत्वाहिवन्न ग ते क्तित घूपधगुणं वाधित्वां तरंगत्वा
दूढियत्व तस्मिन्कर्त्तव्ये वाहिरंगस्यापूर्व्वोनासिद्धत्वेन आजानंतर्ये इति निषेधात् न च वाणादे
गस्यवली यस्त्वाद्गुणं वाधित्वालघूपधगुणः स्यादितिवाच्यं आश्रयत्वाद तत्त्व सिंवेरो

तत्वबोध०

॥२५३॥

ररूपापवादत्वकल्पनेनेत्विदस्यैकेचिदाकः । इत्यपवादस्यैवत्रोषइति केषांचित्सिद्धवादः
यथापवादत्वेनाश्रावाधकपरः सरूपाणामितिसकत्रोषानारंभेहि स्वाकृसेनोदवसवत्रैतेरेक
त्रोषसूत्रारंभेनुपरंतराभावेनतदप्रवृत्ते स्तथा अत्रसापवादत्वाण्ट्वेपिवाधकपरः अतत्रा
त्रेरित्यनारंभे हि हलादिशेषे पररूपस्य तु नाविधामसेतिस्यादारंभेतु तस्त्वेवपरत्वाद्धला
दिशेषात्सागेवदीर्घप्रवृत्तापररूपस्याप्रसक्तेरिति यद्यप्यासिस्याद्येवघमन्तत्रातत्राद्रि
तिदीर्घकरणेपि हलादिशेषेपररूपेचकृते तस्य पूर्वांतवज्ञावस्तातिग्रभ्यासग्रहणेना
गृहणात्तअतत्रादेरितिदीर्घप्रवृत्त्यासमीहितरूपासिद्धिस्तथापिआनर्द्धलादिनासिध्य
त्येवतत्राहितस्मात्तु उ इहि हलइतिदीर्घोभूतनाद्यकारस्तुत्रिकारेपर्यंकारस्त्रवणाभावआ
संगादितिदिकप्रसयांतत्वेनाप्रतिपदिकत्वात्क्विपोनुत्पत्तिमाशंक्याह लिंगाविशि
ष्टस्यादिसिचिवृद्धिरिस्पवेतिसिचाधातोरात्तपातउत्रइत्वातोरित्यनेनाधातोरित्यनुवर्त्तना
च्च धातुरेवयोधस्तु रितिनाख्यालत्वमात्मनेऽइयं विरवेतिविः पत्नी अनुनासिकस्यत्रे ॥२५३॥

स्यप्रवृत्तेः नच निसत्वाद्धलादिशेषएवप्रवृत्तमस्यादिति वाच्यं निसत्वस्यानन्त्रादेरित्यत्रापि
तुल्यत्वात् एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तं केचित्तु वदंति अतो गुण इति पररूपापवादस्यान
त्रादेरित्यस्य च नेदं स्यादेश्चरितार्थत्वात् अंतरंगमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिंत्यं स्वविषा
यमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्य तदुदाहरणांतरेपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् नहि गोदइ स्व
त्रानोनुपसर्गे कइति चरितार्थमिति गायइत्यादौ न प्रवर्तते तस्माद् एणं वाधित्वा कप्रत्य
योयथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते न तथेहापि प्रवर्तेत इति तदपरे न मन्यंते गोदगो पादौ सर्वत्रा
णः कस्य च प्राप्तिसंभवे वाति निगमनाविरहाद् एणं वाधित्वा कप्रत्यय एव भवति प्रकृते स्वान
स्प४ देरेसोदेहलादिशेषात्मक अतो गुण इत्यस्याप्यभावाद्विषम्यमस्तीति न च तन्त्रादेरित्य
स्य पररूपापवादत्वमेवमास्ते सन्नयङ्कंतनिकेघेसंगच्छते आनृधतुरित्यादौ अजुणइ
ति गुणस्यापि प्राप्तेन च यथा सवर्णदीर्घयणगुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवादइति
वाच्यं एवमप्यानर्दस्येव हलादिशेषाद्भागे वासेत्यत्रापि अत्रादेरित्यस्य प्रवृत्तौ किंतेनेप

उप्रती

श्रीयतेतथाचावगलन्न त्क्रीवहेउभ्यः क्विपेऽभावादनिष्टयोगोन भविष्यतीति स्त्रीकृतेसा
तत्वबोध० मध्यमेनोपस्थीएणमितिविक्विपदकार्यमेनेति सवर्णदीर्घोपध्यापिपद्मात्स्वकार्यंन भवतितथापिप
दस्यजायमानेकार्यनिस्त्वतास्यंघबाधकं तेनानीतितन्नसख्याचरति ततोति अत्रनञ्जनच
ति ४ शिवाचरत्वचेति अत्रकुर्वनेसाद्यपिबोधकं दित्वमिति अत्र एतल्लइतिस्थिते द्विर्वचनेची
॥२५१॥ः तिनिषेधादतोलोपोनभवतीतिभावः अतोगुणइति हि स्वकृतेत्यतोलोपोनभवति अ
तरंगेणानेनबाधितत्वादितिभावः यद्यप्यत्रफलेविशेषोनास्तितथापिव्याख्याशास्त्र
ममनुरुध्यात्के यद्यप्येवंवर्णाहांगं वलीयइतिपरिभाषयाऽतोलोपएवोचितइति चेन्मै
जश्हारश्चे ४ वं नस्याःसमानाश्रयेकार्य सादृशत्वतिस्वीकारान्नुमाश्रयेपि नचपरत्वान्निसत्वाच्चा
तत्रादेशस्यनैनेवग्रहणंभाममिति वाच्यंतस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् नचापवादत्वाद
तत्रादेशस्यनेनभाव्यमितिवाच्यं अपवादोयद्य न्यत्रचरितार्थस्तर्हिअंतरंगेणवाध्यतेइ
त्युक्तत्वात् आनंदेत्यादौनस्यचरितार्थत्वात् तत्रहलादिशेषोपाख्यागवपरत्वादत्तत्रादेशः ॥२५२॥ः

चू २

मितितत्त्ववार्त्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विब्विधीयत इति एतेभ्योपि त्रिभ्यः क्विपि सिद्धे तस्या नि
योगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमं प्रत्ययस्याचारे ऽवगल्भेत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवा
के २ त्स्यत्तु नुगल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति ननु तङिति भावः नन्वेवमाचा
रे ऽवगल्भेत्यत्र वाग्रहणात् क्यङ् मनुवर्त्सावगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ् विधाने प्यन्यत्र सु
वंतादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति नचाचारे केवलानुपसर्गात्तरविंशिष्टाच्च क्यङ् प्र
युक्त इति चेत्स्वसंवदंति प्रातिपदिकेभ्यः क्विप्सुवंतेभ्यः क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भेति।
गल्भयते प्रगल्भते गल्भायत इत्यादि सिध्यत्येवेति स्यादेतत्तरगल्भधार्ष्ट्ये इत्यादीनाम।
नुदात्तत्वादवगल्भत इत्यादि प्रयोग क्विपावपि अवगल्भादिषु तत्त्ववार्त्तिकेन क्विपि सस्व
गल्भत इत्याद्युनिष्टप्रयोगः स्यात् तद्वारणार्थं आचारे ऽवगल्भेति वार्त्तिकारंभ स्याद् स्वरूपकता।
यासामर्थ्यस्योपत्तीणत्वात् भेनपूर्वादप्यनेकान्त्वभिसंपनत अयुक्तमिति चेत्सत्यं अत्र
त्रलापमाशयः सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वार्त्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थित विभाषाश्रा।

तत्वबोध० पुंवज्जातीति स्त्रियः परस्मिन्निति सूत्रस्थं भाष्यं ग्रंथो विरुध्येत पुंवतीति तरेति भाष्यस्यानुकाग्रा॥
तिशितिंचेत्तत्राह ॥ तसिलादिष्विति पुंवज्जाते वृत्तौ भाष्यनिर्देशादेव नपुंवदिति पुंवती॥
त्यास्य स्यानुत्तरपि घरूपेति इत्यत्र पुंवतीति तरेति भवत्येव। पट्वी मृद्वी तद् इति पूर्वपदस्य कच्‌ ठ३
॥१५०॥: परत्वाभावात् पुंवत्त्वाप्ति कायत इति पुंवज्जविसतिकास्त्रीत्वस्य तत्वनश्रये तेनोतिभावः ए
ठ४ वं पंचमीयते स्त्रो घ्रायते सुकेशीयते ब्रह्मणीयत इत्यादि कर्मचारिणवगल्भ गल्भध्या
छे स्त्री हत्यधर्म्यहोरूप अनादेः क्यङ्मानीति अपि प्राप्तावाक्यं तत्रसर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्य
त्रवाग्रहणात्स्वमतइत्याह ॥ क्यिसन्नियोगेनेत्यादि तेन क्यङ् सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासि
कत्वयोरभावादित्संज्ञालोपोनस्त इति अकृत्सार्वेतिदीर्घे सतिप्रवगल्भयते स्त्रीवायत इ भा४
त्यादि भवतितेननाट्टेति आत्मनेपदमित्यर्थस्तथाचावगल्भमानः स्त्रीविमान इत्यादि सि
ध्यति माधवादय इतिकेचित्तेषामात्राह ॥ आचरेवगल्भेत्यस्त्रसुपस्यानुवर्ततेतथाचा
केवलादुपसंगांतविशिष्टाद्भल्भप्रगल्भादिषुवंतात् क्यङ् वनद्धक्विदिति तेद्रूतित्र्चित ॥१५०॥

८१ ५२

ब्राह्मणसामर्थ्यान्नकस्येत्संज्ञामंतामध्ये नः। अतिचिध इत्यस्यानुवृत्तस्तावत्स्त्रच्य स्वयंस्या
देवेति आचरतीतिवाव हरतीत्यर्थः अधिकरणाच्चेति सप्तम्यंतत्स्यात्सुवंतादित्यर्थः क
त्रेः क्यङ्सलोपश्च धर्तोः कर्मण इति सूत्राद्वेत्यनुवर्त्तत इत्याह क्यङ्वास्यादिति सेतिलु
प्तषष्ठीककर्तृविशेषणमित्याह सांतस्येति चकारस्तत्र अन्वाचये बोध्यः नवतीतितथा
३५ चते ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः विद्वस्यत इति नांतस्यैवपदत्वान्नस्य
५६ रुत्वंन पुंवद्भावं स्मारयति क्यङ्मानिनोश्चेति सपत्नीवेति त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यं
सपत्नायत इति अत्रनुपर्यायाः सपत्नशब्दाङ्क्यवादिङीनंततात्क्यङिपुंवद्भावे अकृत्सार्व
तिदीर्घ चरूपमिदं सपत्नीयत इतिसमानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कत्वस्यनित्यंस
पत्न्यादिष्विति नादेशो नांतत्वात् ङीपनंतनः क्यङि पुंवद्भावश्च दीर्घः सपत्नीयत इतिनच
उन्नापत्तेर्भाष्यपुवतिर रेसुदाहरणान्तयोवनेजातिरिति जातेश्चेति निषेधयुवतीयत
इतित्रदाहरणमिहाचिनमितियाच्चमत्र वयसोऽनिसन्त्वेन्ना ऽजातित्वात् अन्यथा।

विवाहजन्य संस्कारविशे षतिमित्तके नपतिशब्दे नसमासेसति नित्यंस्त्रीत्वा न्नोपुंवत्प्रवा यत इति २॥

दकं३

तत्त्वबोध० आपि न स्यात् पुत्रीयेत्युक्त्वा इच्छतीत्यादेव स्यात् अतो व्याचष्टे मांतप्रकृतिकादिति अ
ङ्नायोदन्त कचजंताइति ढकञा ह्रस्योदन मीव्रान्तयोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयं इदम्यः स्वघए
व भोक्तुमिच्छन्नमिच्छति यश्चपातुम्॥ यश्चश्च धनिसत्त्व पिपुनर्धनं त त्रोदाहरणानि यत्तु का
॥रश्वणाः लांतरापयो गार्ग्यमिच्छन्नमिच्छति यश्चस्वातुसुदकं यश्चदविङः सनयनमिच्छतीतन्त्रव
सुदाहरणानि ननूदन्यातु पिपासात् उति निघंटोपरस्परसामानाधिकरण्यं न स्यात् सुद
अदन्यापि ह्रस्वस्य उदकेन्द्रावाचिन्नादिति चेत् अत्राहुः अशनायतीत्यादिनात्राविवक्षित
उदकस्पर्शं बुभुक्षा पिपासाधिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति अश्वक्षीर आज्ञसेरि
रस्ति ऽसुगि विवृत्ते अश्वस्यतीति मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः एवं वृषमिच्छति मैथु
नार्थं वृषस्यति गौः नन्वितरामो वृषस्यतीमिति प्रयोगो मनुष्यविषयेऽपि संगच्छत इति
चेदत्राहुः अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थोऽत एव वृषस्यन्ती च कामुकी
तिकोशोऽपि स्वरसतः संगच्छत इति लालसायामिति भक्ष्येच्छायामित्यर्थः कामश्चौ ॥रश्वणाः

रणेतन्नयुज्योश्चुडीतिसूत्रं परस्मैपदप्रकरणे मिस्पर्धः तत्रहिग्नलनुपरणभ्यामितिसूत्रं वर्त्ते
तइति तस्त्रेयत ध्वनितं तत्रनुपरस्मैपदप्रकरणेध्वनितं भवति यद्वात्रअनुपराभ्यांकृञइत्य
त्रहि नाप्यकृतान्नयुज्या लुडीतिपरामृष्टं तथाच्चयुज्यालुडीतिसूत्रं पस्मिन् तत्र युज्या
लुडीतिसूत्रं चअनुपराभ्यांकृञ इतिसूत्रामिस्पर्धे इत्येवं कुर्व क्विकृतितिवैक पंचित्यितस्य त्र४
गतिस्मर्धेनी येत्याक्षः पूर्गिरोः साम्यादितिगत्वाश्च पालनपूरणयोरित्याभ्यां किपि
कृ तइत्वानो ऽतरोष्टपूर्वस्ये तिषत्वतेरिति भावः आमादिकएवेति दिवधानो ऽक्किपिवु
घूरितिस्यात ततः क्वचित्पुष्यतीतिभवति क्विपं विहाय विचि कृतेतत्त्वपधागुणेनावलोप
प्रसंगस्यात ततः क्वचित्तुदयतीतिभवति तथाच हलि चेतिसूत्रेहृता वापि धातोरिसे
वनेह दिवमिच्छतीति दिव्यतिइत्से वोक्तमितिभावः आपस्य यकारस्य लोपं स्मारयति क
वेष्विति नः क्वेइतिनूयमेनपदत्वाभावात्कुत्वं नेत्याह वाच्यतीति एवं समिध्यतीत्यत्र
तत्र नेतिबोध्यं मांताम्बयेभ्यः इतिषेध इतिवार्तिकस्यपर्यदासुतमाख्यानेपुत्रमिच्छतीं

क्तं तङ्पेसंयस्य हलन इति लोपमात्रं क्वाह सन्निपातपरिभाषयेति यकारे परे वा नादेशाद्वि-
तत्त्वबोध० धनाहकारो यलोपस्य निमित्तं भवतीति भावः राजीयतीति क्यचि चेत्सवर्णस्येत्येकत्वे पू-
र्वत्रासिद्धमिति नलोपासिद्धेन भवति नलोपः सुप्स्वरेति नियमात् यद्यपि नियमसूत्राणां
निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे राजीयतीत्यादिषु परत्वनीयं राजन्यामि
॥श्रीः॥ त्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धमिति नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धः तथापि विधिमुखेन प्रवृ-
ति६ त्तिरिप ह्यामुपगमे न हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव परिगणितमिति ध्येयं न च विधिमुखप्र-
वृत्तिपक्षो निरालम्बन इति वाच्यं कृत्तुपराभ्यां कृत इति सूत्रस्य भाष्ये पर्यालोचनया
तस्य प्रावगमात् यत्तु नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे मनोरमायां सूत्रे नियमसूत्राणां विधिमुखे-
न प्रवृत्तिः सामान्यसूत्रास्वृत्तास्यध्यसंकोचकत्वाच्चेति पक्षस्य ह्युज्झो लुङीति सूत्रे भाष्ये रू-
ताध्वनितत्वादिति तन्नित्यं तत्तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पष्टत्वात् केचित्तु घुम्या लुङीति सूत्र-
त्रध्वनितत्वादिति वक्तमेसत्रयहणेवज्ञडीहिन्ना माधवीयं ह्युज्झो लुङीति सूत्रं यास्मिन्पक ॥श्रीः॥

जनमितिचेत् सत्यं अत एव भाष्येऽत्यारम्भात् मितिसंक्षेपः तोनोतीति यथेत्र लोपो ण्यो रि
व सेनेनलोपः सिध्यति तथापि तोस्तीत्यादौ बलोपार्थं राहो परस्मैपदमस्यं अन्यथा तत्र लो
पो ण्यो रि ति लोपं वाधित्वा वस्य ऊठ् प्रसज्येत अस्मात् तोच्यति इत्यादि मुर्छा धुर्वी हिंसा
यां मूर्छा मोहसमुच्छाययोः मोमूर्च्छीषि मोमोर्षि मोमूर्षि मामोः अमोमूर्छीः
मोमूर्छीत् अमोमूर्छीत् अमोमूर्छिषं अमोमूर्छिष्यत् इतियङ्लुगंतप्रक्रिया सुप
आत्मनः क्यच् धातोः कर्मण इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां चेत्यनुवर्तते ततश्चसा
न्निध्यानात् इच्छाकर्मण एव भवती साह इति कर्मण इति परस्य पुत्रा भवती सत्रातिप्र
संगवारणाय सूत्रे आत्मग्रहणपातः स्वकुस्वराश्चपर्यायः स्वश्चक इत्याकांक्षायामिच्छाया
संनिधापितत्वादेषितैवगृह्यते तदाह एषितृसंबंधिन इति सुबंतस्यात्मविशेषणद्वय
मर्थद्वारकं वोध्यं नः क्ये लोहितादिडाज्भ्यः क्यवचनेभ्रत्मादिभ्य इत्तरस्यामीतिवक्ष्यमा
णतयाहलंतात्क्यषड्भिरभिइस्यमिच्छेत्साहक्यचिकर्तरीतिएवंक्वेहकार्यो स्यपिकेषांड

मोमूर्छी ४ मोमोर्ति मोमूर्छः मोमूर्षीः मोमूर्छीच कार मोमू र्छिता मोमू र्छीत मोमो र्तैमोमूर्छीत

स२ मोमूर्तीमोमूर्छत मोमूर्हिअमोमूर्छीत अ५८

चै

र्थं पश्चाद्गुणे चिण्यङि चिचेतीति यङि· लुकि कृते ऽभ्यासस्य माभूदित्याग्नो गुणो निषेधस्तेन मरी
तत्त्वबोध० मृजन् इत्यत्र तु वृद्धिः न तु लोलूयादिष्वेवाभ्यासस्येग्लक्षणो लोपः स्यल्लोपे यकारस्य यङो चिचेति
लुकि यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्भ्यासस्य निमित्तः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो मर्मृजेर्वृ
द्धिरिति वृद्धिश्चानन्तरमेवेति किमनेन निषेधसूत्रेण नैवमपि लोलुवः स्यादलुवङि कृते
॥२४५१॥ लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यक· नुवङ· आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूप २४६ वत्वा
धगुणे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यं स्थानिवद्भावस्य दिष्टादचः पूर्वत्वेन वङो दृष्ट
त्वात् स्थानिवद्भावाद् दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भाववर्तित्वात् तद्रूपं दर्शितं तिस्रोश्चेत् सवर्णग्रहणेनङ्ग्राप्तं न
हि शिरिश्च इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किन्तु स्थानिद्वारा तथा चानुस्वार
स्य परसवर्णे कर्त्तव्ये ऽभ्रमत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमिति इह
स्थानिवद्भावः सिद्धः नो नावेत्यत्र लुलितु स्तेः प्रागेव वकारलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो
लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न ह्रस्वाभावश्चेत् के तिन धातुलोप इति सूत्रस्य न किंचित्सेया ॥४१॥:

पसंघ उत्तरषात्तुवं धस्यधातुत्वमितिकोयदादिमितेतुधातुलोपइत्यत्रवकुञ्जीलाश्रयणं
विनापिधात्ववयवलोपिसत्सार्द्धधातुकइतिमारम्भायांलवितेसादेनातिप्रसंगइतिध्येयं
आर्द्धधातुकेकिं त्रिधावहोन्वषनेरारवीतिरुग्राहूरस्माशंतोरेकाचइत्तियङ्तस्यलुक लु३
यङः तस्यधातुत्वात् यडोधात्ववयवत्वाहलुमत्वाञ्जात्रापिनिषेधः स्यातन्माभूदिति नन्व
त्रयङ्लुकोनैमित्तिकत्वादिकोलोपनिमित्तपरत्वंनास्तीतिध्येगविकल्पमितिचेदत्राहुः
आर्द्धधातुकग्रहणेसति अन्यपरत्वेलाभाद्वकुञ्जीहिलभ्यते तदभावेत्वत्ववयवलोपेसति
गुणवृद्धिनिमित्तस्यघाद्वोरवीत्यत्रदोषःस्यादेवेति केचित्तुधातुलोपयतीतिधातुलोपःदुलो
पेइत्यत्रवकर्मेण्यणिनलभ्युयेत्समाधिकरणेवकुञ्जीलाश्रयणंविनैवधात्ववयवलोपनि
मित्तेगुणवृद्धीनस्तइतिमाचक्षते इकइतिकिं रागःत्रभाजि घनिच भावकरणयोः।
रितिरंजेर्नलोपे कृतेवृद्धिः त्रभाजोत्सत्तनुमंतेप्य चिणीतिनलोपेवृद्धिःनेहन्निषेधइ
तित्वसेसारहरणंतुलोलुवः योपुवः मरीमृजइत्यादिबोध्यं तत्रलोलूयायोपूयश्रावा।

तत्त्वबोध० सीति लक्षणया मान्वेष्टधात्वंशे इति यद्यपि ङीणो लोपश्चेत्सो णादिके रप्यस्येष्टधातुलोपः स्व
सिद्धः तथापि श्रयो जनवानत्र सिद्धः इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसंगात् अत एव सन्नियोगेन धातु
लोपविधानात् आर्द्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति अत एव दूरमित्यत्र टुलोपे इति दीर्घ
॥२४६३॥ स्य३ करणे मेधातुलोपस्थानिवत्त्वं नास्ति इह धातो लोपोऽयस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विशेषणं चार्द्ध
धातुकमित्याशयेनाह लोपनिमित्ते इति गुणवृद्धी न स्त इति यद्यपि क्ङिति चेत्येव गवाय च५
ग्र६ न इस्तत्र गुणनिषेधो माभूदिति इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यातं तथापि इह श्रयो ज
नो भावादिके लक्षणे इति नोक्तं धात्विति किम् लूञ् लविता पूञ् पविता न त्वत्रानुबन्ध
लोपनिमित्तमार्द्धधातुकं न भवतीति तस्य गविकलमिदं मिति चेत्स्याकः धातुग्रहणे सति
धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्ते इत्यर्थो लभ्यते न दर्शाविवे तु लोपे
सत्यार्द्धधातुक इत्यर्थो हन्ति विनेत्सादोदोषः स्यादेवं तिपदानु लोपयतीति लोपः तस्मिन् लो
पनिमित्ते आर्द्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते तद्धातुग्रहणं सम्पष्टमिति ॥२४६३॥

हयतु जाहहि जाहतात् जाहयानि जाहयाव जाहयाम लुङि अजाहयीत् अजाहतां अ
जाहतां अजाहयुः अजाहः अजाहतं अजाहत अजाहयं अजाहाव अजाहाम जाहय्या
त् हंसेतत्रूपेतिन वृद्धिः अजाहयीत् अजाहयिष्टां अजाहयिष्यत् ज्वरत्वर ज्वररोगे जित्वरा
संभ्रमे अत्र रूपेतो ऊ लादेशे क्विनी सुकं तत्र क्विनीस्पत इ भसकृतमेवेसाह क्विनीति नानुवर्त्तन
इति अवतेस्तुनीति ज्वरत्वरेत्सुपधावकारयोरूठ् विगुणे च कृते ज्नुरिति सिध्यति नान्यथेति
नात्र क्विनीति नानुवर्त्तनीयमिति भावः अवतेरिति उपधावकारयोरूठ् विगुणे च कृते मस्व
सयस्य टिलोपे ओमिति सिध्यतीत्यर्थः ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः जुरौ जुरः क्त्वादौ तु जूर्तिः
तु.ली:४ जूर्णः जूर्णवान् त्वरतेः तुरौ तुरः तूर्तिः तूर्णवान् स्त्रिवि स्त्रूः स्रुवौ स्रुवः स्रूतिः अवि ऊः ऊवौ
ऊवः ऊतिः मव मूः मुवौ मुवः मूतिः मूतः मा मोषीत्यादि इष्टे परे मामवीषि मामवी मि मामवी
तु अमामवीत् अमामवीरिति बोध्यं राल्लोपः छ्वोः शूडित्यतः श्वोरिति वर्त्तते क्रियावुदाहर
णं तु तुरौ तुरः धूर्वी धूः धुरौ धुरः मूर्छा मूः मुरौ मुरः न धात्वलोपः आर्द्धधातुके धात्वलोपो न

कु॰ ८

तत्व०१४१० वृत्तिः पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति अजर्घा इति गर्धेरभिकांतायां इहापदांतस्य परिरेफस्य रो
री इति लोपो भवत्येव तत्र मंडूकप्लुत्या परस्मिन्ननुवर्त्तनात् पाप्रष्टी इति प्रच्छतीत्यायां यङ्लुक्यतिषः
प्राप्रष्टिता पाप्रष्टिष्यति प्राप्रष्टु पाप्रष्टात पाप्रष्टं पाप्रष्टु नु पाप्रड्ढि पाप्रड्ढि याप्रच्छनिग्रया
॥१४१पा॥ प्रच्छीः अपाप्रट् अपाप्रष्टां अपाप्रक्षत् अपाप्रच्छीः अपाप्रट् अपाप्रष्टं अपाप्रष्ट अपाप्रच्छं अ
पाप्रच्छ्व अपाप्रक्ष्म भाष्येऽनित्यमिति च्छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये किङ्ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति मेर्द्
विकल्पकांक्षिरेषानुज्ञाव्यपरिहारः चेत्कं तावानेव विशेषः अनुवर्त्तमाने किङ्ग्रहणे
अनन्तवर्त्ति छ्वः षत्वं वक्तव्यमिति भावः एवं हि वदता भाष्यकृता कुड् भाविप्रायत्नः लुक्नास्ति लुक्
मानेत्वनेन प्रायं अस्मदादिवैयधिक्लुकि इङभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ कठोभावाभावाभ्यां महा
वः शत्वेक्त न् विशेषः स्यात् तत्र किन्त्वग्रहणानुवृत्तावूठः प्रसंगाद्दोतिदेयोषीत्यादि रूपविशेषलाभ
ते प्राप्तत्वा भात् तत्र एतावानेवेति एवकारो विरुध्येत स्विविमव्यां स्विति स्विवुगति प्रेणषुणः
देव्योभावा योः मवव्रंधनेजाह्यीति इट्ट्रुदे जाहयी मिलोदि जाहयीतु जाहतु जाहतात् जाहत्मिजा ॥१४१पा॥
ध्यनीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादि सिद्धये त्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्त्तव्यमिति ५

ट्ग्राहत्वेचोहिजरीगृहीसंगं नतुग्रहिः विन्निरोधस्यसामर्थ्यो ह्यियथाश्रुतस्य पाश्रयस्यामित्तिय
ग्रपितत्रयउं तं प्रक्रमेपदमुक्तं तथापियुक्तिसाम्याग्रङ् ल्युगंतेपिनदीर्घइति ल्नस्यैते एकाच्य्र
हणमनुवर्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूलः नत्रस्मिन्नप्येतेयउ लुकि दीर्घस्यप्रसक्तिरस्ति एवंच
पूर्वस्मादपिविधेस्थानिवद्भावइतिग्रहे विहितस्यदीर्घइतिप्रागुक्तसमाधानमुपायस्यापा २१४
यांतरादूषकत्वादितिन्यायेनयउं तंभूतेपायांतरतया नेयं नचग्रहइतियथाश्रुतस्यपाश्र
यणोग्रहोनस्यादाविति दीर्घो नस्यादितिवाच्यं गोगसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतस्य पस्येवा
सत्वात् ग्राहिजमित्यादेस्तुनैवं एकाचइतिसमाधानं तु णि जिन्न विषयकमेव निष्ठायांसेरी
२१४ तिणिलोपेग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात् तरिष्यंयउ लुगंताभिजंतात्द्व्यउं तास्त्वग्र
हेरितः द्विध त्रिध चतुर्ध चदीर्घश्रान्तिः समाहितग्रस्यार्थः यउं लुगंतात्दीर्घश्राप्तसमाधानं
हंयं ग्रहेर्ग्रादितिव्याख्यानमेकाचइत्यनुवृत्तिप्रवृत्तिर्णिजंतात्तु ग्रहेस्तद्रूपाभावः विहित
विशेषणेस्थानिवद्भावश्चेतिसमाधानत्रयं यउं नात्समाधानचतुष्टयमेकाचइत्यनु

तत्व०नी० जागृह इति उरत्तदीर्घोकितः नैवैकाच इति ग्रहोलिटी संवैकाच इत्यनुवर्त्तनेइति एका
कोचोद इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः माधवस्त्विति अयंभावः ग्रहोलिटी ति यङ् सूत्रे र
लोपे चोक्तमिति वार्त्तिकं तदीयभाष्ये कैयटादिपर्यालोचनया जगृहिता जरिगृहितेसा
॥२४४॥ दित्युग्रहेपिडं ना नेच स्तासे वीयट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते पूर्वस्मादपि विप्रति
तपू स्थानिवद्भावइस्यैकाज्ग्रहे विहितस्य यड्इट् तस्य दीर्घ इस्य परत्वान् तत्राह्य पत्तो भाष्यवार्त्तिकका
रीसा ताभ्यां हि पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिस्यवहभ्यदीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्त्रेपा
कंपू दित्दीर्घातिरिक्तदीर्घेस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्यैवानुमत्त्राक्यत्वात् एवं च यड्लुकि
तन्मते सव दीर्घप्रवृत्तेनानकिंचिद्बाधकं यड्लुकोनैमित्तिकत्वात् गृह्णलोरन्याल्वान्त्व स्थानिवद्भावा
चत्वात् द्वि योगात् द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं वा शमिति सिद्धान्ता यड्लुगन्तात् ग्रहोलिहितस्य ग्रहे विहितत्व
तीयस्त स्त्र त्वानयायात्व नत्रार्थ्यविस्तरस्त्विति क्वादिग्रेषु नकैयट हरदत्तोग्रहो लेविरोधक्रमनोर
तस्यात्तेनत मायामुपपादितः तथाहि एकाचोदि अधमस्य नितस्त्वेतुग्रहे रग्णादिति भाष्यमुपपादयन्कैयट ॥२४४॥
सामान्यतो दीर्घविधोस्थानिवद्भावस्यानिषिद्धत्वात् तन्मते स्थानिवद्भावस्य ५
दि २

तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरियङोऽनिवीधत्वात् क्वचित्तु पुस्तके ग्रुपरत्वान्नित्यत्वाद्धत्वरवेरिङि इति
इयङोऽप्रवृत्तिरित्याशयेना १

वात [redacted] रियादित्तिप्रगुणेन तदापातनः आरियतीति हृष्यामिव्या
पूर्वोत्तरत्वंघविरोधप्रवृत्तेः लुङि आरारीत् आरियारीत् लङि आरारिष्यत् आरियरिष्य
त् जर्गृहीतीति नाभ्यस्तस्याचीति गुणनिषेधः मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि जघर्षि ३
जर्गृढः ३ जर्गृहीमि ३ जर्गर्हि ३ जर्गृह्वः ३ जर्गृह्मः ३ जर्गृहांचकार जर्गृहिता जरिगृहिता
जरीगृहिता इहानुबन्धनिर्देशादृद्दिहन्नत्रणत्रयं विकल्पो न जर्गृहीतु जर्गृढु ३ जर्गृहाण ३
जर्गृढां ३ जर्गृहाणि ३ जर्गृढि ३ मिपि जर्गृहाणि ३ लङि अजर्गृहीत् ३ ईट् भावे एकाच इ
ति नपुत्राव: अजर्घृट् ३ यद्यपि इह यंत्रैकाच इत्यहणं चेति निषेधादन्नुभावो दुर्लभस्तथापि
गुणोऽयङ्लुकोरिति सूत्रेण ग्लिपात्रयेत्यादि निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद्भष्भावोऽत्र प्र
वर्त्तत इत्याहुः अजर्गृढां ३ अजर्गृहुः अजर्गृही: अजर्घृट् ३ अजर्गृढं ३ अजर्गृढ ३ अ
जर्गृहं ३ अजर्गृह्व ३ जर्गृह्यात् ३ अजर्गृहीत् ३ अजर्गृहिष्टां ३ अजर्गृहिष्यत् ३ जागृही
तीति ग्रहवृत्तपादाने यङोऽलुकोऽलुमत्त्वं न त्रिमिंतन्न हिज्यादि संप्रसारणमिहनेति भाव:

लटि २ लोटि २

तत्वबोधः ० अरियमः लिटि अरां चकार रिधौ कोस्तु अरियंचकार लुटि अरिता रिधौ कोस्तु अ-
रियरितां अररिष्यति अरियरिष्यति अरस्तु अरियस्तु अर्कतात् अरियतात् अर्कतां अ-
रियतां अरन्तु अरियन्तु अर्केहि अरियहि अरराणि अरियराणि अरराव अरियराव
लङि आरः आरियः आरत् आरियरात् आर्कतां आरियतां आरस्तुः आरः आरियः नुसिचेति गुणः
॥२४॥ आररीः आरियरीः आर्कतं आरियतं आर्कत आरियत आररं आरियरं आर्कव आरियव
विधिलिङि अर्क्यात् अरियात् अर्क्यातां अरियातां अर्क्युः अरियुः लिङि
ति आशीर्लिङि स्यघेः अरिप्रियादिति रिधौ कोः अरिय इति स्थिते लिङ् रिङ् बहिरंग-
त्वेन रिङो सिद्धत्वाद्यलोपो न भवत्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाच्च न च पदान्तेति निषे-
धः न्यायः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् न चाकृतव्यू-
हपरिभाषया यस्य ङ नेत्यनिष्ठं व्यंरिङः स्थानिवत्वेन निमित्तविघाताभावात् उक्तपरिभा-
षाया अप्रवृत्तेः अतएवोरियुतोसपि सिद्धं मन्त्रापियुः स्थानिवत्वेन निमित्तविनाशाभावा ॥२४॥

नो २

लोटि वर्ष्टीतु ऊर्वर्त्तु ऊर्वृत्तात् ऊर्वृत्तां ऊर्वृत्तन्तु ऊर्वृहि ऊर्णोर्डु. तिपुषादिघुतादीस्यनेनच
करीतीति तुक् अकारेण चर्कृयादिति सार्वधातुकत्वादकृत्सार्वेति न दीर्घः लुङि सिचि वृद्धि
रिति वृद्धिः अचर्कारीत् अचकारिष्टां अचर्कारिषुः अचकीरीत् अचाकर्तीति इटप
क्षे चाकरीति लोटि चाकरीतु चाकर्तु चाकीर्तात् चाकीर्ता चाकरन्तु चाकीर्हि लङि अचा
करीत् अचाकः अचाकीर्तां अचाकरुः लिङि चाकीर्यात् चाकीर्यातां आशिषि तु चाकी
र्यास्तां लुङि अचाकारीत् अचाकारिष्टां एवं नातरीतीत्यादिष्वतैरितिभोवादिकजोहा।
सादिकयोर्ग्रहणं उरदत्वमिति केचित्तु गुणायद्धुः कोरितिच अभ्यासस्य गुणमाहुः फलेतुना।
विशेषः रिगोकोसत्विति एवं च अरियर्तीति रूपं उभयोस्तुल्यमिति भावः आरतीति रवी
ति लोपे ढ्रलोपइति दीर्घः दीर्घोकितइति दीर्घस्तु न भवति कित्वात् अरियर्तीति परत्वात्सू
वीमि यङ् तनोयलि रिगोकोस्तुल्यमिदं मध्यमोत्तमयोस्तु अरर्षि अरियर्षि अररीषि अ अपरिसरीधि २
रियः अरिरिष्टः अररिमि अरियर्मि अररीमि अरिरपरीमि अर्हिवः अरियवः अरर्मः।

सति५

तत्वबोध० मिदितिहाउः इत्यस्यफलुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च नत्वा किंतु इति निषेधेनहाकोभ्यास
स्य दीर्घोऽलंभइति कथमुभयोरस्तु ल्म हृत्वनेतिद्रु कंच तत्राकिंतु ह्रस्वहिन विधीयते कियस्या
भ्यासस्येति वक्तुं दीर्घिराप्त्रीयते तेन द्विप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति तत्रस्तु गमाद्भातोः किं त्वे प२
प५ भ्यासस्य [illegible] वर्नीवंचीती सार्वविव किंत्वाभावान्न दोषः किंच द्वित्वाभावे केवलस्या
॥१४२॥ र्थवत्त्वे विधित्वं समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसंमतं तथा किंतु समपि समुदायस्यैवास्तु नतु
का६ प्रसवयवमिति नास्येव दीर्घप्रतिवंधः जाहीयर्थ्यिति ईहल्यघोरितीत्वं लुकालुग्न इतिः
सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलीयस्त्वाद् इत्यनमूह परिभाषया च लुकः पूर्वं न त्वं क्वचमेवेति भावः
नृत्वंनेति फलिताघंकथनमिदं खपिसमीस्यादिना विधीयमानं यस्य संसारणं तन्त्रेस्या
घः त्रसास्त्वापीदिति अतो हन्तादेशिनिविकल्पेन हृद्धिः रुगिनैकोचचुकारेणारीगत्रुपधस्य
सतोरीगनु कृष्यतेत्र कारउच्चारणार्थः कृतनश्चाः कृतानुवर्तमानमंगविशेष्यते कृंदना
संप्रागसंयोभ्यासस्तस्येत्यर्थः कृदंतधातोरितिपागस्तुफलितार्थकथनपरतयानेयः १४२

हक२

पिग्रहणादिति भावः चंचूर्तीति चरतिगतौभक्षणेच चरफलोश्चेति समासस्यानुक्तत्तुसर
स्यात् इत्युत्त्वं [redacted] हलि चेति दीर्घः ञचंचूरिसत्रानुपदांतविषयत्वात् वैरूपधाया इति
दीर्घः रवेचंनीतीति खवतुर्त्र्यवदारणे चंखानइति यङ्लुके च्छ्वोः शूडनुनासिके च इत्यनेन कृतं कार्यं यङः क्कि
वेति जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वाभावेऽनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति दीर्घोपि न भवति क्विप्साहचर्यात्
झलादिकृदेव तत्र गृह्यते ननु तिङि तिञस्तुपेस चंखतइति रूपमाकस्तस्युक्तं क्षेवुयह
णेन कृतस्य यङः क्वचप्रवृत्तेर्लोमानाभावात् सत्सपिप्रमाणे ञात्ववेति विकल्पात्पाचंखात इ
तिरूपके नवा अर्थितायत्वेओकमनुनासिकस्येति सूत्रे क्विसाहचर्यात् झलादिरपिकृदेव
गृह्यत इति तदप्ययुक्तमेव यदि हि कृदेव क्वि स्यात्तदा साहचर्यात्क्किः संगच्छेत किंतु कृद्धिन्नो
प्यसेवाचारक्विप् ञतएवराजानीति चर्मणेनीत्यादौ माधवादिभिः क्विनिमित्ता दीर्घ उक्तः ३२
चंखाहीति हरपिखेनडि त्वाऽजनसेनेसात्वं ञचंखानीहिति ञतोहेल्लादेरितिवाहृक्विः ञ
हेतीत्यादिहाड्हाकोस्तुल्यानिहृपाणिडिवपकुकस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तेः भवा

इत्यर्थः

तत्त्वबोध० शितिदृश्चेतिहवणंदेवं वनीवंचीतीति वंचुगतौ निसंकौटिल्ये गताविति यङ्लुनीगवंचीसभ्या
सस्यनीगागमः यङोलुकालुप्तत्वान्नतदाश्रितोनलोपः वनीवक्तइतिनेसाउ·त्वादिहस्य
देवानिदितामितिनलोपः लोटिवनीवंचीतुवनीवंक्तुवनीवक्तात् वनीवक्तांवनीवचतुवं वनीव गि[illegible] ३
।।४।१।। नीवंचानिजंगमीतीति नुगतोनुनासिकांतस्येतिनुग् जंगमतीति गमहनेत्युपधालोपः अ
जंगन्निति इद्दूपदेऽजंगमात् अजंगतामजंग्मुः अजगमीः अजंगतं अजंगत अजंगमं
अजंगन्व अजंगन्म सामान्यपेक्षेति अयंभावः एकाचेहेश्यत्र एकाजग्रहणाद्यङ्लुकि
द्विर्वचनं नकुत्रापिप्राप्नोतीति नधातुगुणोयङ्लुकोरिसम्यासस्यविधीयमानोगुणोद्वि
वे४ र्वचनंविनानिश्रामलभमानः सन्क्षिपाच्छंपति सर्वेषामपिनिषेधानांकचिद्यङ्लुक्य
प्रवृत्तिंज्ञापयतीतिनधातुप्रयुज्यतेरज्जावृत्तंजघनदिस्यादि दिर्लंनुनभवतीति वध्मादव-
धादिस्यत्रकृतद्विर्वचनस्यहनोवधाल्लिङि लुङिचेति वधादेशासुत्रार्हत्वेनभवतीसर्थः
तत्रहेतुमाहस्थानिवत्सेनेति प्राङ्पूर्वादिति प्रकृतिग्रहणयङ्लुगन्तस्य [illegible] ।।४।१।।

ध्वीत अपास्पर्धिषीष्टां अपास्पर्धिषिषुः लुङि अपास्पर्धिष्यत जागाद्धीति गाधृ प्रतिष्ठादौ इ
पैत्तु जागाधीति जाघात्सीति एकाच इति भष्भावः धस्य च त्वं लोटि जागाधीतु जागा
धुजागाद्धि जागाधत्तु लङि अजागाधीत अजाघात अजागाद्धां अजागाधुः लुङि अ
जागाधीत अजागाधिष्टां नाधृ नाधृ याच्ञादौ नानाधीति इ पक्षे नानाद्धीति दधृ धार
णे इ पक्षे दादधीति लुङि अतो हलादेरिति वा वृद्धिः चोस्कुन्तीति स्कुदिर् आप्रवणे इ
दित इति नुम् इडभावे झरो झरि सवर्णे इति वा लोपः लङि ई पक्षे अचोस्कुंदीत लुङि
लुग्वास्तिसिच इति नित्यमीट् अचोस्कुंदीत अचोस्कुंदिष्टां मोमुदीतीति मुद हर्षे नाभ्य
स्तस्याचीति लघूपधगुणनिषेधः मोमोदितीति न चात्र न धातुलोप इति गुणनिषेधः कुं
क्वः वक्कनयहणे नधात्मस्य यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् लुङि गुण इति सिज्निमित्तकोऽ
यं गुणस्तेन नाभ्यस्तस्याचीति निषेधेन नरुंकनीय इति भावः चोकूर्तीति कुर्द खुर्द गु
र्द क्रीडायां लङि तिपि ई पक्षे अचोकूर्दीत अचोखूर्दीत अजोगूर्दीत पक्षे अचोकू

ईरितत५

तत्त्वबोध० पमाकृत्त्विंसं भुवोवुको निसत्त्वादिति भाष्यंग्रंथविरोधात तस्मात्कुको निसत्त्वमा
श्रित्य संधिर्भवति भ्यांचेति सत्वंप्रसारस्यातव तो भाष्यकृतस्तुरित्यनुवृत्तेन मसंमतमेव
उ२ आतइति नियमात् समावमात्रं व्याह अभ्यस्ताश्रयइति अयंभावः सिजभ्यस्तेति सत्त्वे
॥२४०॥ णसिचः परत्वमाश्रित्य योजुसप्त्रातल्लस्येवायं नियमोनत्वस्तो म्येयस्यानुसइतिजु
सिचेति गुणमात्रं व्याह निसत्त्वाद्गुणिति नचात्र परत्वाद्भ्यस्तादिति त्रदादेशः स्यादि अवोभत्वरि
तिवाच्यं अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् पास्पर्धीति स्पर्धसंघर्षे दीर्घोऽकित ति५
इस्वभ्यासस्य दीर्घः यङ्लोवेतीडिकल्पः इडभावपक्षे रुषभलघोरिति धत्वं जरोत्करिसवर्णे
इतिबाधलोपः लिटि पास्पर्धांचकार लुटि पास्पर्धिता लृटि पास्पर्धिष्यति लोटि पास्प
र्धीतु पास्पर्द्धु पास्पर्द्धि पास्पर्धेतु पास्पर्धीति हुझल्भ्योहेर्धिः विबाधलोपः लङि इडागमपक्षे अ
पास्पर्धीत् रुत्वपक्षेइतिपक्षांतरे तु अपास्पर्त् अपास्पर्द् लिङि पास्पर्धीत पास्पर्धी
तां पास्पर्धीरन् लुङि आस्तिसिचोऽपृक्त इति निसामिरु इटईटीति सलोपः अपास्प ॥२४०॥

वर्त्तीते ब्रुवईडि स्ततः ईड्वृत्तेरित्याह यङंतादिसादि यङोलुक्यपिप्रसक्तलक्षणेनात्र यङ्० नत्वं
एतेन यङंतात्क्त्वादिपिस्तावद्विधत्तुकं न संभवतीति यङ्० न्नाष्टिनयङ्० लुगंते लक्ष्यते इति व्याख्या
नं परास्तं उक्तरीत्या यङ्० तत्वान्नपायात् किंच यङ्० तात्क्त्वादिपित्र संभवतीति यङ्० न्नाष्टि
नयङ्० लुगंते लक्षितेपिसन्यङोरिति द्वित्वस्य यङ्० ते च रिता र्घतयायङ्० लुगंते लक्षणं याव
जाभावाद्यङ्० लुकि द्वित्वाभावप्रसंगादिति दिक् छंदसि निपातनादिति गुणनिषेधोपि
हि निपातनामिदं छंदस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं मिस्सर्घः वोभूत्विति समुदायस्या
तिरित्त्वाङ्भुवोरिति गुणनिषेधेन प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थं मिसांज्ञकाया
माह नं चेति हिः प्रयोग इति तथा च प्रकृतिग्रहणेयङ्० लुगंतस्यापिग्रहणमिति सतन्न्याय
सिद्धं नापूर्ववचनमिति भावः वोभुवतीति अदभ्यस्तादिति सत् अवोभूवीदिति केचिदिह
भुवोवुग्लिति सूत्रेऽतःसुपी सत इरिस अनुवर्त्तते तथा चावर्णांतस्य भुवो वुग् स च गुणे कृते
वुकः प्राप्तिर्नास्तीत्य नित्यो वुक् स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां वाध्यते तेनावोभवीदिति रू

१८ निर्दिश्यादिति परिहारस्तत्र नोक्तः प्रीङादीनामिव म्रुङ इत्यादि धातूनामनुबंधेन अनिर्दिष्टत्वात् यङोऽकारस्य
प्रत्ययानुबंधत्वेन हि

तत्वबोध° स्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धांतात् तथा राजपुरुष इत्यादौ न लोपो नस्यात् तङकारोपाश्र
यत्वलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधनात् यद्यप्येकाच इति विधीयमानं द्वित्वं श्लिपाश्रय इत्या
दिना निषिध्यते तथापि तत्सादेव गुणो यङ्लुकोः इग्निकोश्च लुकि इत्याद्यभ्यासकार्यविधिभि
॥२३७॥ द्वित्वानिषेधस्य ज्ञापनात् प्रत्ययाप्रत्यये इति प्रत्यये ङि· त्वंहरूपतेः इतीयङ् इत्यादिषु प्रत्य
येपि दत्तरूपते … ङादि … षु एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रित्य ङि· तत्प्रयुक्तकार्यमाल
नेपदमत्र न शंक्यमिति भावः ङि· तङ इत्यनुबंध … समुदाया ननु बंधत्वात् यङ· नोपि धातुर
नुबंधेनानिर्दिष्ट इति बोध्यं सुहृदिति शोभनाहृदयं दस्मिन्निति वक्तृजीहो द्रुषबहुष्टेजसंतः दी
र्घो नेति अस्मितिप्रत्ययेऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात् प्रत्ययलक्ष
णेनासत्त्वाभावादिति भावः तेभ्योपीति येत्त्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङि· तप्रवृत्ते भ्यो
पीत्यर्थः अदादौ पाणादिति तथा चादिश्ममतिभ्यः आपइत्यनेन यङ्लुगंतात्परस्मैपदं लुषि
स्यर्थः श्वोवानाम्यस्तस्याचीति तत्त्वात् पितिसार्वधातुक इतितोहिति हिरिस्यतो ह्लीति चात्र ॥२३७॥

ईद्यायोः दीर्घोच्चारणमागमत्वेपीतः वलस्तु नत्वस्य नैवोऽइस्तात्पर्यं दीर्घग्रहणमिति सुवचं
गुणश्चार्थ्यते इति परत्वादंतरंगत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वं" इति यङन्तप्रक्रिया" यङोऽचि च यङः
साहचर्यादचीति प्रसंगे ग्रह्यते ननु प्रसाहारः एषद्वत्रियोर्षसतो लुगनुवर्त्तते न दाहाच्च प्र
सङ्गे लुक स्यादिति चकारेण वक्तुं लेश्छंदसीत्वे तो वक्ष्यते मित्यनुक्त्वमुत्तेऽस्याह वक्तुं लेलुक
ति ५ स्यादि ये तु छंदसीत्यनुकर्षन्ति तेषामपि मते क्वचिद्भाषायां यङ्लुक भवत्येव मर्मृज्यवारतिगु
णानिषेधे सिद्धे वोभूत्वितिछंदसि निपातनात् ज्ञापकात एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्य
ति अने मितिकोयमिति अच प्रसंगे विधीयमानोयङ् लुकंतं निमित्तक एव तेनलोलुवः
योयुवः इत्यादौ न धातुलोप इति निषेधः सिध्यति यङन्तत्वादिति सन्नग्रोरिति हि षष्ठी ननु
सप्तमी अन्यथायङो लुकालुगन्तत्वेन प्रसङ्गस्तन्न एणात्र वृत्ते द्वित्वे न स्यादिति भावः न धाता
धिकार विहितकार्यस्यैव न खुमते ततु निषेधात द्वित्वम् इत्यादेवेति सन्नमीपक्षेपि निर्दु
ष्ट इतिवाच्यं न तु मते सर्वांगाधिकारो नष्टवते किंतुर्ध्वांगमनागवाप्रत्यये परतः पूर्वं

तीर ह्रीर

तिदनीध्वसनेवनीध्रस्यंते चनीकस्यंतेपनीपसंतेपनीपद्यंतेचनीस्कंद्यतेएवं चनीकंद्री
तिसनीध्वंसीति दनीध्वंसीसादिषु उकुसुदहतीमं घ्रीभावइतिघ्रीभावेकृते पित्रसासात्र
तिकुत्वेनजेघ्रीयतइतिसिध्यति नहेपिघ्रक्रियालाघवायघ्रीइत्युक्तमितिमनोरमा अत्र
॥२३०॥ न्येतुते हिमेनिरितिड़ कारोच्चारणसामर्थ्यादयुघाएहरित्युत्वनभवातितथाङ्घ्रीभावेहिकृ
तेऽभ्यासात्र्वेतिकुत्वनस्यादिस्तात्र्ययेनघ्रीभावःकृतइत्याहुः अत्र दिग्याद्वेशेनेवघ्रीभा
वेनद्वित्वनवाध्यतेपुनःप्रसंगविज्ञानादितिकेचित् वस्तुतस्तुयङन्तावयवस्यद्वित्वे
याज्ञ्वधिकस्यद्वित्वंघ्रीभावस्तुप्रकृतिमात्रस्येतिविषयभेदात् द्वित्वंनिर्बाधमेवरी
रहङुपधस्यच ऋदिति किंचेक्रीयतेएग्जभावपदेएकाचइत्याद्युडःखपिस्पर्धिमियाडि
किंस्वप्नक सेसिस्पर्धतेस्पस्तुच्छेदं साजंत सादित्वाभावेनाषोदेशात्वान्नषः बेबीयतइति
हलन्तइतिप्रकृतत्वात्वेनिवादीर्घः चायःकीयङि पेरेचायःकीस्यात दीर्घोच्चारणयङ्लु
गर्थं अतएवनलुमतेतिनिषेधेपिनप्रवर्त्ततेयङ्लुक्यपिचायःकीस्यादेव चेकीतः ॥२३०॥

इति३ इति१ प३

डुपसर्गेस्यैति मताश्रयणेन रीङृतः इत्यत्र छित्वं चकृतान्पश्चात्तु रिङ् इष्टं रूपं सिध्यतीत्युच्यते न
हि त्वत्र अभ्यासस्य व्यवाये पीति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेदत्राहुः अभ्यासेत्वादि वार्त्तिकं
विनापि संचस्करतुरित्यादि रूपसिद्धये भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति पक्ष आ
श्रितः संचेस्क्रियते समचेस्क्रियतेत्यादि सिद्धिस्तु वार्त्तिकायत्तैवेति सिचो यङि अभ्यास
सकारस्य उपसर्गात्सुनोतीति न तः परस्य तु स्यादिष्ट अभ्यासेन चेति षत्वे प्राप्ते निषेधो यं यं या-
दिः किंत्र भिषिषिक्षतीति न कुर्वनेयीडि इह कारिस्येव वाच्यकर्त्तेति राप्तानिर्देशेन तु कु
ङ् आङ्इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कुङ् शब्द इति त्यादादिः कुङ् आङ् इति तुदादिश्वसा आयः
नोड़ कौति कुर्वस्यां स्त्वाति न नु कोरस्तु कौपि कुङः प्रसंगो नास्ति दीर्घात् त्वाल्लुगविकर
णपरिभाषया चेत्कौतेरपि प्रसंगो नास्तीति चेदत्राहुः कोरित्युक्ते तु निरनुबंधपरिभाषा
यात्रापि जागरूक त्वाडुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिग्याप्तसर्घनरापानिर्देशः कर्त्तव्यः कु
ङे च तस्मिन्न कुर्वतिमपि व्यावर्त्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुङः इयेवात्रसुवचं इत्यादि

तत्त्वबोध० रिस्यत्रमाधवः पंचयस्यते कारिकायांतुतालव्यांतः क्वचिद्दृश्यते एवंजंजप्यातिजंजभीतिदंदही
तीत्यादिषूदिःस्तुवद्युदाहृतं अंशोयङि कृपोरोलइस्तोरोलइत्यनुवृत्ततरदाहरेफस्यलत्वा
मितिचेक्लीयतेइति परत्वाद्यङि कृतेद्विवचनं संचेस्क्रीयतेइतिरीङि द्वित्वेचसुट्न्च
॥२३७॥:५४ चूसंस्कंइस्सामवस्थायांद्वित्वात्परत्वात्सुटिकृते संयोगादित्वेनरीङ् प्रवृत्तेः ऋकगुणः
स्यादितिवाच्यंच्यअभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारंभेणअभ्यासयोः कृतयोरेवसुट्ननतःप्रागि
तिसिद्धांतात एतेनसुटोवहिरंगत्वान्नसंयोगादित्वेनगुणइतिकेषांचित्समाधानंपरास्तं
अभ्यासात्परस्यसुटिकृतेसाभ्यासस्यांगस्यसंयोगादित्वमंद्वितवचनास्तीतिगुणप्राप्तेर
भावात् नत्वभ्यासव्यवायेपिसुड्ढत्पूर्वइतिवार्त्तिकेषत्वा राव्मानायैवधातुरुपसर्गेणयु
त ३ ज्यइतिपक्षंस्वीकृत्यभाष्यकृतासंचस्करतुरित्यादावंतरंगत्वात्सुटिसुट्सैवद्वित्वात्सु
पगमात् संचेस्क्रियतइतिनसिध्येत्तत्राहिसुटिकृते रीङ् वाधित्वापरत्वाद्यङि चेतिगुणेन
संचास्कर्यतइत्यनिष्टरूपप्रसंगात् यदितुदृष्टानुरोधेन पूर्वंधातुः साधनेनयुज्यते पश्चा ॥२३७॥

त्राभ्यासस्याच
इतिवैयधिक
रण्यपक्षस्याक्र
यणाघपम्यत
इत्यादौदीर्घो
त्याग्रेवनुकि
क्रतेदीर्घःस्या
त्तथारणाद्येन
कितइ५

भवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् येननाप्राप्तिन्यायेननुकोदीर्घपवादः
त्वस्वीकाराच्चेतस्मात् किंतइतिमपर्यमितिचेदजाऽजडोहौक्यतइस्तत्राभ्यासस्यस्वबाधित्वात् दी परत्वा२
र्घो किंतइतिदीर्घत्वंतेडौढौक्यतइतिस्यात् तस्मादभ्यासविकारेषुउत्सर्गाविधीन्बाधकान
बाधंतेइतिज्ञापनायाकिंतइतियद्ग्रहणंकर्तव्यमिति तथाचोक्तज्ञापकनिर्वाहायदीर्घो किंतइ
त्यत्रसवर्णरूपकमितिदिक अचाडुतेइति इहह्याष्टस्याङिर्वृद्धिरेच इत्यनेनातिसंयोगाः
द्योरित्येनतस्वेमप्यनुवर्ततेयकारपरस्येति योरिमोष्ठ्यादाहरणसामान्यापेक्षं ज्ञापकंस्यात् न
दीर्घसमस्यात् आर्ययेदिसादिसिध्यति निसंकोटिलमिनिस्पृंशेऽवक्षरणार्थेकइसाहेको
हिस्यएवेति तक्कौंडिन्यन्यायेनेवेश्वसिद्धेनिसयहणंनस्मायस्यानिसताज्ञापनार्थं तेन
मतिवृधिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तेनावाधतात्पूजार्थेभ्योभूतेक्तःसिध्यतिततश्चास्यचव ऊ३
र्तमानइतिषष्ठीनप्रवर्त्ततइतिपूजितोयःसुराखुरैरितितृतीयासाधुरेवइत्यादीति जेजभ्य
नेदंदस्येतेदंदरूपतेवंभज्यते[redacted]युयस्तधातुंर्दस्यांतःसौत्रोगत्यर्थइतिस्वैवाधनस्यहीनया

प्रा १

त त्व० घ नी० न्तंप्रक्रियां ध्मातोरेकान्तो क्रियासमभि[illegible]हार इत्युक्तत्वात्तोरेवसान्ननुप्रातिपदिकादिति
इच्छति ध्मातोः किमिति ग्रुचोबन्धिरित्यादीतिवावच्यतेचाँयतेइत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजना
भिसर्गः ध्मातुग्रहणाभावे धिगित्यमयादपिस्यात् तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति त
॥सू हु॥ द्वारणार्थमपि ध्मातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः यस्य हलः संघातग्रहणमिति तेनेप्सितावत्र
ईप्सीदित्यादौ यलोपा न संघातग्रहणे न्यायोर्थवद्ग्रहणपरिभाषापस्थित्या नुचक्रम्यते सौना हौ ५
ति प्रसंगः वर्णग्रहणेतु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः हलः
किं लोलूयिता योयूयिता दीर्घो कितः अकितः किं यंयम्यते रंरम्यते नुदीर्घः अनुस्यापस्थिते
नाचात्र लोपाभ्यासस्य सतोनुवृत्तमभ्यासस्येति स्थिरं प्रयतां तत्रैवाजेताभ्यासस्य दीर्घो भ
वतीत्यर्थात् पापच्यते इत्यादावेव दीर्घो न क्व नु यंयम्यते जंघनीतीत्यादौ नत्र हि परत्वान्नुकि
कृते अभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेनाकित इत्यनेन नन्वाभ्या
सावयवस्याचो दीर्घ इति विधेयार्थेकरणपान्वयेऽखलीकृते किंग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यं सत् ॥सू हु॥

कं द्वितीये परं तु षष्ठे तत्राद्यो न गाङ्कादेरिति परेण संप्रसारणं कः संप्रसारणं इदं चाणिजं तेषु व्या
ख्यातमिह तु सन्नारितं जिज्ञापयिषतीति ज्ञुः सौत्रो धातुर्ज्ञु चंक्रमे स्वेत्योक्तः सुषुप्सतेइति ग्रा
मुस्वप्नं स्वप्नं सन इत्यात्मनेपदं स्तौतीति एषामिव एवं च सिषाधयिषेति प्रयोगस्य प्रमादत्वं न तु ५३
सिसाधयिषेत् स्पितिद्वयं उपसर्गात्विति मध्येपवादन्यायात्तेतातिएपारिति नियमेनादे
शप्रत्यययोरिति षत्वमेव बाधते ननु स्थादिष्वभ्यासेन च सुत्तरेणविहितमिति भावः सुषु
न ६ प्सतीति तद्वदिति सनः कित्वात् गुणः अतीषिषतीति इह बभ्यसे सनी एणतावितिधातोः
परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः नियमात्रेहेति न चात्र नियमादेव निषेधेत्सुनोतेः स्यस
नि ४ नोरिति स्तवं सन्विषयेऽविषयं स्यादिति वाच्यं अभिसुसूषतेरप्रसयः अभिसुसूषतिरित्यत्र ष
त्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात एतच्च काशिकायां स्पष्टं अञ्चोषिके ति एतच्चेत्श्लोकवार्तिक
मितिन्तं भाष्यमिति वक्ष्यते रोषभवः रोषिकः अभ्यासादित्वात् मनुवर्षे भवो मत्व
र्थीयः हादित्वात् मनुवर्षोऽस्यास्तीति मनुवर्षिकः इति सा

के २ त २

तत्त्वबोध० रिसञ्ज्ञानुतृ घोरु नेयाग्रहणमिति न्यासकारः । एतन्मतेनात्रापि सनादिर्देवादिकयोर्ग्रहणं पु
क्तमेवं । निमुचौ कर्मकस्य हलन्तस्येति । किं त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयं विहन्तीति हा
न्यः । स्यसनोरिति विकल्पेन परस्मैपदं । इहनिवा विकीर्षतीत्यादावक्तनगमामिति दी
॥२५॥ र्घः कृते नेदं प्रवर्तते । एकाच उपदेश इत्यतः । उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऽनुस्वरकार्यं इतिमा
स्मानात् । अत एवेटं विनैवोदाहरति । दधूर्षतीति । धृङ्कोटिस्ये ऽकृते नेति दीर्घः । उदोष्ठ्यपूर्व
स्येत्युत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । स्मिपूङ् । पूङि । तिङ् । इत्याद्यनुबन्धग्रहणात्सूत्रे । पुपूषतीत्येव
सनिग्रहेति लिङि बेधत्वात्स्मिस्मयिषते इति । स्मिङ् । ईषद्धसने । अस्यानिट्त्वादिडागमस्या
प्राप्तिः स्तौतिण्योरेवेति नियमात्षः । अरिरिषतीति । अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः
रिस्तत्राशृभ्य इति सनिङ्इति गुणे कृते अरिसत इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्येति रिसस्य द्वि
त्वे हित्वा मरत्षः । अजिजिषतीत्यादिर्दशने व्यक्तिम्रक्षणादौ । अशूभ्यासो अजेर्व्यघञपोरु दि
त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अशूं भोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव सन्त्राभ्यामितिर ॥२५॥

रिसादिसूत्रद्वये सनोनेस्त्वनुवर्त्तिवाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् सनिमी
मासः सीस्यतः सीसनुवर्त्तनेन सस्य नोऽविनिर्णयमाणत्वात्सीदेसनीतिलाभः मिमित्सतीति
हलंतात्झेर्गिति कित्त्वात्त्रिपधगुणः मीनातेः पाविषयित्वादिति ननु मिनोतिमीनात्येस्सलाक्ष
णिकत्वात्मीग्रहणेन ग्राह्यत्वाभिनेपदेशः यत्र लक्षणाभिनिर्दिष्टः तत्वेन ग्राह्यरूपमपे
क्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानेनन्तु पक्षद्वयोगाग्रहणेन त
त्रेतिड्कोऽझलितिसूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् तदिप्यमाङ्ग्रहः मीरूपमात्रस्य ग्रहणेऽगोत्रा
श्रितः विभाषादिक्समासे इत्यत्र नु लक्षणाभिर्निर्दिष्टस्य समासस्य ग्रहणस्याग्रहणे द्विगुणा नि ५
मान्यंतरालइति प्रतिपदोक्तसमाससंज्ञाभाव इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
यास्त्वनित्यत्वात् हक्कतिपातिष्ठतेकृचित्तोपतिष्ठते इति तु निष्कृष्टोर्थः मित्सतीति हलं
तात्झेर्गिति कित्वान्नेगुणः शिक्षतीतिन तु रत्नुबंधपरिभाषया ग्राक्रमणेऽईस्येव ग्रहणा
त्पुं तामिति वेदेत्राकः इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया तत्र एव न्यूंबन्धा

ते पधा २ नि २ त्प २

तत्वबोध४० स्ज्यते अग्राहणमिति वक्ष्यते संजिगंसते इति समो गम्यृच्छिभ्यामिति तङ् पूर्ववत्सनः इति स
नेनात्मनेपदं भवति रक्षो अनुपसर्गात्क्रमेर्डित्त्यतः सेऽड्डिति वर्तते चकारेणाक्रात्याः संग्रहः अस्येयो
गादित्यतः किशिति नोपधात्दित्संतोवेति चानुवर्तते तदाह क्त्वा सनाविसारि सेड्डिं भित्वा
॥२३५॥ छित्वा वुभुत्सते अपठित सनिमीमेत्यतः अव इस्मनुवर्तते सस्यार्द्धधातुक इत्यतः सीति च
तदाह अचइत्स्यात्सादाविति सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादाविति लाभः इस ती ति अ
जोर्दिद्वितीयस्येति स पाशुस्पर्द्धिवं विजुक्तिषतीति इधिनदंभोर्वच्चरमागामविकल्पाद्बु
त्वा रिक्तपाणि सुमुर्षतीति अज्झनगमां मिति दीर्घः सस्तुत्वं पिपविषतीति द्विर्वचनेऽ
चीत्यादेशनिषेधात हिलविक्रते अभ्यासस्यासवर्णेऽस्मिन् त्वं कणुनषतीति इडभावे ज्झन
गमामिति दीर्घः इदूपहेतु विभाषा गौरीशतिवाडि त्वं नन्चेह सन्निति किंतु बुद्ध्यस्य
धेः किं वा नस्युलड इति लिच्छः स्यानेत्स्पधेः स्यादनुमर्षतीति एकत्वविषयामरणान्त्राके
तिबोधः मरणाज्ञरंकाविषयो भवती स्यनेत्पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदमिह नन्ज्ञरंकव ज्ञदे ॥२३५॥

द्ग्रहणेष विशेषणादिति भावः हलंताच्च इगंतस्यगुणवतीतितदवयवत्वंह लेनसंभवतीति समीप
वाचीअंतशब्द इसाहचर्येनआचरे इक्समीपादितिसो त्रत्वाद्विशेषणएसंपातत्राशब्दस्यपरि
निपातः तितृ तृतीति किवेसससनिदितामितिनलोपः अज्झनगमां गमः सामान्येन ग्र म ३
सनि ४ हणेगमेर्लृत्वादविदित्वम्सनि संजिगंसते इसत्रातिप्रसंगः स्यात् अतः सनि च इङ् ज्ञ इति सूत्राभ्यां वि
हितस्य णिङोरादेशस्य इणवदिक इतिइक आदेशस्यग्रहणमित्यभिप्रायेनाह इङ्जादेश
गमेरिति एतन्न्यायसूत्रे अजग्रहणाल्लभ्यते तथाहि इहसनीत्येवसत्त्वे कर्तव्ये दीर्घश्च स्यात्प्रा
प्तिः तेनाच्च इस्यनेनांगस्य विशेषणा अजंतांगस्य दीर्घः चिकीर्षति ततोहन्तिगम्यारिति स्वा
ज्य ४ कार्यं एवं चाङ्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रकृतिभेदेन गमे विशेषणार्थं अजंतस्य दीर्घो
भवति अजादेशगमेर्ग्रहणं भवतीत्युलादावितिकिं जिगमिषति गमेरिङ् परस्मैपदेष्विति
इ सनि च एव गमेरबाधनः इस्यतोऽबाधनः इस्यनुवर्त्तते प्रतिषिध्यतीति तन्करोतेरन्यस्मा
यस्मै मत्वा तस्मात्ततस्याभ्यासस्येत्वं ग्रीनस्त्वविरोधं पुनिसकौटिल्ये गत्यावि।

यश्चेत्सेति जिघत्सतीति गुहेस्तुयुक्तेति सूत्रे चकारानुकृष्टः किती स्यातउक इति अनुकृष्य
ते अगतानन्तुमेषति लुलुभतिप्रयति सुनानुकृष्यते नस्ससनीवंत इति विकल्पवि
धानात् किरश्चपंचभ्यः पंचभ्य इह एनमुत्तरांघिसपृष्छति पतिपेड ईवकृत्तं एवंच पञ्छुभ्या
१३३ नोरनंतरंगराएणपात्मसंघवृत्करणं सन्तुंत्रकंप अत्रस्य पंचभ्यइस्यनेन वद्वृत्करणं यत्तदपाणि
नीयमितिव्यारख्येयमितिसाङ्कः किंचित्तु मृषाकमीकिरादिसनामितिवा तिके किरादिहाना
र्यं वृत्करणमावस्यकमितिसाङ्कः अत्रेदृद इति हूतो वेति प्राप्ते भाष्यकारोशिरियं भौवा
रिकयोरिति तदाचाः कन्नमामिति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः इको झल् रुद्विदेस
नं सनवृत्तति सनादि नित्ये धातुरिकार्विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिरिसाहइंगतादि
ति रुगंतात् किं पिपासति तिष्ठासति हलंतादिति किं शिक्षायिषयते किं स्यादिति नैसंग्य
गाल्लिङ् किदिस्त तः किरनुवर्तत इति भावः एजिवयत्वाभावादिति किं सेनगुणाप्राप्त्रे
रिस्पर्धः अतएवेति यद्येज्विषयादन्यत्रापि क्लात्वं भवेत् दामीयहणं नवंकुर्यात् जामा १३३

न१

कार्यतेऽर्तिभावः पठितुमिच्छतीति एकनिष्ठापाठ गोचरावर्तमानेच्छुसर्षोः यि सन्नोरिति
तृतीयव्यंजनस्येति पदेयकारस्याद्वित्वं तृतीयस्येकाचइति पदेतुसनइत्सर्षोः स्यदविदृह
७२ दृसाहचपतिवेतेरेक्ग्रहणं इहस्यदविमुषाणां ग्रहणं रलोव्युपधादिति विकल्पेप्राप्ते ग्रहे
नेत्कासेड़ितिनिषेधात्क्त्वायाग्रग्रहेस्वपिस्थोस्तु क्त्वा किते पिसनः किक्त्वस्याप्राप्तो
वचनं रुदित्वा विदित्वामुषित्वा एतेषु गुणाभावः किक्त्वस्य फलं गृहीत्वा सुप्त्वा एषु
एतेषु संप्रसारणमपि फलं सनिग्रहगुहोश्च ग्रहेर्निसंगुहे विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽ
यमूसनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्रूपभावइति कुत्वस्यासिद्धत्वाद्रूपभावइत्येवमुवचं केचि
त्तुद्वित्वेसति भपभावइत्यध्याहारेणायोजयंति तथाच जग्रहस इति स्थिते इणः परत्वे
९२ न सषत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वात् द्वित्वे भषभावात्ततः कत्वे कवर्गस्यरस्य षत्वमिति विधिक्र
मः अनेनतु षत्वद्वित्वे च कृते नपभ्वाद्रूपभावे कृते सकारपरत्वाभावाद्रूपभावो न स्यादि
स्यार्थं [illegible] सनः षत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रंथः प्रवृत्तः निकायां सिद्धिपत्रावलंबनेन।

ते ४

तत्त्वबोध० सोतिरिक्तःस्यात्तु नर्ह्ये इत्यनेन निषेधादिति भावः। द्वितीये त्विति तृतीयस्यैकाच इति पदेन स
न्तेते प्रवर्त्तेते इति विवचनसामर्थ्यादिति भावः। रोरिर्षिषयारिति तृतीयकंजनस्येति पदेनेदमुदाहर
णं रोरिषिष्यदि तिरूपस्यासाधुत्वमाशंक्योपपादयति द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना द्विती
१३२ यस्यैवेति एकाच इति विशेषणं अप्रवृत्तेरिति किंतु सनं तत एव प्रवर्त्तेतेत्यत्र ह्यनुपदं ईर्षिषिषतु। तौ ४
दाहरिष्यति अर्थेतुपपयान्यायामित्यस्य आगमीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयंती
ति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशंक्य तत्समर्थनायाह निवृत्तप्रेषणादिति उक्तं
च निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते इति तेनेत्यादि प्रार्थनां कुर्वतीति विवक्षि
तार्थप्रयोगः सिद्ध इति भावः। केचित्तु परस्मैपदं सिद्ध्यर्थे प्रार्थः तं कुर्वंतीति प्रार्थयंतीति प्राप्नोते ४
व्याचक्षते तेन दसन्न धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षित उपसर्गपराणां प्रयुक्तेरणस्य
वसमाप्तत्वात् अर्थवेदयोरित्यायुगागमस्य दुर्वारत्वात् इतिण्यंतप्रक्रिया धातोः
कर्मणः इति कर्मण इत्यादि व्याख्यायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं कार्यत्वं च तदपेक्ष्यमे १३२

सिद्धत्वात् अवहितनकारार्थमिदं णत्वस्यात् अनंतरस्य तु [illegible]नक्रं कौंडिन्यन्यायेन नस्यादि
तिअभ्याविशुच्यतइति स्थितं साभ्यासस्येति किं प्राणिणमति असस्मिन् ननितेति षष्ठी सं
बंधसामान्यस्यात्र तच्चानंतर्यादिसंबंधे प्रियात इति स्वस्मिन्नवयवावयविभावसंबंधे
लभ्यते अतोप्येवसाभ्यासस्य ग्रहणं यदि तु विशिष्टनुरोधेनानितेरिति षष्ठी अवयवसंबंधे व्याख्या
यते अनितेश्च नकारस्य द्यभावात् सामर्थ्यात् द्विर्वचनप्राप्तएवं अनिति निर्दिष्टे तदा साभ्यास
स्येति मंदं खथ्येपोजनं द हृष्टं वं णत्वं कृत्वा द्विते कृते प्राणिणदित्याद्दिसिद्धावप्यमारंभः पूर्वत्रा
सिद्धीयम द्विर्वचनमिति अस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः तेन कर्मणिनेन विस्फुरणत्वात् पूर्वमिवतु न्यायः
स्यादित्वाद भ्यासान्तरसंक्रमणत्वाभावः सिद्धः प्रसापयतीति प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थत्वा ण्डुङि १८
प्रत्यापियत इह इणोणिचि कृते इणो यणिति यणं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः नेवखेनोः पुयण्जी
ति ज्ञापकात् पूर्वं द्वित्वं पश्चात् वृद्धिरिति वोक्तं च अजादेर्द्वितीयस्येति णिचो द्वित्वे डमोसान्त
रत्वं डस्य वर्णपरत्वाभावात् इति वार्णादिति व्याख्या न ह्ययमप्याक[illegible]मिति भावः पकार

तत्त्वबोध० स्येदित्वादिटो निषेधः चित्तमिति चिती संज्ञाने इत्यस्मात् क्तः दूषयतिं दोषवतिं वेत्ति चित्तं ज्ञप्यति
स्तोमसद्योदोषविरक्तं भवति तत्पुंक्ते इत्यर्थः जल्पते स्विति ऋषित्वादस्य मित्त्वं नेति भावः आस्वेदक
मितिमृगयेत्यर्थः स्वजयतीति स्वजति मृगाः अहहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवंति तान मृगा
१३१ नताहकव्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः ज्ञप्यादिभिर्भ इति तेन मित्वाद्ध्रस्व इति भावः स्वादिगण
स्यसमाप्तमित्येनेसुदाहरति चापयतीत्यादि अपुस्फुरदिति द्विर्वचनेपि अजादेशस्य स्थानिवत्त्वा
त्रिषेधाधसस्फुरिस्पुकारस्वेनो द्वित्वं ततः चिस्फुरोणौ इति वा आत्त्वं तत्रभोसोरषाभ्यामितिसूत्रेण इ भ्यासस्य द्
तिषष्ठं तदग्यमा द्विर्वचनं नतत्याविपरिणम्यत इत्याह उभौ न कारावि वितिन नुसाभ्यासस्य सु
क्त्वा उभयोरपि भविष्यतीत्युभो ग्रहणं नचतुल्ययोगविवक्षायां तेन सक्केति तुल्ययोग इति स
मासोत्र न स्यादिति तिरां क्व तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति कैयटे
स्या २ नुडभाविविसस्मित्र सतिसाभ्यासं निनितेर्णौ भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्यात् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि
र्वचनइससनाश्रीयमाणे अत्र कृत एत्वस्य द्विर्वचनेकृते अनंतरस्यानिनेरिति पूर्वणैव णत्वस्य १३१

व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः साहित्यमात्रं विवक्षितं न तु तुल्ययोग इत्युपगमे द्वयोर्युगपन्निसि
द्धेरिति स्तुभोग्रहणं ५८

त्रणि त्रि मितस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेध्यो वाच्यः यत्राभ्यासात्परं खंडं तत्राद्यो जवर्णो
सि तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेध्य इत्युक्तत्वात् इह तु गाङः पूर्वं सति द्विः द्वित्वे अजादेर्द्वितीयस्येति णि
च एव द्वित्वं न वेतनत्र गाङः पूर णि त्रि मितो गाङः ततश्च शक्रियायां परिनिष्ठित रूपे वा अवर्णएवकृत
खंडं इति मंकीर्तयति सामोदितिनोक्तं ईकाविकारः अध्यायिपदिति यित्वाष्टस्यात्र द्वित्वं सिध्य
तेरपार इत्यनानिर्देशाद्ङो वादिकस्यापि ग्रहणं तत्वं निक्षिनोतीति तितितत्व निश्चयपक्ष आत्मविषय
कः स च परलोके उपयुज्यते प्रजनेवीयतेरिति वीगति प्रजनादावादादिकस्य यका निर्देशः अत्रे के
चि उतह्वेस्तयंति वी नेरिति वक्तव्ये यका निर्देशात् श्रोपि यहणं तस्यापि यकि संप्रसारणे वीः
धातुना समानरूपत्वात् अनो ह्वयोरपि प्रजने र्घत्रा त्वं वा स्यात् तत्र आत्वतदभावे च यद्यपि वेत्रः
व्यापपतीति रूपं तु स्यन्नासेति युक्तोऽपवादः तयायुक्तिवक्षनात् तथापि णिजंतात्किपि व्याः वे
याः आत्वाभावपक्षे वेः व्योर्व्ययः इत्यास्ति विशेषः विभाषाविधानसामर्थ्यात्स्तेप्यादचउपदेशे
त्विति इति न प्रवर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनां व्ययतेरपि प्रयाजनोऽर्थ इति दीषाणो इत्यवेक्ष

को ३

तत्वबो. पु.०

आत्वाभावे तु अध्यायीरैश्रोप्रलंभनेति प्रलंभनं वंचनं गृध्यतिकिं लो:ग्र: लीनाति लिपः संमानन
चाभिलंभने विभेतेर्हेतुभये हेतुः प्रयोजकः इह आदेच उपदेशे इत्यत एव आदित्यनुवर्तते विभाषाली
यतेरिरसंतो विभाषा चिस्फुरोरित्यतो णौ विति च तदाह विभेतेरे च इत्यादि नीस्मा: असत्येन प
॥२६७०॥ ४ ष्टीत्याह आभ्यामिति णेरणाविस्पतो णेरित्यनुवृत्ते स्पता माममेव विधित्कर्त्रभिप्रायार्थः ईकारं
प्रश्लेषेति तेन आत्वपक्षे भापयते इत्येवन त्वत्र मुशित्यर्थः करणादेवदीति तथा च करणात्स्म
ये आत्वाभावे नयुक्त इत्यलंभ इति भावः प्रयोज्यकर्त्रीति यद्यपि प्रथमणिजर्थ इति मनुष्यवा
गेव प्रयोजिका तन एव आत्वपक्षे तं तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्राये णेदमुक्तमिति मनोर
मायां केचित्तु प्रयोजस्य कर्त्रा प्रयोज्यकर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्राये ए
वेदं सुयोजमित्याहुः एष नाम्नाविति रएना विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्मापयते तथा सिंहो
विस्मापयन इत्यर्थः एवं च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवाक् इति आत्वमुक्तावुपपत्रो क्रीडु
जीनांपुक्रीत्र इह अध्ययने जिजये अचिक्रपत अजीजयत अध्यजीगपत इतिनो ॥२४७०॥

लीङ् श्लेषणे दिवादिः लीङ् श्लेषणे क्र्यादिः ला ग्रहणे ला आदाने अदादिः हृतात्वो लीलीङोश्चन्द्रयोःपि

ग्रहणं तेलीयतेरिति ओश्चिस्मादिग्रहणं पियकानिर्देशस्तु नेयोरपि ग्रहणं न च निरनुबंधकग्रह

णेन सानुबंधकस्य ग्रहणमिति परिभाषया सूत्रे पि लीङ्न ग्रहणमिति वाच्यं इयं हि परिभाषा

वामदेवाड्ड्यड्डौ वित्यत्र डित्त्वेन ज्ञापिता ज्ञापनं च तत्सगतेः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणवि

षयत्वमस्याः कल्प्यते यथा सदृश्यतत्समानाधिकरणेने सत्रैतस्यैव ग्रहणं न तु तन्मतः अतए ५५

वानुबंधो क्विङ् इति सूत्रे ज्यातिजीर्य सोक्षमयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तं अतो ऽत्र लीलीङोर्ग्र

हणमिति सम्यगेवं वन्देवं दिवक्रादिसूत्रे निरनुबंधभाषयादिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु क्तो

रिति ग्रंथः कथं संगच्छते इति वाच्यं तत्सगतेः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचित्सत्रापि प्रवृत्तौ बाधका

भावादिति वदंति विलीनयतीति लीलीङोरीकारांतयोर्नुकि रूपं विलापयतीति नुगभावपक्षे

तयोरेवरूपं विलालयतीति लातेः कृतात्वयोर्लीलीङोर्नुकि रूपं विलापयतीति नुगभा

वपक्षे आदंतानां तेषामेव रूपं लोहं विलापयति विलाययतीति नुगलुकोरभावादात्वपक्षे पुक

१

तत्त्वबो तत्त्वबोध ८०

तकारो मंत्रस्य योजनः श्नि पा निर्देशेण यङ्‌लुक्‌निवृत्त्यर्थः अत्र तास्य पत्‌ लाटिनास्थाप
य [illegible] ति [illegible] ऊक्ति चुरादौ माख्यातं अचिकीर्तदिति कृदादेशाभावप
क्षे उपधायाम्‌ ईत्वे ईत्‌ इत्वे परत्वमुपधायां चेति दीर्घः पुकोपवाद इति अंदंतत्वात्‌ पुकः
॥१२९॥ ॥१२९॥ प्राप्तिः एवं च लुगागमस्य पुक्‌ वृत्तिरेव फलं पालयतीति रूपस्य पालन एव इ
ति धातुनापि सिद्धेरिति भावः वाविधून्‌ लुग्विकरणे लुग्विकरण परिभाषया उ
वैश्नोषण इस्य सेवग्रहणं नतु वा गति गंधनयोरित्यस्य लक्षण इति प्रतिपदोक्तपरि
भाषात्वस्मिन्‌ लुक्करणेन प्रवर्त्तते इत्युक्तं प्राक्‌ उवैश्नोषण इत्यस्य [illegible] रूपं वदन्‌ इति ५
वामनोप्यत्रानुकूलः वज गतावितिधातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे लुगागमस्य
पुक्‌ निवृत्तिरेव ह्यपि फलं वातेरिति वायतेरिति वक्तुं युक्तं अत्रात्वविधायकस्य
त्र स्मारयति विभाषा लीयतेरिति लीयतेरिति यकानिर्देशो न तु श्यपना अत्र
न्यया विभाषा लीङ्‌ इस्य सेवाग्रहणं तेन लीलीङोरुभयोरपि ग्रहणात्त्वं भवति लीलाः उ ॥१२९॥

ति १

ऊर्सं वरणे वेञ् तंतुसंताने पा पाने लुग्विकरणालुग्विकरणेतिपरिभाषयापार
स्णइतिनेहग्रहणं तेन पालने इति रूपमनुपदं वक्ष्यति श्रपयति अशिश्रपत्
ह्लापयति अचिह्लपत् सापयति असीषपत् मापयति अविम्पत् वापयति
अवीवपत् पापयति अपीप्यत् इहत्वाद्धासादीनां कृतात्वानां निर्देशात्पुकः श्रा
त्रिं ध्वनयितुं तत्संयोजनं तस्मिन्सक्करणे लुग्विकरणेति पदोक्तपरिभाषया अत्र
वृत्तिः तेन धापयति क्षापयतीत्यादि सिद्धं कः संप्रसारणं णौ च संश्चङोरिति वो
तेन दाहसन्नत इत्यादि अजूहवत् अजुहावदिति कापादीनां चेति वक्तव्यविक
ल्पः अपीप्यदिति उपधालोपस्य द्वित्वकर्तव्ये प्रतिषेधात्कृते लोपे स्थानिवद्भा
वाभावात्पशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषः ईकारः सन्वान्न्यासस्वविकार इति निषेधस्त
दंतस्यादेरणः इहांग्लोपित्वादल घूपत्वात्सन्वदित्व दीर्घयोरभावः णवीत्वं विधीय
ते क्षेपयतीत्यादि जीवरलोरीङ् इत्येकदयी आष्टेभ्यंदेच स्मायी विधूनने लिष्टेतेरिति

तत्वबोध० पठितं तत्रमास्विति न दीर्घग्रहणात् नच अजादिरस्मिन्नावस्तूक्ते यस्य कस्यचित्तरकाचो द्वित्वं
स्यादिति वाच्यं प्रथमस्यैकाचः पूर्वेणैव सिद्धे पुनरारंभो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवच
त्वात् रमेरत्वावृतिदेशः रधिजभोरित्यतोऽचीति इदित इत्यतो नुमिति चानुवर्तते अचि
॥१२८॥ किं आरब्धम् अत्र अनिटो ! किं रमते रेभे लभेश्चयोगविभाग आङो यि सत्र लभेरेवा
ऽप्राप्तिर्यथा स्यादिति कल्पादीनामिति करणनिमीलने रणगुणत्वे भणगुणत्वे श्रणदाने
लुम्नच्छेदने हेग विबाधायां षद्दू केनस्पर्शायां गुणत्वे चवणगुणत्वे लुगप्रतिघाते लुम्नच्छेदने लो
पीतिणिजंतनिर्देशः लापयऽतिपाठांतरं लपव्यक्तायां वाचि केचित्तु लपहेगङ्गतिप
ठंति स्मासेत्वत्वारः चणदाने लुगस्तेये ग्वादिः चुरादौ दंडकपाठे भाषार्थको पि अरीरणत्
अरराणत् अवीभणत् अबभाणत् अशिश्रणत् अशश्राणत् अलूलुपत् अ
लुलोपत् अजीहिगत् अजिहेगत् स्फायिवडि चडि किं स्फापयति अस्फुपदिति इह
संप्रसारणोत्तरं द्वित्वं अणाह्यासात्वेणतकरणे ओच्छेदने षणकर्मणि केनस्पर्शायां वा ॥१२८॥

पत्तेरजादिद्विपदिसत्रञ्जादित्वेमस्त्वेिचर्नाप्प्यश्चयमयस्य परत्वादंतरंगत्वाच्चेति चेन्न अजा
डः द्वितीयस्यैकस्यप्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति न दर्घः येनलाघवस्यायामि
टिकृतेपिक्षानुसंज्ञाप्रवृत्तिकालेऽजादित्वाभावान्नोक्तदोषः नित्यं द्वितीयस्यैकाचोऽया
न्तरास्तेषामिव निषेधात् नैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्याने ईवइ इत्यसिद्धा व्यजादेरित्यस्या
नुवृत्तिर्माऽस्त्विति वाच्यम् इंद्रिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः अजादेरित्यु
क्तेऽजादिभूतादचः परत्वं दकारस्येनेति सिद्धमिष्टं न चाजादेरित्युक्तावपि चं दिद्रीयिषती
त्यत्र दोषः स्यादेव आद्यावयवस्य हल्त्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधप्रसंगादिति वाच्यम् अ
जादेरिति कर्मधारयात् पंचमी सुक्तत्वात् इह च एकदेशोऽस्वरितत्वप्रतिज्ञायत्र चइत्ये
वानुवर्त्स्यति अथवा अजादेरित्यस्याप्यनुवृत्तिर्मा नैकस्तु तस्य नावयवपरत्वं किं तु पूर्ववन्नि
मात्तपरत्वं शास्त्राधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयं नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येतिग्रहणस्य
सार्थकत्वे स्थिते नित्यं द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेन्नैवं यस्मिन्स्तत्रै

तत्त्वबोध० धितात्र भिन्नमिति सत्येव चवर्गयोगान्नेत्यस्तीति न वकारः द्वकारोपधश्चास्मिन् स्वीकृते नर्द इ
ति निषेधप्रवृत्तिः स्यादिति तत्र वकारः चकारः भिजिघतीति सिद्धान्तिमतं नच स्वतन्त्रा सिद्ध
म ॰ द्विर्वचन इति वकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वा चं द्विर्वचने हि त्रेपा
॥२४१॥ दिकं सिद्धं ननु तन्निषेधे पि तयाचनिषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वान्नस्त्राइति निषेधः
न्नेत्यर्थं तेयघ्न्ता इत्याद्याबाक्यमिह न कल्प्यते किंतु भुजन्युब्जाविति निपातनेन नदस्य वइति
नेयं वक्कारसहितस्य द्वित्वप्रसंगः अतोदकारोच्चारणसामर्थ्यात् नच भुज इत्या
दावपि वकारस्य वर्णप्रसंगः अकुत्व विषय एव वकारनिपातनात् सुपगमात् यद्वा
बु न्युब्ज इत्यादि रूपं मुपसर्गोपमेयप्रत्ययेन तयं उपेक्षसु घञ्चित्त्व नामिक्षमानात प्रयो
गा नाव इति वदंति नदेत्जान्यादिमतमभिप्रेत्याह उपदेशोऽद्दकारोपध इत्यादि
अजादेरित्येवेति नर्ड इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते तेन अन्यादिमताः द्वचः पराएव
नद ॰ रादि द्विर्वचंते नान्येत्यर्थः ननुत्वावस्थायामेव वत्वमिति भाष्यकारोक्त ॥२४॥

सत्रणित्वेपोन स्यात् जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं
च न स्यादिति निदिक उदजञ्चा जंबहति अयमुपध्मानीयोपध इति वार्त्तिके कृते अकं
तस्य फत्वं जश्त्वं स्यादिति जश्त्वेन बकारे कृते उब्जिता उब्जितुमिति रूपं एतत्त्वा योग
वाहानां शार्ष्वपाठस्य फलं भाष्यकारास्तूपध्मानीयोपधपाठे उब्जि[illegible]षतीति
रूपं न सिध्येत् यदि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्याश्रित्य सवकारोत्तरं द्वित्वं क्रिय
ते युद्धि तस्यानित्यत्वमाश्रित्य बकारात्पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुच्यते यथा पिड
ढुं[illegible]ढिरीढ्यवरवित्रिषति द्वितीये तूपध्मानीयस्य चर्त्वाज्जदादेशाद् द्वितीयस्य
ति द्वित्वे हलादिशेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पञ्चात्स्य प्रथमस्यापि तेषै
बवकारे उबुब्जिषतीत्यापत्तेः ततश्च इष्टसिद्धये दकारोपधोऽयं स्वीकार्यः उब्जसुजा
विति निपातनाद्रुपधस्य दकारस्य बो भवतीति वाक्यं कल्प्यते तत्र हस्तौ भुजा भुजौ
मस्याऽनतरयमर्थः भुजायोगे ऽञ्जेर्दकारस्य बकार इति अभ्युद्गं समुद्गं सत्त्रा

वा
हपा

८

तत्त्वबोध०

संख्याव्ययस्येत्यत्र हलादिर्ज्ञापकत्वेन स्य संप्रसारणं स्यादित्याशङ्क्य: संमुमि चुसंमुः सौ
त्रे: षिवु तंतुसंताने षह मर्षणे स्तंभेत्यत्र इरित्वेन प्राप्तिस्त्ययोस्तु परिनिवि-
भ्य इत्यनेनैति विवेकः आदिरन्त्येन ग्राह्यादिति लिञ्चा सह हित्वात् सन्वज्झ्वानेनति
॥२९॥ द्विषयविहितो यो दीर्घो लघोरिति दीर्घः सन्नप्रवर्तते एकादिक्स्यराह्नियमादिति यदि
पूर्वोहि इचं नमेवेन्त्रत्वाणि इष्टस्यादित्वेस्सतु पक्षप्रकस्वस्याप्राप्नोत्वस्वनिषधार्थम्
दित्वकरणे व्यर्थं स्यात् अतः तदेनेषज्ञापकमेव एजाद्यौ वेधत्यौ विति एत्येधत्यूठ्सु
इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यानत्वादिति भावः ननु माभवान्प्रेदिधदिल
त्रेणो चुडीति इति विकृतेनायमेधतिरिति वृद्धेरेवह्लेतो किमेधतेरेजादिविशेषणेना
तिवाच्यम् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् नैवमपि मजादेदितीयस्येजाधेज्ञा
इत्यस्याने षिपुष्टादेरेतिवस्यसारिवध तिप्रत्ययविभागसंभाह इतिवा
च्यो हिः प्रयोगो द्विर्वचनंबाष्टमिति माप्यसिद्धं तितत्वात् गत्यसमासे ह्येवद्वेदिधदि ॥२९॥

चकासदिति मतांतरइति अंगांयत्र द्विरुच्यंत इति मते चउः पूर्वेणैपपद्यंत स्परोयोगस्य ७
भ्यासइति मते चेत्स्पर्धः स्तुपक्षत्तुउपकरणइति ऋतितिरायत असतत्त्वायत अविवि
रि३ षड्डायत अरिद्दि वड्डापर्यंसाद्युदाहरिष्यत इस्पर्धः ह्द्विवा क्षिप्त्वेति एपलोपर्यिपउः सा
दिक्वना सिसोपांत्र अत्समवान पदेन अपवादत्वा देस्पर्धः असंभवइति नेवाचत्र
त्तुवैयारादिस्वरूपमितिभावः एपाक्रतिनिर्नुणादिति चउःपूर्वेणाविस्तत्र चउःपूर्वेण
त्वेइस्पर्धेस्तेन णिड्येमस्य पिणित्वे चउः परमसत्तिक्त्वेदीर्घयोरस्तिसंभवइ
तिभावः एतेन अत्र वीवदहीणंपरिवादेकेनेस्पादोसन्चञ्जवोमारव्यातसत्त्रापीप
मेवपूर्वपक्षसिद्धांतयोः तुल्यत्वात् णौ चविभाषाण्येवरिसनुवर्तते संप्रक्रोरीति
णाविलस्य विशेषणं कः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमिसनुवृत्तेन एवेसाहस
नरेच्चउः पूर्वेसारीद वचनादिति इपंचपरीभाषालिंद्यभ्यासस्यानेयषामित्स
त्वंक्ष्मादीनां अट्यादीनामदृष्टसैवेष्टसिवासुमंयेषांग्रहणसामर्थ्यालभ्यते अ

ष्वेषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणं छ्यतिशेषः दण्डाइति इत्रञ्ज्ञेत्यण रैवतिकादिभ्यश्छः
रैवतिकशब्दो रेवत्यादिभ्यष्ठगिति ठगन्तः रैवतिकस्येदमपि वैजवापीत्यादि रैवतिका
दयोऽमी गोत्रप्रत्ययान्तास्ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह वुञोपवाद
इति अत इञ इत्याशंक्याह इहैव निपातनादिति हास्तिनः पादः इव पादो यस्य हास्ति
पादः पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात्तदाह हास्तिपादस्येति हा
स्तिपद इति अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्चेति भावः आथर्वणिकस्य अथर्व
णा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा अभेदोपचारात् तमधीते वसंतादित्वाट्ठक् दाण्डिनायना
दिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः अ अन्येत्वाहुः अथर्वणा प्रोक्तमधीते आ
थर्वणिकः इह प्रोक्ते अण् ततष्ठक् दोत्राह्मणानीति तद्विषयतायामाथर्वण
शब्दस्यापि वसंतादिषु पाठादध्येतरि ठकस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताल्लुङ्नेति
समाप्ताः शैषिकाः ॥ तस्यविकारः षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः घादि

३६२ संवत्सरस्यतस्यग्रहणानिवृत्तयेउनन्तस्याप्युक्तंअणादयस्तुनानिवर्त्तंतेआदीव्यतः प्राग्भ
वनादितिविशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात् इहप्राणिरजतादिभ्योऽञ्ओरञ्
अनुदात्तादेश्चमयड्वैतयोः नित्यंवृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्चेत्यादिभिरपवादानां
वक्ष्यमाणत्वाद्प्राणिनोप्याद्युदात्तंअरर्दंप्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययंचोदाहरणमि
ति पर्यालोच्यतत्रैवोदाहरति आश्मरइत्यादि अश्मन्भस्मन्शब्दौमनिन्प्र
त्ययान्तौमद्दाशिकन्नानित्स्वरेण अत्रयोप्याद्युदात्ताः प्राचीनस्यतस्येत्यस्यानिवृ
त्तत्वात्तदाधिकारोक्तप्रत्ययोनप्रवर्त्ततइतिनेद्दठक् हालः सौरः चादिकारइ
तितेनवक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थेद्वयेभवंत्यन्येभ्यस्तुविकार
एवेतिफलितं मायूरइति प्राणिरजतादिभ्यइत्युञ् अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादु
दात्तार्थंरथ्येपुमयड्बाधनार्थंचावश्यमिदंपरत्वादनुदात्तादिष्वपिप्रवर्त्ततेऔ
बधिभ्यउदाहरति मौर्वमिति मूर्वाशब्दस्तृणधान्यानांचद्व्यषामित्याद्युदात्तः॥ ३६२

१

४१५ ऽपिवष्ठात्तसर्वेतिषष्ठीस्यात्इतिवाच्यं: अन्यारादितिसूत्रेअंचूत्तरपदस्यादिकशब्दत्वेपिषष्ठीतस
र्थप्रत्ययेनेत्येतद्बाधनार्थंपृथग्ग्रहणमितिसिद्धांतयित्वाप्राकप्रत्यक्वाग्रामादित्युदाहृतात्तौत
काशिकायांवृत्तावपिपुरस्तात्वृक्षःप्रयुक्तःसुबंतादितिचप्रत्युक्तं तदसमंजसमितिमत्वाहहरदत्ते
न कथंचित्समर्थितंल्यबलोपपक्षपंचमीएवंभूतंसुबंतंकृतित्वेनाश्रित्यचः प्रागेवेति सौ
का५ त्रेतुशब्दोवधारणेवर्त्तते इतिभावः तेनबहुजेवाविकल्प्यतेनतुपूर्वत्वं तुशब्दाभावेतुप्राक्त्वंवि न्ये४
कल्प्येते तथाचपक्षेबहुजेवसंभंत्स्यते नपुरस्तादित्येतत् तुशब्दस्यतुअवधारणार्थस्याभ्य
देवप्रयोजनंपुरस्तादेवसर्वंयथास्यादितिनलिंगसंख्येअपिप्राकप्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्था
यांयेदृष्टेतेएवस्तः बहुचः प्रयोगश्च प्राक्प्रकृतेरेवभवति तेनबहुगुडोद्राक्षालघुर्बहुत्त
णंनरइत्यादौप्रकृतिवल्लिंगमेवभवति नत्वभिधेयवल्लिंगः ननुस्वार्थिकाप्रकृतितोलिंगवच
नानिलभंते इत्येवासिद्धमितिकिमनेनतुशब्दग्रहणेनेतिचेत् अत्राहुः एतदेवज्ञापयतिईष
दसमाप्तौयेस्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेवलिंगवचनेस्त इतितेनगुडकल्पाद्राक्षाशर्कराकल्पो
गुडइत्यादिसिद्धं प्रागिवात्कः सुपइत्यनुवर्त्ततेनतिङंतात्कोन अव्ययसर्वनाम्नां अनुवर्त्तेत
इतिमंडूकप्लुत्येतिभावः ङ्याप्प्रातिपदिकात्सुपइतिचानुवर्ततएव कस्यचदः कोंताव्ययस्येति ४२५

नेत्र

स्म भावात् क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इत्यासिद्धिप्रसंगाच्च एवमिति श्रेयान् स्फेयान् वरीयानित्यादि॥
इमेयसोर्लोप इति स चादेः परस्येत्यादेरेव भवति इष्ठस्यापि तु पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्त्तते तदा
ह्र वहोरित्यादि भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यं भूयिष्ठ इति अत्र इष्ठस्यादिलोपे कृतेपि शि[illegible]ग्याग
मः यद्वा लोपापवादो यकारस्यागमः इकारस्तूच्चारणार्थः यद्वा द्वयमपीदं भाष्यारूढं पु
वाल्पयोः युवेति स्वरूपग्रहणं न तु युवापत्यस्याल्पस्य साहचर्याद्व्याख्यानाच्च अज्ञादि इत्यनुव
र्त्तनाद् अज्ञाद्योरेव परयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे इष्ठेयसोरिति विन्मतोर्लुक् अजीति ष्ट
विनोर्लुकि कृते मत्वात्परकार्याभावः अस्मादेव ज्ञापकाद्गुणवचनत्वेपि विन्मतो वज्ञादी भवतः
प्रशंसायां रूपप् प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा न तु स्तुतिः तेनेहापि भवति चोररूपोयं योद्
दृणेरव्यंजनं हरति गुप्तवस्तु प्रहरणेन चौर्यपरिपूर्यते पचतिरूपमिति क्रियाप्रधानमाख्या
तं क्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति तेन पचतोरूपं पचंतिरूपमित्यादि
इह प्रथमैव विभक्त्यंतराणामप्राप्तेरिति बहवः वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि स्या
ल्लभात्क्लीवत्वं लोकात् एवं यतिकल्पमित्यादावपि बोध्यं विभाषासुपः सूत्रे सुप इति षष्ठी तस्य २
मर्थप्रत्ययेनानुक्तेः सुबंतादिति एतच्च पंचम्यंतमुक्तमेव पुरस्तात्कृ सू समानार्थक प्राक्शब्दयो १

चे२

३९७ मोत्रामित्यादिसिद्धपेप्रमाणेऽग्रहणस्यपरिछेदकमात्रपरतव्याख्यातत्वेचतु योयत्तदेतेभ्यो
विहितत्वेनाविशेषविहितत्वानयापात् तस्माद्यत्तदेतेभ्योवतुपचेत्योवस्तत्रत्वंमास्तुपरि
माणग्रहणमस्तुवप्रमाणेइत्यर्थाविधिकारस्तेनयावतीरज्जोर्यावान् धान्यराशिरित्या
दिप्रयोगास्सर्वेप्युपचारंविनैवानिर्वहतीत्यपरमनुकूलमतआह भाविभावः सिद्धश्चे
तिडावतोरितिपंचम्यंतम् अर्थभेदेसरानिवलंतान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यतीत त्वरि
माणमस्यधान्यादेर्द्वैर्घ्यतादृक्कुडवादेरपीत्यर्थः एकविषयत्वेतुवतुपैवाशिष्टत्वेष्टस्यप्र
सेमेयस्योक्तत्वाद्द्वतुवंतान्मात्रजादयोनस्युः यस्यहितावत्प्रमाणंजातुप्रमाणकंज्ञाला
दियस्यप्रमाणंतदपिजानुमाणकापितिवक्तुंशक्यत्वात् एवंतावद्धद्वएवप्रयुज्येत न तु
तावन्मात्रमित्यादि अन्यथातत्प्रमाणस्यतन्मात्रंतन्मात्रेप्रमाणयस्यतन्मात्रमात्रमित्ये
वंमात्रजादिप्रत्ययमालाप्रसंगात् किमिदंभ्यात्वुप्सादितिवकारस्यचाविधिसामर्थ्या
द्वतुपमनुवर्त्यसोप्यत्रविधीयत इतिभावः स्त्रादेःपरस्यवासिद्धेनवद्इतिवचनमादेशा
प्रतिपत्त्यर्थंइतरथाद्यप्रत्ययातरंविज्ञायेत किमानिति इदंकिमोरीश्कीयस्येतिचे
तिलोपः इयानितिईशादेशस्य यस्येतिलोपेप्रत्ययमात्रावशिष्टमविशिष्यतेपठतिचउ ३९७

तोदितिअस्यार्थः इदुशास्त्रेवतु यंदिआपतत्ति त्वरे अत्वं विहितं पूर्वाचार्यास्तु डाव

द्विगोर्नित्यं लुगित्यापूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इ
त्यर्थः अयं भावः द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तमाने पुप्रमाणे अन्यतरस्यामिति ङीविकल्पे तेन दे
वलुकमनुव्यापयतीति यत्तदेतेभ्यः पावानित्यादि आ सर्वनाम्न इत्यात्वं उगिदचामिति नुम
अत्वसंतस्य चेति दीर्घः हल्ङ्याब्भ्यादि संयोगांतलोपौ प्रमाण इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाण
परिमाणयोर्भेदात्कृतं तथा च वार्तिकम् डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते मात्राद्यप्र
तिघातायत्राव सिद्धस्य डावतुर्विदधीरत द्वीत्यानेदेशो यं डावताविति विशेष्यत इति विशेष्यं
स्मेस्वभावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदस्तु परिमाणं तु सर्वतः आयाम स्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेवोक्त
इति भावः ननु मोरर्थभेदे सति पावान् नद्या यावतीरज्जुरित्यादि नासिद्धेदत्र चायाममानं मस्याते
यद्युपमानाद्भविष्यतीति ब्रूषे तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां पावान् नद्येत्यादि प्रयोगा अमु
रव्याः संतु येतु परिमाणे प्रयोगाः पावान् धान्यराशिरित्यादयस्तेणोपमानाद्भवंतु तत्राह
मात्रादीति यत्तदेभ्य इति विशेषावहितो हि वतुप् सामान्या विहितान् अत्र जादीन् न बाधेत तते नत
न्मात्रमित्यादि न स्यात् परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नो यार्थिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादि
भिस्सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः नन्वेवमपि बाधः स्यादेव प्रमाणे द्वयसजित्यत्र प्रस्य

लमहत्त्व धारणे कुटि दाहे दो ऽवखंडने क्लिन्नमपि निधुरे स्यात् तच्चेतु त्रिषु नपुंसकं स्यात् सं
कुचिनाघटिकायाम् अपि कुचिना कुत्सनार्थकीराध्या चेतिमेदिनी मलिनं दूषितं कच्चमरू सुमसं
॥११॥ः चपोषिती तिमेदिनी कुं किनामिति निगरकुंभिनमंजयोगमितिश्रीहर्षः कुत्सनः कूष्मिः
तस्यापसंकोचिन्नः पस्महं क्षिपर्वणिरिदं नखमिति तं तहेवानाभिति तेति रीयस्तक सर्थः उद्धि
दुगतौ दह्रंहोई किंणं नष्टो वितकां चने च परंक्रमे इतिमेदिनी रक्षिणाई तसरलो है।
त्रिषु ग्रवामं त्रिषु यक्षादि विधिदाने दिव्या स्त्रिया मिति वदक्षिणः सरलोदार परछंदा
नुवर्ति धुत्वा चिवदक्षिणा वाचो वक्ष्यदानप्रतिष्ठेपोरिति विश्वः कर्मणि कगतौ त्रस्या
दिक् किं स्यात् इ कारस्य धातो रपरत्वं इरिणं शून्यमूषरौ मिसमरः इरिणं तुरवरे
क्षेसपी तिमेदिनी वैपिहूवे एकं पनेत्रो हरू अदने ग्राम्या मिनन्न कृत्स्वस्य धातोः ग्रठा
मरलंप विपिनमिस्यमाः कुहिनमिति लघूपधगुणेल्हि तेक्तस्वः तुलितं लक्षतिशा
यं वृक्षलमहत्वे नवैगर्दे मोचने ग्रस्मादि ननं ग्रस्कारस्य उत रुहेश्च रुह बीजजन्म ११

आपणिकं नन्वेवमपूर्वं ञा ठि॰ आपाणिक इति सिद्धो ञा ठि॰ पणीस्तत्र परिग्रह लंपूर्वं च
थौमित्युत्व लदत्तः उपसंगीतत्र निवृत्तस्तं चेनुमनोरमायाम् आपणिक ग्रोष्टत्वं णिस्वरेण ।
आद्युदात्तः आयत्तेन वस्त्वहरनी स्पर्थेत किं न इस्संतेत्सदान्तस्पोस्तानुपेत॰ गतो स्ते सेत्यु वण्णस्स
घातयोः ह त्र हुरण त्रवस्त्राणरोन्वेनः पत्रिणिपांसुले इति मेदिनी स्त्वनश्चौरः स्तेनश्चौर्य
इत्यमरः ॥ पश्चाद्य चित्रस्ते न इति निधिः कारो पिके चिनु स्तायूनां पतयेन मदस्या द्वि
योगपरं मेन निर्यकारस्या विष्टे ध्वनितो मोधवाद्रिभिर्न्वी रिक्तु स्वीकृतत्वा स्तकत स्वेचेपि
ष्टे क्षात्रमेवपगितः स्तेनश्रेष्ठो निर्यस्कारस्वेसाज॰ हरिताः पुंसि सारंगाः क्षिएरेत्वभि धेयवत्
हरिणी हरिता यां च नारी भिद्रतमेदयोः सुवर्णेप्रतिमायां वेति मेदिनी हन्ते हजीवर्जुनेहजि
नेपापं वृजिनं कल्मषे ञ्यीवंके ग्रेन सृकुलेः न्पवर्दितिमेदिनी ग्रजेः ञ जगति हे पण्याः
ञस्मादिन च ञजे स्यादे ज्ञाविधानं मर्थो मिसत ञा हत्वी भावव वाध्वनार्थीमे ति अजिनं चर्मह
तिः स्त्री इत्यमरस्वकलम मत्रापि त्र न्पसमाद्यो त्पष्ठेः कावक्ता वृजीवने नलगह नेम

भावात् एवं च निरुपपदस्य वक्तृसर्वथा निरूपितकर्तृकारके क्वुन् निस्सार्थे फलितः शि
ल्पिनि तावत् रञ्ज रागे रजकः धावकः धावकः पुंकः इति विश्वः रजकः धावकः स्त्रियां का चितिहा
७६ मञ्चकः कुट्टकः दने कुन् कुट्यति गोभिकाः चरति भस्म एषोः संज्ञायां च चषकोऽस्त्री
पानपात्रम् पुनः तैः भषभस्मिने भुनकः भषकः श्वा मूलकः इत्यमरः विवितेषः रहाते ग
हाकूसंगे धाधम् धापृञ्चा ग्नि संयोगयोः कुहकः दरिकः कृतकामितेकृतं द
नेकृपेः कृषविलेषने तस्मात् क्वुन् कार्षकः कृषीवलः कर्षकः स एव कार्षकः पुंसि पा
लेकर्षकेत्वभिधेयः वदितिमेदिनी अर्दकः चवर्दकिदने तस्मात् क्वुन् ननुकं नशि
त्यासादिनागताः अर्थमिस्थानं कायामाहस्वं वास्थिमितः वृष्णिः रुषोः गो वृषभूः लेलोक
षविलेखने आङि पणव्यवहारे स्तवशिषेति दन्तकः हिंसार्थकं सुषेः मुषस्तेये तस्मा
त् किकन् धातोः दीर्घश्चस्य मेः स्यमृत्रा दिक्रियः कुक्रीनज्ञ्व विनिमये आङि पणव्य
वहारे सात्तो चप नवप स्थगतौ रवनु अवदारणे एभ्यः आङि उपपदे क्वुन् स्यात् ७६

वितीतिच मेदिनी नदीभेदे च गौरी स्यात् वस्त्रगस्य च यो वितीति विश्वः अष्टवर्षा तु या द
ताऽकृतरजःस्वला समन्विता सा गौरी नरस्कृतोऽयमस्क सगौरः परिकीर्तितः इति ब्रह्माण्डपुराणेऽस
तेन गौरः शुभ्र आचारः इति भाषिमास्थामन्दरा भूकसुराधिसादिस्यादिसमरः मालेति अ
स्य पर्यायं फकलत्वं मालं हेत्रे हितयां शब्दास्वजोजा संततरेखमा ति ति मेदिनी मालं क्षेत्रे जि
ने माले मालापुष्पादिदामिती विश्वः मालमुन्नतभूतले मिसुपल. क्षेत्रमारुह्य माल
मिति मेघदूतः मणिपूर्वोऽयम घ्रीतरे रूढः मणिमाला स्त्रीहारिसूत्रीण्यदंतक्षतान्तरे इ
ति विश्वः समिकासः संकसुको स्थिरे इति विशेषनिघ्नेऽमरः पचिनक्षेणः सुवत्सपाके
रणमस्वदीने अभ्यंणुकानस्वत्यः स्यात् एकारो वृष्यर्थः अनयोर्यथाक्रमकादेशा
नुगागमौ च नवतः अियः अिमी भयेभी रूक्षः कातरः च लोभी रूक्षभी लुकाविसमरः क्ष
५४ नृहि स्मिन्नभिधेसंज्ञायां गम्यमानायां च तु नस्यादप्रविस्यनिरुपपदस्य अपि शष्टात्सो
पपदस्य पंचम्यर्थे षष्ठी पराभ्यर्थे वारकसंबंधे षष्ठी प्रक तित्रस्य यार्थयोः क्रियाकारक

तोऽम्बापसस्कृत्त्राप्स्वइति विश्वःकंडूंडुस्त्रंचीपतावंतराल्मनप्रादिसंयोगयोरिति विश्वः॥अ
७५ गुंपुरस्ताडुपरिरूपरिमालंऊलसच॥ अलेचनेसमूहेचशातरंपुंनपुंसकं ॥ अधिकेवसुधा
नेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी॥नाकुरोलामध्येरक्तकुरुस्यात्तदेनऽवन्यंकोकिलाश्च
गोलुरइतिविश्वमेदिन्यौ॥ स्वरःकालेदलेनुराफेइतिमेदिनी॥ भंडः॥ श्रीवेरवंजराटेऽपमेह
कंटनकेकरिजातिविद्योनाल्लंगिवमंगलमुत्तयोरितिअयः पूडामुन्मेत्राश्चूडपुंसित्रि
मूलकेटस्त्री चंचाकुडयोरितिमेदिनी॥मेरीतिगौराद्दित्वात्तङीप॥ मेरीस्त्रीकुंडलि॥ पुमान्ति
समरः भेलः स्त्रवेमीलकेचतिनुधिमुनिभेदयोरितिविश्वः॥ भेलः स्त्रवमेणोपुंसिभीराव
हेचवाच्यवदितिमेदिनी॥ प्तुकः स्याज्जागवेभेषमासवैश्यानरेपुमान् ॥ रेनोहिरण्यरेताः
क्लीवंपुल्क्लोयोगान्तेरसिते नपुंसकंपुजनेइतिच॥ गोरः पीतेरुणेश्वेतेविशुद्धेप्याभि
धेयवत्॥नाश्वेतेसर्षपेचंद्रेनद्वयोः पद्मकेसरे ॥ गोरीत्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्य
योः रोचनेरजनीप्रियंगाप्रियंगुवसुधास्वच॥ आपगायाविशेषेपियादसांपतियो ७५

मित्यमरः सूर्यः स्मरस्सूर्यायमाहिसितसमरः धीरोधीयीन्वितेस्वैरौकुंकुंकलीवंतुकुंकुमे॥
ह्रियांश्चवणतुल्यमितिमेदिनी॥ घ्रः स्वगांतरेपुंसिवाच्यलिंगो [illegible] यतुच्छकेइतिचमू
सिच्चिपप्रुतेतोपिभवंधनेकुमि नषस्केपणेएम्यः कृन एषांदीर्घत्वंचपूरः स्यात्सादेपम
टेइतिमेदिनीमूत्रप्रवाहभेदस्त्यैयेइतिविश्वः हल चंडोसीशर्कहलयोः पुंसिचीरीझिल्ला
नुंसकंगोस्तनेवस्त्रभेदेचैरेस्वालेस्वनभेदयोरितिमेदिनी चोरस्तुगोस्तनेवस्त्रेचूडायां
स्त्रीमल्केचिप चीरीझल्लुटिकाझिल्यातितिविश्वः वाविषेः जीधीदीप्तौ विपूर्वदस्या
क्रन्व्रीनिर्दिजामितिनेलोपः वीध्रंतुनिर्मलात्मकमितिविश्वः घनि घ्रेच्वमरः तृषि वृ
धहीत्युप्वपवीज [illegible] स्तानेवप्रः पितरिक्केदारेवप्रः प्राकाररोधसोरितिधरणिः रांतेदंतोवप्र
स्वाः नोपुमानस्रीवेष्टकेचवप्रेवटेइतिमेदिनीक्रमेंधाकृजगातिस्थानादिघुरुद्देपरस्मैपै
गतिगतेतोटुवपवीज [illegible] संतानेकुबिन्दाछेदने चुविक्कृसंयोगेभदिकल्पाणे सुखचरेसेचके
गुडभ्रष्कलीकेवाटेडएगतौनायकत्वइति कृत्याप्सः शहिमिक्खराष्ट्रइतिमेत्रेकृजागतिमतो

श्रीरामः पंसिद्धमिति किमनेन लुक्पुरःसरणेनेति चेत्तमेवं णिलोपे सति जनीजृष्क्नसुरंजोऽमंताश्चे
ति णौ मित्त्वे मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वः प्रत्ययलक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात् तन्निमित्तनेनिमित्तत
तु किं मितित्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन प्रवर्त्तत इति मितां ह्रस्वादिदंशं सिद्धमिति ताकुलकारइत्सं
७४ ज्ञाः स्वरसार्वपक्षा ... वती सा त्यन्येनोदाहरति वांतीत्यादि परस्मैपदेष्वगपयंतीति पत्नुषः प णिv
र्णानि मोचयंतीति पर्सि मुचः ऋौ ईच ऋगतो ... सोत्र त्स्मादुकेर्ईकारः अथ्रातोदत्राः
आरःउवमकेवणिक्ड ईम इति विश्वः जीरस्तुजरणे रव म्के इतिमेदिनी जम्ब्वीति स्माव
यो ह्यानो स्मादुकृत्याहिभ्यो तिसंप्रसारणं पूर्वरूपे हलः इति दीर्घः एके इति मुरस्मादु ह्रस्वा
र्थः तथा च वनधातुलोपः इति सूत्रे जीविरदानुरित्यस्य प्रसारस्मानार्थेनेतरूर्ध्व हूपाकि
त्वुरकिज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये ... सुसत्वापूर्व भिषवेषुङ् आलिंगने विमोच
ने उधाप्रधारणदोग्रहक ... भिकंसहायांसुनचषमद्य ... पुहिंस्य स्विदिवेंसादिति क र
मेदिनी मुरणे देवे सुरमद्योच केषे पिसुरक्कचिरिति विश्वः सुवतिर्ज्ञैयति कर्मणि लोक ॥७४॥

२१ फोर

पुदेवेभ्योऽग्निनान दत्तं वै देवा एव रोदनं कृतवंतः अग्निस्तु तदीयमदत्वा रोदनं कारितवानि
त्यर्थः कल्पनायां संभवात् अथवा अग्नेः प्रयुज्यमाने रुदन्नाश्रु संरोदितीति रुद्र एवार्थोऽस्तु
परंतु ब्रह्म विष्णु रुद्रा इति व्यवह्रियमाणे यो रुद्रस्तस्य चक्रस्तन्नाश्रुस्रोतांसि सुण्णादिस्तस्या
नुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्यर्थः कल्पनायां वा बकाभावात् श्रुति विरोधे तु नास्त्येवेति अन्य
त्रापीति धात्वेन तत्र स्वसंबन्धे रेषु णौ लोगित्यर्थः संज्ञयामुदाहरणं दृहयति वर्धयतीति प्र
[illegible] मुखं भावयतीति प्रभु इत्यादि वेदसि नु वृधश्च वृधौ वर्धतु त्वामुत्तनयः वर्धयंति
त्यर्थः यदिमा जज्ञानज्जनी प्राड्भावे लिटि द्विः पंजनयामासेत्यर्थः इह णौ लोपस्तः अत
उपधाया इति वृद्धिर्भवत्येव नि वर्त्तेतेति निषेधस्याचिणि णिचि णिणीति कृ निचि खी
कारात् नच णिलोपे सति प्रसंगान्तत्वात् कास्यत्यादिस्साम् इति वाच्यं अमंत्र इति पर्यु
दासानोऽप्रत्ययोऽकास्य नेकाच् इति वा निकेनतु आम मंत्रे कारूप्या सैव लिटि णिलोपे
सत्यनेकाच्त्वाभावात् नतु एणलिणेर निटीत्यनिट् त्वार्द्ध धातुके णिलोपः ज्ञानेतिह

दृष्टोपदृष्टिर्दीर्घः कृतौ छिद्रे तेऽदस्मात् क्कस्पात्स्वकृ इस्येतावद्देशोऽन्वस्तस्वस्व त्पस्यारेखाः
७३ कृतं स्वेकाल स्वास्सर्वस्यांरेखाः कंबुमाः स्वघाता मीलनयापसंघाता दिनो शिति विद्युमेदि मो
स्यात्क स्कंबु मा मी लमिसमरः कूरस्यात्कर्गिनेघोरेन्न्रशंसत्वा मिघ्रेपव शृंतिर्विप्रकान
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचकः रस्समरः रोदेः सौदिह्न्चभुविमा चेनेणपतन्न
स्मादुर्कीएणभवलुक एरानियोतिलोपश्चपुंगते तिगुणः स्यादिति भोह्लुकः चेत्स्मांरोद
स्तीजेहड्डरति नन्वेवं सोरादीर्घ देसो दीर्नेद्र त्वमिति भुस्सा सह विरोधोत्रस्या दिति चे
द्र श्वत्वाक्षः कृतौ रिकृदिति सत्ता नुत्पधेन च भूरिसत्रन्न भावयतोऽपंतः मोविन एष थेता
रितवार यथास्वी क्रियते तथा क्रूरो दादि स्तत्राप्यंत मोवि नएष थेना पान्स्वीकृतान्यारोदनं ना
कौतिस्पर्थीला भाव्यास्तिष्कति विरोधः न च दैवैर श्रेवान्नं भुसुस्थापितं तन्न धनेदैवे
धोचितं न्वेद गितस्करोदं तं कृत वानिति सोरादीदिसादि प्रसंग प्र दिहान मोविन एव
धोकल्पनं न तं भवतीतिष्कति विरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वा चंद्रैः स्थापितं वामव ७३

ऽधेनवाऽऽजनकादि हृषत्वं नेतिव्याचष्टे स्वोत्प्रेक्षा किरणोऽतस्माजुसुपवित्र्ये। रिति मेदिनी
[illegible]हूयी सोरभेवांगौ कस्ताभाहा चर्षणि एणी समरुत्वा सोनादिवसे [illegible]वंमन्दिस्ववत्तुः पथे
इति मेदिनी वास्तोस्पास भयहि एणोरितिके चिन्माधवे नडवाहवविद्ध न्मिमीतिमंत्रे राष्ट्र
युक्तपक्षनस्तनाधेनुवास्वेति व्याख्यानं श्रुभुंस्सादभुंक्तेक्रीवमुदीतश्रुक्रयोः स्त्रिष्विति मेदि
नी युक्तमिति मुस्त्वंवरनेच किंच किंच्चकातरी समक्ष्री उपाचुकस्वमेऽस्मलंवांसे चुक्रोऽ।
[illegible]रिद्धायांसारस्यामे चुकमिष्पनइतिविश्वः वोकमेः कसगतो विपूर्वादस्मादुकस्पाडुत्व
वोपधायाः [illegible]मित्यस्मादिष्णुतमुक्तं [illegible]कस्पाडुपधादीर्घ [illegible] निर्देशे णादि
कुत्सायाम हगतो [illegible] नहूव मेदस्यात [illegible] यां लिके [illegible] निधेयवदिति मेदिनी [illegible]
चशोके [illegible] कदम्बानादेत्वादधातोर्दीर्घः [illegible] त्वषः [illegible] हहरेस्ता [illegible] तिश्रुतो [illegible] देवी
धाद्योगएव पुरस्कृतः तथा चोत्तरतंत्रे भगवतानाम्नस्त्स्य चिंतस्तु गमस्य तदनादरस्य वणादि
तिडरीरीत्या [illegible] गताविदत्यस्मात [illegible] युपपदे रकस्य [illegible] नोलोपश्चेरीति रेफस्य लो

षिमोचनयोः वद्धिस्त्रभिवादनमकार्योः अंदीः कोऽस्ते भिनावर्मेभ्नुवजेने गजगामिन्द्रे पराणेः
णीन्त्रश्चापस्येपदगतौमहीहर्षे खिदर्दैन्ये विदि रुदेधाकरणे भिदि विदारणे मदिस्का तौच
९२ दि न्मा ह्लादेहमस्मीकरणेदसुतपस्तुं यदसुदंसनेवस निवासेवाप्त न्माऽष्टम्बौडुः स्मेहसने विध
गसांभुमदी मोद्याविम्हृत घतिदेवापाद्यानुत्रप स्त्रिग्नस्त्वभकाः इंमिवही वसौ तिपरिवाव
हृष्टापेणेऽङ्कः गसनम्बानिसुखाहरणान माधवोप्येवस्कारमिति नेम्ब सिप्सरे इति विष्णः
न्नाःकः पुमान्देवराजेकु रुजार्जुनमरुहो रितिमेदिनी मन्नुदः स्पादधमकरुः कृपणो लेखवाच्मव
दितिमेदिनी लपः पुरोऽणमाहइति ननलगाचुरविवज्ञामितिवेदभाष्यकारैरित्यंबा खवातंत्र
कतिसद्वेव न्चलदत्ता दिभिप्रदत्तापादीह तौतस्मभर्मक्वाष्टुं वेसुकोत्तरकंडः खमतिसु
न्याउहृतौमाधवः हिमांशुरित्सादिहि मम्बतिरिसंक्रंवराश्रलेवन्दकातिरेणमहृयती ति
प्रसुः दसुः सुरेप्सिवनोस्तुते इतिमेदिनी दसुः षस्वेच्छ भिन्नयो रितिविश्वः स्ना शिवसातिप्रा
तमपिमेदिनीएवंवन्चविदंत्र खियाद्यनिमंत्रे पक्षाभावः सिद्धामाधवदस्कातिगंधानु ॥९२॥

णीय इति संवाहमध्वरमिति मंत्रे गोपीथाय। सोमपानमिति विग्रहः भाव्यं तीर्थमिति तृतीयकारः न
प्रेद्धिरिति क्षिपुपदे गेहस्सस्मात् एककस्समिः एगतावसमात्सस्मिगपपेदएककस्समिपयसूण
संग्राममपर्यायेपुर्वैरिक निघंटोपचितः प्रिये जात इति मंत्रे समिध्याप्पृच्छा एनद इति वेद
भाष्यंतस्त्रयुक्तमेव सम्यगेति जयार्थं मंत्रे निशूसतेः सम्पूर्वं केरणः क्लिंत्राद्य नसलो
केपिख्यार्थो त्व दर्शना च अग्नांसमरेणास्तमि साजिसं मिबुध इति निप्यष्ट इति जनिशाने
एयंभेचवैगुप्तुरी पीत्सर्गे युमिषमयेोह्नुः गत्तोरनेपवक्रसंपाता निपातं संतेष्ठ श्रुचरं मतनो
रिसमतः पष्टत्वरममात्रे पिदेहस्पावयवांतरे इतिमेदिनीलोत्र विशेषे पिष्टं स्पष्टंसुःव
तेइत्यादौ तथा निसमियामसूपमिति निपात्यकानदीर्घः एवं चयूपोपि यूषं तिपक्रिसमह इति
वृंदमात्रे दिमाषितामिति क्विपः पूर्वंत द्यसरणा वितक समसारमिति विग्रहः प्रोष्ठमिति निपा
तनाङ्गु एः प्रोष्ठ्या स्त्री हृद्यष्ठोणयां कयुमध्यगे श्रीविष्टिमेदिनीस्फायितं विस्फायीह्ये
तंचतुमंको चैनेवंतु प्र लंभनेपुल्लक पक्को क्लिश्यद्द रोमदुदिरू संवेस्तरेणतपश्यणेनेह

३२१ कौक्कुटिको भिक्षुरिति संन्यासी हि पादविक्षेपपर्यन्तप्रदेशपर्यंतमेव चक्षुः स्वं यन्नयं गच्छतीति भा

वः धर्म्यमिति धर्मादनपेतं धर्म्यं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति पत् अवक्रयइति अवक्री

२ यते अनेनेति करणे ऐच् पण्यमिति पणितव्यं पैश्रवद्यपण्येति पदं तेनो निपातः शालालु

कइति इस्सुस्क्तांतात्कः ठक्प्रत्यये त्वादिवृद्धिः शालालुकः मार्दंगिक इति मृदंगशब्देन

मृदंगवादनं लक्ष्यते मुख्यार्थेन प्रयोजनभवत्यनभिधानादिति भावः शिल्पमेषां शीलं

तत्र मृदंगवादनाविषपकं तेन मृदंगवादनविषपके मृदंगशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः

प्रहरणं प्रक्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधं धानुष्कइति इस्सुस्क्तांतात्कः इण इति वि

सर्गस्य षः परस्य धातु चाहुकुहयोः कुठरः स्वाधीति परस्त्र्यपरस्य धः परलोकइ

ति एतस्याभिधानशक्तिः स्वाभाव्याल्लभ्यते आस्तिक इति आस्तिनास्ति शब्दौ निपातौ वच

नसामर्थ्यात् वा अस्तीत्याख्याता न्नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाद्य प्रत्ययः दि

ष्टमिति दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः नालेवते दैष्टिकतामितिमाघः प्रमाणानुगामतिर्दैष्टि

ते प्राचोक्तिसूपेद्दपादिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणानुगमतिवाचके चोत्कोशाविरोधा ३२१

२३

कंठंप्रतिकंठइतिप्रादिसमासस्तस्येहनग्रहणंव्याख्यानात्याहुः धर्मंचरतिह्यासेवायांनत्वनुष्ठान दि१
मात्रंतेन दैववशाद्धर्मप्रवृत्तोऽदृष्टतो धार्मिकइतिनोच्यते आसेवाहि स्वारसिकीप्रवृत्तिः एवं दैवशा वर
दधर्मेप्रवृत्तोपि सद्वृत्तः आधार्मिकइति नोच्यते प्रतिपथमेतीति वीप्सायामाभिमुख्ये वाऽव्य
यीभावः ऋक्पूरितिसमासांतः समवायान् समूहवाचिभ्यो द्वितीयांतेभ्यष्ठक् स्यात् समवै
तीत्यर्थे इह समवपूर्वस्येणोऽर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनं तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षयासमवायानि
तिद्वितीयानिर्देशः विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमीप्रायेण प्रयुज्यते कुरुक्षेत्रे समवेता इतीप
याणत्येघतीति वृद्धिरिह न भवत्येजादित्वाभावात् सैन्याः सैनिका इति द्वितीयांतात् एपठ
कौपतु सेनायां समवेताये सैन्यास्ते सैनिकाः स्मृता इति नि घट्टुयकं तत्कालितार्थकथ
नपरंबोधय संज्ञायां ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयांताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात् सम्प
गूजानं संज्ञाप्रसिद्धिस्ताभ्यां प्रसिद्धिविषयभूतेऽर्थे इत्यर्थः लालाटिकइति दूरेस्थित्वा प्रभो
र्ललाटंपश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः

३१०

गेन व्युत्पादयतीत्यर्थः अभिधानस्वभावाद्व्युत्पादन एवायं समासः नेह शब्दं करोति वर्द्धरः
खरो वा दार्दुरिक इति कुलालः वाद्यभांडवाचीद दुरशब्दः मात्स्यिक इति मत्स्यस्य यञ्ज्ञामि
ति परिगणनात्स्वरूपतिषेधेति यलोपाभावः हारिणिक इति नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न
भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथाचात्र पर्यायोदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेद
त्राहुः आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्त्तते यदा हरिणवाची मृगशब्दः तदा
दा ६ मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति परिपंथं च परिमुख वदयम व्ययीभावस्तत्पुरुषो वा
र्म ५ क्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपंथस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह द्वितीयांताद् इति
चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठतीत्यंतितिचेति माघ इति मथ्नाते
गहनभिरिति माघः मथे विलोडने कर्मणि बक्र्र पदोत्तरपदं पदशब्द उत्तरपदं यस्य त
त्पदोत्तरपदं पदांतमिति तु नोक्तं बहुच्पूर्वान्माप्नुयादिति प्रतिकंठमिति कंठं कंठं प्रती
ति यथार्थे ऽव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यनेन वा यस्तु प्रतिगतः ३१०

वपीभावः ततष्ठक् स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारि मुखिकः पदातु सर्वतो भा
वे परि शब्दः प्रादि समासश्चात दा यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्तस्तातो यो वर्त्तते स एवमुच्यते एवं
पारिपार्श्विको ऽर्थद्वयेबोध्यः प्रयच्छति द्वितीयांतात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चे
तत् द्विगुणार्थं द्विगुणमिति ताद र्थ्यात्ताच्छब्द्यादिति भावः वक्ष्य द्विगुणादेश पकदान कर्मत
पास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वं वार्धुषिक इति वृद्ध्यर्थं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः प्रयक यं
वृद्ध्या जीवश्च वार्धुषिरित्यमरः ठक् संनियोगेनैव वृद्धुषि भाव स्वीकारात् अत्राहुः निरं
कुशाः कथयइति गर्ह्यमिति किं द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्णे इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्या
दिमाभूत्तानेपात्यत इति अत एव व्याख्यात प्रयोगोप्युपपन्नत इत्याशयेनोदाहरति दशैका
दशादिति संख्यायाऽत्यीयस्या इति पूर्वनिपातः उत्तमर्ण एवेति दशादत्वा एकादशग्र
ह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः उंछति भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुंछः
सामाजिक इति समजंत्यास्मिन्निति समाजः समूहः शब्दं करोतीति प्रकृति प्रत्यय विभा

ति १

२६९ न्निवर्तते ततः नित्यं अनेनानीरन्तार्थो विवक्षायामपि त्र्यंतस्य स्वातंत्र्यं वार्यते एवंच संख्यावा
चीत्रिशब्दस्य ग्रहणे शंके नास्ति भावप्रत्ययांतादित्यननुवृत्तेः स्वरे विशेषो नास्ति उदात्तनिव
त्तिस्वरेण इमप्यङ्कारस्योदात्तत्वात् अयामित्येति उद्दीचां मातः इति त्वाप्रत्ययेऽप्रेत्यनेन सह
गतिसमासः क्रोशस्य प्रभयतेरिदन्यतरस्यामिति तृचं ऋस्यस्येति लुकः सर्वत्र तादस्मात् तीयांतात्
त्वयो न भवति किंतु वचनात् प्रथमांतादेवेति बोध्यं व्यंजनैरुपसिच्यते अनेन ओदनादिरस
इति व्यंजनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् कस्मात् तत्प्रत्ययानुवृत्तेरकर्मकत्वात्कर्यतस्य द्वितीयां
तेन प्रतीयामित्यादिना संबंध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति प्रेंवामिति प्रतीयता ती५
आपोयस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासांतः द्व्यंतरुपसर्गेभ्य इति ईत्वं व्युत्प
त्तिमात्रार्थमिदं प्रति कूलानुकूलपर्यायाः संमिः ढिशब्दाः आन्वीपिक इति अन्वीपमित्य
त्र उदनोर्देशे इति ईत्वं तु न भवति अदेशत्वात् परिमुखमिति अपपरि वर्जने इति परेः क
र्मप्रवचनीयसंज्ञायां पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी अपपरि बहिरंचवः पंचम्येत्य २६९

त्रामिति कः हरत्युत्संगादिभ्यः एभ्यस्तृतीयांतेभ्यष्ठक् स्यात् उपान्तेन पततीत्यर्थः उत्सांडुपडुस्तापिट
क पिटाक भस्त्रादिभ्यष्ठन् भस्त्री चर्मविकारः शीर्षभारशब्दे ऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः स
प्तमीसमास श्चात्तत्पुरुषेकृतिवात्र लुक् पक्षे शीर्षभारः एकदेशविकृतस्यानि विवधाच्चेति वक्तव्य
मिति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमितिभावः वृत्तिकृत्तु वीवध शब्दं प्रक्षिप्याति भाषाविव
ध वीवधादिति पपाठ त्रेर्मान्नित्यं नित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारयितुं अत एव लौकिके विग्र
ह वाक्ये त्रिन्नादीनां प्रयोगो न तु त्रेः तदाह कृत्यानिर्वृत्तामिति एवमग्रेऽपि पाकेनानिर्वृत्तामिति वि
ग्रहो बोध्यः संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् निर्जांत्रयाणा ९५
मिति लिंगाच्च ननु नित्यग्रहणेनानिर्वृत्तार्थाविवक्षायां मयं विनात्रिप्रत्ययांतस्य प्रयोगवारणे
पि तदविवक्षायां तस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेन्न नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशे
षानादरेणैव स्वातंत्र्यवारणात् इमपि वा इति एवं च मप न कर्तव्यः तथा हि भावप्रत्ययांतादिमप्
ततः त्रेः पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययांत इमबेव पणे वेति तेनात्रिप्रत्ययांतस्य प्रयोगो

२६८ पाठांतरमिति एतच्चभ्वादौकषखषेत्यादिदंडके आकषात्खलितिमाधवेनोपन्यस्तं किंत्वाकर्षा
त्पर्वादेरिति वार्त्तिकस्याननुगुणं तत्राहि नीरेफपाठेत्वसंगतिप्रसंगात् पर्पइति पर्पग
तौ हलश्चेति करणे घञ् इहांतगणसूत्रं पादाभ्यांचरतीति पादिकः यत्तु वार्त्तिके पद्भावइके
चरतावुपसंख्यानमिति सोऽस्यैव प्रपंच। पर्पअश्वअश्वत्थरथजालन्यासव्यालपादः
पत् श्वगणाट्ठञ्च ठकोपवादः एवञ्ज्ञापकमिति द्वारादिषु गणे श्वनशब्दः पठ्यते
नतुश्वन सूत्रे श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथाच श्वादेरिञीतिनिषेधसूत्रमेवव्यर्थं स्यात् द्वारादिषुत
दादिविधिंज्ञापयतीत्यर्थः फलंतुद्वारपालस्यापत्यंदौवारपालिइत्यादावैजागमस्यप्रवृत्तिः॥
इकारादावितिसूत्रे इजीत्यपनीय इकारादावितिपठनीयमित्यर्थः अन्येतुइजीतिस्थाने
इञीतिपठनीयंतथाचांगाक्षिप्तप्रत्ययस्याविशेष्यत्वाद्यस्मिन्विधिस्तदादावित्यनेनइका
रादिर्लभ्यतइत्याहुः स्वगलीकीतिष्ठनः षित्त्वान्ङीष्स्यापदस्येति अन्येषामपिदृश्यत
इतिदीर्घः धानुष्कइतिचेतनादीतिगणेधनुर्दंडेति पठ्यतेतच्चसंघातविगृहीतार्थं तथा
चधानुर्दंडिकः दांडिकइत्यप्युदाहार्यं अपूपाच्छ च आपुप्यंतेऽनेनेति अपूपं घञर्थे २६८
कविधा

द्विकः इह वाक्यात् द्वितीयानं भवत्यप्रातिपदिकत्वात् तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते तेन त्वत्वा
क्याघरूपमित्याद्यः ऐजन्तस्यादिति नघाम्यामीति प्राप्ते ऐजागमोक्षने नानिषिध्यते न कर्मत्वतोन
जवर्त्तनादितिभावः स्वापतेयमिति यथ्यातेश्चिवसातिस्वपतेर्ठञ् स्वशब्दस्यद्वारादित्वादैजा
गमस्यप्राप्तिः द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयं आहावीति उपसंख्यानमित्यनुवर्त्यते
आहेति पदे एकदेशप्रकृतिभागस्यागंतुकेनेकारेणाहावित्यनुकरणं प्रामृतिकइति
क्रियाविशेषणाद्वृत्तरिप्रत्ययः तेनदीव्यति इह कालपुरुषसंख्या नाविवक्षितास्तेनाद्वै
रदेवीत् देविष्यतिवाऽऽक्षाद्विकइतिभवति एवमद्वैर्देविष्यसि देविष्यासि वा आक्षिकः
दीव्यंतिदीव्यथ दीव्यामो वाऽऽक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव जयति जितमिति कर्तृ
कर्मणोः पृथगुपादानात् तेनाद्वैर्द्यूतः अक्षैः स्यातइति कर्मार्थे आक्षिकइतिनभ
वति अस्त्रेति अश्रिः स्त्री कोष्टकस्यालइत्यमरः संकृतं योगविभाग उत्तरार्थः वाद्रु स
केतिस्त्रेयकारः सांहितिकोनत्यनुवृत्तइतिनङीष् तयाचआकर्षात् पर्यादेरित्या
दिश्लोकवार्तिके षित्वविवेचनायकरणांते वठि ब्यानिकषोपलइति स्वर्णपरीक्षार्थः

३५७ ग्रोधस्त्वाः शालयः न्यक्रोहतीति न्यग्रोधः इतिव्युत्पत्तिपक्षेनियमार्थं मव्युत्पत्तिपक्षेतु विध्यर्थं चेजं
म्बिति नपुंसकह्रस्वः फलेजंबूः जंबूः स्त्रीजंबु जांबवमित्यमरः फलपाकेति फलपाकेन शु
ष्यंतीति फलपाकशुषः व्रीहयो मुद्गा इति बिल्वादयो लुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्याञो
लुप् मादीनां चेति फिट्सूत्रात् मल्लिकाशब्दो द्वितीयमुदात्तं जातीति दारीशब्दो गौरादिङीषंतो
पाटलानीति बिल्वादित्वादस्य सास्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणाद्युदात्तः हरीतक्यादिभ्यश्चेइ
दा० ६ हरीतकीप्रभृतिभ्योऽनित्यं च द्वेति प्राप्तस्य मयटो लुप् अनुदात्तादिभ्योऽञः इतरेभ्यस्त्वणः लिंगमे
वेति वचनं विशेषवदेव हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तत्वादिति भावः कंसीयमिति प्राक्क्री
ताच्छ इत्याधिकारे तस्मै हितमिति छः तस्यैव छस्यापवादत्वपाडगवादिभ्यो यत् परशव्यं
दारूपरशव्यस्यानुदात्तादित्वादञि प्रसिद्धे तत्सान्नियोगेन यतो लुगर्थं वचनं न च यस्येति लो
पेकृते हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिदमिति भ्रमितव्यं ईतीत्यनुवृत्तेः प्रागदीव्य
तीयाः समाप्ताः ॥ ० ॥ तद्वहतीति वाक्यादर्थं प्रत्ययविधिः शाब्दो मा कारीति योऽनिव
घातिसमासादिकेइत्युच्यते तपानित्यः शाब्द इति पश्चाद्हसनेत्यशाब्दिकः कार्यश्च ३५७

दांतोपि ग्रन्थे द्रव्यग्रहणं कर्मेत्यादि सूत्रे ज्यमानो द्रव्यशब्दस्तु गुणे दृश्यते ग्राक्षीयते इति द्रुधा
तोरत्त्वं इति यत्प्रत्ययोतः मानं ३

स्त्रीलिंगनिर्देशाद्राह एण्स्यादिति ञोपयसोः यद्यपि सर्वत्र योर जादि प्रसंगे यदुंतं तथापि मय
डैतयोरिति पदे भाष्ये मयटं बाधितुं पुनर्यं यद्विधिः द्रोश्च डोर ज्ञाएकाचो नित्यमिति यपट स्याप वा
दोयं द्रव्यमिति ग्रोर्गुणः वृषः यतोपवादः द्रुवयमिति द्रोर्विकारभूतं त्रस्यादि परिमाणमित्यर्थः
फले लुक विकारावयवयोरिति फलितस्य वृत्तस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन्प्रत्य
यः आमलकमिति मयटो लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् न चात्र स्थानिवद्भावेन य
स्येति चेति लोपः शंक्यः लुकालुप्तेन स्थानिवदित्यभ्युपगमात् अत एव पंचभिः पट्वीभिः
क्रीतः पंचपटुरित्यत्र ग्राध्यर्धपूर्वेति ठञो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुका लुप्तत्वेन
दृ५ स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति प्लक्षादिभ्योऽण् अञोपवादः शिग्रु
कर्कंधुशब्दाभ्यामो राजीत्यन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः प्लक्षन्यग्रोधयोश्च स्वरात्
इंगुदी शिग्रु कर्कंधु बृहती तत्र प्लक्षशब्दः फिष इत्यंतोदात्तः न्यग्रोधशब्दो लघावंते
इति मध्योदात्तः अश्वत्थशब्दस्तु त्वणादित्वादंतोदात्तः इंगुदी बृहती शब्दौ गौरादिङीषंतौ आम्लाय
वैणव प्लाक्षनैयग्रोधैंगुदफलानीत्यमरः न्यग्रोधस्य च केवलस्येति किं न्यग्रोधमूले भवाः न्य

दृ१

३६६ जोवाधनेनवचनस्यचरितार्थत्वा इत्याहुः तालाद्यनुबीति गणसूत्रमिदं हाट
कइति इहदुन्दुलनुणोपयमटप्राप्तः तपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्त प्राणि
ग्रनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिशिष्टानि होदाहरणं तदाह शौकंवाकमिति शु
कवाकशब्दौ प्राणिनां कहर्वाणामित्याद्युदात्तौ राजतमिति रजतसीसलो
हडुंवरकंटकानेत्याद्योरजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयडाधा
प अन्यपाप्तिः परत्वान्मयटस्यादेव शामीलशब्दः शम्याः ष्लाजेतिष्लुजंतः
दाधिस्यादनुदात्तादेश्चेत्यञ् दाधित्यस्यदाधित्यं वैल्वमयामिति विल्वश
ब्दोऽणंतः नैष्किकमिति तेनक्रीतमितिठञ् शतयः शतिक इतिशतातु
न्तौ अणञाविति उमाशब्दस्यत्वंचान्यानोचेत्याद्युदाहृतः उर्णशब्द
स्तु प्रातिपदिस्वरेणांतोदात्त इतिभावः एतत्पाठश्च प्राण्यञोपवादः॥ ३६६

९

२६

ठनं विस्वष्टा र्घामित्याहुः गोश्च पुरीषे पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तथापि तस्येदमित्यर्थे ग्रवं प्रत्ययः विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति पुरीषे किं गव्यंपयः पावकइति यव शब्दाद्विकारे एनतदंताद्यवादिभ्यइति स्वार्थेकन् तस्मादिभ्योण्ण जृज्यवदोरीति ताल श्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट्प्राप्तः बर्हिणांविकारो वार्हिणं प्राणिरजतादि भ्योऽञ्च ततो जितश्चतत्प्रत्ययादित्यञ्प्राप्तः शेषेभ्यास्त्वनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तः तथाहि द्विशिद्दशिभ्यामिंद्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः अन्येषामपीति दीर्घः इंद्राद्विशब्दं द्राद्दशाचापसांत्वनेयचाप्यच चापयिद्राशब्दोलघा वंतः इतिमध्योदात्तः किबइत्यधिकारादापः प्रागेवस्वरप्रवृत्तेः। इंद्रायु॥ घशब्दः समासस्वरेणांतोदात्तः अणग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथा विहितप्रत्य यवि धौ तु हि वार्हिणशब्दाद्वद्धल क्षणो मयट् स्यात् जितश्चतत्प्रत्ययवदादिस्व

२१

नन्वेवमानंदमयाधिकरणे शंकराचार्यैरन्योतर आत्मानंदमय इति स्मृतौ आनंदमय इति विकारे मयडित्युक्ते तत्कथं संगच्छतां प्राचुर्ये मयडिति तु वक्तुमुचितमिति चेदत्राहुः प्राचुर्ये मयडत्रापि प्रकृत्यर्थाविरोधिनो दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिलाभात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः यद्वा नित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणेनानुवर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यं अन्यत्र काचित्क इत्याश्रित्य मयट् समाधुः अथवा हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयडिति सूत्रे एव प्रागतार्थे मयट् विकार इति त्वार्षिकार्थेन मेवातः शंकर भगवत्पादोक्तिरवचोवेति शरमयमिति शरदर्भकुटीत्तृण सोमवल्वजशरदादि एकाचो नित्यमिति आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यं वृद्धेति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि काचिद्विधानार्थं तेनैतत्सिद्ध्यत इति भावः एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मृत्छदर्भ

प्यासंख्येन आश्मनमिति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्म
भेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मशब्दान्तीति नान्तमवशिष्यते तथा कल्माषांघ्रिराज्ञो भार्या
यां मदयन्त्यां वासिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्या
भावेऽश्मन्निति नाम भवति तस्यापत्ये आश्मः विकारेऽपि आश्मनमित्येव भवति न
चाश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैवात
त्र ग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचक
स्याप्यश्मन्शब्दस्याश्मनमिति नाविरुध्यति पैष्टीसुरेतिवत् मौञ्जः कार्पासमिति
मुञ्जशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः कृञः पास इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कार्पा
सीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तस्तस्माद्यामनुदात्तादेश्चेत्यञं बाधित्वा विल्वादि
त्वादण् नित्यं वृद्ध इह भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवर्तत इति वृत्तिः

३६४ वादितिवर्त्तमाने यांतानांगुर्वीदीनामि... ऽध्योदात्तः स्या दि... किंचज्वलनेग्रनुस्तेतस्म
हसादेरितिपुच्छ करीरमिति क्रिरतेरीरन्नितिस्वरेणाक. रीरशब्दोयमाद्युदात्तः रुष्ट
ष्यामीवन् स्पृदष्यांकिंच्छपर्वववाढीरीषशब्दोप्याद्युदात्तः विकंकतपलासपवासश
वाः ग्रामादीनांचेत्याद्युदात्ताः षित्वान्डीषिति टित्वान्डीविति तुमाधवः मयद्वैतयोः
भाषायांकिंरवादिरोदूयइतिवृत्तिकारः ननुमयटोवैकल्पिकत्वात्सिद्धमितिचेद
त्राऽऽहुः वेदेवद्ध्वचः परस्यमयटोसंयांतरपरत्वमेवातितात्पर्यग्रहणार्थ... मेवेदंघ
चस्ह्दुदसीतिस्त्र नस्यद्यचएवेतितनियमार्थत्वेयद्यपीदंगतार्थंतथापिद्व्यच्छन्दसे ८५
वेतिविपरीतनियमशंकानिरत्यर्थंभाषाग्रहणमेकृतमिति ग्रन्धिकारादेव वि का
रावयवयोर्लीनेएतयोरितिव... चनं येविशेषप्रत्ययाःप्राणिरजतादिम्योऽञीत्ये
वमादयस्तद्विषयेपियथास्यादित्येवमर्थंवा.योतमयंलोहमयंइहाविकाराव
यवाभ्यांसद्धत्वेकेग्रमहाछाहनयोरिति संवध्यतेसमासानिर्दे.शादतोय ३६४

पिप्पलशब्दस्तु लघावंत इत्यनेनाद्युदात्तः बिल्वादिभ्योऽण्। अञ्मयटोरपवादः
बिल्व व्रीहि कांड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेणवादयो बिल्वादयः त्रपुजतुनोः
बिल्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवर्तनाद्दारु अण्स्यादिति ओरञ् इत्यस्यायमपवादः अप्रा
ण्यादित्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह विकारे इति त्रापुषमिति त्रपुणो विकारः एवं
जतुनो विकारे जातुषं ओरञ् अनुदात्तादेरन्यादिहोदाहरणं दैवदारवमिति देवदारुभद्र
दारुशब्दौ पितद्रार्वादीनामित्याद्युदात्तौ दाधित्थमिति दधि तिष्ठतीति सुपिस्थ इति कः उ
दि ५ पपदसमासः पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥
एवं कपित्थेऽपि वोध्यं पलाशादिभ्यो वा उभयत्रविभाषेयं पलाश खदिर शिंशपा स्पं
दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते करीर शिरीष विकंकत पलास यवासशब्दाना
मप्राप्ते विधानात् पालाशमिति पलाशशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः खदिरशब्दोऽ
जिरशिशिरेत्यादौ किरच प्रत्ययांतो निपातितः शिंशिपाशब्दो अघ्न्यादित्वेप्राप्ति

३६२ कास्वेषांमेचुनीकेत्यादिविग्रहः इहकुन्तास्त्रकुशिकाचेति द्वयोरेवमेचुनिकायांशुनीतिनाग्र
हः कार्यः फलनिलुगितिसूत्रेकैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकंप्रसंगादुदाहृत्यबहुवचनां
तद्वंद्वाद्वुनोव्याख्यातत्वादिति संघाकरदर्वस्य वुञोपवादः घोषग्रहणमिति एवंचप्र
हृतपक्षिरसः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपिनप्रवर्तते ॥
गार्ग्यइति आपत्यस्येतियलोपः यद्यप्यंकलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धंकलंकांकोलां
छनंचचिह्नं लक्ष्मचलक्षणमित्यमरस्तथापिइह पद्ग्रहणसामर्थ्यादिहविशेषपरते
त्याह परंपरासंबंधइति यथागवादिभ्युनिष्टः स्वामिनागोद्वारासंबंधः साक्षादिति
यथा त्वैदन्नांविद्याघोषआभीरस्थानंगोत्वंडीवर्थेपुंवद्भावनिषेधार्थंचवैदीविद्याप
वि३ स्यवैदीघोषः विदर्नामसाधारणीयाविद्यातत्त्वानित्यर्थः छंदोगौक्थिकसंबादयोनि
वृत्ताः एभ्योऽन्यः स्यात्तत्सेदमित्यर्थेचरणशब्देभ्योवुञोपवादः नटान्त्र्योत्सर्गिक
स्याणः धर्माम्नाययोर्नेह छंदोगंकुलमित्यादिनदंडतस्येदमित्यनुवर्तते नेबुशि
३६

ल्लुक् प्रसक्तिरिति चेदत्राहुः तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतत्स्यमतो हलादेरपि
लुग्भवतीति अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् तथा च द्वयो रथयोरंगानीति वि
ग्रहे द्विरथानीति प्रयोगः सुस्य इति यत्र प्रवृत्तिदन्त पूर्वस्य यतोपवादः यत्रामिति यते
त्यनेनेति विग्रहे दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् रथादित्येव संबध्यत इत्याह अश्वरथस्येद
मिति अश्वयुक्तो रथो अश्वरथ स्तस्यांगानीत्यर्थः यत्राद्यर्द्धु अणोपवादः वार्त्तिक
माह यत्राद्वा द्वय इति इह यत्रे त्यर्थग्रहणाइतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमे
वशरणम् द्वंद्वाद्वुन् अणोपवादः द्वंद्वेतु परत्वाद्बाधते काकोलूकिकेति॥
काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः॥ वुन्नंतं स्त्रियां वैरमैथुनिकादिष्विति स्त्र्यधिका
रे अमरः कुत्सकुशिकिकेति कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबंध
इत्यर्थः मिथुनं हि दंपती तस्य कर्म क्रिया निष्पादनं मनोज्ञादित्वाद्वु
ञ् वुजंतं च स्त्रियां स्वभावात् अत्र वदंति कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशि

रेस्त्रक्तौ न्व अमरकोपमाह नैगमस्स्रा दिवत्रः वज्राकौंनौ अस्मादिजिः कितस्पात्तस्त्रहिम्येति संप्र
सारणं भ नः भ्रम भरणे अस्मादिजिः कितस्पात धातोरुकारं ताद्देशाधजसुमोरुणेबहमा
षेणेऋसुरेपस्त्वं विप्रथुमीमिति मंत्रे जसुरयश्च जातीयेतिनीवायमानं जसुरित्रपन मिसत्र जसुरि
रुविनत्रपेन्कनाम्भसेन प्रहिणामिवेति तत्स्यवाजीसहूरिकृतावितिमंत्रेसक्तरिःसहनत्रीलड
तिवेद भाष्यं सुसुपूर्णत्र अभिषंगेषु मिश्रणेष्वाष्ट्रहन्नवसव नं त्वधरेसनं सोमनिर्दलेनेपि चे
ति मेदिनी यवनो म्लेच्छविशेषः रवणः शब्दने स्वरे इति च मेदिनी रवणः कोकिलद्दस्मकोवरेण
हयभेदः टापि नुवणा नदी वरणास्तिक्तश्चाकेपि शाकारे वरुणं हृनावितिविस्मः वरुणेयव
रुणः सेतुस्तिक्तः शाकः कुमारकाश्च समरः अपि: ग्रमृडङ्म्यो भीजिका वाचीत्वितिरसन्नास्वा
दने चौरादिकः नृनो नंह्यादित्वमल्युः म्ना सश्चयेतियुच्चार सेस्या स्वादयती निरसनारसनं स्वद
नेध्वनो जिह्वायां तु न पुंसि स्याज्जिस्वायां रसना स्त्रियामिति मेदिनी कांची वाची नालयत्रा
कारवात जिकावाचीदं स्यसकारवातिस्थिषावसथा भूरिश्रयोगा भिप्रायेणेताका बलात्तस्क

वालव्यजनाकारवान्नरसनाङ्गांच्छेपि कांचीं आजिकायांच तथा दंत्यसकाम वानरसनाच्छाड्छेप्यर्थे
ह्ययेवोध्यः तथाहिताल्लनमा ग्रपिदंस्या ग्रह्ने वलंवरस्कूकरा: रसनापिच जिकाया मितिविश्व
कोषाकुंकायामुनयंसाक रसनं निस्वस्वने स्वादेरसनाकांचिकृयोरिसजयधररास्विकोषाभ्यां
॥ ७९॥ कोच्यामप्युभयंसाक्षरएवंचा पोरस्केतिसूत्रे अप्रत्यया प्तौ ग्रग्ने ज्वनेइति धातुद्वय मपियाह्यं
रसत्र्यास्वादनेरसस्पर्शे इति धातुभ्यां तुवकुलमन्यत्रापी सतु पदमेव वक्ष्यमाणो युचूतेन्नसर्वे
त्रावयवार्थानुगमो यिसूपपादइत्साकः ऊँदेः ऊँदीक्लेदने भ्रस्मात यत्युच्वरनंनन्स्त्रियां भक्तेव
लायामोदनीस्त्रियामितिमेदिनी गमेः गम्लृगतौ नमो तस्मिं नगनमिसमरः वकुलं सप्तट्र
वणोङ्ह्वदीर्ता नीरेच्यमिति निघेनारच्छे स्त्रियामिति मेदिनी रेच्चनास्तकका कारेगोपितः त्वर
योषितोः रोचनः कल्लनधूपाल्मस्या पुंसि स्पाड्रेचकेत्रिषुषितिच चदिग्राह्लादने चंद्रस्लनमल
योद्रवेचंदनककपिभेदेस्यात्रदीभेदेतु चन्दनोद्दीतिविश्वः चंदनीतुनदीभिद्दि चंदनोस्त्रीमला
यतेमइकाल्स्या नपुंसकमितिमेदिनी भइकालीश्रोषधिविशेषः भइकालीतुगंधोल्सा ॥१९॥:

॥राम जी॥: सिद्धः चिक्कस्तु वइ स्येवयोगविभागः अत्रार्थः कुइति दिक्ष्वतराप्यैः कुड्दिति तेन स्तुक स्त्कचौस्क
न्तुः इत्यादिगुणेण नतस्तु विस्तारे वृद्धिसंघातग्रहणं न दाह्यश्लेष्मा इति स्त्रियां तु त्वः गस्रगद्रेतस्य मरः
ग्लानुदि गलेर्हर्षकृत्ययेणु द्विरलोर्ज्जोमिगांकः कला निधिरित्यमरः स्त्रियां नो स्मरणी स्तरीरीति चु
ग्लौकरोतीति अत्र ग्लोः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः अव्ययत्वान्त सुपोलुक् त्वन्त एवेति तेनो ग्लौ
॥१८॥: नीगौरित्यादीनां नाव्यय त्वमिति भावः एते एत्रादानेरा इति रापाहलिस्यावरः स्मृतः पावकः
तीक्ष्णः राः सुं स्मिस्वलीति तया शिखिमेदिनीरस्तीः हेणादहन्नेराः स्क सुवर्णेन लदेश्वने रिति हेमद्रु इः ग
मेः गम्लगतेर्गोनोरिति गोः केरविजकमाह गोम्नीदिस इत्यादिगोः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चंद्रे पुमा
न भवेत् अर्जुने नेत्रे दिग्बाणभूवाग्वारिषु गौ मतेत्यमरः इति गोरसीति कुनदी प्रोद्योतं भेदेवाश्र
स्यामिति द्यौः अनेकस्र अत्र सु अनवस्थाने गमल गतौ अयेगूः सेवकः रमेः दमुउपशमे द्वित्वाहिको
पेदोः दोषतस्येति स्त्री हर्षप्रयोगा पुंस्त्वंक कुहे षणी इति भाष्यप्रयोगा नपुंसकत्वं दोर्दोषा
च तु नो वाहुरिति धनंजयकोशः स्त्रीलिंगेप्यय मित्यादि प्रयोगे वक्ष्यपचितं पणः पणव्यवहा ॥१८॥

निप्राङ्भ्यो विरोहितम् इति प्रकृतादिष्वादितिरोहितम् एवं वदन न तसः महेः मह पूजायां कुत्तस्वामिं इमाप

नःसाक्षिति मूत्रेमाहितीयः पूजनीयः इति वदन्भाष्यं किंबचिव चपरिभाषणे प्रच्छी सायांक्षित्नः

सेवायां मुगतौ खुरुः गतौ घुरुः गतौ भ्रू गतोसोत्रः वागिति वचिस्वपीति संप्रसारणे भावः छुती ति

प्राहूग्रहिज्येति संप्रसारणाभावः श्रोः श्रु इति पः श्रुधाति घत्वं जग्धश्च [illegible] रिति

हस्कारादिति [illegible] न भवति [illegible] संयोगयकारस्य [illegible] व्याख्यानात [illegible] दिकारान्तमिति पहेतु

यद्य पिडीषः शान्तिरस्तितन घापि इकारग्रहणसामर्थ्यात केवलस्य कारस्य ग्रहणं दिकारान्तपक्ष

[illegible] स्मृतत्वाद् [illegible] विपश्च [illegible] भाभास्त्री [illegible] लघुमे

[illegible] त्रिवर्गसंपत्ति विधोपकरणेषु च विभूतौ च मतौ च स्त्री इति मेदिनी [illegible] स्यादिम

[illegible] पि मेदिनी [illegible] स्मात् क्विप् प्रधानो [illegible] आपः स्त्री भूम्नि [illegible] वा

रि [illegible] नाद नयोरस्मात् क्विप् प्रधानो [illegible] दीर्घः [illegible] वा [illegible] न स्त

वः कः स्कगतौ स्रुवोयज्ञपात्रविशेषः [illegible] मि जिह्म [illegible] जुहोति सादे

नस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषायाअनुपस्थानात्सम्प्रति कुंभंकरो
ति कर्म्मिसादाव समर्थादपि धातोरण्प्रत्ययः स्युरिति चेदत्राह कुंभाद्युप पदे विधी
१९ यमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधित्वात्समर्थे परिभाषोपस्थानेनोक्तदोषः उपपाद्वा ना३
रितं पदं सुप पदं पदं च सुप् ङिउ तमिति अणे वोक्तेस्यादिति कावाम स्वकापवादइ
ति आतोनुपसर्गेइति पाणिनिर्वै अस्य स्वर्यकायइस्यादिके मवे गोरादे चइस्यात्वे
आतोयुगितियुक मसृ मा नेमेङ् अणिदाने अनयोरहयुह णंनातुमाभेइ त
स्यस्यत्र कर्म्मिकत्वात्र कविधानस्य फलमाह आतोलोपइति पाणिनिरमितिपा
णिनिवायतइति ङेङ् पास्तनेणासंदायइति आणिन्युक प्रसारणिमइति प्रसार
णमिति संप्रसारणम् [illegible] यर्पाय जिनातीतिज्याव्ये महानोज्यादिम
इतिन्याप्रसंपेय हिज्यापाति संप्रसारणोपूर्वरूपेहलइति दीर्घो घा दपामितिज्कस्वः
ब्रह्मज्यइति छ त्वसामर्थ्यादस्यापि टेल्लोपः श्वैणके हिसतिकि त्वात्संप्रसा १९

तानजिहीतेइति ओहाङ्गतौ अस्मान्नाम्नि इति अभ्यासस्येत्वं पुरस्त्वः पंचमीस्थानेष्व
त्सयेनजसत्रोः सुपीतिपञ्चलक्षत इतिभयः सहचारात् णाहि पांक्ति यांपुनः पुरस्तु
भवतिसतत्रऽ येणकोत्रालंसभेतेनेनसङ्करयिपं सुडुकरोतितात्रवुनयस्तत्व वजोश्णा
पिडुष्टंकरोतितत्रनेतिभावः ...शिखि... धात्वर्थे नमत्वरीः साचुमयोक्तः धर्मो
नेपसयार्थः कर्तारिक इति कर्तृधिविधानादिसारस्येनाह ... वृत्तिविषयार्थे स्या
दिजीवतादिति जीवनंनव नृयादिसर्थः जीवक इति द्वितीयां तु ... त्रिषु
नैष्वति निषेधात्स्यस्यादितिइत्याभावः जीविका कर्मण्यण उपपदसमास इति
तत्रोपपदमितिकर्मादिवाच्यकुंभादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायामुपपदमतिङि
तिसमास इत्यर्थः कुंभकार इति ... कर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठ्यं कुम्भस्य कर्ता
इस्मकारः ... समासः ... विकल्पा मितिपदसंस्कार ... धर ... धुरः गंगा
याः धर इतिकर्मणि या षष्ठी तदंते न समास इति ... विधीयमा

१९ दिश्यंते खवंचग हव्याशो वेस्म नि मुखे दारेषु वैपचारिक इ स र्घः क्रोडेरम व वैयंगह
ह्योष्टायमहृचौ दिक्वाङ्गयलिंगः तत्र नपुंसकलिंगोऽभिधेयवच्च नपुंलिंगस्तु
बहुवचनांतः एव व्यूहाः पुंसि च भूम्न्येव समरोकोरितिशिलिनिपुन स्वेवेणसाहस्चर्या
तु शिल्पिनीसपिअसयाघस्य विद्वेषं नत्पपरमिसाहतनइति कर्तरीति भाष्यम
तौलीति तथा च षष्ठे स्वकरजनरः स्तूपसंख्यानमितिवार्त्तिकं भस्या ख्यां नुम्भाष्यकु
तोमंर जनं रजः सु किस्वा त्विसिदं कितन एवैते ओसादिकाइतितन्नवेस्मरग्राहरज
कइतिकुनविल्वी तिक्कुनरजनमितिरजेः क्युन्त्रितिकुनरजनइति भूवाद्ये मेषां किदितस
मुनप्स सयइसादिगस्यैकाननयामारभ्य हयोर्ष विश्रूषेपिगे ग्राहस्सयमे वेहम्यधातेन
नेगाङ्गतावितियकन प्रसयो हि गाय स र्थविषयमेव शिल्पिन्नामाभिधातुमनर्थ इ
साधीयसोनाहनामतेरिति तिपपुस्थ्नेयोगइ इति विभागकृत्रवा सेवानु वृत्तस्पष्टः गायनः
तिक्ष्णातोयुकं जहासुदकोमतिविरकादधिकं वर्द्धमानात् भाववाणिनिति भावाः पदार्थाः १९

सुसंस्तुइतिनात्सर्वंपक्षिस्वामरणेनितिहदहुतः नत्वात्कुरंनयाम्चयुज्यते ऽनाप्नवावः
किमर्हकरापिवक्तुंविशेषः परमस्तितॊषद्द्तिनैषधादेरमरोप्याहवचनेस्थितत्वा
प्रयइतिपरिष्टुमतंत्रिपनस्मरणोनेः गृहलेस्यात्तगहिहृदोरविति सामान्याविहितम
पवाधित्वात् शर्वाङ्ग संगातेर्विशेषविहितात्तएवस्यात तथात्वाम्नवइतिरूपंनस्या
क्किंत्वाम्नवइतिस्यादितिदिक्‌लेहः श्लेषइतिसृपधइतिक्सप्रत्ययेगुणेनस्यादि
तिभावः दुनोतेइतिदुदुउपतापेइस्मात् खनतेरितिडगताविस्मात्तदवइतिदव
दाप्तिवनारण्यवन्त्री इत्यमरः कानिकेतिभाष्यत्वेत्तवार्तिकंनास्तीतितन्मतेभावः
यत्सेऽसाधरीत्यात्तत्राहभाष्यमतेत्विति गेहकः गहइतिप्रत्यर्थस्यकत्वं तुविशेष
१२ एंनोपस्थहयतिनासंयुक्तेस्यइतिनिर्देशात्प्रमितेसाहगेहकार्यमितिएतत्तत्वंदु
ग्राकस्मकर्तुंदृष्टव्यहृतगइतिभवादिशुपधलक्षणेकप्रत्ययेकृते गृहत्वात्क्षसंघःना
तस्यादितिभवतिहितात्स्वर्थत्वाव्रेशमंचाकोशंतीसादौमंचवत्रोइनपुत्रवा अपि

रंतराले स्थित्वा निष्क्राष्टा निःसरणः तदाकाराणि दत्तानि तत्साहचर्यादत्ता स्त्वान विंदति लभत
इत्यर्थैकमेणपणेनावाधनायेदं ददातिदधासोर्विभाषारदः स्थइत्यनेनपरेनुहासादिमइति
शसुःश्नाविति हि त्वेत्र पिसार्वधातुकस्यडेः त्वादातोलोपइत्यालोपः वक्ष्यमाणात्इति
॥२७॥ रूपाख्यधेतिएतत्प्रत्यये आंतोयुक्तिदायःधायःप्रदः प्रधइति आत्मनेपावपसर्गेइतिकः स्था
स्तत्तु ददानेदधधारणे ओं प्यामश्चिदर्दोरधइति मिळदाधाघ्वा आदंतेल्रक्षणेणप्रत्य
ये दायोधायइत्यपितत्प्रत्येवंसार्थमिति चेत संसारा र्थमिदंसंसाप्रदः ओदधः इति
निवृत्तंत्थाराद्देनुपसर्गग्रहणात् एवं च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृ
त्तंतदाह विस्पष्टमिति स्पष्टस्तेतुपेटः गतोविस्पस्य आत्वरूपा आत इति श्लेषः नतु श्री
डोयणादेरोनापि च्चत्ते: अक्षुष्टांतानां दापतिप्रसक्तीनानाप्रकारस्तानां वाशब्देलेषा
णग्रहणंचास्यानादिति भावः कंवाधितुमिति अन्यथातश्चोपसर्गइतिविशेष
विहितः कः सामान्यविहितस्यएतस्यवाधकःस्यादिस्यर्थः स्फागतोयाचानुतस्येश्रा। ॥२७॥

उपसर्गा इति किंचिरस्तुकृतोयं तित इह रुनामस्तं मतं तत्र यान्त्रूश्रीहर्षैः फत्वा निधूमस्य धया
नधूमस्खा निति निष्प्रूयतेचयदापन्नूपःपन्नूपतेरुक्म वृक्षेइतित्रनुपसर्गान्तालिंपविंदद
हस्तिंपविंदइतिभा विनाम्मुमागमासमुमकोनिर्दिष्टेतेनत्वाभावेस्येव विशेषहतांनतु
५४ मताषष्ठिकानां धारयइति धञन्तधारणे धञ् त्रवस्थानेरूपं तयोर्द्वयोरपियहणं त्रघक
घंनमस्य मतोनतरधारयिष्णतेइतिश्रीहर्षैः परत्वात्क्विप्स्वधातोश्चिवकर्मण्युपपदात्मा
वं नयाचवार्त्तिकं त्रंकुरादूनुपपदात्कर्मोपपदोविभक्तिविधेनेतिसस्कर्मणः त्रो
षत्वविकल्पयामेणोऽव्ययाम्नायेकृतेम्नोपपष्यतेनसमासोभविष्यतिएतेनगगा
धरभूधरत्रधरादयोव्याख्याताः पारयइतिपारकर्मसमाप्तौचुरादिरूपं तः रूपाल
नघूरणयोरितिवाहेतुमण्यंतः वेदयइतिविदचेतनाख्याननादिषुचुरादिः ज्ञाना
ध्रष्णीनाममन्मोवादेरूपंतः इहतदाहरणेबुलिपिविदिभ्योञ्चुरादिभ्यःप्रशंसुचा
दीनामितित्तुमधायीदिमस्कत्वापूरणायादेशोरविंदमितिचक्रस्यनामैन्नेम्पो

रंभेरेसादिज्ञारं विभक्तिष्वाने पचतीति विग्रहः श्वपाकोपीति कर्मण्युपपदे पिष्कुर्नवती
तिभावः चेक्रिय इति संयोगादिपूर्वकत्वादेरनेकाचइति नियमात्रलोलुव इति इहसु
१६ वभावादोः सुपीति यणेनेति अग्निचित्क्विष्क धात्वसुवः मरीमृज इति रीगः उपधस्यचे
तिरीगागमः हलादिशेषश्च नेतिसानितुहन्ता द्विरुक्ते आगमस्य आदेशस्यचवा वे
नेषो नास्तीसोच्चा भासस्येस्येवद्भूयादितिभावः पारेशिक्षुशितिरोरनिदीतिलोप
हिप्रत्ययलक्षणन्यायेनमाद्भूपरहस्वोपधावृद्धिः स्यादितिभावः इहापिपूर्ववत्
न् क्रुस्वहलादिशेषयोरभावः गुणेधश्कसूपधायस्ससः ज्ञाग्रवबोधनेखींभत
पर्येणेकुर्विद्येषणमितरेतरयोगद्वंद्वत्यनपंचमेपकवर्गाच्चेने कृत्रयश्चस्यधात्वं
तुकरणं विनप्रकृतिवदनुकरणं मित्यभिसर्गनिदेशणहनंस्कृतोरीति इत्वसमाहार
द्वंद्वेतुनपुंसकत्वंस्वेत्येस इति इत्वं नस्यात् ज्ञ इति जानातीति ज्ञः आतो लोपइटिचे
सोलोपः पाघ्राध्मापापानेपास्वरणइस्ययंतुनगरसूत्रेतुगितकरणत्वात इहमे । १६

तिभियोहेतुभयेषुकर्याहीतिणित्वाडपधात्रृद्धिः स्यादीति आतोयुक्कुमंत्रीतिचुरादिःस्व दे४
पाद्यान्तुमूणेरनिटीतिणिलोपः विभयीतिविभवंधनेधात्वादेरितिषस्यसत्वे ओदेतूस्वस
ययोरितिप्रान्तस्यषत्वस्यसात्पदाद्योरितिनिषेधाद्राहुश्चषत्वमपीतिनिपातनान्नदि
सनूषत्वे ते परिविनिभ्यइतिसस्ते सितसयेतिक्रांताऊं नसिन्वेनेयहणात् णिन्वंनसि
नोतेनिपातनंविनाषत्वं डलोभमितिभावः जैरभेरसादिजारंविभतिपक्वानूपचतीति
विग्रहः पक्वापाकोयातिकर्मणिपरस्मैपदेभवतीतिभावः चैक्रियइति संयोगइत्पूर्व
कस्वात्तंसनिनुहत्तादिदेशे [illegible] आगमस्य ओदेतूस्यचूवादेशोनास्तीत्याचा
भ्नाससम्यसवत्तूयादितिभावः पाटेर्णिलुगितिलेरनिटीतिणिलोपः विभयेतिविभवं
धनेधात्वादेरितिषस्यसत्वे ओदेतूस्वसपयोरितिप्रान्तस्यषत्वस्यसात्पदाद्योरितिनि
षेधाद्राह [illegible] षत्वमपीतिनिपातनादित्यनुषज्यते परिनिविभ्यइतिसस्ते सितसयेति
क्रांताजतसिनोतेर्ग्रहणात् णिन्वंतसिनोतेर्निपातनंविनाषत्वं डलोभमितिभावः जा

स्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावस्तथा च द्वि कल्पाहस्य क्रमः परस्मैपदा
त्मनेपदोभयथा त्रिविषयत्वान्निषेधो नेति भावः संजिगमिषतेति संपूर्वात्स्या मेः स
॥श्पु॥ः नयङ्क्तोरिति द्वित्वं हलादिः शेषः सन्यतः इत्यभ्यासस्य इत्वं स्मार्थं धातुकं स्येति सन
इट् एत्वं सनंतत्वात्तत्र च पुनरिट् श्रन्नलोपस्येति प्राप्ताच्चात् न धातुलोप इति सूत्रे इक
तु५ हूस्वत्वे वृद्धिनिषेधः पापच्यूकस्मुकं तत्र न यङ्ं ते चगहलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नइ
डः प्राप्त्यभावात् ननु पडि लुगंत पापाच्चकस्य माभिप्रायेण तयोः कं तत्र हि ग्र का
रविशिष्टस्यैवं यङो लुगिति सर्वसंमतत्वेन स्थानिव ज्ञावादिति चेन्नैवमए भा०वा५
वं तर्हि भ्यार्द्ध धातुकस्य धात्ववयवस्तेनाप निमित्तत्वाभावे न यङः लुगंतेन धातु
लोपेति निषेधस्य प्रसक्तेरभावात् नेदिधहिं हुनीति पूर्वपमासेन आद्यः पसिकं स
स्मधमते नंधारेसु रिसादिमिथ्यातरूपनरूति मध्यदे संस्तदयतीति विग्रहः मद
भहरणे इत्यादि सदमोक मलिप्यारितिआत्मनेपदाद्दिपागतानलुः विनी ष्णाड़ १५

तिङ्लोपनार्थमत्र । तितुत्रेति सूत्रेण तन्नात् चोक्षमेयो यदिहणं तेन नेकोपधस्य रसेनानद्धितेनञ्जु ग्रहणान्मि:
सैते सिद्धमि सञ्ज्ञः वीरीति नेड्हे कस्यात्त्व प्रे तितनक्षुत्वादयस्क वोट माडूस्त्रेषाप्नु:
या: रधितेरपारिमाप्रेवतिवेट् स्नेतिः स्नेवलिटीति निषेधाप्रहृत्तावपिरधीस्नेनन स्त्रूच
परत्वाभावान्नुम सस्तुक्ते ति टम स्नो पुंगोऽसस्मात् चेम सजीति नुमश्चं सात्मवेः स्को
रितिसलोपः क्रेसपकुं त्वे चत्वे स्नेनुत्स्वाप्रयमास चमोर्विहनासमवाप्रेपोईयोः
संयोगइति पर्जेन्नुमागमः स्यात् परत्वे पिस्कोरिति सलोपो भवस्येवेति ह्रेयम
नंर्थेति रधादि त्वाभावपक्षेनुम नेध्वेति मस्त्येषारिति धः मकारस्य जश्त्व
त्नमेप्रवेति नुम नु नमवसत्वोस्य नुवर्त्तेनात् स्नुलिनेति सनि स्नुलि स्नुटि वसा
नेतिवचनात् योगविभागो नेति हं स्नस्नुटो वकुत्नमिति सूत्रे कृतोवक्तत्नमि सेवा
केरेस्यि तं तथान्वयोगविभागेनैव स सेट् सिद्धेरेसञ्ज्ञः प्रकृतेति जो पाभ्यांस
मर्यामोमि तिक्रमेरात्मने पदविषयता नैनन्नभावे विषयपरमुद्र इति तद

चन्मात्क्वान्तेर्यश्चाग्नेव चनं सामान्यामितिकर्मणि षष्ठी इत्यादीतिप्रवक्तीतिप्रवचनीयोगु
रुः स्वाध्यायस्य प्रवचनीयो गुरुर्गुणा स्वाध्यायः उपस्था नीयः शिष्या गुरोः उपस्था
२४ नीयो गुरुः शिष्यण आ यतेजन्मः जन्यमनेनेन च आप्लवतेनृगाज्ञावः एपत्य आ
ज्ञामनेनेन्नवाङ्कि लिङ् चवेदन्यान्यामितिवहुप्राप्तणङ् इत्यस्मात्तव्यः तुस्यहोत्र इ हूनिड
वृ[illegible]रीति ५ लेऽपक्षत्वोरितिषद्वेधुनो तुत्वेदेदलोपः सहिर्वहोरित्यवर्णस्यो इत्युत्वढलोपे
कर्तव्ये इत्वमसिद्धमिति नाश्वत्वं च आप्लयाभिङ्त्वात् वाधामान्धितिकृत्सान्ना
मितिशेषः हासोमिति रितिक्रस्याकुक्ष्यकचकारो क्त्रिरित्यर्थः इत्रित्तस्य क्रिया
एलुन्तवत्वोणकारोन्न्यर्थः लकारो नितीतिस्वराघात् चकारः तुरिः मे यस्यु
तुकः छंदसी सांदोसामान्यग्रहणे विधानार्थः चितइसं नोदात्तार्थस्तु न भवति आ
हृदुन्तमेव सनेनैव सिद्धत्वं चाह त्रितिसुत्रेण तत्र चो स्थग्रहणं विहाय तत्र
सरस्येवस्तुवच्च मि सके अन्येतु सामान्यग्रहणे पिकाचिदि [illegible] भवती २४

अभिधेयेऽपरि इति वचनात्। चिनोतेरपरस्य पादेऽह्नायो संपूर्वस्य वहे स्त संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपा
तनादिति भावः। चित्याग्निचित्ये इति। चिनोतेः कर्मणि क्यप् यतोऽपवादः। ह्रस्वस्येति तुक्। अस्मा
दित्यनुवर्त्तते तद्धा चित्याग्निचित्येत्यस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्यैतस्य भावार्थे कर्त्तोन अग्नि
वाचकत्वासंभवात्। अग्नेश्चयनं चेयमित्येवं प्राप्ते कोऽत्यभावो नु अग्निचित्या भा
वे यकारप्रत्ययस्तत्र क च निपातनेन तु क्यपि तेऽन्तोदात्तत्वं संभवति क्यपि तु कृते क्य
पः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्यशब्द आद्युदात्तः स्यादिति स्थितम्। ननु वास्तूप
विधिनाकृ सा अपि भविष्यतीत्यत आह स्वाधिकारादृहे मिसादिका स्तुडितिहसि ति
हसनं छान्दसत्वं तु सके भावे तत्र स्तुहू च सनयो विपर्यये भावे इति घञन्तः छान्दि भो तु
मे श्वव इच्छार्थी लिङ्। लोपा विति लोण लिङ्। नमव स्ये वसमानकर्त्तृके घु तु मन् लिङ्।
चेति वचनात् ईषत्स्तोनः अतो युजिति घुं च इत्वं इ घतः ङः सुषिति खलन्तं लिङा
वाधेति चकारेण लिङ् आदीत्यतो लिङ्। नु कृष्यत इति भावः। भक्ष तयोरेवेति वा।

नेति अत्र सर्वा सामिधेनी न ग्राह्या किंतु समीध्यमानवती समिद्धवती चांतरे
ण विहितेषु ऋक्षु प्रमाणात् पृथुपाजा अमर्त्य इत्यादिके वर्त्तते अयं च विशेषो निपातनेन स्फु
२३ टार्थत्वात् लभ्यते तेन न त्वेवं निपातनेना सामिधेनी विशेषवाचकत्वे सामिधेनी ग्रहणं व्य
र्थमिति चेदुच्यते सत्वे सामिधेनी ग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थं येन धाय्या च सामिधेन्या
मपि ऋक्पूर्त्ते धाय्याः शंसतीति निहितश्रवणे समित्स ऋक्षिप्यते क्रतौ कुंडपाय्य इति कुंडैरुच्या
र्थस्तृतीयांते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत् अस्य च युगागमश्च निपात्यते नन्वत्र एकपदे वनिपा
तनात्प्रकृतत्वात् एवं चोक्ते तु पुकश्चिराक्रनोरिति सिद्धत्वात् पुङ्न निपातनीय इति ना
ध्वमस्तीति चेन्मैवम् निःस्वरस्य संगात् इष्यते तु यतो नावर्ज्यसाद्युदात्तः कृदुत्तरपद
प्रकृतिस्वरः तथा च प्रयुज्यते कुंडपाय्यो क्रतुः रुद्रपाय्य इति सम्पूर्वात् चिनोतेः क्रतावुपसंख्याने नि
पात्यते क्रतौ किं मत्कुंडपाने संचेयः अग्नोपरिचयमिति रिह नच्चलनः किं तर्हि कारणा २३
र्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह स्थलविशेष इति एतेन साधवस्थला वि शेषे

बहुत्वस्यहरणादिति भावः युष्मिन्नण्ड इति युक्तं बंधेनेइति चुन गृह्यते सानुबंधकत्वादि
ति भावः अत्र पुष्प न्नर्तीनाङ्बंक स्वापष्मादास्तु आद्येन द्वंद्वः तेन अस्त्या च्चारांगे इति युक्त
ष्ठसत्न पूर्वनिपातः पांकंः इह व्याघ्रयोरचोपरिस्यनेन रवित्रपि च मांतुपोरडपधादित्य
नेनाथ स्वस्पेयप्राप्ते त्रयमारम्भः त्रिनिसमात्रेपरिद्ध योगस्त हि घृतादावुति प्रसंगस्ततञ्चा
द्रद्विणमिति विच्चे बुरस्मादिवेदुणकुलादेरिति इतिक्षणगने हियो निर्विकल्पते वैद्यकुला
दितत्वतो ग्राहुद्धयामाहे पसाहिति कुमेव्यापार इति नघान्वयमर्थः लोकानायाशीति स्त
द्विषयी भवत्नु यस्मिन्नाति चोरादे सोसम्मतिरिति वस्त्रन्नस्तस्त श्रीति विषयी भवन्नपेस्त्रया
त्राघवासीति खसम्मति सायस्मिन्नु चोरादेन्नास्ति सोऽसंमतिः यहाशीतिसम्पांतर्वि
षयेषु यस्य नास्ती स विरक्तोऽसंपतिः तेन्नैणत्रथेहयमपि गृह्यते पाम्पसानाम्ना चुचवु
षु षट्येषु चत्वारो निपात्यंते मीयते नेनेति माडः करणे ल्पपत्तहविर्बिन्दि वसंति ऐडदक्ष
मेवासापामैद्रंयथा मावासेपामिति विहितो दधिः पयो विक्षेपस्तृपः धायते न्नमनो।

हृन्नम्भवहायेमात्रं विवक्षितं तन्नतु खरविशुद्दस्तभ्भवहायांयेनेनन गोकायचाग्गरिस्यापि भवती
त्याङ्कः भोगपमनम्दितिपा त्नीयमुपभोगंस्वेसर्थः लपिदमिमांचेतिपोरउपधा दि
तिदःऊयादिसस्कन्नात्सुपुवपिरपांतिस्त्वेलपिंग्रहिष्परविलूपित्रयोतिपाणिग्वाग्न
१२ नुक्तं सम्बन्धुपार्थेनिच्च कारणादनेः संग्रहस्सुकृतवान् तत्रैवैषम्यनव्याख्यानंनिर्वि।
जंभाष्ये विरोधः स्पष्टरवेतिवोध्यम् स्वीकार्य इतिकाश्यनेकाच न्यायम्वक्तव्यः चुलुं
पाद्यर्थमिति वार्त्तिकवलात् यथा चुलुंपादिभः न्यायस्वीक्रियतेतद्वदितिभावः तथा
चयुज्यतेनतान संतिनरम्भातितस्कृरः विसर्गोपाजदाभइस्यादि त्वात्यमितिन्या
वरूपकेउपपदेइति व्याख्यानेतुनेदं सिद्धतीतिभावः क्वचित्तु लाघवं ब्रसलादृशान्
मसिद्धसीदोव्यतिरहेवत् द्योतितार्थस्यापिप्रयोगोहरूपतेनवरूपलाव्यसर्व अत्र
उपपदसमासासंभवेपिमयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः न्यासुपदन्यासा
त्यमितिगुणत्रयाभिषकसंयगत्येनतु पुंवस्त्वैश्वर्ययोरितिकस्य स्फुटोसंकल्पमिति १२

कुत्वे लघूपधगुणे च शोक इति रूपं सिद्ध्यति परं तु न निस्पादिनि समिसाद्ध्रातमा॰
निरूप्यावाधितिभावः एवमावरूपकेप्यवरूपभावः आवस्यकं मनीषा दित्वाद्यन्नत्रय
यानां भमोत्र टिलोपः अवरूपया अमिति आवरूपकाधमर्मप्रियोर्लिनिः कुत्सो क्षेति एप
न अवरूपकशोरेडऽधियोत्रेनार्थः ननु प्रयोगार्थः तेनार्थप्रकरणादिरूपेपि तस्मिन्
रूपत्र कुत्वाभावश्च भवति यथा अस्रो च्यानन्वेशो च तत्त्वमिति केचित्तु श्रोचितुमर्हः
श्रोच्याः नश्रो च्याः अश्रो च्या इति भगवगीतास्विदं व्याचक्षते तत्र चिंत्यम् चौर्हिक्स
त्वेपविति एप त्रिच्येगो रित्रित्कुत्वप्रसंगात्स्यो रिति कुत्वनिष्टायामनिड् इति वृत्तिकि
मेत्व समर्पेगचेति दिक्रूपक्रः यजदेवपूजादेरयाचुयाक्वार्षास्चदीर्घेप्रपूर्वो यश्च
परिभाषेत्ते स्वल्कतौ यंश्च विशेष इतिन यो च संस्थ्यामिति वचोऽशाघः संज्ञायामि
तस्याः संगात्रिविधोपयमिति भावः ज्ञापकादिति सरूपत्वात् वा सरूपविधिना एप
इवेदिति अस्यंकनीयमिति भावः वाक्यमिति तिङ् सुवंत चयो वा वाक्यं भोज्यमतम्

दिति चेदमवद्युयं मृलघुमतो भुसंद्धेत्र विभाषाक्कहषोरिसत्रपक्के एपज्ञवतीमिवकुं
कुहलोएपे दि तिसूत्रमपठित्वायषत्वयुगंपत्र्चपक्षेक्रमावस्यादमनतरस्यामितिपठितंमनोर
मायान्तुसूत्रपाठक्रमेणयुगपच्च पक्षेक्रमावसयदमनतरस्यामितिव्याख्यायपक्षात्कुह
११ लोरितिसूत्रंव्यम्भमानंतस्यैवमत्रापिव्याख्यानमिति गञ्जमितिगजेत्रुष्ठेक्कुहलोरिति
एपतिचेजोरितिकुत्वेप्राप्तेऽयं निषेधः कुत्वसारुवेतिउदितोवेतिक्त्वायामिड्विकल्पः
यस्यविभाषेतिनिशयामनिट्त्वादितिभावः विपरीतमिति सूत्रेकारमतेयेचुगलुचु
ग्रन्थुत्ताम्नाक्नदोरितिकुत्वंनभवतिवार्तिककारमतेनानिष्टत्वामिदूत्यत्वेजोरिति
कुत्वंभवतीतिपरस्परविरुद्धमिसंधेः पयोत्तरमितिनयाच्चवार्तिकानुरोधेनकुत्वंस्या
कर्तव्यमितिभावः समाजइतिरङ्गिनक्जगतिरिपएयोरिसस्मात्घञ्जिच्चजोरितिकु
त्वेप्राप्तेयंनिषेधः एवंव्रजेरपिबुवइति उत्तरेन्याङ्केवेनिपूर्वस्यास्यजन्यस्यकुत्वाभा
वोदस्यञ्चवकारोनिपात्यते यनासिद्धइति उच्चसमवायइसस्मात्घञिवजोरिति ११

श्वेतेइस्समरः विभाषा कृकरोतेः क्वप्यश्रोत्रेष्विस्तारूडयधत्वाच्चि संज्ञातेऽयमारंभः एवंवा
हनमितिप्पंतसनेनेसर्थेदीर्घोत्रेसेत्यादिनाभ्यरणेऽनुयुगपायो रितियद्यपितवहागिरयुयु
गशासंगा मितितत्तहितयतापीदंसिध्यतितपापिएपंतआवर्त्तयितुमिदंसूत्रमन्यथाहियो।
रेपायो रितिस्यात्समन्यव्याजः युगपाहस्तीति हिहनाबुदाहृतंतत्तुतस्थितेननसिध्यतिनहिहा।
स्तीयुगंवहतिक्रांतानुसिध्यतियुज्यतेसम्बध्यतेहसौकुधादिनेतिततएवात्रैवेयएमिंत्रं केव
नासंतोतिरिक इन्द्रौसंसामितितेनक्रमावास्यावेति। विहितस्तद्धितोऽजन्तस्य पद्ध पिलिङ्गसे
कर्देशाविकृतस्यानन्यत्वात् यदिनुयस्यस्यतेसदंपापिकं निपातनमिसाधीयेसनदा
यतामुक्ते विकरणेएपदेवनावत्डलभेः अथापिवाजलेनकात्त्वभैतएवमपिएपदं
तमन्तत्वहुविहितस्तद्धितोयदंतामन्नस्यादितिदिक् कृह लोः पं चम्यर्थेषष्ठी कृ इतिकृधातो।
नेग्रहणं किंतु कृवर्णस्य हलासाहचर्यैसस्यकार्यमिति। निर्देशानईदंवंदेसाद्विलिंगा ऋक्
हलोरिसेतदनुवर्त्तमानस्यक्षयोविशेषणंविशेषणेननतदंतविधिस्तदेतदाह कृवर्णान्ता

त्तिरघुः पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे किं पोषणं सेधनमत्र अधिकरणे ल्युट् पुष्यसिध्यौ पोः पर्यायत्वेपि स्व॰
रूपपरत्वात्स्वे द्वंद्वः पुष्यस्तु सिध्यतिष्या स्त्रिषु समाः पापमिति वेत्ति तपो न कल्को धौय्यं च न
कल्कः सुपुरुकस्य तान्येव गावापहतानि कल्क इति भारते दर्शनात् कल्कः पापाश्रये पापे
१० दंभे विट्ठ्यक्रियोरपीति कोशः इति माधवः वृकवृष्णिमिति वृत्तिकृत्तत्तु सूत्रे पाठं क्वयप ञद दि॰४
हरणं तु छंदसेव मत्तस्य नपाति ग्रहः तस्मात्तापि गृह्य लोके विहितिप्रयोगदर्शनाति माधवः यदास्वे
रिणां पूर्वपूर्वग्रहेः क्वयप् स्यात् अवग्रह्य मिति पदस्यावग्रहः क्रियते तस्य दंडग्रह स्क
प्रकृतिभावाद्यणव्ध भावे परस्परमुच्चार सन्निकर्षः यस्य अवग्रह संज्ञा विहिता तस्य ग्रह्य
मिति वृत्तिः यद्यपि यदावयवस्य द्विर्वचनादेः प्रग्रहसंज्ञानन्तु पदस्य तथापि अवयव
धर्मस्य समुदायेपचारो वा धर्मः अवग्रहस्य स्वरूपे शेषा ... स्वादि सुपदा विग्रह
तया तिरूढौ स्वैरी ति स्वेन ईरितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतंत्रः स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः ... पूर्व
स्वस्वैरी स्वच्छंदकारिणीति अनुकंपायामिति ... हस्तकाः पक्षिमृगाः ... स्मकाः १०

रिक इत्यत्रोऽसंज्ञायामिति संज्ञाग्रहणसामर्थ्यात् नार्येस्यत्रस्यांतरेण । पिक्यप्रभवि
ष्यतीत्यत आह तुं सिच्चरिता [illegible] र्थ इति नार्यानामक्षत्रिया इत्यत्रेत्यर्थः तदनुबंधे इति कु
भ्रित्रित्यनेकानुबंधत्वात् विभेर्वोः क्यपोऽप्रसंग इति भावः सजे विभाषाकृ इत्यधत्वा
न्निसंस्कारापिशोन्नस्य समासः सजोः यथासंख्यं नेह विवक्षितं तेन रक्तं रागादिति लिंगादिति ति ४
के यदहरदत्तादि मिलकं तदालोच्याह चसज सचेसादि द्विति क्ववस्य कुत्वं घितित्यपति एपति ५
च ऊस्य कुत्वमिति विवेकः । न्यंकुरिति क्षसार इत्यन्यंकुरं कुत्सांवररोहिषाड् इत्यमरः
राजसूयसूय इति राजा नेकी एं तीस्यादौ तस्या [illegible] दर्शनादिति भावः शुञ् अभिषवस्य सस्य
कस्यात्वादाह निपातनाद्दीर्घ इति निपातनं च रुद्र्यर्थमपि तेन गोद्यपक्षे ज्ञमत्वमे धा
दौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसंग उत्वमिति तत्सरपरत्वाद्धलि चे इति दीर्घ इ
ति भावः । निसंबत्यविति तेन वदः सुपि क्यप् इति यस्य सयोने इति भावः मिहाक्ष्योक्यवि
ति कर्तरीति । शेषः अच्च इति तोयदागमनं इत्यो नित्ययोनामशेषपसहा विवे [illegible] इति ।

न्तरंगं ह्रस्वकारस्य लोकयामेह। विधानाद्बहिरंगं तद्याचांतरंगस्य। स्वस्य बाधनाय अन्यलेवे
णो द्वितीयविधिः ह्रस्वकारविधिरावश्यक इति। इचेति दीर्घे भिन्नावरणं कृतमिति दीर्घस्य
वहुणस्य न्याय्य कृत स्वयमागमायः इत्वमंतरंगं परं निमित्तमनपेक्ष्य विधानात्
१ क्यप्संनियोगशिष्टं हि तत्त्वाः। त्वंतु बहिरंगे य इति परसप्तम्याश्रयणात्। एवं च हृ
स्वेन भ्रात्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घो न प्रवर्तनीयः। ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति
तदनुरोधेन येऽपि परसप्तम्याश्रयणमपि युक्तमिति। स्यादेतत्। ह्रस्वेति ह्रस्वादे
शाभ्युपगमो पि तस्यादेशस्य पूर्वेण सह ऋकारादुणेन तस्या सिद्धतया ह्रस्वस्यापि
नीति तु कस्मात्। पत्वं तु केशरसिद्ध इति पूर्वेति तु किंच कर्तव्ये एकादेशशास्त्रस्य त्र
सिद्धत्वस्वीकारात्। अतो दीर्घेपि न विधेयमिति चेत् मैवं परांतपदे घोषादेशो सिद्धे
न न्यासोपादिति सिद्धान्तात्। ... अवान्तरस्य सिद्धतया ह्रस्वे १
चेति ह्रस्वाश्रयो निसत्यकस्मात्। इष्यते तु दीर्घो सार्वत्रिक इति वैकल्पिक इति

रितिभावः आ॒उ॰पूर्वोदंते रिति नुनुएपत्से वन लोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न कुत्वस
संज्ञात्रित्वस्य संज्ञात्वात् तस्मात् कथं तत्र एव श्राज्मत्राः नन्वेवमप्यूहः प्राप्नोतीति न चेष्टा
पत्तिः आज्याकिमासीदिस्यादेपदकारेस्तु दकरणादिति चेन्न अत्र भाष्ये न लक्षणे
न पदकारानुवर्त्ती स्पदकारे स्फ लक्षणमनुवर्त्स्यमिति स समप्यवांतस्पदत्वे स्फ विजे
पूर्वैर्भिरिस्मादाविव संप्रदायानुरोधेन क्वचित् स्वयमूहो न क्रियते इत्यादि तदाश्रयः
स्तोपितृस्तोस्त्रिवति स्तुपस मध्ये तृती हिंसाग्रन्थनयोः कल्पमिति स्तोपेले। त्वसा
सिद्धत्वात् हल्व संयोगः सावर्ण्ये विधानाच्च स्कड पथ त्वं ज्ञत्वः सुप्प इति दीर्घप
वृत्तः स्वत्र कृत स्वयमान्नायः दीर्घनिर्देशः इह निषम्लेषाघ्यस्तत्र द्वितीयइकारेण
विषावेसा त्ववाप्नाद्यीः अन्यथा गो विभाषेसस्पावकाशः स्वायतेइ त्वस्यावका
शाय स्मिन्मरे ग्रात्वं नास्ति ग्रात्वपक्षे तुत्व भयप संज्ञे परत्वादेतत्संज्ञात्वाच्च ग्रात्वं
सान्त्ये विभाषेस्यच हिये इति विषय सप्तमी तथा च यकारादेवुत्रिस्य एव ग्रात्वमं

मेकत्वात्तयोरेवरूपो नेति भावेक्तस्य प्रसयसिद्धौ भावग्रहणस्य वैयर्थ्यमित्याशंकायां भावः ग्रह
णमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्थितं तज्ज्ञाप्यस्वारस्यमाहित्याह कर्मणीति सुप्यनुप
ठ सर्ग इति सुपि किं हनस्तोऽचिण्णलोः घातः अनुपसर्गे किं प्रघातः भावे घञ् एतिस्त्रिण
भय इति सुप्यनुपसर्गे भावे इत्ति च निहन्तमिति भावः एतीति ईणएव ग्रहणं नेङ्कोः तयो
रधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्ते तथा च रस्यार्थे वेदानामध्येयं स्याकरण
मिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः केचित्तु इण एवं दिक इति वदन्त्यमिति विच्च ना दिकोपि भव
तीसंधी सामस्त्रस्य सर्वं णे सुप्यहरं ति इसहति का यंता हिरिपेयमिति इङ् गत्ताविति दै वा
दिकात्यत नहुङ् इति इङुवंटे तिज्ञापकात्तेत्र हि इङ् बदि मासाह च एपादात्मनेपा
दिनोहूङ् एव ग्रहणमिति भावः परस्मापीति भौरा वरूपक इति आन्नस्यां त स्यावकाश्ण
ऽवत्तपलायमिति न्याव रूपकावि वक्तायां स्क सङ्स्यादे कयपेऽ वकाश्ण अवत्तपत्त
सेसादावुभयथा प्राप्तो विप्रतिषेधे परमिति एपत्स्यातन्माने शितिपुनः कयचुक्ति ठ

संतुनास्तीतिरूपेद्वेवेति एतच्च वृत्तिकारमतं न च ऋदुपधेति क्यप् शंक्यः नन्वस्तु नामक्य
हृणन्नबुद्धः इति सिद्धांतात् नोहृत्तादंद्वाजसि निर्देशात् इति मत्वा पुल्लिंगे पिप्यन्तेऽथा पुंजसु
त्रीवोमम वर्ष्या सा विंतिर्वह्यमिति वहन कर्मसंघः उपसर्या काल्येति पूर्वस्सरतेः सरयान्न्याय १३
न्निपासते कालं प्राप्तो यस्याः कालप्राप्तस्य प्राप्तमिति वर्त्तमाने कालाद्यदिति यत् प्रजननं प्र
जनः गर्भग्रहणं अनेन बुद्धे नत्र निवध्यो ग्रन्थतिवृद्धिनिषेधः उपसर्येति कर्मणि एपत् कर्त्तरि
यदिति तयोरवेति नो वधा त्रेकर्त्तरिया निपासते इति भावः संगते वृद्धिरिति नपुंसके भावे
क्तः विशेष्यमिति इह अजर्यमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न तु आद्यः पर्याया
णं युगपत्स्य योगासूत्रे वेन अजर्यं सततां संगतमिति क्रियायोगान्नपत्तेः नसंगतमिति नाहि
क्रियोगानुपपत्तेश्च वदेः सकर्मकत्वात् भावे क्तस्यासंभवात् लंघः कर्मणीति सूत्रे इह ल:३
वतेयोरेवसत्त्वात् पिसकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्य एव भावे इति सिद्धांतात् वाहृमा
वस्यासंभवादिति अबुवो भाव इत्यत्रानुपसर्ग इत्यनुवर्त्तनात् निरुपसर्गस्य नवतेरक

तद्दलेन निपूर्वाज्जयदितिनिकल्मनीयमितिभावः अनूकमिति अत्र वदेः कश्चेवमवन्निपजा
द्विवात्संप्रसारणं न लोपो न अः तस्मादनूक् चिम्मवहत्नेघ्येति यद्युपिपणितमशोष्ठाऽर्थ
द्वयसाधारणस्याप्यपि निपातनं स्येह रूढ्यर्थत्वात् अवहत्नेमेव अयं निपात्यते अंक
७ वहरिणधातुसाधनकालानामप्राप्त्यर्थं नियमस्य च अनुबंधविकाराणां रूढ्यर्थं च
निपातनमिति अनुबंधविकाराणां नियमस्याप्राप्त्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः ज्ञातेनेति
ज्ञातज्ञोऽशेऽनियमपरः कन्यायाः वरेण वरयितृणां नियमानास्तीसर्थः वंतिसंभक्तके
सर्थः हृङ् संभक्ताविस्यस्येदं निपातनं तत्रैवानिषेधरूपस्याप्येस्यस्मन्नबादितिभावः
अनुरोधो विसस्यानुक्तोऽहृ भोपिस्यादितिध्वनयति हृसास्नि एतिस्कसामिसाद्विनाहन्नः
क्यपाद्दहस्तूरेऽवह्यादिति निरविभक्तिकानि दृश्यक्यदानितत्र वर्ष्याश्रशस्त्रवंतोऽनु
क्रीयतेमस्त्वेयवृंदेनक्रसंगेभ निर्देशात्तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते चेत्स्त्रियांतुरु
ऊः स्त्रहलो एर्पनवार्यरुत्विजः रूविजामपिमष्टुमात्रेवरणायत्वाददिरोधोक्तिस्वी ७

उभयमुदाहरणं इहापियादेप्रसवेविवक्षितेऽस्सर्घान्तु अभिषुणोतेणपतिस्मसंतस्वरितत्वं
नवनियतितुससुत्तरपदार्थक्रराज्ञत्वंसाव प्राचानुस्वरे विशेषमनानोच्च पोरऽपधा
दितियत्नमेवस्वीकृत्यस्यतिपरेनुमितिव्याख्यातंतदाकरविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः गादम
दभ्यसनेन पंचम्यर्थे सप्तमी एभ्यो नुपसर्गेभ्योऽयतस्पातरणपतोपवारः अनुपसर्गे किंने
नैषधेकाव्यमिदं नियाद्यमितिश्रीहर्षः यमेरिति पोरऽपधादिसूत्रेनेव सिद्धेरितिमा
वः नियमेसाध्यकरि नियमः समुपनि विभुचेति वेक्लिपिकेऽपवृत्स्ये कृतेनत्रसा
क्षरितिनद्वितीयपदे सर्थः यत्रस्मिन्प्रकृते कसानां कर्तौ खिलसत्प्रहतेः कर्तौ रितिती
याऽलंभातत्वा पितृवेयेतितेनेति करणत्वे विकल्प यात्रत्नीयेतिसिद्धेतस्यगतिर्वीधाके
वलाद्यतंकृत्वानिरुक्ष्यनसमासस्थस्यपरेयत्रयमोयखिषणमिदतिमत्र माश्रिसपर्यव
सितंनियमत्रिस्यादविवक्षितंस्वीकृत्याणपंतन्मूर्धन्यः अथवासञ्ज्ञापूर्वकविधेर
नित्यत्वात् णपत्वेवहविनेपूर्वतेनतिदिक् एवंचनाजिकञ्योगोप्यन्यथासिद्ध इति

लोभविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रहणेन ननु तत्पक्षे इष्यते पित्राप्यमिसादोऽपत्र भव
तीति भावः एतेन बृहदारती स्यादि सूत्रे विभाषाग्रहणमनुवंधानामनेकांतत्वपक्षे च्या
विषये एवास्याप्राप्तौ विभाषा एकांतत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभा
६ षाग्रहणं लिंगं मनोरमायामेकांतत्वपक्ष एवोपन्यस्तमिति महान्तु सारेण हयप्युक्त
म अनेकांतत्वपक्षे त्वसाधारणं लिंगमुदीचामाङः इति सूत्रे माङो ग्रहणं मेङः इत्य
त्रोहि सस्य पिङः कारमनुवंधेनस्यानवयवत्वादेजंतत्वमविहितमिसादेचउपदेशे इत्या
त्वस्वीकारादिति दिक् एषदेवेति तेननिस्वरितेसति च्यात्लं नाइसत्रसमासांतोराततत्वं
वाधित्वाहङ्गतरपदवृद्धिर्निस्वरेणास्वरितांततत्वमिष्टं सिध्यतीयदि तु यतो नाव इत्याद्युद
तत्वेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तन्नेष्टमितिभावः उपात्तस्याप्रसायां याद्दोप्रत्ययो
विवक्षितेऽप्रवृत्तत्वं नेनुमस्थान प्रज्ञासायां सा चेह गम्यमानतया विशेषणं धात्वर्थे
नाप्राप्तिरेवानेन । यस्य प्राप्ति यस्माद्वा प्राप्तिः प्रत्ययं साहेतुमेव तिन्नदिहोदाहरणं विपरीतं ६

ढेर

यदिति हंतेर्वेध्य । तस्मान्न यत् । तन्नियोगेन वधादेशः । कानि स एव यद्यपि वधमर्हतीति वध्य
इति श्री घसिंध्धे स्वे सेतायोर्दस्स नुवृत्ते मानेदंडादि भ्य इति न विते न पता विसद्मा ति तया
पित्र्य सिवधो नुसलवधम इति समासेन सिद्धं तत्कातिपुनः करणे करणके तेतिसि छ ति
नेवा सिवधमर्हतीति विग्रहे कृते समासादेवत द्धितो सिवानिवा च्यं दंडादिभ्यके बलम्बयत्र
इस्सपागात्स्वपय विधोमदंत विधेयवद्‌ इतिपयात्स्वरे भेदः क्रमे सिवधवाच्छाद्य तिहिसाति
तित्स्वरि तमिति स्वरितः प्रसज्येत तद्दुरं तेन समासेनु कडत्तरपद प्रकृतिस्वरेण वध्य शब्दा
रातः एतेनराव वधमर्हतीति न तद्धितान्तेन सुप्सुपेति समासः इत्यपि न वाच्यं गोतोदात्त
त्वप्रसंगात् दितिदिक्कु य्यासूत्रितिहनेस्ता च्छिसलोरिजित्त्व होहंतेरि त्यिकुत्वे पोरदुपधात् पोः तध
किम् पावकं ऋेडपधात्किं कोपयन्नपरकरं एं किम् श्राहस्त्यांस्तोभांप्य नानुबंधेति ऋ
नुबंधानामनैमित्तान स्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते एकांतत्व पक्षे दृष्टाति दधातेर्विभाषे
तिविभाषाग्रहणात् लिंगाद्वा आश्रीयते अमधाअनुबंधकृतमसारूप्यं देवना विषये।

वर

त्रविषयिकरमित्तिभाष्यादौ सिद्धंत्तितत्वान्नत्र्यंबोयतधातोरितिवर्त्तते त्र्यजाहएं धातोर्विशेष

विशेष णेनतदंतविधिस्तस्मादह त्र्यजंतादितिसूक्यमकर्त्तुमितित्र्यत्रैकेचित् त्र्यहएमजंतभूतस्य ए

५ वादपियथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितं तेन दित्सं धित्सभि नियतिक्षंतेयतो नाव इ साध्यद्रा

नत्वं सिद्ध्यति एप नि क्षनेतु नित्स्वरितमिति प्रसज्येत न च दित्सं धित्संसत्र क्ष हंलोरिति

एपतः प्रसक्तिरेवनास्तीति वाच्यं त्र्याईधातुकविवक्षायामेव चातो लोपकृते हलंतत्वेन नि ८

तस्स भवादित्सायाः नद्यपातत्त्वार्द्धधातुकेविवक्षितेयद्यतो लोपः स्यात दाहीदंस्यंभ

वेत् लोपस्तु त्वार्द्धधातुकेपरएवोचितः त्र्यन्यथा परनिमित्तलाभावेनस्या निवत्वाभा

वेगणयतो स्यादावुपधाहृस्वप्रसंगा दितिभावः सुपत्त्वादिति इयेधातवेउजंताहलं

लं ३ ताच्चतन्त्रहतंता तएपत्तेनस्यतीति परिशेषादजंतादेवयङ्विध्यतीतिभावः नीकिन्ना

सितकहसनेरासहिंसायांचातेया चनेयतुकेचिह्नुंदसी सानुस्वारं पठंनितडपेत्स्

इंडवंदहत्रंसडहा एपनइतिसत्त्वाविरोधेनत्र्यंसंसेर्पनएवस्वीकार्त्तमस्वान हनोवा ५

तदस्तीति यदि तु विहितविशेषणं न स्यात् तदा माये तत्तर्हि नियमार्थतया न लभेत णिजंताद्विहितस्या
हिकृत्स्य अनकारस्य णिलोपे कृते हलंतत्वासत्त्वे नेटो विभाषेति विकल्पं बाधित्वा विधेः संभवा
त् इष्टापत्तियंतोत्वणिः ऊंनप्रकृतिकानीयरः प्रत्ययांतं प्रेषणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं
तु णिजंतप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् किं चास्य नियमार्थत्वाभावात् संगनीयमित्यत्र हृ
स्व इत्यनेनेण णत्वं स्यात् अतो विहितविशेषणमवश्यं पक्षीकार्यमिति दिक् ननु एवमपि नि
यमार्थता न प्रत्युभयत्वेनेत्यत्र मित्यत्र विधर्थसंभवात् अनुपपत्रकारेण व्यवधानात् हृस्व इत्य
स्य प्राप्तेरिष्टान्तस्याहनुमसहदणमिति न्यासहुत्कुर्याड्डि तिसूत्र इड्वा प्राप्तिपनुमानस्वानुस्वारेस्या
स्यत इति विधर्थत्वमिह न शंकनीयमिति भावः ओमभ्याङ्इति तं भपूरणाङ्स्त्यस्माद्वा
स्तुदवानित्येतेषु स च इत्येतेषु वर्णनादाह कान्ति पर इति एपंतमादीनामिति एपंतस्य
प्रकृत्यंतरत्वादप्राप्तिं वचनं नेहेरच्चड्डीतिसूत्रे च चड्डीतिपर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे एप धि
कस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनादेतत् सिद्धमिति केचिदाहुः तदसमसात् ज्ञापनेतु त्वसा

दितिसार्वधातुकत्वेसार्वधातुकेयगित्यनेनयकिकृते ऐरनिरीतिणिलोपेऽन्त्यनेमुगितिमुगागम
२२ मेएतत्त्वसिद्धेनेरूपंविहितेविकरणेस्यास्यकरणेतुयकाव्यवधानेनएपतास्यरत्वाभावान्न
सिध्यतीतिनवाव्यवायेपीतिनेविभक्तौतिवान्तरंयणाभ्यांपरस्यनस्येत्संश्लेषनस्मादितिनिर्दि
४ ष्टपरिभाषयाज्ञापितिपरिकांतस्यचव्यवधानस्यराभावाणमित्यादिसिद्धेयसवायेपीतियोग
विभागेनवाधेस्तितिचादशेनेसादावनिप्रसंगेऽप्रकुघादिसंज्ञेनियमार्थः ऽणाङ्ग्रहणं
तुपदव्यवायेपीतिनिषेधंवाधितुमितिस्थितंरोर्विभाषेस्तन्तुएपनकृतेनार मवधा
नस्याऽपेक्षाकथमङ्ग्रहणेननिवार्यतेतिमानःहलन्तत्वेतिङ्गुपधस्यहलन्तत्वात्मतिचाय
नहलन्तइत्यनेनतदादिवंलक्ष्यतअस्माहहलादेरितिषकोपणीयमितिकुपकोपेप्रोहणीय
मितिऋहवितर्केऋत्वकृत्स्नस्चइतिनित्यमेववणत्वं एवंप्रवपणीयमित्यत्रापिकुवप्रहा
जसंतानेइजादेर्गुरुमतःकृस्सचइस्थेवसिद्धेनियमार्थमिदम् साहसन्तुमप्रेक्षदिसादिइ ह
हलइस्पनुहरनंतदन्तपरंनलुजदादिपरंइजोदर्हत्वारिलासंभवान्तदाहहरंतंतादितिविहि ४

शंकायां योगात्वेऽकिकमितिलिङ्गांनितत्वात् इतिकारकस्य वेशाक्कएवंलुन्यायेनैवला
भ्यतेतथापिस्पष्टत्वार्थं निपस्यर्थमेवकार इत्येके एवकारस्तुवर्त्ययोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह
भावकर्मणोरेवेतिमियद्यप्यतत्तक्तकोकिन्यन्यायेनैवलभ्यतेतथापिस्पष्टत्वार्थं तिपस्यर्थमे
वकारइत्येके तन्न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये स्वरार्थश्चेतितकारस्तिस्वरितमि
तिस्वरितत्वार्थः रेफस्तेषामतमभिमितिमध्योदात्तार्थः कृत्य च उपसर्गादित्यनुवर्त्ततेरक्षा
भ्यामितिचेत तत्रातस्कम्पतहृशादित्साहउपसर्गस्थादिति लस्यं नस्मति गृच्छउतर
स्येमस्यकृतोविज्ञापयत्येत्वेनुपश्यापरा क्रिसादोनस्यादितिभावः प्रमनगनइति इमस्तो
अक्षोक्षोदितण्वेतिनिष्ठानत्वंतस्यासिद्धत्वान्नस्को रितिसलोपः चोः कुः निविसं
सितिविदेः तस्यरदाभ्यामितिनत्वंपूर्वस्यदस्यचनः अयापरणीयमितियाज्ञापरो
णाद्वि नार्निर्हाहितुकरणेरनिटीतिणिलोपः अयाप्यमाणमिति याते णिचिपुगा
किएपतस्यधातुत्वेनवर्तमानेकर्मणिलटि लः शानच्तस्य शित्वेनतिङ्शि

मैरोजी: नाधिकारावगतिरिति वाच्यं तेनाहु स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति तेन स्त्रियामिति ध्येयं यां वा सरूपविधि
नैति स्त्रियामित्येव णखुच् बाध्यै विहिते वासरूपविधिर्नेति वा वासरूपन्यायतामिति चेदन्त्राऊः
स्त्रियां वा स्याया मिति पदे स्त्यालो वितव्या न स्यात् द्वयोरपि ह स्त्रीवाचकत्वात् स्त्रिया
२ मिति शेषत्वार एव प्रहेतुभावके णी व्यावकृशिरिति कर्मव्यतीहारे णच्चो विधेयत्कि न स्या
त् द्वयोरपि स्त्रियामित्युक्त्वाधिविधानात् तेनश्च स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति व्यारव्येव जाय
सीतिदिक् ल्युः अत्र प्रत्ययस्यादिवत् हृतस्य स्त्र्यधिकारेणापि दृष्टसिद्धेः वक्तव्य
नमनुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थं तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्या
ऊः ण्वुलः प्रागिति ण्वुल्वचनाविसत्तः प्रागिस्पष्टेः रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलमितिना
वृधिः प्रस्यामितिन्यायात् अवधिवैशेषज्ञापकत्वेहेऽपि सत्त्वश्रेत्स्वहृत्साध्यकृ
त्त्वेग्रहणमेव न चैवं स्वेच्छोक्त सर्वेपि ण्वुलः कृत्स्वं ऊपरिस्यादिशापनेोक्तुन्तयोरेव
तिभावकर्मणोरेव ण्वुल्स्यान्नतु कर्तरीति वाच्यम् भाष्ये एव ण्वुलः कृत्त्वमा। २

विषयस्त्वाडभयोर्बाध्यबाधकभावः स्यात् किंच वसोस्कारः इत्युत्सर्गः सच रादिफ इत्यनेनैवे
ष्टापत्तिः रकारादीनि नामानि स एव ततो मम यावर्तीसाद्धियोगविरोधश्च अमुमेवार्थमन
सि निधाय हरदत्तादिभिः परिभाषेयमित्युक्तं एतेन नञ्चाक्लिङ्च्चेति ज्ञापकादसरूपवि
धेरनित्यत्वे न स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं तरेहस्तमित्युक्तमनुनस्व लन्येद्युर्वासरूपविधिर्नास्तीति संग
छेतस्थितिदिक् वासरूप इत्यत्रासरूप इति छेदः अन्यथा लाघवे विशेषाभावेन संदेहाय स
रूपो वेति ब्रूयादित्याशयेनाह असरूप इति असरूप इति किम् कर्मण्यणुत्सर्गस्त्रा
तोन्नुपसर्गे कः इत्यपवादः नन्नुत्सर्गस्यानिसंबाधकोयथा स्यात् गोदः कंबलदः नच क
लेप्यसरूपग्रहणेनात्र एकेयोरप्यसरूपत्वात् वैरसिद्धिरितिवाच्यम् नानुबंधकृतम
सारूप्यमिति सिद्धान्तात् अस्त्रियामिति स्त्रव्यस्त्री खट्वा शुः स्वर्थे नेस्वरितेनाधिकारावगति
रित्याशयेनाह स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति तेन स्त्रियां क्तिन्नित्युत्सर्गमप्रसस्यादित्यपवादो
निसंबाधते चिकीर्षा जिहीर्षा न त्वा स्त्रियामित्यस्य स्वरितस्ताद्धात्प्रसक्तिरनुवृत्ति ज्ञायस्वरिते

वं तिनन्तु विंदतेर्लटइत्यादिक विधेया निर्दिष्टास्तत्र रीत्या धात्वधिकार सूत्रमिदमित्याहु अधि
कारोयमिति तत्रोपपदमित्यादिप्रत्ययेन कृत्संज्ञे रिह विधानसौष्टवाय धातोरित्यधिकार
आवश्यक इति ध्वनितमत्रेयमभावः यदि धातोरित्यधिकारो न स्यात्तदा पूर्वधात्वधिकारे
पि कृदुपपदसंज्ञे स्यातां इत्थं तत्रोक्तसप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन क्विब्युडीसादौ तु इ
॥२॥: तउपपदे क्विरित्येवमनिष्टोर्थः प्रसज्येत तिङ्भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करि
ष्यतीत्यादौ स्य प्रत्ययस्य कृत्त्वे हितेनेति प्रातिपदिकत्वादौ त्सर्गिकमेकवचनमिति सर्वसम
तत्वेन पुंप्रत्ययप्रसंग इत्यादि तस्मादधिकारमिदं सूत्रं न्नेत एवाचार्यत कृत्हलोपोपि दिः स्याद्
पवादविषयेन व्यवहारदयाः प्रयुज्यते भवितव्यं भवितव्यकार्यं कर्तव्यं करणीयं वा अवतव्यमित्या
दिपरिभाषेति अधिकारसूत्रमितिस्वीकृते तु अधिकारेण विहितदानसरूपसूत्रप्रवृत्त्या
आमित्वानुकृत्के प्रयास्यते भोक्तुमित्यादिरूपाणि सिध्यंति इहाहि भोजनार्थत्वादासन्नस्यापू
र्वकालतागम्यते स्वाप्रत्ययस्वतमर्थाधिकारेणावभवतितिल्कारोपि नत्वेवेतिसमानः ॥२॥:

धिकार इति पदेनायुक्त इत्याशयेनाह आत्मनेयसमानेष्विति तनीयाध्यायसमाप्तिपर्यंतमि
त्यर्थः प्रागाल्लोदनाद् इति पदे तु तिङ् शित् सार्वधातुकमित्यधिकाराभावात् शित्वस्यप्य
त्वस्य सार्वधातुकत्वेन ङ्गसोपि सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं च हरिनिसादौ वे
ङितीति गुणः स्यादिति इष्टं यस्मादेतत्र धातोरनेकारे सतीति स्मिन्परतो नित्यत्वात्कारिष्या
तीसादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रकृतौ तिवादयप्रसंगः यत्र तु तिवाद्यात्मयो विकरणस्तत्रैव व्यव
धानाभावाङ्गवतीसादौ तिवादयः स्युरिति चेन्नैवं विकरणेष्वपि नियमोबलीयानिति स्वी
।।।।
कारात् अथवा विहितविशेषणं प्रत्ययेन धातो विहितस्य तस्येति व्याख्यानाद् इष्टसिद्धिः
विंदते
नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे विहितस्य लटः शत्रा विकरणव्यवायेपि विदो लटो वेति
णलादयः स्युरिति चेत्तत्राह हरदत्तः धातुना विशेषणाम इत्यस्माद्धातो विहिते विशेष्यते
विदिनानंतर्यमिति तथा चायमर्थः संपद्यते धातो विहितस्य विदोऽनंतरस्य लटो णा
लादय [illegible] इत्यस्मिन्नुपगमादेनेरेव विहितस्य लटो णलादयो न

॥श्रीरामः॥ श्रीगणेशाय नमः॥ समस्तजगतां मातौ जगदानंदकारकौ। जगतीजनकौ वंदे पार्वतीपर
मेश्वरौ १ कृत्तिङ् तिङ्प्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानत्वा
त्तिङ्निरूपणानंतरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमा
॥१॥ ह धातोः ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव सर्वेषामनुदके क्विन् कुत्विग्दधृगित्यादिनिरूप
णात्कृतमिति कथमियमेव ङ्किसंगतिः संगतत्वादिति चेद्वाढं क्विन्नादिनिरूपणस्य
तत्प्रासंगिकत्वात्प्राधान्येन कृतामत्रैव निरूपणान्नोक्तशंकावकाश इति यद्यपि धा
तोरेकाचो हलादेरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवृत्तेरेव तस्याप्यार्धधातुकसंज्ञाया प्राप्त
त्वात्स्मापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतं अन्यथा आर्धधातुकं शेष इत्यनेन ति
ङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां स्यात् भ्यां पूर्वो भिस्सादावित्यु
क्तस्यापि नाधातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्धधातुकत्वात् पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तव्यत्तव्या
दयस्तु धातोरित्येवं विधानात् भ्यामादेरार्धधातुकत्वं नेति दिक् आगलाद्देशाकाव ॥१॥

द्वेतितथाचउगिरचामितिवुमिमहानस्त्रियांनृगिनश्चेतिङीपिमहतीस्यादिस्थितीतिभावः
ननुरघन्महरादयःलटःशानज्ञानचाविति शतृप्रसयंताएवंमवंनुतनश्चवर्त्तमानइतिशातव
॥६०५॥ः द्वेतिनकर्त्तामितिमहदेवलायवसितिचेतश्चेत्राङ्कःपृतृप्रसयांतत्वेनुकर्तृत्रविति शतृप्रस
यांताएवंमवंवुततश्चवर्त्तमानइतिनद्योरितिनुमस्यानमहानिसादोनुत्तास्यनुदात्तेन्तिङ्पदे
त्राविति स्निःसार्वधातुकस्वरःस्यादतिप्रसयांतत्वेनुतस्यातिप्रसपस्यग्रार्धधातुकत्वान्नुपा
गमेनद्यावभावांन्नेत्यक्तदोषइत्याप्यंयेना तिप्रसयंतत्वेन निपातनंसखीकृतमितिवृंहहंहोमह
समायांगन्लगतोपृषोदरादीतिविङवाचीशमहच्छब्दोनपुंसकमितिध्वननायवङ्खचनमुदाहृत
पृषदरोगेषुमानविंदोनदयोःपृषतोपिना अनंयाश्चत्रिषुस्वेनविंडयुक्तेपृषुभाविनोइतिमे
दिनीवृहतीकुंडवात्तींकांकंटकायांचवाचिस्यवारिधान्यामहसांचवोवसननभेदयोरितिवि
श्वःन्यात्वञ्चवङगिच्चामितिनुमवृहन्विपुलःमहतीवल्लकीभेदराज्येनुस्यान्नपुंसकंनत्व
भेदिषुमानमोरेष्वाचमवरितिमेदिनीमहतीनारदवीणाविश्वावसोस्तुवृहतीतुवुरोस्तु ॥६०५॥ः

कासायि न्याम पिष्ठिया मिति मेदिनी असुहेपरो असतं नैहेपरो ऌ्ली वंधुंसिस्याऌ्ली वक
डुमेद् नि मेदिनी असुहेपरो असनेहेपरो ऌ्ली वंधुसि स्याऌ्ली वकडुमेति मेदिनी अत सत्त
संगमने राज पूर्वः राजात न ःस्त्रीरिका पंश्रिये ल्वे किंपुकेपि चेति मो विश्वमेदिन्यो एवमन्ये
पि उश्वाः रंजेः रंजरागे ल्युदितुरंजने रंजनो रागजननेरंजने रक्तं चेदने इति मेदिनी वाच्यलिं-
कात् कंपेरपिक्युन कंपोरो लइति धात्पल त्वा भावश्च कंपनः भूः सुतेन तानि यामूलः प्राणि प्रा-
सवे धूप्रकंपने उत्पाके वकुल वचनाग्ना पायामपिकचित भुवनं विष्टपे पिसात्तसलिले
गमने ऊने इति मेदिनी विष्टपं भुवनं जगत् इत्यमरः भ्रूकुनामि ति अहिमेति संप्रसारणं वस्रज
श्वेतनदः दस्य धु ख्लेन जः स्त्रीवत्वे वषरीपश्चात् शुने समरः क्रा शिक्रा विके पेपपालनादौ वृजी
वर्जने मरीमलसादौ कुधाप्त धारणं पोषणायोः निधनं स्यात्कुले नाशेइति मेदिनी निधनेकु-
लनाशयो रिति हेमचंद्रः धषेः त्रिधक्षा प्रागल्भ्येऽस्मात् कुः धिषा देवता अस्य धातोः धिषणा
स्त्रियां चार्थे धिषणा धिषयो रिति मेदिनी गीः पतिधिषणो गुरुरित्यमरः वर्तमाने शतृव

श्रीरामजी भावः चर्मपूरमित्यादि चर्मपूरं चित्वा उदरं पूरयित्वा उदरपूरणं विप्राश्च भुंजि
क्रिये भवती स्वार्थे ग्रहणमिह मर्थं तथापि धर्मतुं गंता स्वार्थे उदरपूरणमिति उभयस्य यं
नेमग्रहांग्रग्रहणं वस्फलं ते दैधाः स्फसेसादि स्वैप्रागः नक्षमीमिक गोनिहृत संधानुय
॥२५२॥ हणं अन्वेष्यमाणन्विहा च इस्य कारलोपश्चाविति पूर्वस्यास्यादीर्घेऽन्वत्वा शति नि
देहमुं चितयुष्माण्पागिति सूत्रेपती चायादितिएवंनिर्ये च्म पवर्गाइति सूत्रेपिति
रूश्वीसेवनिर्देषमु चितंतरत्वः को चित ज्ञासेलोकं कार्यमर्थं वदेव भवतीति त्रैथेष्य
लोकश्रुतीहरावेवगरहते अभिव्यक्त पदार्थाये स्वतंत्रोलोकाविभुताःश्रुणा स्वार्थे
ग्रेषुकर्तृत्वमहितेन्यायात् अतोनुकारेन भवतिष्येस्यन्वचीति समप्यगेवेति ता
च्चिसंएवं नाहिं क्रियोदीर्घोस्मिरादाचियऽआदिकं न स्यात श्रुती चायदित्वापिन
सिद्धोदितिव स्वकृत स्वश्रकृतिवद्नुकरणमिस सर्वेकल्पिक त्वादन्वचीसा
दिमिदैत्रोनुनदोषः वैकल्पिकत्वं च प्रक्तदेते भ्यइति सूत्रेस्यदात्वस्य करणादेक ॥२५२॥

दत्तादिकं भुंक्त इत्यर्थः लाभायकरोतेः प्रयोगस्त्वात्मरूपकं तदभावेतभुजिक्रियागतिरेव
प्रकारेणगम्यतेननुप्रियस्तोमयाकरणं अतः करोतेः प्रयोभार्हमस्तीतिगम्युलंनकरो
तिरिहनप्रयुज्यतइतिभावः यथाकाममितिप्रश्नुमनर्हः सत्यदिश्यस्त्वतितदक्षमुत्तरं अ
त्रापिवासरूपन्यायेनपक्षेक्त्वाप्रत्ययोबोध्यः कन्यादर्शमिति अत्रदर्शिन विषयी भू
तानांसर्वासांकन्यानांवाक्यार्थेऽन्वयात्साकल्यंबोध्यंसर्वाइति दर्शन विषयीभू
ताः सर्वाः इत्यर्थः आतिथ्यापयतिपादनयरमेततः ब्राह्मणवेदमिति विद ज्ञाने विद्
लाभे विद विचारणे इति धात्वर्थान्यर्यालोच्यमानाच्चेष्टे जानातिस्यादिसन्नात्रीक्ष्याव
देरनेकार्थत्वाद्ग्रहयग्रहणमिति भावः यावतिविंद विन्दे लाभार्थस्यानुकरणं तस्यहि
विंदतीत्यादौ श्रेरमुच्चादीनामितिनुमस्तियावज्जीवमन्नइति अस्य कल्पमनेनदर्शं
यतिशाकल्पेहिकर्मणिदृश्यि विदोरित्यनेनैवसिद्धं चर्मोकर्मणीत्येवेति एवं चपूरेर
तिः स्यत्तस्यनिर्देशोननुकेवलस्यतिपाठ्याख्याः निःशेषाः तस्याकर्मकत्वादिति

॥श्रीकृष्ण॥ द्वेष्यद्वेषाभावस्तुः नानिस्तीर्यतेऽइति अप्रयोगेच्च वक्ष्यंपंचितं तन्त्र्ययनऽस्यादि इहान्वया
ष्टेनानुकूलोऽनुकूलो वेति न स्पष्टप्रतीयते तस्य देवद्विनत्रीयम्रात्रेप पिवसानात्कथं ण॥
तैरण कश्चिदाहानुकूल्यलाभे पित्रन्वकुश्चस्य तत्सर्वपलोभापाराभावास्तमु
क्तं न किंतु केवलभवतीति व्यवस्थाबोध्या॥ ॥ ॥ ॥
॥१५२॥ इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेंद्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेंद्रसरस्व
तीकृतायां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां कृदंतं समाप्तम्॥
॥ ॥ ॥पुस्तक लीषतं ब्राह्मणजयपुरकोमनसुषराम रामकृष्णजीकोवे
टो॥ शुभंमस्तु॥ श्रीरामजीः कृष्णजीः संवत १८७४॥ ॥

॥१५२॥